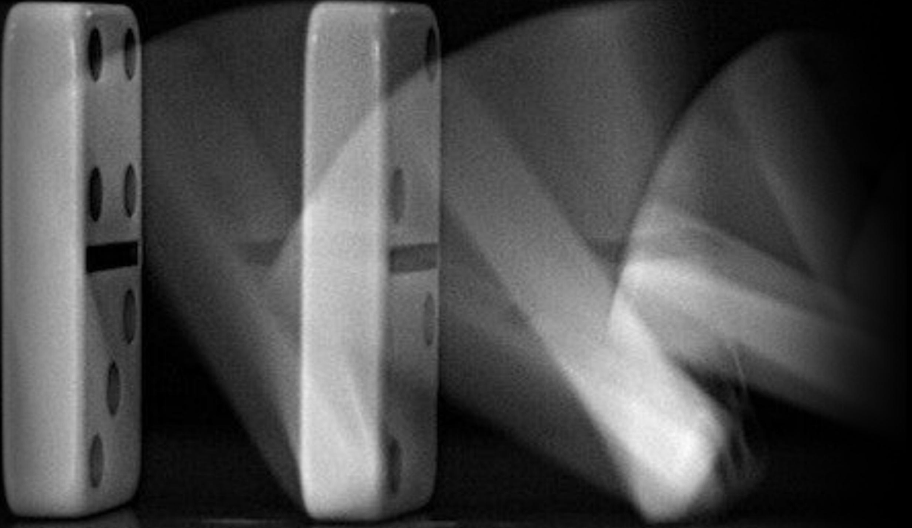
MELDA YAMAN ÖZTÜRK

GEÇ KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNDE KRİZ

TÜRKİYE 1979 KRİZİ

SOSYAL
ARAŞTIRMALAR
VAKFI

SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı

ISBN 978-9944-5612-7-3
Sosyal Araştırmalar Vakfı 18
Yakın Tarih Dizisi - 2

**“Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz:
Türkiye 1979 Krizi”**

Melda YAMAN ÖZTÜRK

Birinci Basım: Haziran 2008

Yayına Hazırlayan
Serap KURT

Kapak Tasarım
Şendoğan YAZICI

Baskı Öncesi Hazırlık
Ülkü GÜNDOĞDU

Baskı ve Cilt:
Ezgi Matbaacılık
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad.
Altay Sk. No: 10
Yenibosna/İSTANBUL
Tel: 0 212 452 23 02

Sosyal Araştırmalar Vakfı
İktisadi İşletmesi
İstiklal Caddesi Balo Sk. Analin Ap. No: 17/2
Beyoğlu – İstanbul

Tel/Fax: 0 212 292 55 85 - 86
Web: www.sav.org.tr
e-mail: merhaba@sav.org.tr

Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi

Melda YAMAN ÖZTÜRK

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ

KISALTMALAR

AGÜ	Az Gelişmiş Ülkeler
BIS	Bank of International Settlements
DB	Dünya Bankası
DÇM	Döviz Çevrilebilir Mevduat
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfedarasyonu
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EKÜ	Erken Kapitalistleşen Ülkeler
GKÜ	Geç Kapitalistleşen Ülkeler
GM	General Motors
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IBF	International Banking Facilities
IDA	International Development Association
IFC	International Finance Corporation
IMF	International Monetary Fund
İİS	İthal İkameci Sanayileşme
İSO	İstanbul Sanayi Odası
İTO	İstanbul Ticaret Odası
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülü
KODE	Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi
LIBOR	London Interbank Offered Rate
MESS	Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası
MİSK	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MKE	Makine Kimya Enstitüsü
MST	Montaj Sanayi Talimatnamesi
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development **(OEEC)**
OPEC	Organization of Oil-Exporting Countries
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
STMA	Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi
SYKB	Sınai Yatırım ve Kredi Bankası
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TİSSİ	Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü

TMMOB	Türkiye Mühendis Mimar Odaları Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSA	Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi
TSKB	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
VFRC	Voluntary Foreign Credit Restraint Program

SUNUŞ

Sosyal Araştırmalar Vakfı olarak 'Yakın Tarih' dizimize yeni bir kitap daha ekledik. 'GEÇ KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNDE KRİZ: TÜRKİYE 1979 KRİZİ'

Bu değerli kitabın yazarı Melda Yaman Öztürk.

Yazarımız çalışmasında, Türkiye'deki 1979 krizini, Marksist kriz kuramlarının sağladığı olanaklardan yararlanarak ve Marx'ın sermaye birikimi analizine dayanarak, geç kapitalistleşmenin özgüllükleri bağlamında inceliyor, 1979 krizine bütünsel bir açıklama getirmeye çalışıyor.

Çalışmanın odaklandığı diğer bir sorun ise, geç kapitalistleşmenin özgüllüklerinin neler olduğudur. Bu kapsamda, Marx'ın "genişletilmiş yeniden üretim" şemalarından hareketle geç kapitalistleşmeyi erken kapitalistleşmeden ayıran özellikler saptanıyor.

Çalışmada, kriz analizi sınıf mücadelesini içerecek biçimde geliştiriliyor, 24 Ocak kararları ve 12 Eylül darbesine uzanan süreçte emek-sermaye çatışmaları ayrıntılı olarak inceleniyor.

Ek olarak şunu da belirtmeliyiz. İçinde bulunduğumuz günler, derin bir krizin ayak seslerinin duyulduğu günler. Kriz bütün yakıcılığı ile geliyor. Krizi daha iyi anlayabilmek için bu çalışmaya dikkatle bakmanın önemli olduğunu düşünüyor ve bize böyle bir çalışmayı kazandırdığı için Melda Yaman Öztürk'e teşekkür ediyoruz.

Akademik alanda yapılan bu özgün çalışmalara Sosyal Araştırmalar Vakfı olarak destek vermeyi bundan sonra da sürdürmeye devam edeceğiz.

Ayrıca, araştırmacılar için kaynak oluşturacak bu değerli çalışmalarla bizi buluşturan dostlarımıza bir kez daha teşekkür ediyoruz.

Saygılarımızla

Sosyal Araştırmalar Vakfı
Yönetim Kurulu

Teşekkür...

Bu çalışmayı yaparken görüşlerini, eleştirilerini ve desteğini benden esirgemeyen başta Fuat Ercan olmak üzere bütün hocalarıma ve sorular üzerinde beraberce düşünüp, yanıtlarını beraberce araştırdığımız bütün dostlarıma teşekkür ederim.

Melda Y. Öztürk

Yeni Büyük Buhran'a Hazırlıklı Olun

Joseph Stiglitz, The Guardian Gazetesi'nde "Yeni Büyük Buhran'a hazırlıklı olun" başlıklı bir yazı kaleme almış ve yazısında "Bulunduğumuz konumdan bakınca söz konusu düşüş, son 25 yıldır yaşanan, belki de Büyük Buhran'dan beri görülenlerin muhtemelen en kötüsü olacak" diye okurları uyarıyor. Nasıl hazırlıklı olabiliriz? Krize karşı hazırlık, hiç kuşkusuz krizle karşılaşacak olanların donanımına göre değişecektir. Ama değişmeyecek şey, krizin nedenlerini ve niçinlerini sorgulamak olacak. Hazırlıklı olmamızı teorik olarak sağlayacak bir kitabı elinizde tutuyorsunuz. Türkiye gerçeğine pek uymuyor değil mi? Türkiye'de gerek liberaller gerekse de Marksistler krizi işaret ederler, kriz üzerine konuşurlar ama krizi yapısal özellikleri ile yani kavramsal düzeyde analiz etmezler. Sistemin yeniden üretimi konusunda uzmanlaşmış liberaller için bu tarz anlaşılabilir, çünkü liberal analizlerde kriz kapitalizme özgü bir değişken olarak ele alınmaz. Kapitalizmin sürekli denge koşullarını sağlayan bir mekanizmaya sahip olduğu savunulur. Dengesizlik ise devlet ya da sendikaların dışsal müdahalelerine bağlanır. Kriz ya da kriz benzeri dengesizlik içeren koşulların temel nedeni, verili düzeneğin kendiliğinden işlerliğini önleyen bu ve benzeri dışsal dinamiklerdir. O zaman

bu dışsal dinamiklerin denetim altına alınması gerekir. Bu anlayış "siyasetin ekonomi üzerindeki etkisinin azaltılmasının" gerekliliği üzerinden bir dilin egemen olmasına neden olmuştur. Bu egemen söyleme karşı muhalif-sol yaklaşımlar da da benzer sorunların olduğunu görüyoruz. Krizlere karşı sınıfsal bir yaklaşımla "daha çok siyaset" denmesi gerekirken, daha çok devlet vurgusu öe çıkmıyor mu? Evet liberallerden krizin yapısal analizini bekleyemeyiz. Ama peki ya Marksistlere ne demeli! Kriz anları olanaklarla dolu anlardır. Verili olanın değişimi/değiştirilmesi olanaklarını da içerir. Krizin köken olarak kritik kavramını da içerdiğini biliyoruz. O zaman kriz zamanlarının verili olanın kendini yeniden üretememe koşullarında olanaklar anlamına geldiği ölçüde, düşünsel düzeyde verili olanın aynı zamanda eleştirilmesi anlamına gelir. Bu verili olan düşünsel yaklaşımların eleştirisi anlamına gelir. Kriz anları genellikle verili olanın yapısal bütünsel dönüşmesi sonucunu doğurmasa da, egemen düşünsel analizlerin eleştirilmesine olanak sağlar. O zaman olanakların harekete geçirilmesi nesnel bir dizi koşulun varlığını gerektirdiği ölçüde, bu nesnel koşulları işaret edecek alternatif bir bilgilenme biçimine ihtiyaç duyulur. Yani kriz anında açığa çıkan olaya müdahale etmek için, olay anını alıp götürecek olanakları işaret etmek ve dahası ve daha da önemlisi bu olanakların organize edilmesi gerekiyor. Ama Türkiye gerçeğinde bu işaret etme halinin yani değiştirilecek şeyin gerçeklik olarak netliği hakkında yeteri kadar bilgi yoktur. Ya da bu tarz bir bilgiye ihtiyaç duyulmaz. Bu ifade sadece değiştirmek isteyenler için doğru bir ifade. Verili olanı devam ettirmek isteyenler bu konuda oldukça donanımlı ve başarılılar. Zaten iktidarlarının devam etmesi de buna dayanıyor. Ama muhalif yapılar Türkiye'de genellikle olay anına yoğunlaşma konusunda özel bir ısrar gösterirler. Arka planı anlama ve açıklamaya ilişkin en küçük çaba bile küçümsenecek bir entelektüel konuma dönüşür. İfade iddialı, ama ne yazık ki doğru. Belki daha da vahim olanı, Marksist düşüncenin tarihsel zenginliğini yaşanan krize uygulamak bir yana, bu zenginliği derli toplu sunan çalışmaları bile bulamıyor olmamız. Açık bir ifade ile bugünlerde sıkça "patladı patlayacak" dediğimiz kriz olgusunun anlaşılması için ilk elden kapitalizmde krizlerin neden ve niçinlerine yönelik Marksistlerin sahip olduğu tarihsel donanımın yeniden hatırlanması ve belki de bu topraklara aktarılması gerekiyor. Ama verili olan analiz ve açıklamaları, bu açıklamalar arasındaki farklılıkları aktarmak yetmiyor, bu analizlerin içinde yaşadığımız gerçekle, yani Türkiye gerçeği ile, bağlantılarının kurul-

ması gerekiyor. "Türkiye gerçeği" vurgusu Marksist kriz teorileri açısından oldukça önemli. Önemli çünkü Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş toplumlarda yaşanan krizlerin anlaşılması açısından bu teoriler önemli olmakla birlikte, sahip olduğumuz Marksist kriz teorileri eksik kalıyor, yetersiz kalıyor. O zaman kriz teorilerinin aktarılması yetmiyor, ama geç kapitalistleşen toplumlarda yaşanan krizlerin nasıl analiz edilmesi gerektiğinin de gündeme taşınması gerekiyor. En zorlu olanı bunu yapmak. Belki de Türkiye'de tutarlı bir kriz açıklamasının olmamasının temel nedeni de bu. Sevgili Melda Y. Öztürk'ün çalışmasını önemli ve anlamlı kılan bu sorunun üzerine gitmesidir.

Melda bildiğim kadarıyla on yıldan daha fazla bir zamandır Marksist kriz teorileri üzerine çalışıyor. Ama konuyu/problemi sorunlu ve zorlu bir yerden ele alıyor. Sorunlu yer derken krizi sadece kriz olarak kendi içinde ele elıp analiz etmiyor. Krizi kapitalizmin yapısal işleyişi içinde yani bütünsel teorik bir düzeyde ele alıyor. Burada temel referansı Karl Marx'ın çalışmaları. Yani kapitalist sistemin yapısal işleyişi üzerinden bir dil, krizi açıklayıcı dil kurmaya çalışıyor. Sorunu sistemin yapısal mantığından hareketle analiz etmeye yönelmek, doğrusu günümüzde oldukça zor ve insanı zorlayan bir seçim. Sevgili arkadaşım Melda bu zorlu işin üstesinden gelmek için tarihsel bir referans üzerinden hareket ediyor. Türkiye'de çeyrek yüzyılı aşan zaman sürecinde yaşadıklarımızın temel nedenlerinden biri de 1979 krizidir. Melda bu oldukça önemli tarihsel olgudan hareket ediyor. Yazarımız zorlu bir kurguya yöneliyor. Kapitalizmi tanımlayan sermaye birikiminin genel dinamiklerinin Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülke gerçeğinde nasıl biçimlendiğini yani Melda'nın deyimi ile "geç kapitalistleşme sürecinin özgüllükleri bağlamında" analiz ediyor. Yani kapitalizmi tanımlayan temel özellikler ile bu özelliklerin geç kapitalistleşen toplumların kendine özgü dinamikleri arasındaki içsel bağlantılar dolayında kriz sorununu ele alıyor. Bu tarz bir ele alış, ister istemez sadece kriz olgusu ile sınırlı kalmayıp, Marksist kavramsal çerçeve dolayında Türkiye gerçeğinin yeniden kurgulanması/analiz edilmesini gerektiriyor. Yani yaşanan süreçten izole edilen bir alanda kriz sorunu ile yüzleşmek değil, fakat verili toplumsal ilişkilerin tümüne içkin olan, o ilişkiler dolayında biçimlenen bir kriz analizi. Bu tarz bir ele alış yazarımızın dediği gibi "Marksist kriz analizlerini yetersiz veya geçersiz gören değil, aksine geliştirmeye ve zenginleştirmeye çalışan bir yaklaşım."

Krizin yine gündemde olduğu ve görünen o ki gündemde olmaya sık aralıklarla devam edeceği bir toplumsal yapı içinde yaşıyoruz. Melda'nın çalışmasını anlamlı kılan diğer iki argümanını işaret etmek anlamlı olacak. İlk belirleme krizin kapitalizme içkin olması. Ama ikinci belirleme daha çok sınıfsal bir belirleme. Her kriz aynı zamanda yapısal bir dönüşüme yol açmadığı ölçüde, sermayenin emek üzerinde denetim ve kontrolünün artmasına neden olur. Ama aynı zamanda kriz, sermayeler arası bir dizi çatışmaya neden olur. Çatışma ise sermayelerin yeniden yapılanması yani "sermayeler arası kardeş katli" denen bir dizi gerilim açığa çıkarır. Her iki kavramsal düzeyi detaylı bir şekilde açıklamaya gerek yok. Türkiye'nin 2001 krizini izleyen yıllara bakmamız yeterli olacaktır. Büyüme rakamları ile birlikte ele alınması gereken ücretlerdeki düşüşler, artan işsizlik ve bazı sermayelerin yaşadığı iflaslara karşılık bazı sermayelerin de servet ve sermayelerini arttırmaları kriz sonrasının temel sonuçları olmuştur.

Burada kriz kavramının tarihsel olarak ilk kullanımına bakmamız yararlı olacak. J. Hubermas'ın Meşruluk Krizleri kitabından öğrendiğimiz kadarıyla kriz kavramı ilk olarak Orta Çağ'da tıp disiplininde kullanılıyor. Ve ölümcül bir hastalık anında ölüm ile yaşam arasındaki o ince ayrımı ifade etmek için kullanılıyor. Bu anlamda hastalığın dönüm noktasını işaret etmek için kullanılmıştır. Krizin bu şekilde ele alınması aslında Marksistler arasında oldukça yaygındır. Marksistlerin kapitalizmin öteki dünyaya gitmesi için umutlandıkları anlardır, kriz anları. Kapitalizmin krizi her zaman hastalık anındaki ince çizgiyi yani ölümü çağrıştırmıştır. Ama Hubermas'ın işaret ettiği gibi kriz hem yapısal-nesnel koşullar hem de öznel koşullar dolayında biçimlenir. Bu anlamda kriz her zaman nesnel koşulların ürünüdür. Ama krizin sonuçları her zaman öznel koşullarca belirlenir. Öznel koşullar bazen hastanın ölüm koşullarını hızlandırır, ama bunun için öznel bir iradenin açığa çıkması gerekiyor. Bu öznel irade gösterilemiyorsa o zaman kriz verili olan yapısal koşulların yeniden güçlenerek üretilmesine, yani hastanın hastalıktan direnç kazanarak çıkmasına neden olur. Bu verili olan yapının yapı-içi güçlenerek dönüşmesi anlamına gelir. Kapitalizmin hastalıklardan kurtularak daha bir güçlenmesi yapı-içi bir değişimi işaret ettiği ölçüde, kapitalizmin yeni bir evreye girişinin de temel belirleyeni olur.

Krizin nesnel koşulların ürünü olması politik öznelliklere çağrı çıkartması anlamında tehlike ile olanağı içinde barındırır. Sınıfsal bir dil ile

机 危

ifade edildiğinde tehlike ve olanak tamamen eşzamanlı bir ifade olarak ele alınabilir. Sermaye için tehlike, işçi sınıfı için olanak anlamına gelecektir, ama tersi bu tarz tam sınıflar arası bir dili değil, ama aynı zamanda sermaye içi sınıfsal bir çatışmayı da içerir, yani sermaye için olanak işçi için tehdit ama bazı sermayeler için de tehdit anlamına gelir. Krizin bu çifte anlamına yukarıda da işaret ettiğimiz 2001 krizi ile yakından şahit olduk. 2001 krizinin sadece emek üzerinde değil, aynı zamanda sermayeler arasında da bir dizi tehdit ve olanaklar içerdiğini gördük. Çok açık bir şekilde sermaye dışı tüm kesimler için olumsuzluk üreten bu yapı, bazı sermaye grupları için serpilip büyüme ve birikim/servetlerini inanılmaz bir şekilde artırmalarına neden olmuştur. Bu çelişkiyi daha iyi görmek için 2001 sonrası krizin olanak tanıdığı donanıma güvenen sermayenin organik aydınına kulak vermek anlamlı olacaktır. Sermayenin tüm istek ve çıkarlarını artık kendine özgüven üzerinden rahatça ifade eden Referans Gazetesi yazarı, sermayenin pek güzide aydını, Güven Sak'ı dinleyelim: Kriz tehdidinin orta yere yayıldığı bir dönemde yazar "Sonsuz imkanlar çağında neden kendimizi mutsuz hissediyoruz" gibi bir başlık altında düşüncelerini ifade ediyor. Sermayenin pek fena organik aydını; "Bugünlerde memlekette olup bitenlerden rahatsız olabilirsiniz. Olmayın. İçinizde bir büyük fırsatın kaçabileceği endişesi fena halde yer etmiş olabilir. Etmesin. Bu sonsuz yorgunluklar yılında kendinizi fena halde yılgın hissediyor olabilirsiniz. Hissetmeyin. İçinde bulunduğumuz dönem daha önce tahayyül edilmesi mümkün olmayanın düşünülebilmesine imkan sağlıyor" açıklamalarını yapıyor (Güven Sak, Sonsuz imkanlar çağında neden kendimizi mutsuz hissediyoruz, 22.03.2008, Referans Gazetesi). Gerçekten de aydın olma halini olası olanları işaret etme yeteneği ile açıklarsak, pek liberal yazarımız kriz tehdidi altında yaşayanları uyarıyor. Yok yok sermaye sınıfını uyarıyor. Yazarımız çokça tartışmalı olan Çin alfabesinde krizi ifade etmek için kullanılan kelimeye dikkat çekiyor. Kelime iki parçadan oluşuyor: Bu parçalardan her biri tek başlarına kullanıldıklarında biri tehlikeyi, diğeri de fırsatı ifade etmektedir. Yani Mandarin kelimeleri olarak kriz (wïij¥) iki farklı karakter ile ifade ediliyor: wïi and j¥. Tehdit ve fırsat. Fakat yazarımız fırsattan yararlanabilmenin ilk koşulu onun farkında olmaktır diyecektir.

Yazar krizin yapısal mantığını oldukça iyi kavramış olarak "uluslararası kriz kendi ilacını da içinde barındırmaktadır" demektedir. Yazarımız

liberal ideoloji üzerinden sermaye sınıfı için doğru bir ifade kullanırken, sermayeler için doğru olmayan bir ifade kullanıyor. Yani fırsatı sadece farkındalığa indirgiyor. Oysa işaret ettiğimiz Referans yazarlarından pek liberal Ertuğ Yaşar daha gerçekçi bir dil kullanıyor. Yazısının başlığı "Kriz sağlıklı bir düzeltme getirir." Sermayenin organik aydını olmasının ötesinde aynı zamanda bilfiil sermayenin günlük mantığı içinde yer aldığı için sorunu daha gerçekçi tanımlıyor. Ertuğ, krizin ekonomi için bir "düzeltme" anlamına geldiğini belirtiyor. Düzeltme ne anlama geliyor sorusu için yazarımızın cevabı hazır: "Talep fazlasının getirdiği fiyat şişmesi nedeni ile pazara yeni giren oyuncuların bir kısmı (işini iyi yapmayan eski oyuncuların bir kısmı ile birlikte) dökülürler ve her anlamı ile kaliteli iş yapanlar pazarda kalırlar. Evet, bu genel ekonomi için bir kaynak israfıdır. Ama liberal ekonomilerde düzeltme yapılmasının başka yolu da yoktur. Zamanla ve yaşayarak alışacağız." (Ertuğ Yaşar:Kriz sağlıklı bir düzeltme getirir, Referans Gazetesi, 11.04.2008).

Krizin ölümcül bir hastalık anında öteki dünya ile bu dünya arasındaki anı, bu anlamda da önemli bir tehdidi içerdiği doğrudur. Ama yapının yani kapitalizmin bir sistem olarak "öteki dünyaya" gitmemesi, aynı zamanda bazı sermayeler için yeni fırsatlar doğuruyor; bu fırsatlar sisteme içkin çelişkileri daha bir yoğunlaştırsa bile, Melda'nın elinizdeki kitabın ilerleyen sayfalarında açık bir şekilde işaret ettiği gibi, sistemin bir bütün olarak yeniden yapılanması anlamına geliyor. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi kriz sadece ekonomik dilin kullanılacağı teknik bir süreç/an değil, güç ilişkilerinin/sınıfsal çelişkilerin çok ama çok yoğunlaştığı anları ifade ediyor.

Kriz dönemleri kapitalizme özgü çelişkilerin en yoğun hissedildiği anlar olduğu için Joseph Stiglitz "hazırlıklı olun" çağrısında bulunuyor. Çağrı, sistemin yeniden üretiminin gereklerini işaret etmek için, sermayenin organik aydının çağrısıdır. Sürece müdahalenin gerekliliğini işaret eden bir çağrıdır. Bu çağrıya karşı sermaye ve sermayeyi temsil eden yapıların neler yapacağını yaşayarak göreceğiz. Ama bu görme halinin pasif bir hal olmaması için eleştirel Marksist sosyal bilimcinin de politik bir sorumluluğu vardır. Sorumluluk sürecin alternatif bilgisini oluşturmaktır. Nedenlerin, niçinlerin ve nasılların dökümünü yapmaktır. Tarihsel olanı sınıfsal boyutu ile deşifre etmektir. Esir alınan, karanlıklarda bırakılan zihinlere "ışık, biraz ışık tutmaktır." Verili iktidar ve egemenlik ilişkilerinde bunu yapmak zordur ama bu zoru becermeninse oldukça heyecan ve-

ren bir güzelliği vardır. Cogito Dergisi için yapılan bir söyleşide Umberto Eco durumu o kadar iyi açıklar ki: “Kriz baş gösterdiği zaman, yani derin bir sorun ortaya çıktığında mesele yalnızca entelektüelleri değil, toplumun her kesimini ilgilendirir.... Entelektüel ne yapsın, bir kitap yazıp tüm sorunları çözecek bir anahtara mı sahiptir? Hayır. Oysa tam tersine entelektüel, bir sıkışma durumunda, çıkış yolu gözükmeyen ve öylesine giden, olması gerekirken hiçbir şey olmayan bir düzende, bir kopma, karma, ayırma işlemi yapan kişidir. Rene Descartes diyerek felsefe yapmaya başladığında bir krizi çözmez, tam tersine, büyük, devasa bir krizi başlatır, binlerce başbelası sorun yaratır. Sözcüğün ilk anlamında belki. Bir kriz yaratmak, varolan bir hali eleştirip, bu değişmezlik tarlasına ‘kuşku’ tohumları ekmektir.” (Cogito, sayı 27).

Sevgili arkadaşım Melda’nın zor olanın üzerine gitmesi heyecan verici. Bu heyecanın ürünü bizleri “Yeni Büyük Buhran'a” karşı hazırlıklı olmamızı sağlıyor, bunun bilgisini bizlere sunuyor. Tabii ki Sosyal Araştırmalar Vakfı’da heyecanın ürününü dolaşıma sokarak katkıda bulunuyor.

Fuat Ercan

GİRİŞ

Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerdeki sermaye birikimi süreçlerinin analizi, bazı özgül kavramsal zorluklar içermektedir. Bu ülkelerdeki kapitalistleşme deneyimlerinin 'gelişmiş' ülkelerde yaşanan deneyimlerden farklı olduğu rahatlıkla söylenebilirse de, söz konusu farklılıkların nasıl kavramlaştırılacağı pek açık değildir. Kapitalistleşme sürecinde toplumsal sınıfların yeri, üretim yapısındaki dönüşümün anlamı, devletin rolü, yabancı sermayenin ve uluslararası kurumların etkisi gibi birçok nokta, yoğun tartışmalara konu olmaktadır. Bununla birlikte, araştırmaların çoğunda, Türkiye gibi ülkelerin 'azgelişmiş', 'geri' ya da 'bağımlı' olduğu kabulü -örtük ya da açık olarak- yer almaktadır.

Birikim sürecinin analizi, öte yandan, kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan krizlerin yorumlanması noktasında da sorunlu bir hal almaktadır. Türkiye gibi ülkelerdeki kapitalist gelişme, birçok çalışmada 'çarpık' ya da 'geri' olarak nitelendiği için, yaşanan krizler de, sermaye birikimi sürecinin bir sonucu olarak değil, bu sürecin 'geri kalmışlığının' ya da 'çarpıklığının' sonucu olarak görülmektedir.

Yaygın kabullerden farklı olarak, bu çalışmada, yaşanan süreç 'geç kapitalistleşme' kavramı ekseninde düşünülmekte ve süreç içinde ortaya çıkan krizlerin, bizzat sermaye birikimi dinamiklerinden kaynaklandığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Geç kapitalistleşme olarak tanımladığımız süreç, kapitalist üretim tarzının temel dinamiklerini içermektedir. Kapitalizme özgü toplumsal sınıfların oluşması ve mücadelesi, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi vb. kapitalist üretime has özellikler, geç kapitalistleşme sürecinde de karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, sürecin nispeten 'geç' başlamış olması, birikimin dinamiklerinin ortaya çıkma biçimlerinde farklılaşmalara ve özgül belirlenimlere

yol açmaktadır. Kısacası söz konusu olan, hem ***geç*** kapitalistleşme, hem de geç ***kapitalistleşme***dir; yani kapitalist gelişmenin özgül bir biçimidir.

Çalışmada, bu kavramlaştırmayı savunmak ve geliştirmek amacıyla, geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'nin yaşadığı deneyime odaklanılmaktadır. Türkiye'de sermaye birikiminin hızlandığı ve kısa sürede kendi sınırlarına ulaşarak krize girdiği bir dönem olarak 1970'ler ve 1970'lerin sonlarında ortaya çıkan toplumsal-ekonomik kriz, bu tarz bir analiz için özellikle elverişli bir çerçeve sağlamaktadır. Bu nedenle, çalışmanın ana inceleme konusu olarak, '1979 krizi' seçilmiştir.

1979 krizi, birikim sürecinin çelişkilerinin bir sonucu olarak ele alınmakta ve geç kapitalistleşme sürecinin özgüllükleri bağlamında analiz edilmektedir. Çalışmanın temel argümanı esas olarak bu ikili çerçevede şekillenmektedir. Buna göre, Türkiye gibi ülkelerde krizlerin nedeni araştırılırken, öncelikle, sermaye birikimine özgü başlıca dinamiklerin gösterilmesi ve kapitalist gelişmenin içerdiği çelişkilerin ortaya konulması gerekmektedir. Böyle bir analiz ise, yalnızca Marksist kriz analizi çerçevesinde olanaklıdır. Bununla birlikte, geç kapitalistleşen ülkelerdeki krizleri açıklamak üzere, Marx'tan hareketle oluşturulan çeşitli kriz kuramlarını doğrudan kullanmak da sorunu çözmeye ve doyurucu bir açıklama getirmeye yetmeyecektir. Bu ülkelerdeki krizleri incelerken bir diğer önemli hususu, yani bu ülkelerin kapitalist sisteme geç katılmış olduğunu da dikkate almak gereklidir.

Bu tarz bir yaklaşımın, Marksist kriz analizlerini yetersiz veya geçersiz gören değil, aksine geliştirmeye ve zenginleştirmeye çalışan bir yaklaşım olduğunun altını çizmek gerekir. Kapitalist üretime özgü kriz eğilimleri her ülkede aynı biçimler altında ortaya çıkmamakta, farklı toplumların özgül özellikleri dolayımında şekillenmektedir. Bu nedenle kriz analizi, hem özdeşlikleri hem de farklılıkları göz önünde bulundurmak durumundadır.

Türkiye'de yaşanan krizlerin analiz edilmesi, elbette ki yeni bir çaba değildir. 1979 krizinin yaşandığı dönemden bugüne birçok araştırmacı bu krizi analiz etmiş ve belirli sonuçlara ulaşmıştır. Bu çalışmalara göz atıldığında, hemen hemen bütün araştırmacıların krizin bir 'döviz krizi' olduğu hususunda birleştiği görülmektedir. Mevcut analizlerin bir bölümünde iktisat politikalarına vurgu yapılmakta ve yanlış uygula-

maların krize neden olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda krizin, özellikle yanlış ithal ikameci politikalardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Kriz incelemelerindeki bir diğer vurgunun ise dış belirlenimlere yapıldığı söylenebilir. Dünya krizi ve petrol fiyatlarının yükselmesinin Türkiye gibi 'az-gelişmiş' ülkelerde ithalat güçlüklerine neden olduğu ve bunun sonucunda krizin ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Krize getirilen açıklamalarda, bir nokta özellikle göze çarpmaktadır: Açıklamaların çoğunda, Marx'ın kriz analizine ve kriz kuramlarına genellikle yer verilmemektedir. Marksist kriz analizine başvurulmamasının önemli bir nedeni ise, Türkiye'deki kapitalist gelişme sürecinin 'çarpık', 'geri' ya da 'bağımlı' olarak kabul edilmesidir. Farklı iktisat okullarından birçok araştırmacı, Türkiye'de kapitalist birikime özgü kriz dinamiklerinin oluşmadığı konusunda birleşmektedir.

Bununla birlikte, bazı çalışmalarda, kriz kuramlarına başvurulmasa da, kâr sıkışması ve eksik-tüketim kuramları gibi kriz kuramlarının kimi tezlerinin yaygın bir biçimde kullanılması dikkat çekicidir. Bu incelemelerde söz konusu tezler kapitalist birikimin dinamikleri bağlamında ele alınmamakta, ithal ikameci birikim süreciyle ve bu dönemdeki politikalarla ilişkilendirilmektedir.

Bu çalışmada geliştirilen analizle mevcut analizler arasında hem bir süreklilik hem de bir farklılık bulunmaktadır. Süreklilik açısından bakıldığında, bu çalışmada da üretim araçları üretimine yönelinmesi sonucunda ithal girdi gereksiniminin artmasının krize neden olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bu çalışmanın önceki çalışmalardan farklılaşan yanı ise şöyle ifade edilebilir: ithal girdi gereksiniminin ve döviz biçiminde para sermaye ihtiyacının artması, bu çalışmada, sermaye birikiminin dinamikleri ve geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler çerçevesinde analiz edilmektedir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde birikim sürecinin erken dönemlerinin temel özgüllüklerinden birisi üretimin yapısında açığa çıkmaktadır. Üretim araçları (kesim I) ve tüketim malları (kesim II) üretiminden oluşan iki sektörlü bir üretim yapısından hareket ettiğimizde, üretimin tüketim malları üretiminde yoğunlaştığı, üretim araçları üretiminin yapıldığı kesim I'in zayıf olduğu görülmektedir. Bu nedenle, üretim araçları ithalat yoluyla karşılanmaktadır.

Türkiye'deki geç kapitalistleşme süreci ve bu sürecin özgüllükleri bağlamında krizin başlıca nedeni, artık-değer üretimini arttırmak üzere sanayi üretiminin yapısında yaşanan değişiklik olarak saptanmaktadır. 1970'lerin başında tüketim malları üretiminin sınırlarına gelinmesi nedeniyle sanayi üretimi, üretim araçları üretimine yönelmiştir. Üretim araçları üretimi daha yüksek kâr olanağı sunarken, ithal girdi miktarını artırmıştır. İthalat gereğinin yükselmesi, döviz ihtiyacını da arttırmıştır, ancak döviz kaynakları sınırlıdır. Sonuç olarak, artık-değeri arttırmaya yönelik bir girişim olan üretim araçları üretimi, birikimin bir sınırı haline gelmiştir.

Bu dönemde belirli donanıma ulaşan sermayeler açısından uluslararasılaşmak temel bir ihtiyaç halini almıştır. Bu dönüşümde en temel ihtiyaç, sermaye donanımını arttırmaktır.

Üretimin yapısındaki dönüşümlere odaklanırken, krizin bir başka boyutunun bulunduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. 1960 sonrasında giderek güçlenen işçi sınıfı mücadelesi, sermaye birikimi açısından bir tehdide dönüşmüştür.

Kriz sonrasında büyük ölçekli bir yeniden-yapılanma gündeme gelmiştir. 24 Ocak kararları ile 12 Eylül darbesini izleyen dönemde hayata geçirilen düzenlemeler de, krizin basitçe 'döviz krizi' olarak açıklanmasını güçleştirmektedir. 1980 dönüşümü olarak nitelenen dönüşüm, hem birikim sürecinin kendisinde, hem sınıf-içi ve sınıflar-arası ilişkilerde, hem de bunlarla ilişkili kurumsal yapılarda temel sayılabilecek dönüşümleri içermektedir. Dolayısıyla krizin yalnızca ekonomik nedenlere indirgenemeyecek denli çok boyutlu olduğu söylenebilir.

Krizin çok boyutlu niteliği, salt ekonomik bir kriz olarak görülemeyeceği ve toplumsal yönlerinin göz ardı edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Böylece, bütün bu belirlenimler birleştirildiğinde; yani bir yandan kapitalist dinamiklerin gelişimi, diğer yandan geç kapitalistleşmenin neden olduğu özgüllükler, bir diğer yandan krizin toplumsal yanı düşünüldüğünde, yalnızca kriz anına odaklanmak yetersiz kalmaktadır. Kriz analizi, bu nedenle, krizi önceleyen süreci farklı açılardan incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Bunun için, Türkiye'de kapitalist gelişmenin hızlandığı 1970'ler boyunca -ve yer yer 1960'lara dönerek- sermaye birikiminin başlıca dinamikleri incelenmekte ve krize neden olan temel etkenler araştırıl-

maktadır. Sermaye birikiminin gelişimi izlenirken, Türkiye'nin geç kapitalistleşen bir ülke olmasının yol açtığı özgüllükler ve bu özgüllüklerin kriz oluşumuna etkisi incelenmektedir.

Kriz analizi, bir süreç analizi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç, Türkiye'nin kapitalistleşme sürecidir. Türkiye'de kapitalistleşme süreci, ülkenin tarihsel ve sınıfsal özgüllükleriyle karakterize olan, bir geç kapitalistleşme örneği sergilemektedir. Sonuç olarak bu çalışma, geç kapitalistleşme sürecinde somut bir krizin analizi biçimini almıştır.

Özetle, bu çalışmada Türkiye'deki 1979 krizi, Marksist kriz kuramlarının sağladığı olanaklardan yararlanarak ve Marx'ın sermaye birikimi analizine dayanarak, geç kapitalistleşmenin özgüllükleri bağlamında incelenmektedir.

İlk bölümde Marksist kriz kuramları tanıtılmakta ve Marx'tan hareketle bir kriz kavrayışı oluşturmaya çalışılmaktadır. Buna göre, krizlerin sermayenin çelişkili dinamiklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Marx'a (1990, s.221) göre, sermayenin kendisi çelişki yüklüdür ve "kapitalist üretimin gerçek engeli, sermayenin kendisidir". Krizler, sermayenin içerdiği çelişkilerin en dramatik biçimde patlak verdiği anlardır (moments).

Krizler, sermaye birikiminin çelişkilerini açığa çıkarırken, bu çelişkilerin bir üst aşamaya taşınmasına da olanak sağlar. Krizin ardından gelen büyük ölçekli yeniden yapılanmalar yoluyla, daha kârlı birikim koşulları yaratılır. Bu anlamda krizlerin sermaye birikimi açısından diyalektik bir rolü olduğu söylenebilir.

Bu kriz kavrayışından hareketle geç kapitalistleşen ülkeler için bir kriz çerçevesi oluşturulması gerekir. Böyle bir çerçeveye ihtiyaç duyulmasının nedeni, kriz teorileri ve Marksist kriz açıklamalarının, genel olarak erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan krizleri açıklamak üzere oluşturulmuş olmasıdır. Bu açıklamalarda geç kapitalistleşen ülkelerdeki kriz oluşumları genellikle dikkate alınmamıştır.

İlk bölümde ortaya konulan kuramsal kriz çerçevesi, geç kapitalistleşen ülkelerin özgüllüklerinin de kuramsal olarak belirlenmesini gerektirmektedir. Bu nedenle, çalışmanın ikinci bölümünde, geç kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkan özgüllükler belirlenmeye çalışılmakta ve kriz bu özgüllükler çerçevesinde ele alınmaktadır.

İkinci bölümde geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler araş-

tırılırken, Marx'ın 'genişletilmiş yeniden-üretim' şemalarından yararlanılmaktadır. Geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist dönüşüm, sanayi üretiminin gelişmesiyle hız kazanmaktadır. Sanayi sermayesi gelişirken, sermayenin diğer kesimleri olan para ve ticaret sermayesi de gelişmektedir. Kapitalist rasyonellerin toplumun hemen her kesiminde kendisini hissettirmeye başladığı görülmektedir. En köklü dönüşümlerden biri, tarımsal yapılarda ortaya çıkmaktadır. Önceleri geçimlik üretime dayanan ve meta üretimine yalnızca belirli bölgelerde ve çok sınırlı olarak rastlanan tarımsal üretim, meta üretimine doğru evrilmektedir. Kapitalist rasyonellerin tarımsal yapılara yayılmasının sonucu olarak kitleler topraktan koparılmakta ve şehir proletaryasına karışmaktadır. Kapitalist gelişme sürecinde, kapitalist toplumlara özgü iki temel sınıf, yani sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfı da oluşmakta ve sınıf mücadelesi gelişmektedir. Ayrıca, geç kapitalistleşen ülkelerin sanayileşme sürecinde en temel ihtiyaç, sermaye ve para sermaye ihtiyacı olarak belirmektedir. Bu ülkelerde para sermayenin, döviz biçimi altında da en önemli gereksinim olduğu görülmektedir. Sanayi üretimi ithal girdilere ve üretim aracı ithaline dayandığından, üretimin sürdürülebilmesi için gereken döviz, uluslararası para piyasalarından karşılanmıştır.

Geç kapitalistleşme sürecinin temel bir özelliği, uluslararası sermayeyle girilen karmaşık ilişkilerin belirleyici etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu belirleyici etki, bir dayatma ya da tek-taraflı bir belirleyicilik olarak değil, birikim sürecinin biçimi ve yönelimi (örneğin, belirli dönüşümlerin zamanlaması) üzerinde ortaya çıkan etkiler olarak düşünülmelidir. Geç kapitalistleşen ülkelerin bu dönemdeki yoğun borçlanması, bir yanda bu ülkelerin uluslararası sermayeyle girdiği karmaşık ilişkiler, diğer yanda ise 1970'lerin dünya kriziyle birlikte üretken yatırımlardan kaçan sermayenin para sermaye olarak değerlenmeye yönelmesi bağlamında açıklanabilir.

Çalışmanın son bölümünde Türkiye'de sanayi üretiminin yapısı ve gelişimi ile para sermaye ihtiyacı, taşıdıkları özgüllükler açısından incelenmektedir. Sanayi üretiminin yapısındaki değişimleri göstermek için, Yakup Kepenek'in ve Sevil Korum'un çalışmaları ile TİSSİ Raporu'nda (DPT) girdi-çıktı tablolarıyla yapılan çözümlemelerin sonuçlarından yararlanılmaktadır. Bu incelemeyle sanayinin tüketim malları üretimine dayandığı, zamanla üretim araçları üretiminin toplam üretim

içindeki payının arttığı, üretim sektörleri arasındaki bağlantının niteliği, üretim araçları üretimindeki artışın ithal girdiye bağımlılığı arttırdığı gösterilmeye çalışılmaktadır.

Daha sonra, sınıf mücadelesinin gelişiminin krize etkisi sergilenmektedir. İşçi mücadelesi, 1960'lar ve 70'ler boyunca kapitalist üretimin önündeki en ciddi sorunlardan biri haline gelmiştir. Bu dönemde burjuvazi, grevler ve ücret artışlarından daha fazla tedirgin hale gelmiş, çalışma yasalarının değiştirilmesi ve işçi sınıfının dizginlenmesi taleplerini sık sık dile getirmiştir.

Son olarak, Türkiye'de krize getirilen çeşitli açıklamalar ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye örneğinden hareketle, geç kapitalistleşme sürecinde kriz oluşumu incelenmeye çalışılmakta ve Marx'ın ve Marksist kriz analizlerinin yol göstericiliği ışığında 1979 krizine bütünsel bir açıklama getirmek hedeflenmektedir.

1. KRİZ KURAMLARI

1.1 Giriş

Bu bölümün amacı Marx'ın kriz analizinden hareketle, geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan krizler için bir kriz çerçevesi oluşturabilmektir. Biliyoruz ki Marx geç kapitalistleşme süreçlerini analiz etmemiştir. Ancak Marx'ın sermaye birikimi ve kriz analizi, geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan krizleri açıklamak için temel kaynaktır.

Geç kapitalistleşen ülkelerdeki krizleri açıklamak için Marx'ın analizi ve Marksist kriz kuramları ne derece uygundur? Ancak bu sorunun yantını aramadan önce, kriz kuramlarının genel çerçevesine göz atmak ve Marx'tan hareketle genel bir kriz kavrayışı oluşturmak gerekmektedir.

Bu bölümde öcelikle genel bir kriz kavrayışı oluşturmaya çalışılacaktır. Krizi incelerken ortaya çıkan -birbiriyle içiçe geçmiş- başlıca sorular, krizin kapitalist birikimle ilişkisinin nasıl açıklanacağı, krizin dinamiklerinin neler olduğu ve birikim sürecindeki işlevine dair neler söylenebileceği gibi sorulardır.

Kapitalizmin tarihi boyunca krizler, birikim sürecinin ayrılmaz bir bileşeni olmuş; kimi zaman çevrimsel dalgalanmalar şeklinde hissedilirken, kimi zaman da dünya genelinde yankı uyandıran büyük bunalımlar biçiminde ortaya çıkmıştır. Kapitalist üretimin dünya üzerinde belirmeye başladığı dönemden bugüne, birikim sürecinin önemli uğraklarının krizler yoluyla ve kriz sonrası yeniden yapılandırılan emek-sermaye ilişkileri çerçevesinde şekillendiğini görüyoruz.

Egemen iktisat anlayışında krizler yalnızca geçici birer sorun olarak görülmektedir. Buna göre, arz ve talep güçlerinin serbest işleyişi sürekli bir dengeyi garanti eder. Krizler yalnızca, piyasa güçlerinin işleyişinin önüne çıkan engellerden kaynaklanan geçici dengesizlikler

olarak anlaşılmaktadır. Bu engellerin ortadan kaldırılmasıyla kriz de ortadan kalkacaktır. Piyasa güçlerinin serbestçe işleyişini engelleyerek krizlere yol açtığı düşünülen etkenlerin başında ise, devlet politikaları gelmektedir. Birikim sürecinden ayrı, bağımsız bir oluşum olarak kabul edilen devletin, ekonomiye 'müdahaleleri' ile kriz yarattığı düşünülmektedir. Buna göre 'doğru' politikalarla sorunlar da ortadan kalkacaktır. Bu anlayışta birikimin çelişkileri ve temel dinamikleri inceleme konusu olmadığı için, hatta bizzat sermayenin kendisi çelişki ve çatışmalarla yüklü bir ilişki olarak görülmediği için, kriz kavramsallaştırılmamıştır.

Marx, eserlerinde krizleri ayrı bir başlık altında incelememiş olsa da, Marx'ın sermaye birikimi analizi krizlerin analizini içerir. Diğer bir deyişle Marx, krizi, sermayenin çelişkili doğasının bir sonucu olarak görmekte ve sermaye birikiminin kaçınılmaz bir uğrağı olarak incelemektedir. Buna göre, sermayenin daha kârlı olanaklar yaratmak için her girişimi, aynı zamanda sermayenin kârlığının önünde bir dizi engel ve sınır yaratmaktadır. Sermaye birikimi artık-değer üretimine dayanmakta; artık-değeri artırmak için hayata geçirilen her yeni yöntem, bir süre sonra artık-değer üretiminin sınırına dönüşmektedir.

> Belirli bir noktanın ötesinde üretken güçlerin gelişmesi sermaye için bir engeldir; dolayısıyla sermaye ilişkisi emeğin üretken güçlerinin gelişmesi için bir engeldir ... Toplumun üretken gelişmesinin bugüne kadar olan üretim ilişkileriyle görülen ve giderek artan yetersiz büyümesi, keskin çelişkilerde, bunalımlarda kendini gösterir ... kâr olarak gösterilmiş artı-değerin gerekli sermayeye oranla küçüklüğünü önlemek için sermaye her yola başvuracak; bunun için gerekli emeğin payını azaltarak, kullanılan tüm emekle ilgili olarak artı-emeğin niceliğini durmadan daha çok genişletecektir. Bu yüzden üretken gücün en yüksek gelişmesi ve onunla birlikte varolan servetin en büyük artışı, sermayenin değersizleşmesi ile, işçinin saygınlığını yitirmesi ve yaşamsal güçlerinin sistemli olarak kurutulmasıyla çakışacaktır. Bu çelişkiler patlamalara, yıkımlara, bunalımlara götürür ve ... sermayenin büyük bir bölümünün yokolması, sermayeyi kendi kendini yok etmeksizin üretken güçlerini tam olarak kullanabileceği bir noktaya yeniden zorla getirir (Marx, 2003, s. 214-215).

Marx'ın ardından ve Marx'tan hareketle çeşitli kriz teorileri geliştirilmiştir. Kriz teorilerinin gelişiminde, bir yandan Marx'ın eserleri ve

Marksist yazındaki tartışmalar kaynak olmuş, diğer yandan ise krizlerin ortaya çıkma biçimleri teorilerin içeriğini belirlemiştir.

Kriz teorileri ve Marksist kriz açıklamaları, genel olarak erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan büyük krizleri açıklamak üzere oluşturulmuştur. Krizleri inceleyen araştırmacıların geç kapitalistleşen ülke krizlerine değinmedikleri belirtilmelidir. Kriz teorilerinin 1930'ların 'Büyük Bunalım'ının ardından, filizlenmeye başladığı söylenebilir. Yirminci yüzyılın ilk büyük krizi, sonuçları itibariyle bir 'aşırı üretim' krizi olarak patlak vermiş ve dikkatler, elde edilen yüksek üretkenlik artışlarına karşılık kitlelerin tüketiminin arttırılamayışına odaklanmıştır. Bu sürecin, 'eksik-tüketimci' yaklaşımın gelişimine kaynaklık ettiği söylenebilir. Eksik-tüketimci tezler, yaygın bir kabul görmekle birlikte, tartışmalara da konu olmuş ve Marksistlerin büyük bir kısmı tarafından eleştirilmiştir.

1970'lerin ilk yarısında Batı Avrupa ülkelerinde patlak veren ve sonuçları itibariyle ilk krizden daha büyük yıkımlara yol açan krizle birlikte, kriz teorilerinin gelişimi de hızlanmıştır. Kâr oranlarında büyük düşüşlerle kendini ortaya koyan 1970'lerin kriziyle birlikte, 'kâr-sıkışması' teorisinin bir kriz teorisi olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Önemli eleştirilere uğrayan bu teorinin karşısında, krizi 'kâr oranlarının düşme eğilimi yasası' ile açıklayan teori güç kazanmıştır.[1]

Bir kriz kavrayışı oluşturduktan sonra, geç kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkan krizlerin nasıl kavranabileceği araştırılacaktır. Marx'ın eserlerine dayanarak ve ayrıca kriz teorilerinin güçlü görülen yanlarından yararlananarak, geç kapitalistleşen ülkelerde krizleri analiz etmek için uygun bir çerçevenin nasıl oluşturulabileceği tartışılacaktır.

1.2 Eksik Tüketimci Kriz Kuramı

Eksik-tüketimci kriz kuramı, kapitalist üretimde gerçekleşme (realizasyon) sorununun sürekli olarak mevcut olduğu kabulüne dayanır. Buna göre, kapitalist toplumlarda, üretilen 'tüketim mallarının' tamamının satılması olanaksızdır. Çünkü t*üketim yetersizliği*, yapısal bir sorundur. Toplumsal talep, üretilen artık-değerin tamamının realizasyonuna

1 Bu çalışmanın sınırları düşünülerek, Makoto Itoh tarafından geliştirilen, Emek Nüfusuna Oranla Sermayenin Aşırı Üretimi ve Ernest Mandel'in geliştirdiği Uzun Dalgalar kuramı ele alınmamıştır. Bu yaklaşımlar için bkz : Itoh(1986) ve Mandel (1991).

yetmeyeceği için krizin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Sonuç olarak, eksik-tüketimci teoride krizin sebebi, "... artık-değerin dolaşım sürecinde realize edilememesi olarak görülmektedir" (Weeks, 1977b, s.282).

Eksik-tüketimci tezler, çoğu zaman örtük biçimde olmakla birlikte, yaygın kabul görmüştür. Bunun bir nedeni, kuramın, kapitalizmin eşitsizlikleri üreten ve yeniden-üreten yanına yaptığı vurgudur. Bir diğer nedeni de, krizlerin çoğu zaman bir 'tüketim eksikliği' ile, satılamayan metalar ve ardından gelen iflaslarla ortaya çıkmasıdır. Ancak, eksik-tüketimci kriz analizinde, krizin ortaya çıkma biçimiyle açıklanması, krizi vareden temel mekanizmaların analizin dışında bırakılmasına yol açmaktadır. John Weeks (1977b, s.283), "eksik-tüketimci yaklaşımın yanılgısı, krizin aldığı biçimle aslını karıştırmasıdır" demekte; B. Fine ve L. Harris de (1979, s.79), eksik-tüketimci teoriyi, krizin biçimini sebebi ile karıştırdığı için eleştirmektedir.

Eksik-tüketimci kriz teorisinin temel tezi kısaca şöyle açıklanabilir: Tüketim malları üretiminde artık-değer üretimi geliştikçe, talebin de gelişmesi gerekmektedir. Ancak talep, asıl olarak işçilerin tüketimiyle sınırlıdır. İşçilerin bu yetersiz tüketimi, realizasyon sorununun temelini oluşturur.[2] Kapitalist birikimde sürekli bir realizasyon sorununun varlığı, birikimi er ya da geç kesintiye uğratacaktır.

Teorinin tüketime yüklediği önem yadsınamaz. Ancak eksik-tüketimci kuram, kapitalist üretimin temel mekanizmasını tüketime dayandırırken, asıl belirleyici dinamiğin daha fazla artık-değer üretimi olduğunu göz ardı etmektedir. Sorunun bir diğer boyutu da, analiz alanının üretim alanıyla -artık-değer üretimi- değil dolaşım alanıyla sınırlanması ve kuramcıların artık-değerin realizasyonuna odaklanmasıdır. Eksik-tüketimci kuram, kapitalist birikimin temel dinamiklerinden hareket etmediği için, krizin ortaya çıkma mekanizmasını açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Eksik-tüketimci kriz teorisi, Paul Sweezy'nin çalışmasında ortaya koyduğu tezler tartışılarak ele alınacaktır. Tezin tanıtılması bağlamında, yer yer kuramın öncüllerine ve erken dönem Marksist eksik-tüketim tartışmalarına da değinilecektir.

---

2 M. Desai, eksik-tüketimi şu şekilde tanımlıyor: "Tüketim mallarındaki talep düşüşünün, sistematik eğilimler yüzünden artması ve sürekli hale gelmesidir" (1983, s. 495).

1.2.1 Eksik-tüketimci Kriz Teorisinin Geliştirilmesi

Paul M. Sweezy, Marksist literatüre büyük bir katkı niteliğini taşıyan *Kapitalizm Nereye Gidiyor* (1970) adlı kitabında[3] değer yasası, birikim süreci, emperyalizm gibi konuların yanında, temel kriz yaklaşımlarını da incelemiş ve eksik-tüketimci analizi bir kriz teorisi olarak geliştirmiştir. Teori, tüketim yetersizliği varsayımı üzerinde temellenmektedir.

Tüketim yetersizliğine yapılan vurgu, Sweezy'de ve diğer kuramcılarda, kapitalist üretimin asli bir eğilimi olarak ele alınmaktadır. Bunun ipuçları, kapitalist üretimin, genelleşmiş meta üretimi olarak, değer ve artık-değer üretimine dayanan bir üretim tarzı olmasından hareketle yakalanabilir. Metayı kullanım değeri ve değişim değeri olarak ayırdığımızda, kapitalist üretim için aslolan değişim değeridir. Elbette ki kullanım değeri de önemli bir kategoridir ve Marx'ın dediği gibi değerin taşıyıcısıdır. Ancak kapitalist birikimin temel itkisi, ayırt edici yönü, değer üretimi olmasıdır.

Kapitalist üretimle birlikte, üreticilerle tüketiciler birbirinden bütünüyle ayrılmıştır. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarında da üreticiler ve tüketiciler tümüyle özdeş değildir, ancak geçimlik üretimin yaygın olması, böylesi bir biraradalıktan söz etmeyi olanaklı kılmaktadır. Kapitalist üretimde birbirinden bağımsız üreticilerle tüketiciler 'değer' dolayımıyla karşılaşırlar. Üretimin değişim değerine dayalı olması da hesaba katıldığında, bu karşılaşma kaotik bir görünüm kazanır.

Efektif talep yetersizliğine dayanan eksik-tüketim tezleri, bağımsız üreticiler ve tüketicilerin, tüketim mallarının üretimi ve tüketimini içeren bu karşılaşmasında bir zemin kazanır. Üretilen binlerce çeşit ürünü kimler, nasıl alacaktır? Bütün tüketim malları alıcı bulabilecek midir? Yoksa kapitalist birikimde, tüketim mallarına yönelik sistematik bir talep eksikliği mi söz konusudur? Tüketici kitlesinin büyük çoğunluğunu oluşturan işçiler, toplumsal ürünün ancak ücretlerine karşılık gelen bölümünü alabilirler. Kapitalistler ise, el koydukları artık-değerin tamamını tüketime harcayamazlar. Çünkü kapitalist üretim, artık-değerin büyük bölümünün yeniden sermaye olarak yatırılmasına dayanır ve genişletilmiş yeniden üretimi gerektirir. Bu durum biraz daha açılabilir:

---

3 Orijinal adı The Theory of Capitalist Development ('Kapitalist Gelişmenin Teorisi') olan kitap, Türkçe'ye Kapitalizm Nereye Gidiyor? adıyla çevrilmiştir.

W = C + V + S

Üretilen tüketim mallarının değeri (W), yatırılan sermaye (C), emek-gücünün değeri -yani ücret- (V) ve işçinin ürettiği artık-değerin (S) toplamına eşittir. İşçiler, bu toplam değeri içeren ürünlerden ancak ücretlerine, yani V'ye karşılık gelen metalar yığınını satın alabilirler. Kapitalistler, üretilen artık-değerin -yani S'nin- küçük bir kısmını kendi tüketimlerine harcarlar ve geriye kalan büyük kısmını yeniden üretken sermaye olarak yatırırlar. Bu durumda, üretilen toplam değeri içeren metalar kitlesinin ancak bir bölümü satılabilecek ve 'talep yetersizliği' ortaya çıkacaktır.

Eksik tüketimci teorinin tarihsel gelişimi içerisinde, kapitalist üretimin kullanım değerleri yerine değişim değerleri üretimine dayanmasının yarattığı dengesizliklere olduğu kadar, kapitalizmin yığınları yoksullaştırıcı, eşitsizlikleri arttırıcı etkisine dair de bir dizi referans mevcuttur. Ayrıca, teorinin tarihsel öncülleri de geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. İktisat yazını içerisinde bu tarihsel öncüller, 19. yüzyıl başlarında, yükselen burjuvazinin karşısında, eski gücünü ve itibarını kaybederek düşüşe geçen soylu sınıfın sözcülüğünü üstlenen Thomas Malthus'tan, hemen hemen aynı dönemin ütopik sosyalistlerinden biri olan Simone de Sismondi'ye ve 20. yüzyıl başında, emperyalizm teorisinin kurucusu sayılabilecek John A. Hobson'a dek uzanır. İzleyen alt bölümde, bu öncüllere kısaca değinilecektir.

1.2.1.1 Eksik-Tüketim Tezlerinin Tarihsel Öncülleri

Malthus ve Sismondi, erken bir dönemde, farklı noktalardan hareket ederek, tüketim mallarına olan talebin üretimdeki önemine dikkat çekmişlerdir. Malthus daha 1820'lerde, "Her şeyden önce ihtiyaç duyulan şey ... her türlü sermaye ve nüfus artışından da önce, bir efektif ürün talebidir" diye yazar (Denis, 1973, s.354). Malthus, sermaye birikiminin gerekli ve zorunlu olduğunu düşünmektedir; sermaye birikimi olmaksızın zenginlik ve refahtan söz edilemez. Ancak, üretimin tüketimi aştığı durumda, birikim ve üretim itkisi azalacaktır. Ek üretimi karşılayacak ek talep ne sürece dahil edilen ek işçilerden, ne de bu ek üretim için tüketimlerini kısıtlayan kapitalistlerden gelmektedir. Bu varsayım, aynı zamanda, "her arz kendi talebini yaratır" diyen Say kanununa bir karşı çıkışın ifadesidir. İşçiler yalnızca toplam ücretlerine karşılık gelen tüketimde bulundukları için, Malthus'un üretken olmayan tüketiciler-

den kastı, gelirleri rant, vergi ve diğer harcamalara denk düşenlerdir. Malthus, artan tasarrufun, kapitalist tüketimin işçilerden arta kalan talep açığını daha az karşılaması anlamına geldiğini ve bu nedenle kapitalist üretimde bir aşırı üretimin mümkün olduğunu belirtmektedir. Malthus, kapitalizmin aşırı üretim eğiliminin karşısında, aristokrat sınıfın lüks harcamalarını ve savurgan yaşamını dengeleyici bir unsur olarak görür ve bu sınıfın varlığının, kapitalizmin devamlılığı için gerekli olduğunu öne sürer.

Aynı dönemde Sismondi de, tüketim eksikliğini kapitalizm için bir tehdit olarak görmüştür. Sismondi, üretimi belirleyenin tüketim olduğu kabulünden hareketle, üretimin ancak tüketimin gelişme hızında gelişeceğini, fakat kapitalizmin yığınları yoksullaştırarak tüketimi sınırladığını söyler (Shaikh, 1978, s. 224). Buna göre krizler, kapitalizmde ürünlerin topluma yararlı olup olmadığına ve bu malları alacak olan nüfusun büyük kısmının satın alma gücüne bakılmaksızın, üretimin yalnızca kâr amacıyla yapılmasından doğmaktadır. Böylece Sismondi, kapitalist üretimin sınırlılıklarına işaret etmektedir.[4] Yığınların yoksulluğundan etkilenen Sismondi, gelir dağılımının işçi ve köylüler lehine radikal reformlarla düzeltilmesinden yanadır.

Malthus ve Sismondi, eksik-tüketim eğiliminin varlığına işaret etmekle birlikte, bunu kapitalist birikimin temel yasalarına dayandırmazlar. Sismondi bunalımların nedenini düşük ücret seviyelerinde görürken, Malthus için sorun kapitalistlerin tüketim kapasitesindeki sınırlılıktır ve bu eksikliği diğer bir sınıfın tüketimi ile ikame ederek sorunu çözmektedir. Bu farklılıklarına rağmen her ikisi de, tüketim ve üretim arasında önceden belirlenmiş bir denge olacağını reddetmektedir.

Emperyalist çağın başlarında, 20. yüzyılın ilk yıllarında teorisini geliştiren John Hobson, eksik-tüketim ile emperyalizm arasında ilişki kurmuştur. Hobson, üretim araçları üretimi (I. kesim) ile tüketim malları üretimi (II. kesim) arasındaki ilişkiyi ilk ele alanlardan biridir ve I. kesim üretiminin II. kesim üretimine tabi olduğunu söyler. Tam olarak ne olduğunu tanımlamadığı bir 'sürdürülebilir büyüme oranı'ndan hareket eder ve aşırı tasarrufun krizlere yol açacağı sonucuna ulaşır. Hobson'un 'artık' nosyonu, teorisindeki kilit noktayı oluşturur. Artık, gerek-

4 Marx (1999a, s.311), Sismondi'nin sermayeye dayalı üretimin sınırlılığını Ricardo'dan daha iyi kavradığını belirtiyor.

siz maliyet olan tekelci kârlarını ve toprak rantını içerir. Kapitalizm geliştikçe, bu 'kazanılmamış' gelirler de büyüyecek ve bunları elde edenler daha az tüketme eğiliminde olduklarından, aşırı tasarruf eğilimi artacaktır (Bleaney, 1976). Hobson, tekeller çağında birikim hızlanacağı ve yüksek tekel fiyatlarıyla pazar daralacağı için, artığın büyüdüğüne dikkat çekmektedir. Sonuç emperyalizmdir, eksik-tüketiminin en yüksek aşaması. Tekelcilerin ve rantiyecilerin aşırı gelirleri ile kitlelerin yoksulluğunda ifadesini bulan gelir eşitsizliği, emperyalizmin ve bunalımların sebebidir. Hobson'a göre, işçi sınıfı yararına yeniden bölüşümü sağlayacak uygun reformlar yapılırsa, eksik-tüketim sorunu çözüldüğü gibi, emperyalist politikalara da gerek kalmayacaktır.

İktisat yazını içerisinde işçilerin ve kapitalistlerin eksik tüketimine yapılan vurgu gerilere, Malthus, Sismondi ve daha yakın dönemde de Hobson'a kadar gitmekle birlikte, eksik tüketim kuramının sistematik bir kriz kuramı biçimini alması, Paul Sweezy'nin katkısıdır. Ancak, Sweezy'nin kuramı, Malthus, Sismondi veya Hobson'a değil, ilk dönem Marksist kriz kuramlarına referansla oluşturulmuştur. Sweezy, amaçlarından birini, 20. yüzyıl başlarında Marksistler arasında yaygın kabul gören eksik-tüketim tezlerine eski saygınlığını yeniden kazandırmak olarak koymaktadır. Bu ilk tartışmaları hatırlamak, eksik-tüketimci tezlerin Marksist yazındaki kuramsal dayanaklarını görmek açısından yararlı olacaktır.

1.2.1.2 İlk Marksist Eksik-Tüketim Tartışmaları

Eksik-tüketim tezlerinin Marksist ele alınışı, İkinci Enternasyonal'e dek uzanır. İkinci Enternasyonal dönemindeki revizyonizm tartışmaları, ilk Marksist kriz tartışmalarının da zeminini oluşturmuştur. F. Engels'in Eugen Dühring'in tezlerini eleştirdiği *Anti-Dühring* adlı eseri, bu tartışmalarda önemli bir kaynak olmuştur. Engels'in Dühring'e krizler bağlamında getirdiği temel eleştiri, Dühring'in krizleri 'normal'den rasgele sapmalar' olarak görmesidir. Buna karşılık Engels, krizi kapitalist üretimin anarşik doğasından hareketle açıklamakta ve krizlerin arızi olgular olmayıp, kapitalist üretime içkin olduklarını belirtmektedir. Bu ilişkiyi şöyle özetlemek mümkün: rekabetin etkisiyle kapitalistler makinaları ve üretici güçleri geliştirmek ve üretimi büyütmek peşindeyken, pazarlar yetersiz kalmaktadır (Engels, 1977, s.450-453). Engels, krizlerin döngüsel karakterini vurgulayarak, yinelenen krizler-

le devrim arasında da doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Ayrıca, daha erken bir dönemde, 1845'te yazdığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda (1994), krizleri, proletaryanın bağımsız gelişimi için en güçlü araç olarak kabul etmiştir.

K. Kautsky, Engels'in tezlerinden hareket etmiş ve bu tezleri kapitalizmde sürekli bir aşırı-üretim eğilimi bulunduğu varsayımına dönüştürmüştür. Ancak, iki teori arasında niteliksel bir ayrım yapmak gereklidir: Engels aşırı-üretimi kapitalizmin kendi dinamiği ile ilişkilendirirken, Kautsky piyasaların anarşik doğasıyla, meta üretiminin plansızlığıyla açıklar. Kautsky aşırı-üretimden söz ederken eksik-tüketime değil pazarın anarşik yapısına gönderme yapsa da, kriz eğilimini üreticilerin ürünlerine olan talebi dikkate almamasıyla ilişkilendirir. Kautsky, krizleri kapitalizmin nihai olarak ortadan kalkması açısından da zorunlu görür (Clarke, 1994, s. 28). Kautsky'nin bu yaklaşımı, o dönemde bir dizi tartışmaya yol açmıştır.

Tugan-Baranovsky, Engels ve Kautsky'e karşı, aşırı üretim eğiliminin sebebinin orantısızlıkta yattığını ileri sürmüştür: birikimin sürdürülebilmesi için, üretim araçları üretimi ile tüketim malları üretimi arasında uygun bir oran olması gerekir.[5] Ancak, Tugan-Baranovsky, kapitalizmin anarşik yapısı nedeniyle doğru oranın yakalanmasının çok güç olduğunu, bu nedenle periyodik olarak krizlere yol açan büyük orantısızlıkların doğduğunu söyler (Clarke, 1994, s. 35). E. Bernstein (t.y., s. 75-87) ise, "kapitalizmin nihai olarak ortadan kalkması kaçınılmazdır" tezine karşı, kartellerin ve tröstlerin, kâr oranlarını arttırıp, üretimi rasyonelleştirerek piyasanın anarşik doğasının üstesinden geleceğini, kriz riskini azaltacağını öne sürer. İç pazarın genişlemesinin ve dış pazarlara açılmanın genel bir aşırı üretim eğilimini önleyeceğini savunur.

Bernstein'ın bu meydan okumasına karşılık olarak, İkinci Enternasyonal Marksistleri krizleri daha ciddi bir biçimde ele almışlardır. R. Luxemburg ve R. Hilferding'in tartışmaya katkıları, 'eksik-tüketim yaklaşımı' ile 'orantısızlık yaklaşımı' ayrımının ilk adımlarını atmıştır.[6]. Hil-

---

5 Tugan-Baranovsky, piyasaların anarşik doğasının böyle bir oranı garanti edemeyeceğini; kredi sisteminin gelişmesinin, dengeyi bir süre korusa da, sonsuza dek sürdürülemeyeceğini belirtir (Clarke,1994, s. 35).

6 Başlangıçta eksik-tüketim, orantısızlığın belirli bir biçimi olarak algılanıyordu ve bu nedenle ikisi pek ayrık teoriler gibi durmuyordu. 1929 krizi ile birlikte, eksik-tüketimci tezler ağırlıklı bir yer edindi (Clarke, 1994, s. 6).

ferding, eksik-tüketimciliğin karşısında, orantısızlık krizi teorisini geliştirmiştir. Ancak eksik-tüketim yaklaşımını terk etmemiş, eksik-tüketimin orantısızlığın özel bir biçimi olduğunu söylemiştir. Kriz olasılığı, düzensiz ekonomilerde, yani meta üretiminde içkin olarak bulunur. "Eksik-tüketim terimi ... toplumun ürettiğinden daha azını tüketmesinin dışında iktisadi bir anlam taşımamaktadır. Bununla beraber, üretim doğru oranlar üzerinden yapılırsa bu imkansızdır" (Hilferding, 1981, s. 241). Hilferding ve Tugan-Baranovsky, krizler kapitalizmin anarşik doğasından kaynaklandığına göre, planlamanın krizleri ortadan kaldıracağını ileri sürerler (Shaikh, 1978, s. 226).

R. Luxemburg, orantısızlık teorisinden doğan reformizme bütünüyle karşı çıkmış ve kapitalist gelişmenin kendi sonuna doğru ilerlediği varsayımı reddedildiğinde, sosyalizmin nesnel bir zorunluluk olduğu tezinin de ortadan kalkacağını söylemiştir. Kapitalist üretim koşullarında üretilen artık-değerin realizasyonunu bir sorun olarak görerek, eksik-tüketimci tezlerin dayanağını oluşturmuştur.[7]

Marx'ın kapitalist yeniden üretimin olanaklılığını gösterdiği genişletilmiş yeniden-üretim şemalarını inceleyen Luxemburg, genişletilmiş yeniden-üretimin işlemesinin mümkün olamayacağı sonucuna ulaşmıştır. Bunun nedenini şöyle açıklamaktadır: Üretimin gittikçe genişlemesi için ek üretim araçları, ek emek-gücü ve bu ek emek-gücü için ek tüketim malı gereklidir. Fakat bunlar, genişlemiş yeniden üretim için yeterli koşul değildir:

> Birikimin gerçekten ilerleyebilmesi ve üretimin genişleyebilmesi için bir başka koşul daha gerekmektedir: Metalar için efektif talep de artmalıdır. Marx'ın şemasında yeniden üretimin artan düzeyde gerçekleştirilmesinin temelini oluşturan ve devamlı olarak artan talep nereden gelecektir? (Luxemburg, 1986, s. 100).

Luxemburg, kapitalist birikimin, kendisi için pazar oluşturacak kapitalist olmayan alanlara ihtiyaç duyduğunu, yani kapitalist ve kapita-

7 M. Bleaney'in eksik-tüketimciliği tanımlamasındaki temel ögelerden biri, eksik-tüketimciliğin, bunalımı, tüketim mallarına olan talebin sürekli yetersiz kalma eğilimiyle ilişkilendirmesidir. Fakat Luxemburg, özellikle tüketim malları talebine vurgu yapmadığı ve bir o kadar da üretim araçları talebini göz önüne aldığı için, Bleaney (1976, s.200) tarafından bir eksik-tüketimci olarak görülmemektedir. Aynı nedenle M. Desai de Luxemburg'u eksik-tüketimci olarak görmez (1983, s. 495).

list olmayan bölgeler arası ticaretin, kapitalizmin tarihsel varlığı için birincil bir gereklilik olduğunu ileri sürer. Tüm dünya kapitalistleştiğinde, kapitalizmin varlık koşulunun kalmayacağını söyler. Ayrıca, Luxemburg'un tezi, bir emperyalizm teorisi olarak ortaya konulur: emperyalizm, "sermaye birikiminin, kendisine açık duran kapitalist-olmayan çevre için verdiği rekabetçi mücadelenin siyasal ifadesi"dir (Luxemburg, 1986, s. 342).

R. Luxemburg'un, yeniden üretim şemalarından hareketle kapitalist yeniden üretimin olanaksızlığı sonucuna ulaşması, talihsiz bir yanılgı olarak görünmektedir. Marx'ın amacı bu şemalarla toplumsal sermayenin yeniden üretimini en soyut ifadesi ve temel biçimi altında değil de hakiki tarihsel hareketi içinde sergilemek olsaydı, Luxemburg'un eleştirisi doğru bulunabilirdi. Ancak Marx, bu şemalardan hareketle, kapitalist üretimde soyut realizasyon olasılığını göstermeye çalışmaktadır (Weeks, 1982a, s. 74). Bu şemalarda ele alınan temel sorun, saf pazar anarşisine dayanan kapitalist ekonominin, birbiriyle ilişkisiz milyonlarca farklı kararla, büyük bir kopma olmaksızın nasıl işliyor olduğudur. Bu bağlamda E. Mandel (1993, s. 25), "Yeniden üretim şemalarının işlevi, kapitalist üretim tarzı için varoluşun olanaklı olduğunu ispatlamaktır" diye yazmakta haklıdır.

Luxemburg ayrıca, birikim sürecini kapsamlı bir biçimde incelemesine karşın, birikim itkisini taleple ilişkilendirmektedir. Ancak, kapitalist üretimde birikimi belirleyen, daha fazla artık-değere el koyma gerekliliği ve bunun somutta aldığı biçim olan kâr beklentisidir. Marx'ın (1999a, s. 473) belirttiği gibi, üretimin genişlemesinin ölçütü tüketim değil, "sermayenin kendisidir, varolan üretim koşullarının düzeyidir; kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini genişletmekteki sınırsız arzularıdır." Luxemburg'un yaptığı gibi tüketime öncelik vermek, üretim-tüketim ilişkisini ters çevirmekte ve talep yoluyla tüketimin üretimi belirlediğini ima etmektedir.[8] Oysa tüketime niteliğini ve biçimini kazandıran, üretimin kendisidir. Belirli bir üretim, belirli bir tüketimi yaratmaktadır.

---

8 "Eksik-tüketimcilik kapitalist birikimin doğasının oldukça yanlış anlaşılmasından kaynaklanır. Eksik-tüketimci tezde örtük bir biçimde, birikimin motorunun bireysel tüketiminin büyümesi olduğu önermesi vardır" (Weeks, 1977b, s.284).

Eksik-tüketimci tezlerin, iktisat yazını içerisindeki ve Marksist kuramcıların ilk tartışmalarındaki kökenlerini bu şekilde sergiledikten sonra, şimdi Paul Sweezy'nin katkısını ele almaya geçebiliriz. Bir sonraki alt bölümde, Paul Sweezy'nin kuramı çerçevesinde, eksik-tüketimci kriz kuramı ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

1.2.2 P. Sweezy, Tekelci Kapitalizm ve Eksik-Tüketimci Kriz Teorisi

P. Sweezy (1970), temel olarak iki kriz yaklaşımını ayırt etmektedir. İlki, krizi kâr oranlarının düşmesiyle ilişkilendiren yaklaşımdır. Diğeri ise, gerçekleşme bunalımlarıdır. Sweezy, iki farklı bunalım biçimini ayırt etmek gerektiğinin altını çizer. İlk durumda artık-değer oranı ve sermaye bileşimini incelemek gereklidir, ikinci durumda ise temel odak noktası efektif talep olmalıdır (Sweezy, 1970, s. 235).

Sweezy'ye göre, ilk bunalım biçimi değer yasasının bütün koşullarının sağlandığı varsayımına dayandığı için, değer yasasının işlemez olduğu 'günümüzde' geçerli değildir. Bu nedenle Sweezy, asıl olarak gerçekleşme bunalımlarına eğilir ve bunları orantısızlıktan doğan bunalımlar ve 'eksik tüketim'den kaynaklanan bunalımlar olmak üzere ikiye ayırır. Orantısızlık kuramının krizi arz ve talepteki farklılıkların ve metaların fiyatlarının değerlerinden farklılaşmasının yol açtığı karışıklıklarla açıkladığını belirtir. Orantısızlığın krizleri şiddetlendirdiğini, ancak tek başına krizleri açıklamakta yeterli olamayacağını savunur. Sonuç olarak, eksik-tüketimin nedenlerine odaklanır ve bunun mekanizmasını açıklamaya yönelir (Sweezy, 1970, s. 250).

Sweezy (1970, s. 272), eksik-tüketim kuramının amacının, "... kapitalizmin kendi içinde tüketim mallarının, bu mallara olan talepten daha hızla gelişmesi sonucunu veren bir eğilimin varlığını göstermek" olduğunu ve bu eğilimin krizlerin temel nedeni olarak görülebileceğini ileri sürmektedir. Anwar Shaikh'in (1978, s. 229) dikkat çektiği gibi, "Sweezy, tüketim malları talebinin tüm üretimi düzenlediğini öne süren geleneksel eksik-tüketim fikrinin hala çok fazla etkisindedir."

Sweezy, bu argümanı geliştirirken, tüketim mallarına olan talebin bütün üretimi belirlediği tezinden hareket eder. Buna göre üretim araçları üretimi (I. kesim), tüketim malları üretimine (II. kesim) bağlıdır; üretim araçları üretimindeki değişiklikler, tüketim malları üretimi kapasitesinde değişikliğe yol açar. Kapitalizm geliştikçe makineleşme art-

mıştır. Böylece ücretler, yatırım harcamalarının çok az bir bölümünü oluşturmaya başlamış ve emek-gücü giderek makineyle ikame edilmiştir. Bu çerçeveden hareketle, Sweezy II. kesim yatırımlarının da artmakta olduğunu, yani tüketim malları üretimi kapasitesinin genişlediğini ileri sürmekte ve buradan, tüketim malları üretimi kapasitesinin, işçilerin tüketim talebinden daha hızlı gelişme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Kapitalistlerin tüketimi elbette bu açığı kapatabilir, ancak bu durumda, yeniden üretim olanaksız hale gelir. Kapitalistler, el koydukları artık-değerin tümünü kendi bireysel tüketimleri için harcadıklarında üretimi genişletmeleri mümkün olmayacaktır. Ancak bu durum, kapitalist birikimin temel işleyişiyle çelişir. Kapitalist üretim, artık-değerin bir kısmının üretimi genişletmek üzere ek üretim aracı ve emek-gücüne, üretken sermayeye dönüşmesi, yeni değerlerin yaratılması ve devrenin yinelenmesi yoluyla kendini yeniden üretir. Sonuç olarak, tüketimin artış hızı (tüketim artışının toplam tüketime oranı), üretim araçlarının artış hızından (üretim araçları artışının toplam üretim araçlarına oranı) düşüktür.

Eksik-tüketim kuramının daha gelişmiş bir versiyonu, Sweezy'nin Paul Baran'la birlikte yazdığı *Tekelci Kapitalizm*'de sunulmaktadır. Yazarlar, 'Tekelci Kapitalizm'de kapitalizmin niteliksel bir değişim geçirdiğini, bugünkü kapitalizmin, Marx'ın kuramsal modelini dayandırdığı rekabetçi kapitalizmden farklı olarak tekelci bir yapıya büründüğünü öne sürerler. Buna göre, Marx'ın ifade ettiği 'kâr oranlarının düşme eğilimi yasası', ancak rekabetçi kapitalizmde geçerlidir. Tekelci dönemde bu yasa yerini 'artığın yükselme eğilimi yasasına' bırakmıştır. Sweezy ve Baran (1970, s. 89), tekelci kapitalizmin en temel yasası dedikleri bu yasayı şöyle açıklarlar: "Sistem geliştikçe fazla da hem mutlak, hem de görece olarak yükselmeye yönelecektir."

'Tekelci kapitalizm'in ayırt edici özelliği, dev şirketlerden meydana gelmiş bir sistem olmasıdır. Sweezy ve Baran, tekelci kapitalizmi rekabetçi kapitalizmden ayıran temel unsuru piyasa koşullarında belirleyici olmak biçiminde koyarlar. Buna göre, "Rekabetçi kapitalizmde girişimci birey fiyat kabul eden, tekelci kapitalizmde şirket fiyat koyandır" (1970, s. 66). Tekeller fiyat koyucu oldukları ve üretim maliyetleri gittikçe düştüğü için, artık artmaktadır; dolayısıyla 'tekelci dönemde' sorun, artığın yaratılmasından ziyade emilmesidir. Bu durum, gerçek-

leşme sorununu acil bir sorun haline dönüştürür. Sweezy ve Baran, yaratılan fazlanın bütünüyle emilemediği ve tekelci kapitalizmin 'normal' durumunun durgunluk olduğu sonucuna varırlar. "Kendi başına bırakıldığında tekelci kapitalizm 'müzmin' bir buhran bataklığına gittikçe daha çok batacaktır" (Sweezy ve Baran, 1970, s. 132).

Kapitalizmin rekabetçi ve tekelci olmak üzere iki döneme ayrılması ve tekelci dönemin, kapitalizmin değer yasasının artık işlemediği yeni bir aşaması olarak tanımlanması, Sweezy ve Baran'ın kuramının temelini oluşturmaktadır. Değer yasasına karşı cepheden alınan bu tutum, Sweezy açısından yeni bir durum değildir. Sweezy daha 1940'larda, yukarıda adı geçen çalışmasında, değer yasasının geçersiz olduğunu ileri sürmüş ve Marx'ın çözümlemesine alternatifler önermiştir. Kitabının önemli bir kısmında değer teorisini eleştirmiş ve bu teorinin, değer yasasının piyasadaki bütün fiyatları kontrol ettiği tezi üzerine kurulduğunu söylemiştir. Buna karşılık, "değer kavramının kapitalist üretim dünyasında doğrudan doğruya kontrol edilemeyeceği" sonucuna varmıştır (Sweezy, 1970, s. 145).

Sweezy ve Baran'ın tekelci dönemde değer yasasının geçersizliğini ilan etmeleri, yazarları oldukça yanıltıcı bir yoruma götürmektedir. Zira değer yasası, kapitalist üretim koşullarında toplumsal ilişkilerin en temel ifadesini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Marx, metayı kullanım değeri ile değişim değerinin birliği olarak ele almıştır. Metanın bu ikili karakteri, temel bir çelişkiyi içinde barındırmaktadır: metanın, ürün olarak tikel bir doğası vardır ve kullanım değeri bunun ifadesidir; ancak diğer yandan, değişim değerinin taşıyıcısı olarak metanın genel bir doğası, evrensel bir niteliği bulunmaktadır. *Tekil* bir metada nesnelleşen *bireysel* emek-zamanı, toplumsal ilişkiler dolayımından geçerek evrensel bir karakter kazanmaktadır. Bu işleyişin prensiplerini anlatan değer yasası, kapitalist toplumsal ilişkilerin de bir ifadesidir. Sweezy ve Baran'ın, değer yasasının artık işlemediğini öne sürmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin temel mekanizmasının artık mevcut olmadığı tezini örtük olarak içermektedir.

J. Weeks, Sweezy ve Baran'ın değer teorisinin geçersizliğini öne sürmelerini, kendi içinde tutarlı bulmaktadır. Zira eksik-tüketim tezi, değer teorisiyle esasen uyuşmamaktadır. 'Saf' bir kapitalist sistemde sürekli bir sorun olarak üretilen metaların satılamayışı öne sürüldüğün-

de, Marksist değer kavramının da reddedilmesi gerekir. Bu nedenle Weeks (1982a, s. 61), eksik-tüketimciliğin eleştirilmesinin, yalnızca bir kriz teorisi eleştirisi olmayıp, aynı zamanda emek-değer teorisinin savunulması anlamına geldiğini belirtmektedir.

Sweezy'nin çalışmasında göze çarpan bir husus, sermaye birikiminin temel dinamiklerini Marksist kavramlarla ele alarak başladığı analizini, neo-klasik ve Keynesyen iktisadın terimleriyle sürdürmesidir. Benzer biçimde, *Tekelci Kapitalizm*'de de, Sweezy ve Baran, kapitalist üretimi neo-klasik iktisadın ve Keynesciliğin terimleriyle analiz ederler (Ercan, 2004c, s. 77). Anwar Shaikh (1978, s. 230), bu noktaya dikkat çekmekte ve Sweezy ve Baran'ın, J. Robinson, M. Kalecki ve J. Steindl gibi sol Keynesyen kuramcılardan yararlandığını belirtmektedir. Sweezy ve Baran'ın çalışmalarının içerdiği tüm kuramsal özgünlüğe ve zenginliğe rağmen, analizlerinde kapitalist birikimin temel eğilimleri göz ardı edilmektedir. Değer yasasının ve kâr oranlarının düşme eğiliminin yadsınması, birikimin temel dinamiğini anlamayı güçleştirmektedir. Ayrıca, rekabetçi kapitalizm/tekelci kapitalizm dönemleştirmesi, rekabetin kapitalist işleyişteki rolünü anlaşılmaz kılmaktadır. Rekabet, kapitalizmin yalnızca belirli bir döneminin geçerli yasası olmayıp, sermayenin sürekli genişleme ve artık-değer üretme zorunluluğunun somut gerçeklikte büründüğü ifadesidir. Marx'ın (2003, s. 216) belirttiği gibi rekabet, "sermayenin içsel yasalarını uygular; herhangi bir sermayeye karşı onları zorunlu yasalar haline getirir, ama onları bulmaz. Onları gerçekleştirir". Bu nedenle, 'sermayenin içsel yasalarını' yalnızca rekabetle (ya da rekabetin yokluğuyla) açıklamaya kalkışmak, bu yasaların anlaşılmasını engeller.

Bütün bu eleştirilere karşın eksik-tüketim tezleri kriz açıklamalarında oldukça yaygın bir biçimde içerilmektedir. Bu tezlerin yaygın kullanımının temel nedenlerinden biri, krizlerin satılamayan metalar yığını biçiminde açığa çıkmasıdır. Bir diğer neden de, bu yaklaşımların tüketim eksikliği bağlamında kapitalizmin giderek yığınları yoksullaştırdığına dikkat çekmesidir. Ancak kriz analizi, bu olguların arkasındaki dinamikleri incelemediği durumda, sadece betimleyici olacaktır.

Eksik-tüketimci tezler erken kapitalistleşen ülkelerde olduğu kadar geç kapitalistleşen ülkelerde de yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Geç kapitalistleşen ülkelerde özellikle üretken yatırımların erken

dönemlerinde içe yönelik birikim süreçlerinde pazarın sınırlılığına ve tüketim eksikliğine sıkça vurgu yapıldığı görülmektedir. Bağımlılık tezleriyle bağlantılı olarak ele alınan tüketim sorunu, bu ülkelerde yaşanan krizlerin temel sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Benzer açıklamalar bu ülkelerin üretken yatırımlarının daha ileri aşamalarında da karşımıza çıkmaktadır.[9]

Geç kapitalistleşen ülkelerde içe yönelik birikimden dışa yönelik birikime geçişin ve süreçte yaşanan bunalımların da tüketim eksikliği ve pazarın yetersizliği çerçevesinde açıklandığı görülmektedir. Türkiye'ye baktığımızda bu açıklamanın yaygın bir kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Bütün bu kabullerde tüketim örtük ya da açık bir biçimde birikimin temel itkisi olarak ele alınmaktadır. Ancak daha sonraki bölümlerde inceleneceği üzere bu ülkelerde sanayi üretimi sektörler arasında homojen bir dağılım göstermez. Sanayileşmenin erken aşamalarında bu ülkelerde üretimin tüketim malları üretimine dayanması, yani üretim araçları üreten kesimin, kesim I'in, çok gelişmemiş olması, birikim sürecinin temel çelişkisini içinde barındırır. Pek çok çalışmada kabul edildiği gibi üretim araçları üretimine geçiş sürecini pazarın tüketim mallarına doymasının bir sonucu olarak görmek güçtür. Pazarın sınırlı olması bir sorun olarak tarif edilebilirse de, temel sorun üretim araçları üretiminin daha fazla döviz gerektirmesinde temellenmektedir. Bu ilişki üçüncü bölümde detaylı bir biçimde incelenecektir.

---

9 Kriz teorilerinin geç kapitalistleşen ülke krizlerini açıklamak için kullanıldığı az sayıdaki analizlere örnek olarak P. Burkett ve M. Hart-Landsberg'in çalışması (2000) gösterilebilir. Burkett ve Hart-Landsberg, Güney Doğu Asya ülkelerinde birbiri ardına patlak veren krizleri incelerler. Krizi eksik-tüketimci tezler çerçevesinde ele alırlar ve pazarın nihai olarak üreticilerin alım gücüyle sınırlı olduğunu öne sürerler. G. Kore'de iş saatleri ve sömürü oranının dünya standartlarından, hatta 'Üçüncü Dünya' ülkelerinden daha yüksek olduğunu söyleyerek, talep eksikliğini yüksek sömürü oranı ve düşük ücretlerle açıklarlar. Güney Doğu Asya ülkeleri gerçek ücretlerin üzerindeki seviyelerde üretkenlik artışıyla, ihracat rekabetini zora sokmadan üretimi genişletmişlerdir. Ancak bu ülkelerdeki hızlı büyüme sonunda, büyük miktarda kapasite artışı ortaya çıkmıştır (Burkett ve Hart-Landsberg, 2000, s.164). Burkett ve Hart-Landsberg'in çalışması krizi tüketim eksikliğine dayandırdığı için eleştirilebilir. Jim Kincaid, yazarları, krizleri eksik-tüketimci yaklaşımla ve bağımlılık tezlerinin bir çeşidiyle açıkladıkları için eleştirir. Kincaid (2003, s.161-162) birikimin bölgesel ve ulusal dinamiklerini açıklamak için talep yerine üretkenliğe odaklanmayı ve Marx'ın değer yasasından ve krizlerle finans ve sanayi sermayesi arasındaki ilişkiden hareket eden bir açıklama getirmeyi önerir.

Eksik-tüketimci kriz kuramını bu şekilde ele aldıktan ve eleştirdikten sonra, çalışmamızın bu aşamasında, krizi kâr oranının düşme eğilimiyle ilişkilendiren yaklaşımı incelemeye geçebiliriz. Bu yaklaşım, eksik-tüketimci kriz kuramına kıyasla sermaye birikiminin ve krizlerin analizi açısından daha doyurucu bir çerçeve sunmakla birlikte, bazı eleştirilerle de karşılaşmıştır. İzleyen bölümde, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, bu yasayı bir kriz kuramına dönüştüren yaklaşım ve bu yaklaşıma yöneltilen eleştiriler ele alınmaktadır.

1.3 Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası ve Kriz

Kâr oranının düşme eğilimi (KODE) yaklaşımı, kâr oranının kapitalist birikimin içsel çelişkilerinin bir sonucu olarak düşme eğilimi gösterdiğini savunmakta ve krizi kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının bir sonucu olarak ele almaktadır. Buna göre, kâr oranlarının düşmesi, kapitalist krizlerin yalnızca en önemli dışavurumu olmakla kalmaz, aynı zamanda krizin başlıca sebebidir.

John Weeks, kapitalist üretimde krizlerin kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklandığına dikkat çeker. Weeks'e göre bu eğilim bir *trend* değil, kendi kendine genişleyen bir değer olan sermayenin içsel baskılarının sonucudur. Bu durum, bireysel kapitalistlerin, kâr oranlarının düşme eğiliminin önünde karşı eğilimler oluşturmasını zorunlu kılar. Bir bütün olarak sistem açısından en önemli karşı atak, krizin kendisidir. Krizler, sermaye birikimi sürecinde diyalektik bir rol oynamaktadır. Weeks'e (1977b, s. 286) göre kriz, "toplumsal bir ilişki olan sermayenin hem içsel çelişkilerinin bir **sonucu**, hem de bu çelişkilerin daha yüksek bir düzeyde çözülmesinin bir ölçüsüdür."

Simon Clarke, birikimin çelişkilerinin üretici güçlerin geliştirilmesi yoluyla emek üretkenliğinin yükseltilmesi eğiliminde görülebileceğini ve bu eğilimin, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinde ifade bulduğunu belirtmektedir (Clarke, 1994, s. 260). Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, uzun vadede kâr hadlerini düşürerek, birikimin önüne engel olarak çıkmaktadır. Marx (1990, s. 189), kâr oranı ile sermayenin organik bileşimi arasındaki ilişkiyi şöyle ifade eder:

> ... sermayenin bileşimindeki bu yavaş değişmenin... bir toplumun toplam sermayesinin ortalama organik bileşiminde değişmelere neden olduğu varsayılırsa, artı-değer oranı ya da emeğin sömürülme derecesi aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre

tedrici büyümesi, zorunlu olarak, genel kâr oranında tedrici bir düşmeye yol açar... kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye, ve dolayısıyla harekete geçirilen toplam sermayeye oranla nispi bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır.

Dolayısıyla KODE yasası, aşırı birikim eğiliminde olan sermayenin karşısına çıkan temel bir sınırdır. "Genel kâr oranındaki bu sürekli düşme eğilimi, tam da emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmenin kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir" (Marx, 1990, s. 190). Marx (2003, s. 213), kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını, "... her bakımdan modern ekonomi politiğin en önemli yasası ve en güç ilişkilerin anlaşılması için en başta gelen yasa" diye nitelemektedir.

Marx, kâr oranlarının düşme eğiliminden, bu eğilime karşıt güçlerden ve ikisi arasındaki çelişkilerden söz etmektedir.[10] Genel kâr oranında düşme eğilimi yaratan etkilerin aynı zamanda bu düşüşü engelleyen, yavaşlatan, felce uğratan karşı etkiler de yarattığını vurgulamaktadır. Bu karşı etkiler yasayı ortadan kaldırmaz, ancak etkisini hafifletirler. Marx'ın (1990, s. 212) altını çizdiği gibi, yasa bir eğilim olarak işlemektedir ve yasanın etkileri ancak uzun dönemde ortaya çıkar. Örneğin, üretkenlik artışının sabit sermaye unsurlarının değerini düşürmesi ve dolayısıyla değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranını azaltmasında olduğu gibi, karşıt güçler eşanlı olarak ya da ardarda ortaya çıkabilmektedir. Bu zıt güçlerin karşılıklı etkileşmesinin sonucu krizdir: "... zaman zaman bu zıt etmenlerin çatışması, bunalımlarda açığa çıkar. Bunalımlar daima, mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır" (Marx, 1990, s. 221).

1.3.1 Yasanın Bir Kriz Teorisi Olarak Ele Alınışı

David Yaffe, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının en önemli savunucularından biridir. Yaffe, P. Bullock'la birlikte, yasayı bir kriz teorisi biçiminde geliştirmiştir. Bullock ve Yaffe (1988), bunalımı, artık-değer ya da kâr kütlesinde yeterli artış olmamasıyla ilişkilendirirler. Ar-

---

10 Marx (1990, s.206) karşıt güçleri, emeğin sömürü yoğunluğundaki artış, ücretlerin emek-gücünün değerinin altına düşmesi, değişmeyen sermaye ögelerinin ucuzlaması, nispi aşırı-nüfus ve dış ticaret olarak belirlemektedir. Bu karşıt güçler nedeniyle, kâr oranındaki düşmeden değil, bir düşme eğiliminden söz etmektedir.

tık-değerin yeterince büyümemesi, birikim sürecinde kesintilere ve dolayısıyla krizlere yol açar. "Kapitalist bunalım, sömürü derecesine göre aşırı sermaye üretimini yansıtır" (Bullock ve Yaffe, 1988, s. 246).

Yazarlar, kapitalist üretimin temel amacı ve itici gücünün üretilen artık-değer miktarını arttırmak olduğunun ve artık-değeri arttırmadıkça, emek üretkenliğinde kaydedilen bir yükselmenin anlamsız olacağının altını çizerler. Buna göre, "... emek üretkenliği, değer ve artık değer üretme gereğiyle kısıtlanmış, sermayenin yeniden üretimi ve kendini genişletmesi ile sınırlanmıştır" (Bullock ve Yaffe, 1988, s. 235).

Artık-değer üretimi, kapitalist üretimin temel amacı, itici gücüdür. Artık-değer, kapitalistin karşılığını ödemeden el koyduğu değere eşittir ve kapitalistle işçi arasındaki eşitsiz değişimde temellenir. Bu değişimde işçi, emek-gücünün karşılığını, ücretini alır. Emek gücünün değeri, onu satın alan kapitalistin kullanımına göre değil, diğer bütün metalarda olduğu gibi, emek-gücü metasının yeniden üretilmesi için, yani işçinin -ve ailesinin- yaşamını sürdürmesi ve kendini bir işçi olarak yeniden üretmesi için gerekli olan emek miktarıyla belirlenir. Kapitalist, bu değişimde, sermayeyi büyütecek olan, metanın değişim değerinden değil *kullanım değerinden* ortaya çıkan üretici gücü satın almıştır.[11] İşçinin günlük olarak ürettiği değer, günlük ücretinin üzerindedir. Üretim sürecinde, işçilerin ücretlerine karşılık gelen değeri ürettikleri zaman dilimi, gerekli-emek zamanı olarak adlandırılır. Geri kalan zamanda üretilen değer ise artık-değere karşılık gelir ve bu zaman dilimi, artık-emek zamanını oluşturur. Artık-değeri arttırmak, artık-emek zamanını arttırmakla mümkündür. Karşılığı ödenmemiş emek-zamanının arttırılması, sermayenin genişlemesi için zorunlu bir koşuldur (Mattick, 1974, s. 19). Sermaye birikimi, artık-değer üretimiyle karakterize olur ve birikimin nihai hedefi, olanaklı en yüksek artık-değeri elde etmektir.

Kapitalist üretimde emek sürecinin kendisi, artık-değer yaratma sürecinin aracından başka birşey değildir (Marx, 1999b, s. 59). Dolayısıyla emek süreci, sermayeye tabi hale gelir, yani sermayeye ait bir sü-

11 "Emek sadece sermaye için kullanım değeridir ve sermayenin özgül kullanım değeridir, sermayenin kendi kendini değerlendirmesine yarayan dolayımlama eylemidir ... Emek o halde işçi için kullanım değeri değildir; ... sermaye için kullanım değeri olan emek, demek ki işçi için salt mübadele değeridir; verili bir miktar mübadele değeri" (Marx, 1979, s.394).

reç olur. Bu süreç, Marx'ın *emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması* diye nitelediği süreçtir ve her kapitalist üretim sürecinin genel biçimidir. Biçimsel tabiyet, sermayenin, kapitalist ilişkilerden önce gelişmiş emek biçimlerini devralmasıdır. Bu aşamada artık-değer yaratmanın tek yolu, mutlak artık-değeri arttırmak, yani işgününü uzatmaktır. Kapitalist üretimin ortaya çıkmasıyla, *emeğin sermayeye gerçek anlamda tabi olması* süreci başlar. Bu aşamada artık-değeri arttırmanın yolu, üretkenliği arttırmak yani nispi artık-değeri yükseltmektir. Şimdi toplumsal üretim güçleri gelişmiş, üretim ölçeği artmış ve bilim ve teknoloji üretimde kullanılmaya başlamıştır. Kapitalist üretim "... kendisini sui generis bir üretim tarzı olarak inşa eder ve maddi üretimin yeni bir biçimini (modern sanayii üretimi) ortaya çıkarır" (Marx, 1999b, s. 101). Üretici güçlerdeki bu gelişme, kapitalist ilişkilerin gelişmesinin temelini oluşturur; çünkü kapitalist ilişkilerin tam anlamıyla gelişmesine, üretici güçlerin gelişmesinde belirli bir aşamaya ulaşılmasıyla erişilebilir. Teknolojik gelişmeler üretkenliği arttırır; herhangi bir sanayi dalındaki sermaye, emeğin üretkenliğindeki yükselme ile orantılı olarak büyür.

Artık-değeri arttırmanın bir yolu işgününü uzatmak ya da emek yoğunluğunu arttırmak (mutlak artık-değer), diğer yolu ise üretkenliği yükseltecek tekniklerin hayata geçirilmesiyle emek-gücünün değerinin düşürülmesidir (nispi artık-değer) ve bu iki yöntem birbirlerini dışlamazlar. Artık-değeri arttırmanın iki yolu olarak mutlak ve nispi artık-değer üretiminin bir arada gerçekleştiği belirtilmelidir. Tarihsel olarak işçi sınıfı, işgünü ve yoğunluğu konusunda şiddetli mücadeleler vererek, hemen her ülkede, işgününün uzatılmasına ve çalışma koşullarının kötüleştirilmesine birçok sınır getirmiştir. Ayrıca, işgününün belli fiziksel sınırları da vardır. İşçinin kendini yeniden üretmesi için uyumaya, dinlenmeye, sosyal aktivitelere ihtiyacı vardır. Dolayısıyla, işgününün ve emek yoğunluğunun fiziksel ve toplumsal sınırlarının olması nedeniyle, kapitalist toplumda artık-değeri arttırmanın en elverişli yolu, emek üretkenliğini yükseltmek (nispi artık-değer) olarak belirmektedir. Emek üretkenliğini arttırmak, üretimde teknik değişiklikler yapmayı, yani sermayenin teknik bileşimini değiştirmeyi içerir. Kapitalist birikimin ayırt edici özelliği, artık-değer üretimini arttırmak için, üretim tekniklerini ve üretkenliği muazzam derecede yükseltmesidir. Sonuç olarak,

kapitalist üretimde emeğin toplumsal üretkenliğinin arttırılmasının başlıca yolu, makineleşme eğilimidir. Bu eğilim “emek sürecinin, yani insanın üretken faaliyetinin kapitalist denetiminden kaynaklanır” (Shaikh, 1978, s. 233).

Kâr oranı, artık-değer oranının somutta aldığı biçimdir. Artık-değer oranı, artık-değer/değişen sermaye biçiminde ifade edilmekte, kâr oranı ise, artık-değerin toplam sermayeye oranını vermektedir. Kâr oranının düşme eğilimi, artık-değer oranı ile kâr oranı arasındaki bu ilişkide temellenmektedir. Artık-değeri arttırmak için hayata geçirilen bir yöntemin, sermayenin bileşimini ve artık-değer oranını yükseltirken, değişmeyen sermayenin değerini arttırdığı durumda, artık-değer/değişmeyen sermaye oranı azalır ve dolayısıyl artık-değer/ (değişmeyen sermaye + değişen sermaye) oranı demek olan kâr oranı düşebilir.

Marx, sermayenin üç farklı bileşimini ayırt etmiştir. Bunlardan ilki, sermayenin teknik bileşimi, ikincisi değer bileşimidir. Sermayenin teknik bileşimi, fiziksel büyüklükler arasında bir bağıntıyı, yani üretim araçları kitlesi ile işçi kitlesi arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bu ilişkinin değer cinsinden karşılığı, yani değişmez sermaye ile değişen sermaye arasındaki ilişki, sermayenin değer bileşimini verir. Üçüncü bileşim türü, sermayenin organik bileşimidir. Marx (1997a, s. 584) sermayenin değer bileşimine, “... sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıttığı ölçüde” sermayenin organik bileşimi demektedir.

Marx, kâr oranlarının düşmesini, sermayenin organik bileşiminin yükselmesiyle ilişkilendirmektedir. Organik bileşimin yükselmesi, sermayenin teknik bileşiminin yükselmesi, yani üretimde makineleşme yoluyla emek üretkenliğinin yükselmesi zorunluluğunun bir sonucudur.[12]

---

12 Kâr oranı ile ‘sermayenin organik bileşimi’ arasındaki ilişki, basit bir matematiksel ilişkiye dayanır. Bir parantez açıp, bu ilişkiyi basitçe şöyle ifade edebiliriz:
C: değişmeyen sermaye (üretim araçları, binalar ve hammaddelerin değerini içerir),
V: değişen sermaye (emek-gücünün değerini, yani ücretleri içerir),
S: artık-değer olsun.
Kâr oranı, artık-değerin toplam sermayeye oranı olduğuna göre, S/C+V olur. Artık-değer oranı ise, artık-değerin değişen sermayeye yani ücretlere oranını verdiğine göre, S/V olarak ifade edilir. Kâr oranını artık-değer oranı cinsinden ifade ettiği-

Bullock ve Yaffe, emek üretkenliğinin yükseltilmesi zorunluluğunun ilk bakışta sermayeler arası rekabet nedeniyle üretim maliyetini düşürme gereğinin bir sonucu olarak görülebileceğini, ancak bu bakışın zorunluluğun açıklamasını vermediğini belirtirler. Marx'ın yöntemi açısından, açıklamanın sermaye kavramının kendisinden türetilmesi gerekmektedir (Bullock ve Yaffe, 1988, s. 238).

Bullock ve Yaffe, kapitalist krizleri sermayenin kârlılığa oranla aşırı birikimi olarak ve çevrimselliği içinde ele alırlar. Yazarlara (1988, s. 250) göre krizler, "kâr haddinin uzun dönemli azalma eğilimine karşı duran en güçlü eğilim sayılabilir. Bu nedenle 'çöküş' ve durgunluk eğilimi, uç bir örneği bunalım olan karşı eğilimlerin etkilerinden dolayı, çevrimler biçimini alır." Bullock ve Yaffe (1988, s. 239), sermaye kavramının incelenmesinden hareketle, kapitalist üretimde "... makine kullanımı yoluyla toplumsal işbölümünü arttırma, dolayısıyla canlı emeğin yerini nesnelleşmiş (ölü) emekle artan ölçüde doldurma zorunluluğu"nun mevcut olduğuna dikkat çekerler.

Sermaye, çelişki yüklü bir kavramdır. Bir yanda, sınır tanımadan kendini genişletme eğilimindeki değer olarak sermaye, diğer yanda ise bu eğilimi sınırlayan bir etken olarak çalışan nüfus bulunmaktadır. Anwar Shaikh (1978, s. 233), kapitalizmde mantığa aykırı görünen bu çelişkiye, "... sömürü oranını arttıran aracın, kâr oranını düşürmeye yönelmesi"ne dikkat çekmektedir. Bu çelişkiyi Bullock ve Yaffe şu biçimde ifade ederler: toplumda çalışan nüfus verili iken, artık-değer emek üretkenliğinin yükseltilmesiyle, yani emeğin üretimden çekilmesiyle arttırılabilir. Üretici güçlerin gelişim düzeyi verili olduğunda ise, artık-değer çalışan nüfusun arttırılması yoluyla arttırılabilir. Bu çelişkinin çözümü, canlı emek yerine makine kullanılmasında yatar. Süreç, aynı zamanda, canlı emek yerine nesnelleşmiş emek kullanılmasının zorunluluğunu gösterir. "Kapitalist üretim sürecinde sermayenin teknik bileşiminin, dolayısıyla organik bileşimin artması zorunludur; ama ikincisi, emek üretkenliğinde artışlardan ötürü birincisi kadar çabuk artmaz"

mizde, (S/V) / [(C/V)+1] biçimini alır. Sermayenin organik bileşimi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı yani C/V'dir. Bu durumda kâr oranı = (artık-değer oranı) / (organik bileşim +1) olur. Bu formül, kâr oranının artık-değer oranı ve organik bileşimdeki değişimlerden nasıl etkilendiğini göstermektedir. Kâr oranı, buna göre, artık-değer oranıyla doğru, organik bileşimle ters ilişkili olarak değişir.

(Bullock ve Yaffe, 1988, s. 239).

Sermayenin bileşimindeki değişiklik, fiziksel büyüklük olarak üretim araçları kitlesi emek kitlesinden daha hızlı büyürken, değer yönünden, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla daha hızlı büyümesiyle açığa çıkar. Yani emek üretkenliğinin artması, değer bileşiminin teknik bileşimden daha yavaş yükselmesi sonucunu doğurur. Artık-emek zamanının gerekli-emek zamana oranı biçiminde ifade edilebilen artık-değer oranı sabit kalacak olsa, organik bileşimdeki artış kâr oranını düşürecektir. Ancak, organik bileşimin yükselmesi üretkenlik artışına yol açacağı için, artık-değer oranı sabit kalmayacaktır. Çünkü gerekli zamanı oluşturan ürünlerin ucuzlamasıyla gerekli zaman azalacak ve artık-değer oranı yükselecektir. Yine de, yazarlara göre artık-değer oranının yükselme eğilimi, kâr oranındaki düşmeyi bütünüyle önleyemez. Gerekli-emek zamanının işgünündeki payı ne derece düşükse, yani artık-değer oranı ne derece yüksekse, üretkenlikteki artış artık-değer oranını o derece az değiştirebilir (Bullock ve Yaffe, 1988, s. 243).

Emeğin sermaye ile ikamesi, kapitalist toplumda sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak da görülmelidir. Artık-değer sömürüsü kapitalist birikimi temellendirdiği gibi, aynı zamanda kapitalist topluma özgü sınıflar, işçi sınıfı ve burjuvazi, arasındaki mücadelenin de zeminini kurar. Burjuvazi açısından artık-değer üretimini arttırmak temel bir ihtiyaç iken, işçiler örgütlü güçleri ile buna direnç gösterirler. İşçi sınıfının örgütlülüğü, burjuvazi açısından sürekli bir tehlike olarak görülür. İşçi mücadelesine karşı bir strateji olarak emeğin sermayeyle ikamesine gidilmesi, sermayenin bileşimini yükseltecek ve kâr oranlarında düşmeye neden olacaktır.

Ayrıca, Bullock ve Yaffe'nin yukarıda kurduğu çerçeveyle sınıf mücadelesini birleştirdiğimizde, kârlılıkta bir gerileme ile baş gösteren krizler sonrasında emeğin sermayeyle ikamesi, yani daha çok makinenin işçilerin yerini alması, hem daha yüksek üretkenlik, hem de işçilerin yarattığı tehdidin zayıflatılması anlamına gelir. Bu nedenle, sermayenin temel eğilimlerinden olan organik bileşimin yükselmesini, sınıf mücadelesi bağlamında da düşünmek gereklidir.

1.3.2 Yasaya Yöneltilen Eleştiriler

Kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, bir yandan sermaye birikiminin temel yasalarından biri olarak görülürken, diğer yandan da Marksist politik ekonominin en çok eleştirilen yasalarından birini oluşturmuştur. Yasaya yöneltilen başlıca eleştiri, organik bileşimin yükselmesiyle birlikte artık-değer oranının da yükseleceğini ve artık-değer oranının yükselmesiyle kâr oranlarındaki düşmenin engellenebileceğini öne sürmektedir. Benzer bir başka eleştiri, yine üretkenlik artışıyla birlikte, değişmez sermayenin değer bileşiminin aynı kalabileceğini ifade etmektedir. Organik bileşimde bir yükselme olmayacağı için, kâr oranı düşmeyecektir. Bu iki temel eleştirinin yanısıra, üçüncü bir eleştiri, yasanın işleyişinde karşı eğilimlerin etkisinin dikkate alınması gerektiğine yöneliktir. Bu çizgideki bazı yorumlar, karşı eğilimlerin daha etkili olduğunu söylemeye dek varmıştır. Nihayet, bir dördüncü eleştiri, teknik yeniliklerin kâr oranını düşürdüğü tezinin rasyonel olmadığını savunmaktadır. Buna göre kapitalistlerin makineleşme yoluna gitmesi, kârlarını yükseltmek içindir; kârları düşecek olsa, bu yolu zaten izlemezler.

Geoff Hodgson, KODE yasasına, asıl olarak 'karşı eğilimlerin etkisinin dikkate alınması' çizgisinde karşı çıkmakla birlikte, yasaya yöneltilen diğer eleştirileri de benimsemektedir. Bu nedenle, araştırmasını "... Marksçı ekonomi politiğin son demirden yasasını gömmemiz gerekiyor - kâr oranının düşme eğilimi yasasını" (1974, s .80) diyerek sona erdiren Hodgson'un analizi, KODE yasasına yöneltilen eleştirilerin ele alınabilmesi için uygun bir hareket noktası oluşturmaktadır.

Hodgson, yasayı savunanların kâr oranlarının düşme eğilimini Marksist analizin merkezine yerleştirdiğinin ve devrimci Marksizmin omurgası olarak gördüğünün farkındadır. Bu görüşlere göre eğilimi reddetmek, teori ve pratikte reformizme yol açacaktır. Hodgson ise, aksine, yasanın teorik sistemden sökülüp atılmasının Marksizme zarar vermeyeceğini, aksine, onu mekanik ele alışlardan kurtaracağını öne sürmektedir (Hodgson, 1974, s. 56).

Bu iddiasını ispatlamak üzere Hodgson, Marx'ın eğilimi ele alışını inceler ve KODE teorisinin, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ya da düşmesine indirgendiğini ileri sürer. Sermayenin fiziksel bileşimi büyüse de değer bileşiminin yükselmeyeceğini söyler ve bu tez

bağlamında Paul Sweezy'yi anar. Sweezy, sermaye birikimi sürecinde işçi başına düşen makine miktarının fiziksel olarak artmasına karşılık, üretkenlikte kaydedilen artış nedeniyle, fiziksel büyümenin değer bileşiminde bir artış anlamına gelmeyeceğini yazmıştır. Sweezy (1970, s. 193), "Bir buçuk yüzyıldan beri işçi başına düşen makine ve malzemelerin hacim olarak artması kapitalin organik bileşimindeki değişikliklerin göstergesi sayılmamalıdır" demiş ve "... üretkenliğin artışı nedeniyle sabit kapital unsurlarının ucuzlaması hesaba katılmalıdır" diye eklemiştir. Buna göre, emek üretkenliğinin yükselmesiyle, değişmez sermaye unsurları da ucuzlamaya başlamıştır. Bu durum, günümüzde elektronik cihazların ya da bilgisayarların üretilmesinde de yaşanmaktadır.

Hodgson'un yasaya ilk itirazı, sermayenin teknik bileşimindeki bir artışın zorunlu olarak organik bileşimde bir artışa neden olmayacağıdır. Sermayenin teknik bileşimi yükselince üretkenlik artar, verili bir zamanda daha fazla meta üretilir, metaların değeri düşer ve üretim araçlarının kitlesi artsa da, değeri artmayabilir. Dolayısıyla, teknik bileşim yükselse bile, kâr oranı zorunlu olarak düşmez.

Bu eleştiri, KODE yasasına yöneltilen iki temel eleştiriden biridir. Buna göre, makinelerin üretime sokulması ve sermayenin emekle ikamesi, zorunlu olarak sermayenin organik bileşiminde bir yükselmeye neden olmaz. Üretkenlik artışı, sermaye mallarında da değerin düşmesine sebep olabilir. Böylece, değişmeyen sermaye kütle olarak büyüse de, değeri artmayabilir. Sonuç olarak, organik bileşimde bir yükselme olmayacağı için, kâr oranı düşmeyecektir.

Yasaya yönelik ikinci temel eleştiri, Marx'ın sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi analiz ederken artık-değer oranını sabit aldığı varsayımına dayanır. Buna göre, sermayenin organik bileşimi yükselirken kâr oranı, ancak artık-değer oranı sabit kaldığında düşer. Ancak gerçekte, organik bileşimdeki yükselme, üretkenlik artışına neden olduğu için, ücret malları üreten sanayileri de etkileyecek ve değişen sermaye bileşenlerinin ucuzlamasını sağlayacaktır. Eğer ücretler üretkenlikteki artışla aynı oranda yükselmezse, organik bileşimin yükselmesiyle birlikte artık-değer oranı da artacaktır. Sonuç olarak, bu eleştiriye göre artık-değer oranındaki yükselme basitçe bir karşı etki olarak görülmemeli, organik bileşimdeki yükselmenin yol açtığı üretkenlik artışının temel bir bileşeni olarak kabul edilmelidir.

Bu eleştirilere, Ronaldo Meek'in çalışmasını izleyerek yanıt geliştirilebilir. İlk eleştiriyle ilgili olarak, Marx yasayı ele alırken, değişmeyen ve değişen sermaye ögelerinin değerinin kapitalist gelişmeyle birlikte yükselmesini seküler bir eğilim olarak ele almaktadır. Ancak, değişmeyen sermaye bileşenlerinin ucuzlamasının, kâr oranının düşmesini bir süre geciktirebileceğini de belirtmektedir. Marx, sonuç olarak, iki temel yargıyı vurgulamaktadır: 1. sermayenin organik bileşimine etki ederek kâr oranındaki düşmeyi dengeleyecek olan değişen sermaye ögelerinin ucuzlamasının bir sınırı vardır; 2. sabit sermaye ögelerinin ucuzlamasının, kâr oranını sabit tutacağı, hatta yükselteceği durumlar olsa da, bunlar pratikte mümkün değildir (Meek, 1960, s.45). Yine de Meek, bu yanıtın çok tatminkâr olmadığını düşünmektedir.

Meek, ikinci eleştiriyi, Marx'ın analizini ayrıntılı bir biçimde inceleyerek yanıtlar. Buna göre Marx, üretkenlik artışıyla birlikte artık-değer oranının sabit kaldığını düşünmemiştir. Aksine, sermayenin organik bileşiminin yükselmesiyle, artık-değer oranının yükselebileceğinin altını çizmektedir.[13] Ancak Marx, artık-değer oranındaki artışın, kâr oranındaki düşüşü önleyemeyeceğini göstermektedir. Artık-değer oranının artışında öyle bir noktaya gelinir ki, üretilen artık-değer ve dolayısıyla kâr oranı zorunlu olarak düşer (Meek, 1960, s. 43). Kısacası, bu iki eleştiriye yanıt olarak, Marx'ın iki eğilimi de dikkate aldığı, ancak uzun vadede sermayenin organik bileşiminin artık-değer oranındaki yükselmeden daha baskın çıkacağını ve kâr oranının düşeceğini söylediği belirtilmelidir. Marx (1990, s. 203), "[a]rtı-değer oranındaki bir yükselme, eğer değişmeyen ve özellikle sabit sermayenin öğelerinin değerinde önemli bir düşme ile birlikte meydana gelirse, kâr oranında artma bile olabilir. Ama görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı gerçekte, uzun dönemde düşer" demektedir.

Hodgson'un yasaya ikinci itirazı, kâr oranlarının düşme eğilimini karşı eğilimlerle birlikte ele almak gerektiğidir. Hodgson (1974, s. 75), "... toplumsal gelişmenin yasaları, karşı etkilerinden yalıtılarak ele alı-

---

13 "... emekçi nüfus veri iken, artı-değer kitlesinin, dolayısıyla mutlak kâr kitlesinin, artı-değer oranının, ister işgününün uzaması ya da yoğunlaşması, ister emeğin üretkenliğindeki bir artma nedeniyle ücretlerin değerindeki bir düşme yoluyla büyümesi halinde artması gerekir, ve bunun, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye karşı nispi bir azalma göstermesine karşın böyle olması gerekir" (Marx, 1990, s.195).

namazlar" diye yazar ve kâr oranının düşme eğilimi yasasının ele alınma biçimini üç gruba ayırır. İlk grupta eğilim, kendisini eğilim biçiminde ortaya koyan bir yasa olarak görülür. Bu grupta eğilim, açık ve sürekli bir güç olarak ele alındığından, Hodgson bu yorumu bir yana bırakır. Üçüncü grupta yasa, bir 'nihai eğilim' olarak görülmektedir. Hodgson, bu görüşün ampirik olarak ispatlanamadığını söyleyerek, bunu da bir yana bırakır. Son olarak, Hodgson'un gruplandırmasına göre ikinci grupta, eğilim ikincil bir güç olarak ele alınmaktadır. Bu yorumda yasa daha az belirleyicidir ve bir dizi güçten birisi olarak görülmektedir. İlk yorumun karşı kutbunu oluşturan bu grupta, zorunluluk yerine uzun dönemde belirsizlik söz konusudur. Bu belirsizlik, Hodgson'un yasayı ele alma biçimine oldukça yakın görünse de, Hodgson aralarındaki farka işaret eder: yasanın bu gruptaki ele alınışında olduğu gibi, kârları düşüren güçleri 'eğilim' olarak görürken, karşıt yöndeki güçleri birer 'karşıt etken' olarak görmek doğru değildir (Hodgson, 1974, s. 76). Böylece Hodgson, bu yorumu ters çevirir: karşıt eğilimler 'yasa' olarak görülmeli, kâr oranının düşmesi ise bağımlı, rastlantısal bir eğilim olarak ele alınmalıdır.

B. Fine ve L. Harris, Yaffe ve Hodgson'un karşıt kutupları oluşturduğu tartışma eksenindeki iki zıt argümanı sentezlerler. Buna göre, kâr oranının düşme eğilimi ve karşı eğilimlerin her ikisi de sermaye birikimi üzerinde eşit derecede etkilidir ve sermayenin teknik bileşiminin yükselmesinin zorunlu sonuçlarıdır. Bu, Marx'ın analizinde, sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin değer bileşiminde bir artışa zorunlu olarak yol açmayacağı biçiminde yer almaktadır. Yazarlara göre KODE yasası, daha geniş bir ifadeyle, kâr oranlarının düşme eğilimi ve karşı etkilerin yasası olarak adlandırılabilir (Fine ve Harris, 1979, s. 64). Yasanın etkileri, kâr oranının düşme eğilimi ile karşı eğilimler arasındaki karmaşık çelişkilerin etkisi olarak anlaşılmalıdır. Bu etkilerden biri krizdir; birikim sürecinde bu çelişkileri geçici olarak çözmenin zorunlu bir uğrağıdır. Diğer etki ise, kâr oranlarındaki gerçek düşüşler olabilir. Yasanın kendisi ve karşı eğilimler, soyut eğilimlerdir; birikimin eş zamanlı ürünleridir.

Hodgson, yasaya üçüncü itirazı olarak, M. Blaug'un, sermayeden tasarruf eden yenilikler ve bu yeniliklerin sermayenin organik bileşiminde yarattığı olası düşüşlere dair vurgularını hatırlatır. Yaffe'nin bu

son fikre, bu yeniliklerin çok fazla önemsenmemesi gerektiği ve bunların zorunlu olarak tekrarlanacağının kanıtlanması gerektiği biçimindeki itirazına karşılık Hodgson (1974, s. 61), "... sermayenin organik bileşimindeki artışa neden olan yeniliklerin neden tekrarlanması gerektiğini sormamız gerekir" diye yanıt vermektedir. Hodgson için, birikimin fiziksel ve değer bileşimleri ayrıldığına göre, bu tür teknik değişikliklerin uzun dönemde önemli bir eğilim olarak ortaya çıkmaması için hiçbir neden yoktur.

Hodgson'un bu itirazı, KODE yasasına yöneltildiğini belirttiğimiz dördüncü eleştiriyle çakışmaktadır. Bu eleştiri, üretim sürecindeki teknik gelişmelerle, 'sermaye tasarruf eden' yöntemlerin hayata geçirilebileceğini öne sürmektedir (Weeks, 1977b, s. 287). Bu tez, 'Okishio teoremi' diye bilinen teoremde en ileri formülasyonuna kavuşmuştur. Nobuo Okishio'nun geliştirdiği bu yoruma göre, işçi sınıfının yaşam standardı sabit kabul edildiğinde, metaların birim maliyetlerini düşüren teknik yeniliklerin kâr oranını yükseltmesi gerekir. Kapitalistler, ancak birim üretim maliyetlerini düşürmek için teknik yeniliklere gideceğine göre, Okishio, kapitalistlerin kâr oranını düşürecek bir teknik yeniliği zaten uygulamayacağını öne sürer (Cullenberg, 1994, s. 51; Shaikh, 1978, s. 234-5).

Bazı yorumculara göre Okishio teoremi, KODE yasasını temelden çürütmüştür. Çünkü Marx'ın merkezi argümanı, kapitalist üretimde üretici güçlerin zorunlu gelişiminin, kâr oranlarını düşürerek birikimi engellediğidir (Weeks, 1982b, s. 63). Bununla birlikte, Okishio teoremi, kâr oranlarının düşme eğiliminin yanlışlığını kanıtlamaktan ziyade, tartışmanın düzlemini değiştirmiştir (Cullenberg, 1994, s. 52). Yeni düzlemdeki tartışma, yöntemsel bireycilik temelinde, sermaye birikiminin temel öznesi olarak kabul edilen ve rasyonel olduğu varsayılan kapitalist bireyin (ya da firmanın) tercihlerine indirgenmiştir.[14]

J. Weeks (1982b), Okishio teoreminin Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasını reddetmediğini ileri sürmektedir.[15] Başka bir çalışma-

14 Stephen Cullenberg (1994, s.53), Okishio teoreminin Ben Fine ve Ian Hunt dışındaki eleştirmenlerinin de -örneğin Shaikh, Weeks ve Pat Clawson- tartışmayı bu yeni zeminde yürüttüklerini söylemektedir.

15 Weeks (1982b, s.65), bu çalışmadaki amacının, kapitalist toplumda kâr oranlarının düşme eğiliminin bulunduğunu göstermek ve Okishio teoreminin bunu reddetmediğini göstermek olduğunu yazmaktadır.

sında ise, değişmeyen sermaye kategorisi içinde genellikle yalnızca sabit sermayenin ele alındığını ve ara malı ve hammadde gibi döner sermaye unsurlarının dikkate alınmadığını belirtmektedir. Weeks'e göre, üretkenlik artışının daha fazla değişmeyen sermayenin kullanılmasına yol açması bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, birkaç karşı eğilimle dengelenebilir. Yani, sermayenin teknik bileşimi yükselirken, organik bileşimi aynı hızda yükselmeyebilir. Ya da, sabit sermayenin dayanıklılığı artabilir ve her bir metaya kattığı değer düşebilir. Bir diğer olasılık olarak, üretim araçlarında yapılan bir iyileştirme, ara malı ve hammadde fiyatlarını düşürebilir. Sonuç olarak, birikime içkin olan eğilimle karşı eğilimlerin çelişkili ilişkisi, organik bileşimin yükselmesi eğilimini doğurur. "Sermayenin organik bileşimi, üretkenliği arttırarak yükselir ve bununla birlikte, kaçınılmaz olarak, gizil bir eğilim olan kâr oranlarının düşmesini gerçekleştirecek olan, değişim değeri cinsinden organik bileşimi yükseltir" (Weeks, 1977b, s. 288).

Kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının bir kriz kuramı olarak ele alınışı, bu yasaya yöneltilen eleştirileri de dikkate aldığımızda, kapitalist krizlerin analizi için son derece önemli bir kuramsal yazın oluşturmaktadır.

Sermayenin organik bileşimindeki yükselme sonucunda ortaya çıkan kâr oranlarının düşme eğiliminin sermaye birikiminin temel bir eğilimi olarak görülmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Bununla birlikte geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin erken aşamalarına baktığımızda sermayenin organik bileşimdeki değişimleri yakalamak güç görünmektedir. Öncelikle bu ülkelerdeki üretim sektörlerinin heterojen bir yapı sergilediğini tekrarlayalım. Yani üretim araçları üretimi ile tüketim malları üretimi aynı düzeyde gelişmemiştir. Ayrıca tarımsal üretim tüketim malları içerisinde geçimlik malların büyük kısmının üreticisi konumundadır. Bu karmaşık yapıda sermayenin organik bileşiminin yükseldiğini ve kâr oranlarının düştüğünü söylemek zordur. Ancak tüketim malları üretiminin belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmasıyla, bu sektörde sermayenin organik bileşiminin yükseldiği ve bununla bağlantılı olarak kâr oranlarının gerilediği söylenebilir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde üretim araçları, yani kesim I, üretiminin oldukça zayıf olması nedeniyle üretim araçları –özellikle makine ve

ara mallar- dış ticaret yoluyla sağlanmaktadır. Üretim araçları, daha sermaye yoğun üretimin yapıldığı ülkelerden ithal edilmektedir. Bu durumda sermayenin organik bileşiminin dış ticaret ilişkisi yoluyla yükseldiğini söyleyebiliriz.[16]

Türkiye'ye döndüğümüzde, tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesinin başlıca nedeni, üretim araçları üretiminin daha kârlı olanaklar sunmasıdır. Tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörlerde üretimin sınırlarına gelinmiştir. Bu aynı zamanda üretimin yeterli derecede kârlı olmaktan çıkması anlamına gelmektedir. Organik bileşimdeki değişimlerin ve bunun sonucunda kâr oranlarındaki değişimin incelenmesi, başlı başına bir çalışmayı gerektirmektedir.

1970'lerin sonlarına doğru, işçi sınıfının çalışma hayatına dair kazanımları ve kitlesel katılımla sürdürdüğü grevler önemli bir tehdide dönüşmüştür. Burjuvazi işçi sınıfının artık dizginlenmesi gerektiğini söyleyerek, devleti göreve çağırırken, bir yandan da emeğin yerine daha gelişmiş makineleri kullanmanın zorunluluğuna işaret etmektedir.

Marksist kriz yaklaşımları içinde, Türkiye'deki analizlerde -örtük olarak da olsa- özellikle etkili olmuş bir diğer yaklaşımı da ele almak gereklidir. Bu yaklaşım, Yeni-Rikardocu kâr-sıkışması (*profit squeeze)* teorisi olarak bilinmektedir. Yukarıda incelediğimiz eksik-tüketimci yaklaşım ve kâr oranlarının düşme eğilimi yaklaşımının ardından, çalışmamızın bir sonraki alt bölümü, üçüncü bir yaklaşım olarak kâr-sıkışması teorisinin ele alınmasıyla devam etmektedir.

1.4 Yeni-Rikardocu Kâr-Sıkışması Teorisi

Kâr-sıkışması teorisi, 1970'lerin başında ortaya çıkan dünya krizini izleyen dönemde geliştirilmiştir. Bu kriz, önceki krizlerden farklı olarak, yüksek oranlarda işsizlik ve aşırı enflasyonla kendini belli et-

---

16 John Weeks üretim araçlarının ithal edilmesinin sermayenin organik bileşiminin önünde temel bir engel olduğunu söylemektedir. Weeks'e göre ara-mallar ve makinalardan oluşan üretim araçları erken kapitalistleşen ülkelerde daha düşük değerlerde üretilir ve uluslararası mübadele yoluyla bu düşük değerler düşük fiyatlarla satılır. Çünkü erken kapitalistleşen ülkelerde üretkenlik düzeyi, geç kapitalistleşen ülkelere oranla çok daha yüksektir. Peru örneğinde, sermayenin organik bielişimindeki yükselmenin önündeki engel, daha düşük değerlerde ve fiyatlarda üretim araçları üreten erken kapitalistleşen ülkelerden üretim araçları ithali olarak belirmektedir. Yani üretim araçlarının ithali, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin önünde bir engeldir (Weeks, 1977a, s.135).

miştir. Ayrıca, kâr oranlarında muazzam düşüşler ortaya çıkmıştır. Bu göstergelerle birlikte, onlarca yıldır egemenliğini sürdüren eksik-tüketimci tezler, yerini kâr oranlarının düşme eğilimi yaklaşımına ve kâr-sıkışması teorisine bırakmıştır. Eksik-tüketimci tezlerin Marksist eleştirilerinin yükselmesinin de bu süreci hızlandırdığı söylenebilir. John Weeks (1979, s. 259), eksik-tüketimci tezlerin gerilemesinde Marksistlerin teoriye yöneltmiş olduğu eleştirilerin yeniden keşfedilmesinin de önemli olduğunun altını çizmektedir. Weeks, sonuç olarak, “eksik-tüketimcilik zayıflarken, kâr-sıkışması teorileri gittikçe yaygınlaştı” demektedir.

Kâr-sıkışması teorisi, krizi kâr oranındaki fiili düşüşle (düşüş eğilimiyle değil) ilişkilendirir. Buna göre krizin temel nedeni, kâr oranındaki gerilemedir. Kâr oranı, kapitalist birikimin önemli kategorilerinden birisidir. Marx (1979, s. 686), kâr oranının önemini şöyle ifade eder: “Demek ki sermayenin ürünü, kârdır. Kendine kâr olarak dönmekle, sermaye aynı zamanda kendine **değer üreten kaynak** olarak döner, ve **kâr haddi, sermayenin kendi değerini artırma oranının ifadesi olur.**” Kâr oranı birikimin temel itici gücüdür; bu nedenle, kâr oranının düşmesi, üretken yatırımları azaltarak ve iflaslara yol açarak, birikimin önünde temel bir engele dönüşür.

Kâr-sıkışması teorisi, krizi kâr oranının düşmesiyle ilişkilendirerek, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin kâr oranını düşürme eğilimi yarattığını ifade eden ‘kâr oranlarının düşme eğilimi yasasına’ yakınmış gibi görünürken, kâr oranındaki bu gerilemenin nedenlerini açıklamak söz konusu olduğunda, yasanın tam karşıtı bir konum alır. Kâr-sıkışması teorisi, sermayenin organik bileşiminde kaydedilen yükselmenin, kâr oranlarının düşmesi için temel olamayacağını savunmaktadır. Buna göre, kâr oranlarını düşüren, kâr oranlarının düşme eğilimi gibi yapısal bir eğilim değil, işçi sınıfının ücretler üzerindeki mücadelesidir. Teori, bölüşüm ilişkileri üzerinde temellendiği için, genellikle yeni-Rikardocu bir teori olarak nitelendirilmiştir. Yeni-Rikardocu teori, analiz nesnesi olarak, ücretler, kârlar, vergiler ve ticaret hadleri gibi bölüşüm ilişkilerine yönelik unsurları öne çıkarır.

Yeni-Rikardocu kâr-sıkışması kriz teorisinin kuramcıları, böylece, yasanın geçersizliğine dair bir ispata girişirler. Kuramcıların hareket noktası, kâr oranlarının düşme eğilimine karşı gelen güçlerin baskın çı-

kacağı varsayımında temellenmiştir. Kuramcılar, eğilimi birikimin çelişkili doğasıyla ilişkilendirmek yerine, eğilim ve karşı eğilimlerin etkilerinin basit toplamının kâr oranında düşmeye etki edip etmediğini araştırırlar. Buna göre, sermayenin teknik bileşimindeki değişiklik, zorunlu olarak değer bileşiminde bir değişikliğe yol açmaz. Hatta, sermayenin değer bileşimi yükselse bile, bunun kâr oranında zorunlu bir düşmeye yol açmayacağı kabul edilir (Fine ve Harris, 1979, s. 66). Bu anlayışın uzantıları, Marx'ın değer teorisinin yetersiz ya da yanlış olduğu kabulüne dek varır. Bu kabul ise, Sraffa'nın geliştirdiği lineer üretim fiyatları modeline ve bazen de -önceki bölümde değinilen- Okishio teoremine dayanır.

Yeni-Rikardoculara göre kâr oranlarının düşmesinin gerçek nedeni, ücret artışlarıdır; yani değişim alanında, bölüşüm üzerindeki sınıf mücadelesidir. Bölüşüm ilişkilerine odaklanan teori, krizin ortaya çıkmasını sonuç olarak işçi sınıfı mücadelesiyle ilişkilendirmektedir. İşçi sınıfı mücadelesiyle kâr oranları arasındaki ilişki kısaca şöyle ifade edilmektedir: birikim sürecinde, genişleme döneminde üretken yatırımlar sürer ve istihdam yükselir. İstihdam artışlarıyla birlikte yedek sanayi ordusu daralır. İşsizliğin azalması gerçek ücretleri yükseltir ve ücretlerdeki artış kâr oranlarını sıkıştırarak krize yol açar. Kâr sıkışması teorisinin orijinal biçimini Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe formüle etmiştir. Yazarlar, işçi sınıfı militanlığının ücretleri yükseltmede ve böylece krizleri başlatmadaki rolüne odaklanmışlardır. Bu teorinin ayrıntıları, Glyn ve Sutcliffe'nin çalışmaları temelinde ele alınacaktır.

1.4.1 Glyn ve Sutcliffe: İngiliz Kapitalizmi, Kâr-sıkışması ve İşçi Hareketi

Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe'in (1971) İngiltere'deki krizi inceledikleri çalışma, 'kâr sıkışması' teorisinin en yetkin örneklerinden birini sunmaktadır.[17] Yazarlar bu çalışmada, krizin İngiliz ekonomisinde ortaya çıkardığı göstergeleri, beklenmedik bir biçimde yükselen enflasyonun yanında işsizlik artışı ve parasal ücretlerdeki yükseliş olarak tespit ederler.[18]

---

17 Yazarların bir diğer çalışması, 1972 tarihli British Capitalism, Workers and Profit Squeeze kitabıdır.

18 Glyn ve Sutcliffe (1971, s.3), bu göstergelerin kârları kemirene dek dikkate alınmadığını belirterek, 1964-69 arasında işçi sınıfının ulusal gelirden aldığı payda büyük

Glyn ve Sutcliffe, krizin sebeplerini bulmak için kâr hareketlerinde yaşanan değişimi incelemeye girişirler. Yazarlar, kâr hareketlerindeki değişiklikleri iki farklı biçimde ele alırlar. Bunlardan biri, kâr payını görmek için kârları ücretlerle (ya da ulusal gelirle) karşılaştırmaktır. Bu nedenle, ilk olarak kârların ulusal gelirdeki payının değişimini izlerler. İkincisi, kullanılan sermayeye göre kâr oranını hesaplamaktır. Glyn ve Sutcliffe, bu iki ölçüm biçiminin aslında birbirinden bağımsız olmadığına dikkat çekerler.[19] Ancak bu ikisi, bağımsız göstergeler olmasalar da ayrı ayrı ele alınmayı gerektirmektedir. Kârların ulusal gelir içindeki payı, ulusal gelirin bölüşümü için verilen mücadelenin sonucunu göstermesi açısından anlamlıdır; kâr oranı ise sermayenin getirisini ifade eder.

Glyn ve Sutcliffe, kârların hareketini izlemek için, 1950-54 ile 1969 yıllları arasında, kârların ulusal gelirdeki payının ve kâr oranlarının azaldığını gösteren verilere başvururlar.[20] 1965 sonrasında kâr paylarında gözlenen hareket, 1950-65 arası dönemde kaydedilen yavaş düşüşten çok farklı bir eğilim sergileyerek, keskin bir düşüşü ifade etmektedir. Yazarlar, 1965 sonrasında yaşanan bu değişimi açıklamak için kapasite kullanımı, ücret artışları ve dünya ihracat fiyatlarının hareketini izlerler. Bu üç göstergenin incelenmesi sonucunda, dünya ihracat fiyatlarındaki yükselme ve ücret artışlarının belirleyici olduğu sonucuna ulaşırlar. Kârların payında ortaya çıkan aşağı hareketin ücretlerle ilişkisini şöyle ifade ederler: Eğer ücret artışları daha yavaş bir seyir izleseydi, kârların ulusal gelir içindeki payındaki düşüş muhtemelen çok daha az olacaktı. Kârların payındaki düşüşün, önceki yıllardaki gibi yavaş bir hareket izlemesi için, herhalde ücret artışlarındaki ivmenin yaşanmamış olması gerekirdi (Glyn ve Sutcliffe, 1971, s. 8). Yazarlar, 1969'a dek süren bu eğilimin 1970'de devam etmesini ve kapitalistlerin karşı atak için bir zemin kazanamamış olmasını, 1970'lerin kritik politik olaylarıyla açıklamaktadır.[21]

---

bir artış yaşandığına dikkat çekerler. Bu durum, niteliksel açıdan, çevrimsel bir değişiklikle açıklanamayacak kadar yeni bir duruma işaret etmektedir.

19 Aralarındaki ilişki şöyle gösterilebilir: P kâr, Y ulusal gelir, K sermaye stokunun değeri olsun. P/Y = (P/K)*(K/Y)'dir. Yani, kârların ulusal gelir içindeki payı, kâr oranı çarpı sermaye/çıktı oranına eşittir (Glyn ve Sutcliffe, 1971, s. 4).

20 Verilere göre, kârların ulusal gelir içerisindeki payı 1950-54 arasında yüzde 25.2 iken, 1969'da yüzde 14.2'ye gerilemiştir. Bu dönemde vergi sonrası kâr oranlarında yüzde 8.1'den, yüzde 3.2'ye doğru bir düşüş yaşanmıştır.

21 1969 Haziran'ında hükümetin, işçi hareketlerinin baskısı yüzünden, yükselen işçi

Glyn ve Sutcliffe, 1972 tarihli makalelerinde de, İngiltere'de yaşanan krizi uluslararası rekabetin ve işçi sınıfının artan militanlığının bir sonucu olarak açıklamaktadır. Bu kısa inceleme, hükümette yer alan İşçi Partisi'nin ekonomi politikalarını değerlendiren çalışmaları ve Parti'nin kendi programını eleştirmeyi amaçlar. Söz konusu çalışmalarda krizin nedeni, erken bir zamanlamayla alınan devalüasyon kararı ya da hükümetin reform politikaları gibi politikalar olarak gösterilmektedir. Glyn ve Sutcliffe bu yaklaşımları eleştirerek, asıl sorunun kârlarda gözlenen düşüş olduğunu belirtirler.[22] Yazarların devalüasyonun kârlara etkisine getirdiği açıklama, devalüasyonun azalan kârlılığa bir yanıt olduğu ve ihraç sanayileri ve ithalatla rekabet eden sanayilerde reel ücretleri düşürürerek, kârları arttırmayı amaçladığıdır (Glyn ve Sutciffe, 1972, s. 93).

Görüldüğü gibi yazarlar, krizin kâr oranlarının düşmesinden kaynaklandığını söylerler. Fakat kâr oranını değerlerle değil, piyasa fiyatlarıyla hesaplarlar. Kâr oranının düşmesinin nedeni, işçi sınıfının sınıf savaşımında kazandığı göreli gücün sonucu olan ücret artışıyla açıklanır.

Glyn ve Sutcliffe'in çalışması üzerinden örneklemeye çalıştığımız kâr-sıkışması teorisi, özetle, ücret-kâr paylaşımına odaklanır ve artan ücretlerin kâr oranını sıkıştırarak krize yol açtığını öne sürer. Glyn ve Sutcliffe, İngiltere'de yaşanan kârlılık krizini, uluslararası rekabetin şiddetlenmesinin verili olduğu koşullarda, temel olarak artan ücret talebiyle açıklamaktadır. İşçi sınıfının artan militanlığıyla beraber pazarlık gücünün yükselmesi, yüksek ücret talebini desteklemiştir. David Yaffe (1973, s. 48) bu açıklamayı, "politik ekonomi toplumsal psikolojiyle, Marksizm, Rikardoculuğun bir versiyonuyla yer değiştirdi" diyerek eleştirmiştir. Yaffe, yazarların altını çizdiği faktörlerin göz ardı edilemeyeceğini, ancak bunların hiçbir şekilde kârlılık krizinin birincil nedenleri olarak görülemeyeceğini vurgulamaktadır.

ücretlerine karşı yeni bir mücadele stratejisi olan 'Sanayi İlişkileri Yasasını' geri çektiği hatırlatılıyor (Glyn ve Sutcliffe, 1971, s. 10).

22 Glyn ve Sutcliffe'in aktardığına göre, İşçi Partisi'nin programında bile hızlı fiyat artışı, geliri daha eşitsiz bir biçimde bölüştürmeye yönelik hükümet politikalarının sonucu olarak görülmüştür. Bu bakış açısı, özellikle kriz anlarında yoğunlaşan, emek-sermaye arasındaki antagonizmayı gizlemektedir. Muhafazakarların yeniden bölüşüm politikaları değişse işçi sınıfının yaşam koşulları elbette bir parça iyileşebilir. Ancak bütün bu baskı, asıl olarak kapitalist sınıfın daralan kâr marjını korumak üzere girişimi olarak görülmelidir (Glyn ve Sutcliffe, 1972, s. 95).

1.4.2 Kâr-sıkışması Teorisinin Sınırlılıkları

Glyn ve Sutcliffe'in çalışmalarında olduğu gibi, birikim sürecinin işleyişinde sınıflara yer vermek ve sınıf mücadelesini kriz analizine dahil etmek, yeni-Rikardocu kâr-sıkışması teorisinin en önemli katkısını oluşturmaktadır. Ayrıca, birikim sürecine sınıf içi ve sınıflar arası mücadelenin yön verdiğini göstermesi, teorinin en güçlü yanıdır. Sermaye birikimi teknik bir süreç değil, toplumsal bir ilişkidir. Sermayenin kendisi, özgül bir toplumsal ilişki olan artık-değer ilişkisi üzerinde temellenir. Artık-değer üretimi, "... ilk değerin sermaye biçimine dönüştürülmesinin aracı olarak, kapitalist üretim sürecinin belirleyici amacı, sürükleyici gücü ve nihai ürünü biçiminde ortaya çıkar" (Marx, 1999b, s. 43).

Ancak, kâr sıkışması teorisinin en zayıf noktasını yine yalnızca sınıf mücadelesine odaklanması oluşturur. Bu noktada iki şey söylemek mümkündür. İlk olarak, bu teoride sınıf mücadelesi salt ücret-kâr mücadelesi olarak ele alınmaktadır. İkincisi ve teorinin asıl sorunlu olan yanı, teoride birikim ve kriz sürecinin yalnızca ücretler üzerindeki sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak görülmesi ve bölüşüme dayalı sınıf mücadelesinin kapitalizmin temel çelişkisi olduğunun varsayılmasıdır. Bu durumda, sermayeye içkin olan dinamikler ve bu dinamiklerin krizlerin oluşmasındaki işlevi göz ardı edilmektedir. Kriz sermaye birikiminin temel çelişkilerinin sonucu olarak görülmediği için krizin işlevi de anlamını yitirmekte, kriz bir olumsallık kazanmaktadır.

Ben Fine ve Laurence Harris (1979, s. 77), belirli bir konjonktürdeki bölüşüm mücadelesinde güçler dengesinin tamamıyla olumsal olarak alınmasının sonuçlarını şöyle değerlendirmektedir:

> ... Bu yeni-Rikardoculuğa gücünü ve zayıflığını birden verir: gücünü verir, çünkü işçi sınıfının 'öznel' eyleminin (bölüşümcü mücadeleye odaklanmış bile olsa) kapitalizmin gelişiminde belirleyici bir rolü olduğunu işaret eder; zayıflığını verir, çünkü bunların teorisi krizi üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki karmaşık çelişkilerin zorunlu bir sonucu olarak görmek yerine, krizin 'rastlantısal' olduğunu söyler.

Bu eleştiri, kâr sıkışması teorisine yukarıda yönelttiğimiz eleştiriyle paralellik taşımaktadır.

Kâr sıkışması teorisi asıl olarak bölüşüm ilişkilerine odaklanması nedeniyle eleştirilmiştir. Yaffe (1973, s. 49), Glyn ve Sutcliffe'in temel

sorununun üretilen gelirin kapitalistler ve işçiler arasında nasıl paylaşılacağı olduğunu söylemektedir. Bu vurgu, kapitalizmi karakterize eden artık-değer üretiminin bir sömürü ilişkisi olduğunu göz ardı eder. "Artık-değer ile emek-gücü değerini, yaratılan değerin parçaları olarak gösterme alışkanlığı -bu, kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bir alışkanlık[tır]...- sermayeye özelliğini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişen sermayenin canlı emek-gücü ile değişimini, ve sonuçta, işçinin, ürünün dışında tutulmasını gizlemektedir" (Marx, 1997a, s. 506). Yaffe, bu vurgunun aynı zamanda kapitalist üretimin içsel dinamiğini ortadan kaldırdığını belirtir. Rikardocuların tezinde ortaya çıktığı gibi "... kapitalist üretimin çelişkilerinin altını çizen, net ürünün bölüşümü antagonizması değildir" (Yaffe, 1973, s. 49).

Kâr sıkışması teorisine en yetkin eleştirilerden birini John Weeks yöneltmiştir. Kâr sıkışması yaklaşımında temel ögelerden birinin işsizlik oranındaki -ya da istihdam oranındaki- değişiklikler olduğu görülmektedir. Yani krizi belirleyen temel etken, istihdamdaki genişleme ve daralma sürecidir. Weeks (1979, s. 260), bu soruna işaret ederek, "... yüksek seviyedeki işsizlik sermayenin normal kârlılığını yeniden kurması için nesnel bir zorunluluk halini almaktadır" demektedir. Weeks'in temel eleştirisi bundan sonra gelir. Kâr sıkışması teorisini, 'genişletilmiş üretim' ile 'birikim'i birbirinden ayırmadığı ve sermaye birikimi sürecini, genişletilmiş üretim gibi ele aldığı için eleştirir. Genişletilmiş üretim sermaye devresinin yalnızca niceliksel genişlemesi anlamına gelir; birikim ise, üretim güçlerinin gelişimi, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi ve yeni değerlerin yaratılmasıyla birlikte genişleme sürecini ifade eder (Weeks, 1979, s. 260). Kâr sıkışması teorisinde birikim sürecinin genişlemesiyle emek-gücüne duyulan talebin artacağı ve yedek sanayi ordusunun daralacağı kabul edilmektedir. Ancak bu sonuç, birikimin, genişletilmiş üretimle karıştırılmasının sonucudur. Birikim, üretimin genişlemesinin yanında üretimde makineleşmeyi de beraberinde getirir. Artık-değer üretimini yükseltme gereği ve kapitalistler arasındaki rekabet, sermayenin emekle ikamesi sonucunu doğurur. Yani bir yandan üretimin genişlemesiyle üretimde işçi sayısını arttırıcı bir eğilim söz konusuyken, diğer yandan makineleşmeyle birlikte canlı emek üretimden uzaklaştırılmaktadır. "Birikim sürecinde sermaye bir yandan emek talebini arttırır (toplam sermayenin genişle-

mesi yoluyla) ve diğer yandan eş zamanlı olarak emek arzını arttırır (canlı emeği üretimden çıkararak)" (Weeks, 1979, s. 269). Sonuç olarak kâr sıkışması teorisi, kapitalist üretim tarzını önceki üretim tarzlarından ayıran temel unsuru, yani üretim araçlarında sürekli olarak kökten değişiklikler yapma niteliğini göz ardı ettiği için eleştirilebilir.

Kâr-sıkışması teorisine yöneltilecek bir diğer önemli eleştiri, yine bölüşüm ilişkilerine odaklanmasında temellenen bir soruna yöneliktir. Bu yaklaşımda, Marksist değer teorisinin yetersiz ya da yanlış olduğu kabulünden hareket edilmektedir. Bu kabulün sonucu, değer teorisi yerine Sraffa'nın geliştirdiği lineer üretim modelinin kullanımını beraberinde getirmiştir. Yeni-Rikardocular, genel olarak, kâr oranlarının önemli bir kapitalist kategori olduğunda birleşmektedir. Döngüsel kâr-sıkışmasını incelediği çalışmasında David Houston (1997, s.1 39) bunu şöyle ifade etmektedir:[23] "Kârlar kapitalist ekonominin döngüsel sorunlarının kalbinde yer alır, çünkü kârlar yeni yatırımlara yol açar ve yatırımlar genişlemenin ve daralmaların temel nedenidir."

Bununla birlikte sorun, yeni-Rikardocuların artık-değer oranının gerçekleşme biçimi olan kâr/ücret oranını, artık-değer oranına kuramsal olarak eşitlemelerinde ortaya çıkar (Shaikh, 1978, s. 239). Weeks, farklı somutluk düzeylerindeki bu kategorilerin eşitlenemeyeceğine dikkat çekmektedir. Weeks (1979, s. 263), "... eğer birikim sürecini ekonomik

---

23 Houston (1997), kâr sıkışması teorisiyle eksik-tüketim tezlerini birleştiren eklektik bir kriz teorisi geliştirmiştir. İlk teori, genişleme döneminde azalan işsizliğin kaçınılmaz olarak emeğin pazarlık gücünü kuvvetlendireceği varsayımına dayanır. Emeğin pazarlık gücünün yükselmesi, ücretleri yükselterek kâr sıkışmasına yol açacak, kâr sıkışması da resesyon ve bunalıma yol açacaktır. İkinci teori, yükselen kapasite kullanımının ve üretkenliğin otomatik olarak kârları yükselteceğini ve ücretler yapışkan olduğu için genişlemenin emeğin payında bir azalmaya neden olacağını söyler. Tüketim talebindeki azalma realizasyon sorununu ortaya çıkararak kâr sıkışmasına yol açacaktır. Kâr sıkışması da resesyon ve bunalıma yol açacaktır (Houston, 1997, s. 139). Houston bu iki teorinin de sorunun yalnızca tek tarafına işaret ettiğini ve bu nedenle birleştirilmesi gerektiğini öne sürer. Ancak, bu analizde eksik-tüketim, yine bölüşüm ilişkileri üzerinden ele alınmaktadır. Oysa, eksik-tüketimci kriz analizinin ele alındığı bölümde işaret edildiği gibi, kitlelerin tüketim eksikliği, kapitalizme özgü sürekli bir dinamik değildir. Birikim döngüsünün belli aşamalarında, artan kârlılığa karşın ücretlerin yükselmemesinin ve emeğin gelirdeki payının gerilemesinin bir sonucudur. Houston'un teorisi, krizi birikim sürecinin içsel dinamikleriyle kavramaktan uzak olduğu kadar, eklektik yapısıyla da eleştiriye açıktır.

görüngülerin ortaya çıkma biçiminden anlamak mümkün olsaydı, değer, artık-değer, değişen sermaye gibi kavramları kullanmaya gerek kalmazdı" demekte ve Shaikh'in eleştirisini bir adım daha ileri götürmektedir. Buna göre, bir yanda artık-değer ve değişen sermaye, diğer yanda, kâr ve ücretler vardır. Weeks, farklı soyutlama derecelerinde yer alan bu kategorilerin arasında ayrım yapılmamasının, kâr ve ücretleri de anlamayı olanaksız kıldığının altını çizer.

Yeni-Rikardocu tezin kökenleri, Marx ile Ricardo'nun değer teorilerinin arasındaki temel farklardan birinde bulunabilir. Marx, metayı kullanım değeri ile değişim değerinin birliği olarak ele alır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, metanın bu ikili karakteri, temel bir çelişkiyi içinde barındırır: metanın, ürün olarak tikel bir doğası vardır ve kullanım değeri bunun ifadesidir; ancak diğer yandan, değişim değerinin taşıyıcısı olarak metanın genel bir doğası, evrensel bir niteliği bulunmaktadır. Bu ikili nitelik, kapitalizmde emeğin ikili karakteriyle, somut ve soyut emek olarak ayrışmasında temellenmektedir. Soyut emek kategorisiyle, bireysel emeklerin somut özelliklerinden kaynaklanan farklılıklar silinmiştir. Metanın değişim değeri, metayı üreten tikel emeğin bütün somut özelliklerine kayıtsız kalmakta ve meta *'soyut emek'* ürünü haline gelmekte, böylece bütün metalar soyut insan emeği olma niteliğiyle eşitlenmektedir. Öte yandan, bir sorunun daha giderilmesi gereklidir: üretimde farklı üretkenlik düzeylerinin varlığı, somut emek zamanının farklılaşmasına yol açmaktadır. Marx'ın bunun için getirdiği norm, toplumsal olarak gerekli zamandır.

Yeni-Rikardocular bu soyutlamaları kullanmadan, doğrudan somut emekten hareketle değişim değerlerine ulaşırlar. Bu, Ricardo için değer biçiminin toplumsal üretimin doğal biçimi olmasından kaynaklanır. Ricardo, yalnızca değer büyüklüğünün analizini yapar ve değer ilişkilerinin niteliksel yanıyla değil, farklı emek büyüklükleriyle, yani metaların içerdiği emek miktarı demek olan niceliksel yanıyla ilgilenir. Yeni-Rikardocular da, bu nedenle, 'değer biçimi' sorununu ihmal ederler; emek-zaman ve değer arasındaki temel ayrılığı ortadan kaldırırlar (Clarke, 1988, s. 135).

Ancak, kullanım değerleri doğrudan toplanamaz. Bu iki soyutlamayı gerçekleştiren bir dolayım gereklidir. Bu dolayım biçimi değerdir. "Marksist teoride değer metaların **fiziksel** bir özelliği değil, **toplumsal**

bir özelliğidir" (Weeks, 1982b, s. 67). Değer, kapitalist koşullardaki toplumsal ilişkinin ifadesidir - genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalist üretim koşullarında, tekil üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, değişim aracılığıyla kurulur. Bu değişim ilişkisi ise, metaların soyut emeğin cisimleşmesi biçiminde varolmalarıyla mümkün olur.

Bütün bunları önceleyen bir sorunu açıklığa kavuşturmak gereklidir. Sermaye birikimi sürecinin analizi, ücret ve kâr arasında temellenen bölüşüm ilişkilerinin değil, öncelikle artık-değerin üretilme süreci olan üretim ilişkilerinin analizini gerektirir. Marx için üretim ilişkileri birincildir:

> Bölüşümün yapısı bütünüyle üretimin yapısı tarafından belirlenir. Bölüşüm, bölüştürülebilecek şeyin ancak üretimin verileri olabileceği anlamında, sadece nesnesi bakımından değil, aynı zamanda, belli üretime katılma formlarını belirlediği anlamında, biçimi bakımından da bizzat üretimin ürünüdür (...) Bundan dolayı, Ricardo gibi, üretimden başka hiçbirşey görmemek suçlamasına en sık uğrayan iktisatçılar, içgüdüsel olarak, bölüşüm biçimlerini bir toplumdaki üretim faktörlerinin kendilerini açığa vurdukları en özgül ifade şekli olarak kavradıkları için, bölüşümü ekonominin tek inceleme konusu diye tanımlamışlardır (Marx, 1979, s. 159).

Yeni-Rikardocular için de bölüşüm, ücret hareketleri birincildir. Böyle olduğu için sermaye birikiminin kendisi açıklanmaz, birikim dürtüsünün ne olduğunu anlayamayız. Marx (1990, s. 774) ise, belirli bir bölüşüm ilişkisini, belirli üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak görmektedir: "bölüşüm ilişkileri denen ilişkiler, üretim sürecinin, tarih içinde belirlenmiş özgül toplumsal biçimlerine ve, insan yaşamının yeniden-üretim sürecinde, insanların karşılıklı ilişkilerine tekabül eder ve ondan doğar. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel niteliği, yalnızca bir yönünü ifade ettikleri üretim ilişkilerinin tarihsel niteliğidir."

Sonuç olarak, yeni-Rikardocu kâr-sıkışması teorisinin sınıf mücadelesini kriz analizine dahil etmesi, kriz analizlerine önemli bir katkı niteliği taşımaktadır. Ancak, analizi bölüşüm ilişkileriyle sınırlaması ve kriz oluşumunda yalnızca sınıf mücadelesini öne çıkarması, sermaye birikiminin, kâr oranlarının düşme eğilimi ve aşırı-birikim gibi kriz yaratıcı dinamiklerini analiz dışı bırakmıştır. Bu nedenle, kâr-sıkışması teorisinin krize ancak kısmi bir açıklama getirebildiğini vurgulamak gereklidir.

Bununla birlikte krizleri açıklamak üzere yeni-Ricardocu yaklaşımlara sıklıkla başvurulmaktadır. Kapitalist üretimle birlikte bir sınıf gitikçe büyüyen zenginlik ve refah içinde yaşarken, diğer sınıfların giderek yoksullaşması, bölüşüm sorununu akla getirmektedir. Sorunun böyle nitelenmesi, daha eşitlikçi politikalar, örneğin refah devleti politikaları, ile toplumsal eşitsizliğin bertaraf edileceği yanılsamasını yaratmaktadır.

Benzer bir düşüncenin geç kapitalistleşme sürecinde de yaşandığını hatırlayalım. Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de üretken yatırımların erken dönemlerinde, 'kalkınma' söylemi etrafında, yaşanan dönüşümlerin bütün sınıfların yararına olacağı ve ortak faydanın yaratılacağı düşüncesi hakim olmuştur.

Geç kapitalistleşen ülkelerde krizlerin analizinde yeni-Rikardocu teorilerin izlerine rastlamak mümkündür. Özellikle işçi ücretlerinin yüksek/ya da düşük olması çerçevesinde birikimin sınırları ya da olanakları incelenmektedir. Örneğin Richard Peet geç kapitalistleşen ülkelerin yaşadığı borç krizini, 1970'lerin ortalarında yaşanan dünya krizi sonrasında sermayenin yeniden yapılanması çerçevesinde ve eksik-tüketimci tezlerle eklemleyerek incelemektedir.

Buna göre erken kapitalistleşen ülkelerde sanayi işçileri güçlü bir biçimde örgütlenmiş ve toplumsal üründen daha fazla pay talep etmişlerdir. Bu da Batı Avrupa, ABD'de ve Japonya'da emeğin sermayeye maliyetini arttırmıştır. Bu nedenle şirketler rekabet baskısı altında, emek maliyetinin düşük olduğu, emek ilişkilerinin uygun olduğu bölgelere yönelmektedir (Peet, 1987, s. 779). Ancak erken kapitalistleşen ülkelerdeki sermayenin emek probleminden kaçmak üzere üretimi yeniden yapılandırması, yani üretimi geç kapitalistleşen ülkelere yöneltmesi, küresel ölçekte eksik-tüketim krizini gündeme getirmiştir. Çünkü bu ülkelerde işçi ücretleri çok düşüktür ve yeterli talep oluşturamazlar. Temel talep kaynağı erken kapitalistleşen ülkelerdeki yüksek ücretli işçilerdir (Peet, 1987, s. 785).

Peet'in eklektik teorisi pek çok açıdan eleştiriye açıktır ve yeni-Rikardocu tezlere yöneltilen sınırlamaları içerir. Ayrıca, Peet'in savunduğu tez, M. Hart-Landsberg, F. Fröbel gibi kuramcıların savunduğu dünya genelinde yeni iş bölümüne dayanan tezlerle paralellik taşımaktadır. Bu görüşe göre savaş sonrası dönemde işçi sınıfının örgütlü gücünün

artması ve ayrıca yatırımların hızlanması nedeniyle yedek sanayi ordusunun neredeyse tükenmesi sonucunda, sömürü oranını arttırmak güçleşmiştir. Sömürü oranının sabit kalması ya da gerilemeye başlaması, kâr oranlarını baskılayarak, kâr oranını muhafaaza etmeyi zorlaştırmıştır. 'Gelişmiş' ülkelerde, işçi sınıfını zayıflatarak kâr oranlarını arttırmak çok güç olduğundan, 'çevre' ekonomilerde işçi sınıfının zayıflığı ve ücretlerdeki farklılıklar nedeniyle, sermayenin 'çevre'ye yönelmesi çok elverişli bir strateji olarak belirmiştir (Jenkins, 1984, s. 30).

Jenkins kâr sıkışması kriz teorisinin Marx'ın analizine uygun olmadığını belirtmektedir. Teori, analizi üretim alanından soyutlayarak, sömürü oranını aşırı basitleştirerek, kârların ücretlere oranına indirger. Yeni-Rikardocular dünya genelindeki yeni işbölümünün temel nedeninin, erken kapitalistleşen ülkelerdeki dinamik sermaye olduğunu söyler. Geç kapitalistleşen ülkelerin rolü, emek maliyetini düşürerek, kârları yükseltmekle sınırlanmıştır (Jenkins, 1984, s. 33).

Türkiye'de de bölüşüm odaklı tezlerin oldukça yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. İşçi sınıfıyla sanayi burjuvazisi arasındaki çelişki ücret-kâr paylaşımıyla sınırlı tutulmaktadır. Ayrıca birçok çalışmada içe dönük birikimin yaşandığı dönemin popülist bir dönem olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bu anlayışa göre, söz konusu dönemde, yukarıda belirtilen 'ortak fayda' temelinde, sınıflar arasında bir konsensüs kurulmuş ve devlet dolayımıyla toplumsal artık farklı sınıflar/kesimler arasında paylaşılmıştır. İşçi ücretlerinin yükselmesi krizin temel nedeni olarak görüldüğü gibi, popülist dönemin sonunu getiren etken olarak da kabul edilmektedir.

Ancak bu çalışmada gösterileceği gibi krizin temel nedeni üretim sürecinde aranmalıdır. Krizin toplumsal boyutunun da kriz analizine dahil edilmesi gereklidir. Genel kabulün aksine bu çalışmada işçi sınıfı ile sanayi burjuvazi arasındaki ilişki, bir mücadele olarak kavranmaktadır. Sınıf çatışmasının olmadığının –ya da zayıf olduğunun- ileri sürüldüğü dönemlerde, aksine, sınıf mücadelesinin keskinleştiği ve sermaye açısından birikimin önünde bir tehdite dönüştüğü söylenebilir. 1960'lardan 1980'lere uzanan sürece göz atıldığında, sınıflar arasındaki mücadelenin, sendikal haklar, toplusözleşme ve grev hakkı ve kıdem tazminatı gibi hukuksal-sosyal alanlarda ve iş bırakma, işyeri işgali, kitlesel mitingler, grev ve lokavtlar gibi eylemlerle sürdüğü görülmektedir.

1.5 Krizleri Açıklamak İçin Kuramsal Bir Çerçeve

Yukarıda ele alınan her üç teoride de, krizin kapitalist birikime içkin olarak kabul edildiğinin ve birikim sürecinden hareketle analiz edildiğinin altını çizmek gerekir. Ne var ki, farklı kriz teorileri, birikimin farklı yönlerini öne çıkarmaktadır. Birikim sürecinin çeşitli yönlerine özellikle odaklanan teoriler, kimi zaman birikimin temel çelişkileri ve dinamiklerinden uzaklaşabilmektedir.

Bu teorilerden eksik-tüketimci kriz teorisi, tüketimin birikim açısından önemini sergilemiştir. Üretilen artık-değerin realize edilememesinin birikim sürecinin önünde bir engel oluşturabileceğini göstermesi açısından, bu teori çok işlevseldir. Ancak eksik-tüketimci teori, realizasyonun öneminin vurgulanmasından öte bir iddiayı içermektedir. Buna göre, tüketim ya da talep eksikliği, kapitalist birikimin başlıca dinamiğini ve sınırını oluşturur.

Yeni-Rikardocu kâr-sıkışması teorisi de, kriz analizine, kapitalist toplumun en önemli unsurlardan birini, yani sınıfları ve sınıf mücadelesini dahil etmiştir. Krizin ortaya çıkışının sınıfların belirlenimiyle birlikte ele alınması, sınıf mücadelesinin birikim sürecindeki önemine işaret etmesinin yanında, krizi salt yapısal bir zorunluluk olmaktan çıkarması açısından da önem taşımaktadır. Birikim sürecinin her bir dönemecinde, sermayeye içkin olan eğilimlerin ve yönelimlerin gerçekleşme biçiminin sınıflar dolayımında belirlendiği söylenebilir. Bunalımların ardından emek-sermaye ilişkilerinin yeniden-yapılanmasına yönelik tasarılar, sınıfların çatışan çıkarlarını içerir ve bu tasarıların ne derecede hayata geçirileceğini sınıf içi ve sınıflararası mücadele belirler. Örneğin, burjuvazinin emek sürecini daha kârlı olanaklar sunacak biçimde dönüştürme girişimi, işçi sınıfı direncinin derecesine bağlı olarak biçimlenir. Emek sürecine ve sınıfın kazanımlarına yönelik her müdahale, işçi sınıfının örgütlü gücü ve hareket kapasitesiyle karşılaşacak ve bu mücadele içinde belirlenecektir.

Bununla birlikte kâr-sıkışması teorisi, sınıfların önemini ortaya koymanın yanısıra, birikim sürecinin ve krizin analizinde kâr oranlarının düşme eğilimi gibi temel eğilimlerin varlığını yadsımaktadır. Eksik-tüketimciler gibi, kâr sıkışması kuramcıları da, değer yasasının işlemediğini öne sürerler.

Marx'a göre, birikim süreci çelişkilerle yürüyen bir süreçtir. Bu

çelişkilerin bir sonucu olarak ifade ettiği kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, sermaye birikiminin karşı konulmaz yasasıdır. Bu yasanın, kâr oranlarının düşme eğiliminin, yani bir eğilimin yasası olduğu unutulmamalıdır. Ancak bu eğilim, rastlantısal bir eğilim değil, sermaye birikimine içkin olan yapısal bir eğilimdir. Eğilimin zorunluluğu, Marx'ın sermayeyi kendi kendine genişleyen değer olarak analizinde sergilenmektedir. Sürekli genişleme arzusundaki sermaye, üretim güçlerini geliştirmek yoluyla, emek üretkenliğini yükseltme eğilimindedir. Emek üretkenliğini arttırmak üzere yeni tekniklerin uygulamaya konulması ve böylece sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, sermaye birikiminin temel bir eğilimi olarak belirir.

Dolayısıyla, kâr oranlarının düşme eğilimi yasası, aşırı birikim eğiliminde olan sermayenin karşısına çıkan temel bir sınırdır ve bunalımların nedenidir. Marx (1990, s. 215), bu durumu şu şekilde ifade eder:

> ... toplumsal sermayenin kendini genişletme oranı ya da kâr oranı, kapitalist üretimin (tıpkı sermayenin kendini genişletmesinin onun tek amacı olması gibi) dürtüsü olduğu için, ondaki düşme, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir tehditmiş gibi görünür. Bu düşme, aşırı-üretimi, spekülasyonu, bunalımları ... besleyip büyütür.

Marx, krizleri, kapitalist üretimin en önemli çelişkilerinin en dramatik bir biçimde ortaya çıktığı ‘uğraklar’ (ya da ‘an’lar: *moments*) olarak niteler. Krizler sermaye birikimine içkindir. Marx’ta özel bir kriz analizi bulunmaz, sermaye birikiminin analizi kriz analizi olarak karşımıza çıkar. Daha kesin bir ifadeyle söylendiğinde, birikimin analizi, krizin analizini içerir. Paul Mattick'in (1974, s. 98), “Marx'ın değer teorisi, genel bir birikim teorisi, aynı zamanda özel bir bunalım teorisidir; ne biri, ne öbürü tek başına ele alınabilir” sözleri, bunun bir başka ifadesidir.

Sermaye birikiminin krizi denilince ne anlamak gerekir? Bunalım, öncelikle birikimin sürdürülemez olması anlamına gelir. Sürekli genişleyen hareketi içinde sermaye, verili koşullardaki kârlılık olanaklarını sonuna kadar kullanır; birikim, içinde taşıdığı temel çelişkilerle sürer. Kapitalist üretimdeki çelişki, sermayenin, kendi içerdiği sınırlılıkları ve önüne çıkan engelleri dikkate almadan genişleme arzusunda olmasından kaynaklanır. Marx bu çelişkiyi şöyle ifade eder:

> kapitalist üretim tarzının değer ve bu değerin içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı mevcut sermayenin değerini korumak ve kendini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır ... Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler kâr oranındaki düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan güçler aleyhine geliştirmektir (Marx, 1990, s. 221).

Bu çelişkiler kârların önünde ciddi birer engel olarak ortaya çıktıklarında, kriz kaçınılmaz hale gelir. Bu durumda, sermayenin döngüsünde ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmek mümkün olmamakta ve döngünün tamamlanması güçleşmektedir. Sermayenin döngüsüyle kastedilen, artık-değerin üretken sermayeye dönüştürülerek üretimin gerçekleştirilmesi ve sonuç olarak dolaysız üretimle el konulan artık-değerin tekrar üretime yatırılmasıdır; yani genişletilmiş yeniden-üretim sürecinin bütünüdür. Şimdi krizi sermayenin döngüsü çerçevesinde ele almaya çalışalım.

1.5.1 Sermayenin Döngüsü ve Kriz

Sermayenin döngüsü, para sermaye ile başlar. Kapitalist, para sermayeyi, üretimi gerçekleştirmek üzere üretim araçları ve emek-gücü satın alarak, üretken sermayeye dönüştürür. Bir sonraki süreç, yeni değerlerin yanında artık-değerin yaratıldığı, dolaysız üretim sürecidir. Bunun ardından, üretim sürecinde yaratılan yeni değerlerin, meta sermaye biçimindeki sermayenin, yani artık-değer yüklü metaların, paraya dönüşerek realize olması gerekir. En sonunda, artık-değeri içeren para sermaye yeniden üretken sermayeye dönüşerek, genişlemiş üretimi başlatmalıdır. Birinci ve üçüncü süreçler sermayenin dolaşım sürecini oluştururken, ikinci süreç dolaysız üretim sürecini oluşturur. Marx'ın sermayenin devresi (*circuit of capital*) için kurduğu formül, yani P - M - ... R ... M' - P', sermayenin birikimiyle bir ve aynı şeydir. Sermaye değerin dolaşımın çeşitli aşamalarında büründüğü iki biçim, para sermaye ve meta sermayedir. Üretim aşamasında ise üretken sermaye biçimindedir.

Toplam süreç, kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olarak ortaya koyar. Üretim süreci dolaşım sürecinin, dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur. Her devrede ortak olan, değerin kendini ge-

nişletmesinin belirleyici amaç, itici güç olmasıdır (Marx, 1992, s.95). Bu üç devre için hareket noktası aynı zamanda dönüş noktasıdır. Eğer dönüş kesintiye uğrarsa, her çıkış noktası, bir dönüş noktası olmaz. Gerçekte, bireysel sanayi sermayesi, her üç devrede de aynı zamanda bulunur. Örneğin, meta sermaye işlevini yerine getiren sermayenin bir kısmı para sermayeye dönüşürken, aynı zamanda, diğer bir kısmı üretim sürecinden ayrılır ve yeni bir meta sermaye olarak dolaşıma girer. Sermaye, böylece aynı anda bütün aşamalarında ve bu aşamalara tekabül eden çeşitli işlevsel biçimlerde bulunur. Sermaye, bir bütün olarak, aynı anda ve yerde farklı evrelerinde bulunmaktadır. Ancak her kısım, sürekli olarak ve birbiri ardına bir evreden diğerine, bir işlevsel biçimden bir sonrakine geçmekte ve böylece bütün işlevleri sırasıyla yerine getirmektedir. Bununla birlikte sermaye, her özel biçimin gerektirdiği işlevi yerine getirmeden, bir sonrakine geçemez. Eğer sermaye P-M evresinde kalırsa, para sermaye, para yığmanın katı biçimini alır; eğer üretim evresinde durursa, bir yanda üretim araçları işlemeden öylece yatarken, öte yanda emek gücü kullanılmadan kalır. Eğer M'-P' nden öteye geçemezse, satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır. Bu bir süre devam ederse, üretim kesintiye uğrayacaktır. Bir evredeki sorun, yalnızca kendi devresinde değil, bütün bir devrede durgunluğa yol açabilecektir.

Metaların varoluş biçimleri, meta sermayenin dolaşımına (M'-P') belirli sınırlar getirir. Eğer metalar, belirli bir süre içerisinde üretken ya da bireysel tüketime girmezlerse yani satılmazlarsa, kullanım değeri olma niteliğini yitirirler. Kullanım değerleri sürekli yenilenmedikçe, yeni kullanım değerleriyle yer değiştirmedikçe, sermayenin kendini değerlemesinin (*self-valorising*) bir engeli (*barrier*) olmaya devam ederler (Marx, 1992, s. 206).

Sonuç olarak, sermaye bir yandan üretim ve dolaşımın birliğidir. Üretimle dolaşım arasındaki çelişki, değer üretimi ile kullanım değeri üretimi arasındaki çelişkinin bir biçimi olarak görülmelidir. Diğer yandan, sermaye, bu ikisinin hem mekansal hem de zamansal olarak, ayrışmasıdır da. Bu ilişki Grundrisse'de şu şekilde ifade edilir: her bir aşamada sermayenin özgül bir yönü koyulmuş, belirli bir biçimle sınırlanmıştır; sermaye, toplam hareketin öznesi olduğunu olumsuzlamaktadır.

Kendini genişleten bir değer olarak sermaye, yalnızca değerleri değil, sınıf ilişkilerini, emeğin ücretli emek biçiminde varolmasına dayanan belirli nitelikte bir toplumu da kapsar. Sermaye durağan bir şey olarak değil, bir hareket olarak kavranmalıdır. Değer, kendisini hem sürdürdüğü hem de genişlettiği, çoğalttığı çeşitli biçimlerden, hareketlerden aynı zamanda geçmektedir. Kapitalist üretim, ancak sermaye artık-değer yaratacak hale geldiği sürece vardır ve devam eder.

Değerlenme sürecinde (*valorisation process*) sermaye, canlı emekle değişim yoluyla hem kendi değerini muhafaza etmekte, hem de daha fazla değer, artık-değer yaratmaktadır. Fakat bu ürün meta sermaye biçimindedir ve ideal bir fiyata sahiptir. Yani, ancak idealde toplam bir para miktarını temsil etmektedir. Değişim sürecinde kendini gerçekleştirmek (realisation) yani para olarak kendini koymak için basit dolaşıma tekrar girmesi gerekmektedir (Marx, 1993, s. 402). Para sermaye, değerlenmek için hammaddeler, üretim araçları ve ücretlere dönüşmüş; üretim sürecine girmekle sermaye para formunu yitirmiştir ve ancak dolaşıma yeniden girerek bu biçimi tekrar kazanabilir. "Para biçimindeyken değer olarak varolmuştu. Şimdi ürün olarak varolmaktadır ve sadece idealde fiyattır; fakat kendi halinde değer değildir" (Marx, 1993, s. 403).

Bu durumda sermaye, meta olarak, metaların ortak kaderini paylaşmaktadır. Parayla değişip değişmeyeceği, fiyatının gerçekleşip gerçekleşmeyeceği salt bir olasılığa indirgenmiştir. Metalar arasındaki ilişki bir yandan, yalnızca niceliksel olarak farklılaşan eşit metaların ilişkisidir: evrensel emek-zamanın maddileşmesi olarak eşittirler. Diğer yandan, belirli bir ihtiyaca karşılık gelen kullanım değeri olarak, niteliksel açıdan farklılaşırlar. Metada ve basit dolaşımda ifadesini bulan bu çelişki, sermayenin dolaşımında yeni biçimler kazanarak tekrar ortaya çıkar. Fakat şimdi çelişki farklılaşmıştır: kullanım değeri tarafından ölçülüyor olma niteliği, artık, yığınların toplam tüketimi tarafından belirlenen bir niteliğe dönüşmüştür. Genel biçimine, paraya dönüşebilmesi için sermaye tarafından üretilen kullanım değerinin, belirli ve sınırlı bir miktarda olması gerekir. Kullanım değeri bir engel (barrier) durumuna gelmiştir. Kendisi için ihtiyacı içeren bir engel. Ancak, bu toplam ihtiyaç azaldığında, sermayenin ürünü kullanım-değeri olmaktan çıkacak, sonuç olarak sermaye sermaye olmaktan çıkacaktır (Rosdolsky, 1989, s. 315).

Sermaye, üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olmasının yanında, sermayeye içkin olan, birbiri ardına gelen bütün çelişkilerle birlikte yürüyen bir birliği ifade eder. Sermaye, dolaşım sürecinde realizasyon sorunu nedeniyle belirli bir kısıtlama içerir; bu, sermayenin üretimi bütün sınırların ötesine taşıması eğilimiyle çelişir. Üretimle değerlenme süreci arasındaki çelişki, sermayenin mantığında içerilir ve gerekli ve artık emek arasındaki çelişkili ilişkide temellenir. Bir yandan, elde edeceği nispi artık-değeri çoğaltmak üzere emek üretkenliğini arttırma eğilimindeyken, aynı zamanda gerekli emek zamanı düşürerek, işçilerin tüketim/değişim kapasitesini azaltır. Bu anlamda sermayenin değerlenme için taşıdığı sınırsız çaba, dolaşım alanına engel koymakla özdeş hale gelir (Marx, 1993, s. 422).

Sermayenin dolaşımından şu önemli sonuç çıkmaktadır: bütün devrelerde ortak olan, değerin kendini genişletmesinin *(valorisation of value)* belirleyici amaç, itici güç olmasıdır (Marx, 1997b, s. 95). Birikim döngüsü, her bir aşamada kriz potansiyeli taşımaktadır (Burnham, 2001, s. 8). Kesintiler ve krizler, kapitalist üretime içkindir. Toplam devrenin her biri ayrılmaya (*disruption*) eğilimlidir: finansal krizden, efektif talep eksikliğine, aşırı-üretime kadar birçok biçimde. Devrenin bütünü, emeği üretim araçları ve geçim maddeleriyle potansiyel olarak bir araya getiren süreçlerden herhangi biriyle kesintiye uğrayabilir. Kapitalist üretime bu şekilde bakmak, krizlerin zorunlu niteliğine işaret etmektedir.

Sermayenin döngüsünün üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olması, değer yaratımıyla ilgili bir dizi sorunu beraberinde getirir. Artık-değer, yalnızca emek sürecinde, üretimde yaratılabilir. Dolaşım sürecinde emek ve üretim araçları atıl durumdadır. Dolaşım süresinin uzaması, bu durumu daha da sorunlu hale getirecektir. Yaratılan değer emek-zamanla doğru, dolaşım zamanıyla ters orantılı olarak değişmektedir. Roman Rosdolsky (1989, s. 347), bu durumun, sermayenin yarattığı değerin basitçe üretimde istihdam edilen emek tarafından belirlenmediği anlamına geleceğini yazmaktadır. Şu anlamda ki, verili zamanda sermayenin kaç kez kendini tekrarlayacağı, belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Dolaşım zamanının "kendisi üretimin bir uğrağı, ve dahası, üretimin bir sınırı olarak belirmektedir" (Marx, 1993, s. 628).

Marx (1999b, s. 481), bunalımların olabilirliğinin metanın meta ile

paraya bölünmesinde, yani satın alma ile satmanın zaman içinde ayrılmasında içerildiğini belirtir: "Bunalım, [alım ve satımda olduğu gibi], birbirinden bağımsız hale gelen iki evrenin birliğini ortaya koyar. Birbiriyle ilgisiz görülen etmenlerin içsel birliği olmasaydı bunalım da olmazdı". Marx, (1999b, s. 487) alım ve satımda -ya da metaların başkalaşımında- görünür hale gelen bunalım olasılığının, dolaysız üretim süreci ile dolaşım sürecinin yollarının ayrılmasıyla bir kez daha varlığını ortaya koyduğunu söylemektedir

Marx, sermayenin doğasından kaynaklanan üretim koşullarının birbirleriyle ne denli çelişkili olduğunu sıklıkla vurgulamıştır (Marx, 1993, s. 649). Üretimin sürekliliği iki biçimde sağlanabilir. Biri kredi sistemi; diğeri, sermayenin farklı parçalara bölünmesiyle, bir kısmı tamamlanmış ürün biçimindeyken diğer kısmının üretim sürecinde kendini yeniden-üretir biçimde bulunmasıdır. Ancak bu da, sermayenin bir parçasının atıl kalmasını getirir. Sermayenin dolaşım zamanını kısaltmak üzere ulaştırma ve iletişimi iyileştirme, kredi sistemini geliştirme eğilimi, zorunlu bir eğilim olarak ortaya çıkar: dolaşım zamanı olmayan bir dolaşım yaratma eğilimi.

Sonuç olarak üretim ve dolaşım arasındaki zorunlu ilişki çelişkilidir: dolaşım üretimin olumsuzlanması, üretim dolaşımın olumsuzlanmasıdır. İktisadi krizlerin özü, de Janvry'nin de vurguladığı gibi, bu ilişkinin çelişki doğasında bulunur. Kâr dürtüsüyle hareket eden sermaye, üretim alanını genişletmeye zorlanır ve dolaşım sürecinde engellerle karşılaşır. Üretimle dolaşım arasındaki çelişkiler dolaşım zamanında artışa neden olur. Üretim sürecinde üretkenliğin yükseltilmesi, sonuç olarak sermayenin organik bileşimini yükseltecek ve kâr oranlarının düşmesine yol açacaktır (de Janvry, 1981, s.24).

1.5.2 Krizin Mekanizması ve Biçimi

İlk bölümde belirtildiği üzere sermayenin yeniden-üretiminin analizi, krizin analizini içerir.

> … sermayenin kendini nasıl yeniden ürettiğine getirilen herhangi bir açıklama, aynı zamanda (örtük ya da belirtik olarak) yeniden-üretimin nasıl ve hangi sebeple gerçekleşmediği sorusunuun da yanıtını verir, ya da tam tersi. Diğer bir deyişle, yeniden-üretim sürecinin analiziyle krizin analizi birbirinden koparılamaz (Shaikh, 1978, s. 219).

Sermayenin kendini genişleten hareketi içinde taşıdığı çelişkiler

artık ertelenemez ve üstesinden gelinemez olduğunda, döngünün herhangi bir aşamasında kırılmalar, kesintiler olmaya başlar. Sermayenin döngüsü üzerinden düşünüldüğünde krizler daha somut bir gerçeklik kazanmaktadır. Döngünün üç temel uğrağı olduğunu hatırlayalım. Bu uğraklardan ilkinde, üretimi başlatmak için para sermaye, üretim aracı ile hammaddeler ve emek-gücü gereklidir. Bu aşamada yaşanacak tıkanıklıklar, yani para sermaye kaynaklarının yeterli olmaması ya da yeterli hammadde ya da üretim aracı bulunmaması, artık-değer üretiminde kesintilere yol açabilecektir. İkinci aşamada üretim gerçekleşir, yeni -artık-değer yüklü- metalar üretilir. Bu süreçte işçilerin iş yavaşlatma, iş bırakma gibi eylemleri, üretimi doğrudan kesintiye uğratacaktır. Son aşama üretilen metaların satılması sürecidir. Bu aşama artık-değerin realize edildiği aşamadır. Üretimin sürdürülebilmesinin temel koşullarından biri, artık-değer yüklü metaların paraya çevrilmesidir. Bu üç aşamada yaşanan tıkanıklıklar, kopmalar, artık-değer üretimini kesintiye uğrattığı oranda krizin bir etkeni olarak görülebilir.

Sonuç olarak verili koşullarda artık-değerin üretilmesi ve tekrar üretime döndürülmesi güçleştikçe gerilim artar ve birikimi sürdürmek olanaksız hale gelir. Kriz iflaslar, işsizlik, durgunluk, finansal değerlerin altüst olması biçiminde ve günümüzdeki egemen biçimi altında, finansal kriz olarak kendini ortaya koyar. Krizin dinamiği ile gerçekleşme biçimi arasında yapılan ayrım önemlidir. *Krizin temel mekanizması sermaye birikiminde içerilen çelişkilerden kaynaklanmakta; ortaya çıkış biçimi ise ürünlerin satılamaması, kâr oranlarının düşmesi, büyümenin yavaşlaması biçiminde olmaktadır.* Tüm bu sorunları belirleyen temel eğilimin, sermayenin artık-değeri hiçbir sınır tanımadan arttırma ve sınırsızca genişleme eğilimi olduğunu bir kez daha belirtmek gereklidir. Sermayenin bu doymak bilmez hareketi, sermayenin ***aşırı birikim eğiliminde*** ifadesini bulmaktadır.

Aşırı-birikim eğilimi ve krizler, her ikisi de, üretim araçlarının devrimcileştirilmesinin bir sonucu olarak görülmelidir. Yeni üretim tekniklerinin, eskilerinin yerini almasının sonucudur (Clarke, 2001, s. 94). Sermayenin aşırı birikim eğiliminin sonucunda krizler 'aşırı birikim krizi' olarak ortaya çıkmaktadır.[24] Aşırı birikim krizi, sömürü olanakla-

24 1970'lerin ortalarında yaşanan büyük krizin, aşırı birikim krizi olarak nitelenebileceğini belirtmek gerekir (Savran, 1988, s. 48).

rına oranla, sermayenin aşırı birikmiş olmasını anlatır. Aşırı birikim, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinden ve kâr oranlarının gerilemesinden ayrı düşünülemez. Sermayenin organik bileşimi öyle bir sınır düzeye gelmiştir ki, artık değer oranını yükseltmek, hatta muhafaza etmek mümkün olmamaktadır.

> Krizin nedeni -emek-gücü veya hammadde kıtlığı, pazarın sınırlılığı veya kredilerin kısılması gibi- krizi tetikleyen tikel faktörde yatıyormuş gibi görünür. Ancak bu etkenlerden hangisinin birikimin dolaysız engeli olarak ortaya çıkacağı, sermayenin temel kriz eğilimi olan, mevcut olanaklara kıyasla aşırı-birikim eğilimine tabi bir konudur (Clarke, 1994, s. 259).

"Sermaye, doğası gereği, emek ve değer yaratımı için bir sınır koyar, bu sınır onun bunları sonsuzca büyütme eğilimi ile çelişki halindedir. Hem kendine özgü bir sınır koyması, hem de bütün sınırların ötesine doğru çabalaması canlı bir çelişkidir" (Marx, 1979, s. 321).

John Weeks (1977b, s. 286) krizlerin, kâr haddinin düşme eğilimi sonucunda ortaya çıktığını; her bir kapitalistin bu eğilime karşı bir hareket geliştirdiğini ve sistemin bütünsel karşı hareketinden birisinin de krizin kendisi olduğunu yazar. Buna karşılık krizler çoğu zaman realizasyon sorunu biçiminde açığa çıkmaktadır. Weeks, eksik-tüketimci tezleri eleştirisinde, realizasyon sorununun krizin kapitalizme içkin olmadığını göstermediğini, aksine bütün krizlerin, krizlerin kapitalist sistemde aldığı diyalektik rolün sonucu olarak, bir realizasyon krizi biçimini aldığını vurgular. Ancak krizin sebebini realizasyon sorunu olarak tanımlamak, analizi dolaşım alanıyla sınırlar ve kapitalizmin iç çelişkilerini ve bu çelişkilerin krizle bir üst seviyede yeniden kurulduklarını görmeyi engeller (Weeks, 1977b, s. 285).

Alain de Janvry, krizlerin özünün ve sermayenin hareket yasasının, periyodik bir eğilim olan kâr oranlarının düşme eğiliminden türediğine dikkat çekmektedir. Bu engelin üstesinden gelmek üzere, bireysel kapitalist düzeyinde üretim ve dolaşım sürecinde, toplumsal sermaye düzeyinde ise devlet aracılığıyla bir dizi karşı etki ortaya çıkar. Bu karşı etkilerin tekil tarihsel doğası ve bununla ilişkili çelişkiler, sonuç olarak *krizlerin biçimini* belirler. De Janvry'e göre krizlerin özü kapitalist üretim tarzının karakteristiklerinin belirlenmesinden türetilebilirken, tekil kriz biçimlerini incelemek, tarihi incelemeyi gerektirir (de Janvry, 1981, s. 24).

1.5.3 Krizlerin İşlevi

Krizler, aynı zamanda, sermaye birikiminin mevcut çelişkilerinin çözüm koşullarını da yaratır. Kârlılığı sürdürmenin yolu, büyük ölçekli yeniden yapılanmadır. Yeniden yapılanma ise ancak krizle gerçekleştirilir. Kriz, kapitalist gelişmenin olanaklarının azalmasına ve kâr oranlarının düşmesine kapitalizmin verdiği yanıttır (Grahl, 1979, s. 78).

Krizden çıkış süreçleri, emek-sermaye ve sermayeler arası mücadelenin niteliğiyle belirlenir. Krizle birlikte, sermayenin kendi içindeki ve emekle olan ilişkilerini değiştiren iktisadi, politik, kurumsal düzenlemelerle, sermaye yeniden yapılanma yoluna gider. Sermaye-emek ilişkileri, artık-değeri arttırmak üzere, artık-değeri üretme ve el koyma koşullarının yeniden yapılanmasını getirir; bu yapılanmayla sermayenin emek üzerindeki tahakkümü arttırılır. Sermayenin kendi içinde de, artık-değerin paylaşımı üzerine savaş şiddetlenir; sermaye değersizleşir ve ucuzlar, küçük ve zayıf sermayeler el değiştirir; üretken olmayan sermayeler tasfiye olur; üretkenliği arttırıcı üretim teknikleri uygulamaya konur. Üretimin daha kârlı olanakları yaratılırken, bir yandan da sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma eğilimi güçlenir.

Bu yeniden-yapılanmalar bağlamında kapitalizmin krizlerinin sermayenin iki temel eğilimini güçlü bir biçimde harekete geçirdiğini belirtmek gerekir (Savran, 1988, s. 48). Bu eğilimler kâr oranlarının düşmesine karşı sermayenin refleksi olarak görülebilir. Bu reflekslerden biri artık-değer oranının yükseltilmesidir. Artık-değer, çalışma süresinin uzatılması, ücretlerin düşürülmesi ve emek üretkenliğinin arttırılması yoluyla yükseltilebilir. Bu yollardan ilk ikisi doğrudan emek sürecinde tahakkümü arttırmaya yönelik müdahaleler iken, üçünücsü yeni teknolojilerin ve makinaların kullanımıyla dolaylı bir tahakküm aracı olarak ortaya çıkar. Elbette ki bu yöntemlerden hangisinin –ya da hangilerinin- hayata geçirileceği işçi sınıfının örgütlü gücüne ve göstereceği dirence bağlı olacaktır.

Sermayenin ikinci refleksi, değersizleşme olarak ortaya çıkar. Sermayenin değersizleşmesi, toplumsal sermayenin bir kısmının sermaye biçimini yitirerek, üretim aracı niteliğini kaybetmesi anlamına gelir. Krizin ardından verimsiz ve düşük üretkenlikteki sermayelerin üretimden çekildiği ve sermaye işlevini yerine getiremediği gözlenir. Toplumsal sermayenin en zayıf ve verimsiz unsurlarının üretimden çekilmesiy-

le sermayenin bir bölümünün değersizleşmesi, kriz sonrası üretkenliğin yükseltilmesine hizmet eder. Böylece krizle birlikte (Grahl, 1979, s. 79-80):

- Zayıf ve verimsiz sermayeler elimine edilir ve sermaye en verimli işletmelerde toplanır. Bu da sermayenin yeniden yapılanması demektir. Dolayısıyla eski, verimsiz sermayelerin değeri, yeni, gelişkin sermayelerde içerilir. Sermayenin değersizleşmesi emek üretkenliğini yükselterek, nispî artı-değeri artırır.
- Değersizleşme kârlılığın düşmesine karşı gelen karşı eğilimlerle ilişkilidir: uzun erimli en önemli karşı eğilim, sabit sermayenin bileşenlerinin ucuzlamasıdır.
- Yeni ve gelişkin teknolojilere dayanan üretim araçlarının yayılması, eski birikmiş sermeyenin, eski üretim araçlarının zarar görmesine neden olacaktır.

Görüldüğü üzere krizler sermaye birikimi sürecinde temel bir işlev üstlenmektedir. Weeks (1977b, s. 286), "…kapitalizm ne kadar uzun süre krizsiz kalmışsa, krizin ortaya çıkması o derece zorunlu hale gelir" diye yazmaktadır. Bir bütün olarak sistemin en önemli karşı güçlerinden biri, krizin kendisidir. Bu işleviyle krizin, diyalektik bir rolü olduğu söylenebilir: Kriz aynı zamanda, sermayenin çelişkilerinin hem somut bir sonucu, hem de bu çelişkilerin geçici ve kısmi olarak üstesinden gelmenin bir aracıdır. Kriz, kapitalist üretim ilişkilerinin bir üst seviyede yeniden kurulmasına sebep olur. Suzanne de Brunhoff (1988, s. 397), krizin, bu anlamda, 'olumsuzluğun eylemi' niteliğiyle olumlu bir işlevi olduğunu söyler. Yeni birikim koşullarının yarattığı yeni çelişkilerse, sonraki krizlerin potansiyelini taşır.

> Ancak, sermayenin bu türden her sınırı [kendisine] bir engel olarak koyması, ve böylece, idealde onun ötesine geçmesi olgusu, gerçekte de bunun üstesinden gelmesi sonucunu vermez; ve bu türden her engel onun karakteriyle çeliştiği için, sürekli olarak aşılan, ama sürekli olarak da koyulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder (Marx, 1993, s. 410).

Sonuç olarak krizin temel işlevi, verimsiz sermayeleri ortadan kaldırarak, ortalama kâr oranını -emeğin toplumsal üretkenliğini arttırarak- yükseltmektir. Krizle aynı zamanda emek-sermaye ilişkileri, sermaye lehine yeniden yapılandırılma olanağına kavuşur.

1.6 Kriz Teorileri ve Geç Kapitalistleşen Ülkelerde Kriz

Kriz teorileri ve Marksist kriz açıklamalarının, genel olarak erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan büyük krizleri açıklamak üzere oluşturulduğu ve bu çalışmalarda geç kapitalistleşen ülkelerdeki kriz oluşumlarının dikkate alınmadığı girişte belirtilmişti. Geç kapitalistleşen ülkelerin dikkate alınmamasının erken dönemlerdeki sebebi, 1970'lerin sonlarına kadar bu ülkelerde 'büyük' krizlerin ortaya çıkmamış olmasıdır denilebilir. Bununla birlikte, sonraki dönemlerde de, bu ülkelerdeki krizlerin genellikle kriz teorileriyle analiz edilmediği görülmektedir.

Kriz teorilerinin geç kapitalistleşen ülkelerdeki krizlerin analizinde kullanılmamasının başlıca nedeninin, bu ülkelerin dünya kapitalizmine nisbeten geç eklemlenmesi, yani geç kapitalistleşmesi olduğu söylenebilir. Kriz teorilerinde krizler sermaye birikimine has eğilimlerin, dinamiklerin sonucu olarak görülür. Krizin sebebi, sermayenin kendisidir. Buna göre krizlerin ortaya çıkması da, sermaye birikiminin belirli bir aşamaya gelmesini gerektirir. Ancak birçok araştırmacı, bu ülkelerde geç kapitalistleşmenin doğal sonucu olarak kabul ettikleri, 'çarpık', 'geri' kapitalistleşme yaşandığı görüşünde birleşmektedir. Türkiye'deki araştırmalarda da karşılık bulan bu kabul, çoğu zaman, geç kapitalistleşmede sermaye birikiminin temel dinamiklerinin oluşmadığı, kapitalizme özgü rasyonellerin yerleşmediği, kapitalist toplumlara has sınıfların gelişmediği gibi tezleri içermektedir. Bağımlılık okulu tezlerinde olduğu gibi, bu ülkelerin kapitalistleşme süreci, ülke içi dinamiklere yer verilmeden, dış faktörlerin etkisiyle açıklanmaktadır. Uluslararası sermaye ve uluslararası kurumların bu ülkelere etkisini görmezden gelmek elbette mümkün değildir; kapitalist öncesi dönemden itibaren, kapitalistleşme sürecinin her aşamasında bu ülkeler uluslararası birikim süreçleriyle farklı biçimlerde de olsa ilişki içinde olmuşlardır. Ancak kapitalist dönüşüm sürecinde ülke içindeki sınıf yapısının, toplumsal ilişkilerin, tarihsel birikimin de incelenmesi gerekir.

Bu ülkelerde kapitalist gelişmeyle birlikte bir yandan sermaye birikiminin dinamiklerinin ve eğilimlerinin güçlendiği, -tarımsal yapılarda olduğu gibi- kapitalizm-öncesi yapılarda kapitalist rasyonellerin kendini hissettirmeye başladığı, kapitalist topluma has temel iki sınıfın,

burjuvazi ve işçi sınıfının, gelişimlerine paralel olarak birikim sürecinde belirleyiciliklerinin arttığı söylenebilir. Kriz analizi üretim sürecinin analizinin yanında, toplumsal ve sınıfsal etkenleri de dikkate almalıdır.

Sermaye birikimi çelişkili bir süreç olduğundan, geç kapitalistleşen ülkelerde birikim süreciyle birlikte çelişkilerin olgunlaşması ve kriz potansiyellerinin ortaya çıkması beklenmelidir. Bu krizler Marksist bir çerçevede oluşturulan kriz tanımıyla, ve/veya kriz teorilerinin yardımıyla neden analiz edilemesin? Böylesi bir analizi kabul etmemek, aynı zamanda, ortaya çıkan krizlerin Marksist anlamda 'kriz' olmadığı varsayımını içermez mi?

Bu sorulara yanıt ararken, geç kapitalistleşmenin birikim sürecinde ortaya çıkardığı farklılık ve özgüllükleri dikkate almak gerekir. Marx'ın kriz anlayışını, ya da kriz teorilerini geç kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkan krizlere doğrudan uygulamak mümkün görünmemektedir. Çünkü geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikiminin dinamikleri gelişirken, bu süreçte bir takım özgül belirlenimlerin de ortaya çıktığı söylenebilir. Buna göre, geç kapitalistleşen ülkelerde birikim sürecinde sermayenin döngüsünün her aşamasında, birikimin içsel çelişkilerinden kaynaklanan ve bu ülkelerin özgüllükleriyle de biçimlenen kesintiler yaşanabilir. Sermayenin döngüsü üretim ve dolaşım süreçlerinin çelişkili birliği biçiminde kavranmakta olduğundan, bu çelişkiler artık-değer üretimini tehlikeye soktukları oranda kriz potansiyeli yaratırlar. Bu anlamda söz konusu ülkelerin krizlerinin, ülke içi birikim sürecinin çelişkili dinamiklerinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Geç kapitalistleşen ülkelerin krizleriyle ilgili olarak temel bir farklılaşmayı belirtmek gerekir; bu ülkelerdeki birikim süreci uluslararası sermayeyle girilen çok yönlü karmaşık ilişki bağlamında gerçekleşmektedir. Krizin temel dinamiklerinden biri olmamakla birlikte uluslararası sermaye, doğrudan yatırımlar ile ya da bu ülkelerin birikim sürecinde ortaya çıkan para-sermaye, hammadde, sanayi girdisi gibi ihtiyaçları karşılayarak, yeniden-üretim sürecinin bir bileşeni haline gelir. Uluslararası sermaye ile kurulan ticaret ilişkisi, 'Üçüncü Dünya'daki kapitalist üretimin koşullarını belirlemekte ve yabancı sermaye yatırımları, eşitsiz ve kısmi olarak genişlemiş yeniden üretimi yaratmaktadır" (Munck, 1985, s. 32). Geç kapitalistleşen ülkelerin uluslararası sermayeyle ilişkisinin bu çok boyutlu niteliği, bu ülkelerin karşılaştığı krizlerin 'borç krizi' ya da 'döviz krizi' biçimini almasına yol açmıştır.

Kriz kuramlarını geç kapitalistleşen ülke krizlerine uygulamak mümkün olmasa da, krizi önceki bölümde geliştirilen sermayenin döngüsünden hareketle ele aldığımızda, döngünün farklı aşamalarında kriz teorilerinin karşılık bulabileceği belirtilmelidir. Bu ülkelerde iç pazarın sınırlı olması eksik-tüketimci kriz teorisini önemli bir kriz açıklama aracına dönüştürür. Türkiye'deki kriz açıklamalarında örtük olarak eksik-tüketim tezlerinin içerildiği göze çarpmaktadır. Geç kapitalistleşen ülke krizlerinin analizinde de eksik-tüketimci tezlere başvurulduğu görülmektedir.

Geç kapitalistleşme sürecinin incelediğimiz bu erken dönemlerinde üretken yatırımlar gelişme aşamasındadır. Sermayenin organik bileşiminde gelişmenin, üretim sektörlerinin bütününde kâr oranlarında düşmeye yol açtığını söylemek kolay değildir. Ancak sektör bazında yapılacak çalışmalar, bazı sektörlerde kâr oranlarının gerilediğini gösterebilir. Daha önce de belirtildiği gibi tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörlerde sermayenin organik bileşimindeki değişimler ve bunun beraberinde kâr oranındaki düşme izlenebilir.

Yeni-Rikardocu tezlerin kullanımına gelince. Öncelikle popülizm gibi kavramsallaştırmaların bölüşüm tezleri çerçevesinde oluşturulduğunu belirtmek gerekir. Sınıfların henüz gelişme aşamasında olduğunun –yani sınıfların zayıf olduğunun- düşünülmesi, sınıf mücadelesinin gözardı edilmesine yol açmaktadır. Bu durumda işçi sınıfının emek sürecine dair kazanımları, sendikal örgütlenmenin güçlenmesi vb. sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak değil de, popülist politikaların bir sonucu olarak görülmektedir.

Krizlerin genel olarak, sermayenin taşıdığı bütün sınırlılıkları, karşısına çıkan bütün engelleri dikkate almadan genişleme eğiliminde olmasında temellendiği belirtilmişti. Krizler bu anlamda, sermayenin aşırı birikim eğiliminin bir sonucu olarak görülmelidir. Erken kapitalistleşen ülkelerde krizler, aşırı birikim krizi olarak ortaya çıkarlar. 1970'lerin ortalarında yaşanan kriz, bir aşırı birikim krizidir.

Geç kapitalistleşen ülkelerin bu erken dönemlerinde yaşadığı krizleri de sermayenin aşırı birikim eğilimiyle ilişkili olarak ele alabiliriz. Ne varki, bu krizlerin bir aşırı-birikim krizi olduğunu söylemek olanaklı değildir. Bunun temel nedeni, üretken yatırımların erken aşamalarında, sömürü olanaklarına oranla aşırı birikmiş bir sermayenin söz konusu olmamasıdır.

Sermayenin aşırı birikim eğilimi, geç kapitalistleşme bağlamında, birikimin önünde özgül sınırlar oluşturmaktadır. Krizin ortaya çıkmasında geç kapitalistleşme sürecinde sanayi üretiminin bileşimi ve niteliği belirleyicidir. Bir kez daha tekrarlayalım; geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin bu erken dönemlerinde üretimin tüketim mallarını üretimine dayanması ve üretim araçları üretiminin nispeten gelişmemiş olması, ithalatı birikim sürecinin önemli bir bileşeni haline getirmiştir. Tüketim malları üretiminin sınırlarına varılmasıyla sermaye daha fazla artık-değer üretme arayışına girmiştir.

Geç kapitalistleşme bağlamında kârlı seçeneklerden biri, daha gelişmiş üretim tekniklerinin kullanıldığı üretim araçları üretimidir. Üretim araçları üretimine geçilmesi, ithal girdi ihtiyacını arttırmıştır. Kriz, üretimin ithal girdiye dayanması ve döviz biçiminde para sermaye ihtiyacının giderek derinleşmesinin bir sonucu olarak görülmelidir.

Türkiye'nin 1979 krizine baktığımızda krizin aynı biçimde, artık-değerin, yani kârın, arttırılması amacıyla üretim bileşiminde gerçekleştirilen değişimlerle açıklanabileceği görülmektedir. Artık-değeri arttırmaya yönelik bu girişim, bir süre sonra birikimin sınırı haline gelmiştir.

Krizin bir diğer boyutu da, sınıf mücadelesinin yükselmesidir. İşçi sınıfı örgütlülüğünün güçlenmesi, sermaye açısından birikimin en önemli tehditlerinden biri haline gelmiştir. Kriz analizinin, krizin bu toplumsal boyutlarını da içercek biçimde genişletilmesi gerekir.

Bu nedenle krizin patlak verdiği anın incelenmesi kriz analizinde yeterli ipucu sağlamayacaktır. Analiz kapitalist dönüşümü, kapitalist dinamiklerin yerleşme sürecini ve sınıfsal bakışı içeren bir süreç analizi biçimini almalıdır.

Bu yorumların ışığında geç kapitalistleşen ülkelerde krizin ülke içi -özgül- birikim sürecinin dinamiklerinden kaynaklandığı belirtilmelidir. İzleyen bölümde, geç kapitalistleşmenin neden olduğu özgüllükler ve bu özgüllüklerin kriz oluşumuna etkisi incelenecektir. Krizi hızlandırıcı ve derinleştirici bir yan etki olarak da, bu ülkelerin uluslararası sermayeyle ilişkilerinin karmaşık yapısı ele alınmaktadır. Bu bölümde geç kapitalistleşen ülkelerin birikim sürecinin özgüllüklerinin bir sonucu olarak görülen, uluslararası finans piyasalarına borçlanma olgusuna da değinilecektir.

2. GEÇ KAPİTALİSTLEŞEN ÜLKELERDE SERMAYE BİRİKİMİNİN ÖZGÜLLÜKLERİ VE KRİZ OLUŞUMU

2.1 Giriş

Bir önceki bölümde geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan krizleri açıklamak için, kapitalist birikimin başlıca dinamiklerinin gelişimini ve geç kapitalistleşmenin neden olduğu özgüllükleri göstermek gerektiği belirtilmişti.

Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'de yaşanan krizin analizinde de, öncelikle 'kapitalist' birikimin kriz yaratıcı dinamikleri gösterilmelidir. Bununla birlikte, Türkiye'nin 'geç' kapitalistleşme süreci, birikimin dinamiklerinin biçiminde bazı değişikliklere ve birikim sürecinde özgül belirlenimlere neden olmuştur. Sermayenin 'hareket yasaları' her yerde aynı olmakla birlikte, bu yasaların somut işleyişinde büyük farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Munck, 1985, s. 32). John Weeks (1977a, s. 124), kapitalist birikimin özünün geç kapitalistleşen ülkelerde (GKÜ) de erken kapitalistleşen ülkelerdekiyle (EKÜ) aynı olduğunu; bununla birlikte, GKÜ'de üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin 'azgelişmiş' olmasının, kapitalizmin hareket yasalarının EKÜ'de aldığı biçimlerden farklı biçimler almasına yol açtığını yazmaktadır.

Buna göre geç kapitalistleşme sürecinde yaşanan krizin analizi, öncelikle birikimin dinamiklerinin çelişkilerinin gösterilmesini ve 'geç' kapitalistleşmenin yolaçtığı özgüllüklerin saptanmasını, ardından da krizin bu özgüllüklerle birlikte analiz edilmesini gerektirir. Kısacası söz konusu olan, **hem *geç* kapitalistleşme, hem de geç *kapitalistleşme*dir; yani kapitalistleşmenin özgül bir biçimidir**.

Geç kapitalistleşen ülkelerin ortak özellikler taşımalarına karşılık, homojen bir yapı oluşturmadıkları belirtilmelidir. Bu açıdan, Türkiye'deki kriz söz konusu olduğunda, kriz analizine bir boyut daha eklemek gerekli görünmektedir: Türkiye'nin tarihsel ve sınıfsal özellikleri de birikim sürecinde ve kriz oluşumunda belirleyicidir. Krizi kapitalizmin krizi olarak ele almak ve birikimin dinamikleriyle açıklamak gereklidir; ancak aynı zamanda, geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler ve Türkiye'nin kendine has özellikleri de dikkate alınmalıdır.

Bu bağlamda, GKÜ'lerde sermaye birikiminin niteliklerini ve içerdiği farklılıkları belirlemek gerekmektedir. GKÜ'lerin erken kapitalistleşen ülkelere göre farklılıklar içerdiği genellikle kabul edilir. Ancak bu farklılaşmanın kavranma biçimi, GKÜ'lerin kapitalistleşmesi tartışmalarında başlıca ayrımlardan birini oluşturur. Bu farklılaşmaların söz konusu ülkelerin 'geç' kapitalistleşmiş olmasının özgüllükleri olarak mı kavranacağı, yoksa 'geri kalmış', 'çarpık' kapitalist gelişmenin sonuçları olarak mı kabul edileceği sorusuna verilen yanıtın, temel ayrışmayı oluşturduğu söylenebilir.

GKÜ kapitalizmi, farklı bir kapitalist üretim tarzı değildir. Alain de Janvry (1981, s. 37), bu noktayı özellikle vurgulamaktadır: "[Ç]evre kapitalizmi kendine has hareket yasaları olan belirli bir üretim tarzı değildir, ancak yalnızca, çevredeki kapitalist gelişmenin tarihsel olarak belirli bir aşamasıdır."[25] Sonuç olarak geç kapitalistleşme, kapitalist üre-

---

25 John Milios ise (1989, s.161) üretim tarzı/toplumsal formasyon ayrımından yola çıkarak bir çerçeve oluşturmaktadır. Kapitalist üretim tarzının, varolan bir nesneye referans vermediği gibi, ampirik olarak kavranılabilecek bir gerçeklikle de ilgili olmadığını yazmaktadır. Buna göre kapitalist üretim tarzı, özgül -kapitalist- toplumsal gücün ve iktisadi sömürü yapısının özgül farklılığına referans veren tarihsel bir kategoridir. Bu tarz, bir toplumsal ilişkinin 'öz'üne, bir toplumsal ilişkiyi diğerlerinden ayıran 'öz'e ilişkindir. Milios'a göre kapitalist gelişme, yalnızca kapitalist üretim tarzına referansla açıklanamaz. Kapitalist üretim tarzı, kapitalist birikim ve tahakküm yasalarına dışsal olan bütün belirlenimleri dışarıda bırakarak oluşturulmuş bir kategoridir. Bu sebeple kapitalist gelişme sorunu ancak toplumsal formasyon düzeyinde ele alınabilir. Bu düzeyde, antagonistik -kapitalist olmayan- üretim tarzlarının ve ayrıca dışsal belirlenimlerin varlığı, kapitalist gelişmenin boyutunun, hızınının ve yönünün olasılıklarını ve sınırlarını belirler. Diğer bir deyişle, farklı kapitalist üretim tarzları söz konusu değildir; yani, bazıları gelişirken diğerleri gelişmeyen farklı kapitalizm modelleri yoktur. Kapitalist gelişimi farklı hızlarda ve biçimlerde gerçekleşen, farklı kapitalist toplumsal formasyonlar vardır (Milios, 1989, s. 165).

tim tarzının farklı toplumlarda, farklı dönemlerde ve kapitalizmin dünya genelindeki farklı gelişmişlik düzeylerinde ortaya çıkmasının sonucudur. Bu bakış açısı, kapitalist gelişmeye dünya genelindeki eşitsiz ve bileşik gelişme perspektifinden yaklaşmaktadır.

GKÜ'lerin kapitalistleşme süreci çizgisel bir süreç olmayıp, farklı dönemlerde birikim döngüsünün farklı aşamalarının öne çıktığı bir süreçtir. Bu ülkelerde, kapitalist dönüşümün erken aşamalarında ticaret sermayesi başatken, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmesiyle üretken yatırımlar ve kapitalist dönüşüm hızlanır ve sanayi sermayesi, giderek sermayenin egemen kesimi olarak belirir. Farklı dönemlerde farklı sermaye kesimlerinin egemen olması, dünya kapitalist sistemiyle entegrasyonun biçimini de belirlemektedir. GKÜ'lerin kapitalist dünyayla entegrasyonu ilk dönemlerde ticaret sermayesi yoluyla gerçekleşirken, sonraları üretken yatırımların hızlanmasıyla birlikte, sanayi ve para sermayesi aracılığıyla dolayımlanmaya başlamıştır.

Tarihsel olarak bir gecikmeyle kapitalist dünyaya katılma, erken kapitalistleşen ülkelerin etkilerine açık bir süreç yaratmıştır. "Tarih emperyalizm çağında artık tam anlamıyla bir dünya tarihi olmuştur. Bu yüzden kapitalizme bu çağda geçen ülkelerin tarihi, erkenden kapitalistleşen ülkelerin varlığından yoğun biçimde etkilenir ve tam da bu yüzden yeni gelişme süreçleri eskisinden farklılaşır" (Savran, 1992, s. 155).

Dolayısıyla geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikimi süreci, bir yandan ülke içi sınıf oluşumlarıyla şekillenirken, bir yandan da uluslararası sermaye hareketleri ve uluslararası kurumlar tarafından belirlenmektedir. Böylece tarihsel olarak, GKÜ'lerde kapitalistleşmenin gerçekleşme yolları ve dereceleri önemli farklılıklar sergilemiştir. Bu bağlamda, GKÜ'lerde birikim sürecinin nasıl tanımlanacağı ve erken kapitalistleşen ülkelere kıyasla ne tür özgüllükler taşıdığı gibi sorunlar, uzun tartışmalara yol açmıştır. Söz konusu tartışmalara aşağıda değinilmektedir.

Geç kapitalistleşme sürecinde erken kapitalistleşen ülkelerin belirleyici bir etken olması, geç kapitalistleşmenin sedece dış etkenlerden kaynaklandığı biçiminde yorumlanmasına yol açmıştır. Oysa tekil ülke kapitalistleşme deneyimlerini yalnızca kapitalist dünyanın ya da IMF gibi kurumların dayatması olarak görmek, yani bu sürecin nedenlerini

yalnızca dış etkilerle sınırlamak, ülke içinde yaşanan birikimin dinamiklerinin göz ardı edilmesine yol açacaktır. De Janvry'nin söylediği gibi, iç ve dış faktörler diyalektik olarak karşılıklı ilişki içindedir. Geç kapitalistleşmeyi açıklamak için bunlardan birini öne çıkarmaya çalışmak, yüzeysel kalacaktır. Asıl analitik yaklaşım, birikimin dinamiklerinin ve sınıfların ve bunlar arasındaki çelişkilerin öne çıkarılmasını gerektirir (de Janvry, 1981, s. 22). Bu sürecin bir yönünü elbette ki uluslararası sermaye ve IMF ve DB gibi kurumlar oluşturmaktadır. Dünya genelindeki eşitsiz gelişimin ve ülkeler arasındaki eşitsizliğin başlıca nedeni, kapitalist üretimde üretici güçlerin eşitsiz gelişme eğilimidir. Kapitalist birikim süreci, GKÜ'lerde de üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin hızlı ancak eşitsiz gelişimiyle sürmektedir (Weeks ve Dore, 1979). Kapitalistleşme süreci, ülkelerin tarihsel gelişimleri, ülke içi sınıf oluşumları ve sınıf mücadelelerinin ülkenin dünya ekonomisiyle ilişkisini dolayımlama ve etkileme biçimleriyle belirlenmektedir (Bernstein, 1996, s. 64).

Bu dolayımlar ve etkilenimler çerçevesinde, farklı ülkelerin kapitalistleşme süreçleri de farklılaşmaktadır. Yani geç kapitalistleşme, bu ülkelerle erken kapitalistleşen ülkeler arasında bazı farklılıklar doğururken, GKÜ'lerin kendi içinde de, ülkelerin kendi iç koşulları ve sınıf yapılarına bağlı olarak, çeşitli farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. Farklı GKÜ'lerde, sınıfların oluşumu, tarımsal üretimin ve toprak mülkiyetinin yapısı, ülkenin kapitalist dünyayla bütünleşme biçimi ile uluslararası işbölümünde ülkenin yeri, kapitalistleşme sürecinde, birikimin dinamiklerinin oluşumunda ve bu dinamiklerin özgül biçimler kazanmasında etkili olmuştur.

Ian Roxborough, 'azgelişmiş' toplumların analizinde 'aşırı-genelleştirmenin' yaratacağı problemlere dikkat çekmekte ve aşırı-genelleştirmeye dayanan modellere iki temel itiraz yöneltmektedir: (i) 'Azgelişmiş' toplumlar arasındaki farklılaşmaların büyüklüğü, tüm bu toplumları tek bir modelle tanımlamayı olanaksız kılar; (ii) Böyle bir model toplumsal süreci iki açıdan tarih-dışı bir analize tabi tutar. Bir yandan gelişmenin gerçekleştiği uluslararası bağlamın önemini azaltır, diğer yandan değişen ekonomik yapının sınıf yapısında ortaya çıkardığı değişmeleri dikkate almaz. 'Üçüncü Dünya'yı benzer birimlerden oluşmuş bir yapı olarak alan yaklaşımlar, bu ülkelerin farklılaşan ve çeşit-

lenen tarihlerini gözden kaçırır. Teorik olarak, genelleştirmeler elbette olanaklıdır, ancak süreç oldukça karmaşıktır (Roxborough, 1979, s.x).

Bu bağlamda, bir GKÜ olan Türkiye'de krizi incelemek, eşzamanlı üç düzeyli bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır: (i) kapitalist birikimin kriz yaratıcı dinamikleri, (ii) geç kapitalistleşmenin yol açtığı farklılıklar ve (iii) Türkiye'de birikime has özgüllükler.

Kapitalist bir ülke olarak Türkiye'de 1960 ve 70'ler boyunca sermaye birikiminin başlıca dinamiklerinin oluşmakta olduğu, ancak geç kapitalistleşmiş bir ülke olarak, bu dinamiklerin -Türkiye'ye has farklılıklarla da eklemlenerek- bazı özgüllükler kazandığı söylenebilir.[26]

Türkiye üzerine yapılan incelemelerde, birikim sürecinin belirli farklılıklar taşıdığı genellikle kabul edilmektedir. Ancak bu farklılıklar geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler olarak anlaşılmamakta, daha ziyade kapitalist dünyanın dayatması ya da yanlış politikaların sonucu olarak değerlendirilmektedir. Çalışmaların çoğunda, ülke içinde yaşanan birikim süreci uluslararası sermayenin ya da IMF gibi kurumların belirlediği bir süreç olarak açıklanmaktadır. Örneğin, S. Arıkan ve M.T. Akad (1976, s. 9), Türkiye sanayi üretimindeki gelişmeleri ve yoğunlaşma eğilimini inceledikleri çalışmalarında, kârlı yatırım arayışları peşinde koşan uluslararası sermayenin, "... değişen şartlar çerçevesindeki çözüm şekilleri, emperyalist-kapitalist sistem içerisindeki geri bıraktırılmış ülke ekonomilerinin şekillenişini belirleyen en temel etken"dir diye yazmaktadırlar. Arıkan ve Akad, uluslararası sermayenin GKÜ'lere farklı dönemlerde farklı ilişkileri dayattığını belirttikten sonra, "geri bıraktırılmış ülkelerin ... emperyalizmin pazarını genişletmeye yönelik ve kârlı alanlar bulmasını sağlayan çarpık ve bağımlı bir sanayileşmeye" (1976, s. 11) yöneldiğini savunurlar. Bir diğer örnek olarak, Nadir Akgül'ün Türkiye'de montaj sanayi üzerine yaptığı çalışma gösterilebilir. Akgül (1977, s. 22), Türkiye'de montaj sanayinin dünya emperyalist sistemine bağımlılığın bir aracı olduğunu; montaj üretiminde gerekli parçaların tümüne yakınının gelişmiş kapitalist ülkelerden ithal edilmesinin ve montajcılığın yabancı sermayeyi beraberinde getirmesinin bu bağımlılığı kurduğunu söylemektedir. Ahmet Aker'e göre ise

---

26 Bu bölümde, genel olarak GKÜ'lerin özgüllükleri ele alınacak ve yer yer Türkiye'ye de değinilecek, ancak Türkiye'nin kendine has özellikleri, esas olarak, krizin analiz edildiği son bölümde incelenecektir.

Türkiye 1970'lerin başında montaj üretiminden sanayi üretimine geçişini pekiştirirken, 'ikinci sınıf' kapitalist bir ülke haline gelmiştir. Türkiye'nin ikinci sınıf bir ülke olması, "... sanayileşmenin dışa bağımlılıkla el ele yürümesi ve böylece gerek mülkiyet, gerek teknoloji, gerek pazar, gerekse işleyiş mekanizması olarak dışa bağımlı olmasından ötürüdür" (Aker, 1975, s. 8).

Türkiye'deki analizlerde, dış belirlenimlerin etkisine dair tezler çokça vurgulanmış, birçok çalışmada ülke içindeki dinamiklerin birikim sürecindeki etkisi pek dikkate alınmamış, hatta kimi çalışmalarda analiz dışı bırakılmıştır. Örneğin Süer Kırçak (1976, s. 5), sanayileşme sürecinin ülke içi dinamiklerin gelişmesinin bir sonucu olmadığı tezini doğrudan dillendirmektedir. Kırçak (1976, s. 26), çalışmasının sonuç bölümünde, "Türkiye'de kapitalizm kendi iç dinamikleri ile gelişmediği, sanayileşme doğuştan dışa bağımlı ve çarpık bir nitelik taşıdığı için, bu ilişkiler sistemi içinde ne yapısal değişiklik ne de bölgesel denge sağlanabilir" diye yazmaktadır.[27]

Birçok kuramcı, Türkiye kapitalizminin çarpık ve geri bir kapitalizm niteliği taşıdığı hususunda birleşmektedir. Sungur Savran (1986, s. 50) bu anlayışı şöyle ifade eder: "Buna göre, emperyalizm azgelişmiş ülkelerde ... 'gelişme'yi engellemek amacındaydı; bu yüzden de Türkiye'de kapitalizm gelişmiyordu, gelişse bile 'çarpık' gelişiyordu. Başka bir deyişle 'gerçek' bir kapitalist gelişme olanaksızdı".

Çarpık kapitalizm tezi, bu tarz bir kapitalizm ile 'gerçek' kapitalizmin tarihsel gelişme biçimi ve hareket yasalarının birbirinden farklı olduğu varsayımında temellenmektedir. Bu tür kabullere birçok örnek gösterilebilir. Arıkan ve Akad, sanayinin çarpık, dışa bağımlı ve cılız olduğu sonucuna vardıkları, yukarıda anılan, çalışmalarına şu sözlerle başlarlar:

---

27 Kırçak bu çalışmada teşviklerin bölgesel dağılımını incelemekte ve sanayileşme döneminde dağıtılan teşviklerin, emperyalizm ve onunla bütünleşmiş yerli tekelci sermayenin sömürüsünün bir yöntemi olmasının ötesinde, çalışan sınıf ve tabakalarca yaratılan değerin açık ve kaba bir gaspı niteliği taşıdığını belirtmektedir. Bu durumu, Türkiye'nin emperyalist-kapitalist sistem içinde geri bıraktırılmış bir ülke olmasının sonucu olarak değerlendirmektedir. Ancak Kırçak'ın bu sözleri, ülke içi kapitalist birikim dinamiklerini ve sınıf oluşumunu göz ardı ettiği gibi, 'gelişmiş' bir kapitalizmde daha eşit ilişkilerin var olacağı veya sömürü ilişkisinin olmayacağı -ya da 'nazikçe' olacağı- varsayımını da içermektedir.

> Her ne kadar Türkiye'de kendi iç dinamikleri ile gelişen bir sanayii yoksa da ve şartlar böyle teorik varsayımlara dayanılarak yapılan analizlere uymasa da ... Diğer yandan kapitalist birikim olgusunun aşamaları, sanayileşmeleri dış dinamiklere bağlı ve çarpık gelişen ülkelerde geçerli olmasa da, emperyalist-kapitalist sistemin itici gücü olan metropollerdeki sermaye birikiminin incelenmesi, Türkiye'deki gelişimin kavranması için de vazgeçilmez bir konudur (...) Fakat Türkiye sanayii ile ilgili tüm çalışmalar gibi bu çok sınırlı incelemede de aynı sonucu vurgulamak mümkündür: Türkiye sanayiinin çarpık ve bağımlı yapısı (Arıkan ve Akad, 1976, s. 3).

Orhan Silier, Türkiye'deki tekelleşme sürecini incelediği büyük önem taşıyan çalışmasında, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma gibi temel eğilimlerinin, Türkiye gibi ülkelerde, gelişmiş ülkelerden çok daha geri olduğunu ileri sürmektedir. Silier (1976, s. 25), sorunu geç kapitalistleşen ülkelerin ortak sorunu olarak saptar: "Türkiye sanayiinde yoğunlaşma, toplulaşma ve tekelleşme süreci, benzer düzeylerde bulunan ülkelerdeki süreçlerin temel özelliklerini taşımaktadır; bağımlı, üretim güçlerini geliştirme özelliği çok sınırlı, güdük, geçmişle bağını koparmamış, suni yöntemlerle büyük ölçüde desteklenen bir süreçtir." Benzer bir vurgu Mustafa Sönmez'in çalışmasında yinelenmektedir. Buna göre,

> Türkiye gibi ülkelerdeki sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecinin, kendi iç dinamiğiyle gelişmiş batı kapitalizmininkinden bir hayli farklı olduğu genel kabul gören bir değerlendirmedir. Bizdeki birikim süreci güdük, üretici güçleri geliştirme özelliği emperyalizmce belirlenmiş, geri ve başından beri devletçe yapay yöntemlerle beslenmek zorunluluğunu duymuş bir süreçtir (Sönmez, 1980, s. 35-36).

Oktay Varlıer (1976, s. 20), bölgesel dengesizliğin sanayi üretimi ile ilişkisini incelediği çalışmasında, sanayinin "[g]erek ülke yüzeyine yaygınlığı, gerekse yapısı ile çarpık ve dışa bağımlılığını sürdüren ... bir sanayi görünümünde" olduğunu yazmaktadır. Osman Ulagay ise (1981, s. 52), ithal ikamesinden dışa açılma sürecine geçişi değerlendirdiği makalesinde, ithal ikamesi adı altında çarpık bir sanayileşme oluşturulduğunu, bu 'rastgele ithal ikamesi' uygulamasının sonucunda da kaçınılmaz olarak darboğazın ortaya çıktığını savunmaktadır.

Çarpık ve geri kapitalizm yargısının temel gerekçesi, sanayi üretiminin girdi yoluyla dışa bağımlı olması ve ithal teknolojiye dayanması

olarak ortaya konulmaktadır. Ülke ekonomisinde tespit edilen birçok sorunun kaynağında ithal teknolojinin bulunduğu düşünülmektedir. Bu yoruma göre, sermaye-yoğun üretim tekniklerine dayanan teknolojinin sebep olduğu sorunların başında, ülke içinde yeterli istihdamın yaratılamamış olması gelmektedir. İthal teknoloji, ayrıca, lüks tüketim malları biçiminde, 'ülke gereklerine uymayan' bir tüketim kalıbı oluşmasına da yol açmaktadır. Bu yorumda, sanayi üretimine atfedilen sorunlar çoğu zaman yanlış politikalara bağlanmakta, özellikle ithal ikameci sanayileşme (İİS) politikalarının yanlış uygulandığı ileri sürülmektedir. Birikim sürecinin siyasal iradenin tercihleriyle açıklanmaya çalışılması, bu politikaların gerisinde yatan sınıf mücadelesinin çoğu zaman göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Zira araştırmaların çoğunda, burjuvazinin cılız olmasından ve işçi sınıfının güçlenememesinden yakınılmaktadır. Bu bakış açısı, birikim sürecinde politik elitlerin rolünü öne çıkarmakta ve popülizm kavramlaştırmasına kadar gidebilen bir yaklaşıma yol açmaktadır.

Bu örneklerden yola çıkarak genellemelere varmak zor olsa da, Türkiye'de 1960'lar ve 70'ler üzerine yapılan yorumlarda çarpık, geri ve bağımlı kapitalizm vurgusunun sıkça tekrarlandığını söylemek bir abartma olmayacaktır. Bu vurguların özellikle sanayi üretiminin niteliğiyle ilişkili olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle aşağıda sanayi ve geç kapitalistleşme ilişkisine değinilmektedir.

2.2 Sanayileşme ve Geç Kapitalistleşme

Sanayi üretiminin özelliklerine ilişkin olarak öne sürülen tezler, geç kapitalistleşmenin özgüllüklerinin tartışılmasında bir hareket noktası niteliğindedir. Ancak, geç kapitalistleşme tartışmalarında sanayileşme sürecinin öne çıkarılması, yalnızca Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Sanayileşme/geç kapitalistleşme yazınındaki birçok çalışmada, geç kapitalistleşen ülkelerin 'geri'liği, sanayi üretimi çerçevesinde gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu durumu, yazın içinde temel nitelikteki iki çalışmayı -Alexander Gerschenkron ve Alice Amsden'in çalışmalarını- ele alarak sergilemek olanaklıdır. A. Gerschenkron (1998), 'geri' ya da 'ileri' konumları sanayileşme süreciyle ilişkilendirerek, geri ülkelerin ileri ülkelerden bir çok açıdan farklı olduğunu savunmaktadır..[28]

---

28 Gerschenkron (1998, s. 124), "endüstriyel olarak hayli gelişmiş ülke daha az ge-

Yazar bu farklılaşmalardan biri olarak, GKÜ'lerde EKÜ'lerdeki gibi kurumsal yapılanmaların oluşmadığını belirtmektedir. Gerschenkron (1998, s. 125),

> ... geri kalmış bir ülkede nihayette sanayileşme başlatıldığında, ileri bir ülkeyle, yalnızca gelişme hızı (endüstriyel büyüme oranı) açısından değil, aynı zamanda bu süreçlerde ortaya çıkan üretici ve örgütsel yapılar açısından karşılaştırıldığında, önemli farklılıklar göstermiştir. Üstelik, endüstriyel gelişmenin hızındaki ve niteliğindeki bu farklılıklar, hatırı sayılır bir oranda, gelişmiş endüstriyel ülkede hiç karşılığı olmayan ya da küçük bir karşılığı olan kurumsal aygıtların uygulanması sonucu olmuştur

diye yazmakta ve söz konusu farklılıkları bankalar ve devlet gibi kurumlar üzerinden incelemektedir. Gerschenkron, bir diğer farklılılığı sanayileşme ideolojisinin ve 'ruhunun' farklılığı olarak koymaktadır. Son olarak, 'geri' ülkelerde 'geri kalmışlığa' özgü bu özelliklerin derecesinin, ülkenin geri kalmışlık seviyesiyle ve ülkenin doğal sanayi potansiyeliyle doğrudan ilişkili olduğunu söylemektedir.[29]

Gerschenkron 'geri' ülkelerin kapitalistleşme sürecinde, 'geri' olmanın avantajlarına da dikkat çekmektedir. Buna göre 'geri' ülkeler, nispeten gelişmiş teknolojileri ithal ederek, teknolojilerini geliştirme aşamasını atlayabilirler. Gerschenkron'un, geç kapitalistleşen ülkelerin sanayi üretiminin gelişim sürecinde daha erken kapitalistleşen ülkelere göre farklılaşmalar, güçlükler ve kolaylıklar deneyimlediğine dikkat çekmesi önemlidir. Bununla birlikte bu farklılıklar, güçlükler ya da kolaylıkların 'geri' ülkenin toplumsal yapısına etkisinin ne olduğu açık değildir.

---

lişmiş ülkeye geleceğinin bir tasvirini sunar" fikrinin asıl olarak 'geri kalmış' ülkelerin sanayileşmesinde söz konusu olduğunu ve bu genellemenin geçerli olduğunun kabul edilebileceğini düşünmektedir. Yazar, Almanya'nın 19. yüzyılın ortaları ile sonları arasında, İngiltere'nin daha önceki zamanlarda almaya başladığı yolu takip ettiğinin söylenebileceğini, ancak böylesi bir genellemenin çekincesiz kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu nedenle Gerschenkron, 'geri kalmış' bir ülkenin gelişmesinin, tam da geri kalmış olması nedeniyle, ileri bir ülkenin gelişmesinden temel olarak farklılaştığını savunur.

29 Gerschenkron, 'geri' ülkelerde sanayileşmede var olan fırsatların, bu ülkelerin geri kalmışlık derecesine göre doğrudan değiştiğini; sanayileşmenin sunduğu fırsatların tek tek her bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklara göre çeşitlilik gösterdiğini belirtir.

Güney Kore'nin sanayileşme deneyimini analiz eden ve 'geç sanayileşme' kavramlaştırmasını geliştiren Alice H. Amsden ise, temel sorunun, Gerschenkron'un ortaya koyduğu biçimde geç sanayileşmenin erken sanayileşmeden daha zor ya da kolay gerçekleşip gerçekleşmemesi olmadığını savunmaktadır .[30] Amsden'e (1990, s. 14) göre, geç sanayileşme açısından iki temel soru vardır. Birincisi, geç sanayileşmeye özgü genel özellikler olup olmadığıdır; ikincisi, geç sanayileşen ülkelerin farklı büyüme hızlarının, bu genel özelliklerin birinden diğerine farklılaşmasıyla açıklanıp açıklanamayacağıdır.[31]

Bu çalışma açısından Amsden'in ilk sorusu daha büyük önem taşımaktadır. Amsden, geç ve erken sanayileşme süreçlerini asıl olarak teknolojinin niteliği çerçevesinde ayırmaktadır. Buna göre erken sanayileşme süreçlerinde sanayileşme süreci, 'yeni ürünler ve üretim şekilleri bulma' üzerine kurulmuştur. Geç sanayileşme süreçlerinde öğrenmeye ve dışarıdan ithale dayalı olan teknoloji ise bundan çok farklıdır. Bu nedenle Amsden (1990, s. 15), "... uluslararası rekabete geç katılma, Japonya, Kore, Tayvan, Hindistan, Türkiye ve Meksika gibi başka koşullarda birbirinden çok farklılaşabilecek ülkelerde ortak özelliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır" diye yazar. Amsden geç sanayileşmeyi, teknolojik farklılığın yanı sıra, devletin rolü, holdingleşme ve emek bolluğu gibi unsurlar çerçevesinde değerlendirir.

A. Gerschenkron ve A. Amsden, sırasıyla 'gerikalmışlık' ve 'geç sanayileşme' olarak adlandırdıkları olgunun analizi için önemli açılımlar getirmiş olmakla birlikte, sorunu kapitalist gelişme açısından ele almamaktadırlar. Her iki yazar da, sanayinin farklı gelişmişlik düzeylerini veri almakta, ancak bu farklılıkları, farklı kurumlaşmalar, doğal kaynaklar, devletin rolü, teknoloji, emek bolluğu veya kıtlığı gibi çeşitli ne-

---

30 Amsden'e göre, Gerschenkron geri kalmışlığın maliyet ve yararlarını araştırmış, ancak nasıl rekabet edileceğinin öğrenilmesi süreci olarak 'gelişmiş' ülkeleri yakalama konusunu sistematik bir biçimde ele almamıştır (1989, s. 3).

31 Amsden 'Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesini, 'ileri' sanayi ülkelerinin bu ülkelerde yayılması olarak gören açıklamalarda bu iki tip ülke arasındaki niteliksel farklılıkların göz ardı edildiğine işaret etmiş ve bu bakışa karşı 'geç sanayileşme' kavramlaştırmasını önermiştir. 'Geç sanayileşme' açıklaması, pazar mekanizmasının işleyişi ve devletin rolü açısından yeni bir paradigma olarak sunulmaktadır. Buna göre geç sanayileşen ülke, 'gelişmiş' ülke kapitalizminin yalnızca bir uzantısı değildir (Amsden, 1990, s. 31).

denlere bağlayarak açıklamaya çalışmaktadır. Her iki çalışmada da temel analiz birimi 'ulusal ekonomi'dir ve gerek sermaye birikimi süreci gerekse sınıf ilişkileri büyük ölçüde analiz dışı kalmaktadır. Diğer bir deyişle, her iki yazar da gelişmeci bir perspektifin dışına çıkmamaktadır.

Sorunun kapitalist gelişme olarak değil sanayileşme olarak konulması, sınıf ilişkilerinin göz ardı edilmesine yol açtığı gibi, söz konusu sanayileşmeyi de belirli bir sanayileşme normuna kıyasla nicel olarak tanımlamaya götürebilmektedir. Buna göre sanayileşmedeki farklılıklar, belirli toplumsal ve özellikle de sınıfsal ilişkilerden özünde bağımsız, salt derecesel farklılıklar olarak tasavvur edilmektedir. Böylece, sanayileşme sorunsalı içinde, çoğu zaman açıkça dile getirilmese de örtük olarak, "başarılı bir sanayileşme için ne yapmak gerekir?" sorusu sorulmaktadır. Söz konusu sanayileşmeyi gerçekleştireceği düşünülen öznenin ise, çoğu durumda, bilinçli ekonomi politikalarını uygulaması beklenen, 'devlet' olduğu kabul edilmektedir. Bu çerçevede toplumsal sınıflar ve sermaye birikimi süreci temelde analiz dışı kalmaktadır. Oysa kapitalist gelişme kavramı, sınıf ilişkilerinin ve sermaye birikimi sürecinin analiz edildiği bir çerçeveyi gerektirir.

Sanayileşme/geç kapitalistleşme literatüründe bir diğer önemli tartışma ekseni, bağımlı/bağımsız sanayileşme tartışmasında ortaya konulmuştur. Bu tartışmada yer alan yazarlardan Bob Sutcliffe, bağımsız sanayileşme için bazı kriterler belirlemekte ve bu kriterlerden hareketle GKÜ'lerdeki sanayileşme sürecini incelemektedir. Belirlediği kriterler GKÜ'lerde bulunmadığından, Sutcliffe bu ülkelerde bağımsız sanayileşmenin gerçekleşemeyeceği sonucuna varmaktadır. Bu kriterler, Türkiye'de yapılan çalışmalarda tespit edilen sorunlarla paralellik taşıdığı için, Sutcliffe'in çalışması dikkate alınması gereken bir tartışma zemini sunmakta ve Türkiye'de birikim sürecinin özgüllüklerinin belirlenmesi ve buradan hareketle krizin nedenlerinin açıklanması için de önemli ipuçları sağlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, Sutcliffe'nin tezleri ayrıntılı olarak ele alındıktan sonra, bu tezlere en önemli eleştirilerden birini yönelten Bill Warren'a da kısaca değinilecektir. Warren aynı kriterler üzerinden, Sutcliffe'in aksine, GKÜ'lerdeki deneyimin 'bağımsız' sanayileşme olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Böylece Sutcliffe ve Warren, bağımlı/bağımsız sanayileşme tartışma ekseninin karşıt kutuplarını oluşturmaktadır.

Aşağıda ilk olarak, Sutcliffe ve Warren'ın tezlerinin eleştirisi aracılığıyla, geç kapitalistleşen ülkelerdeki kapitalist gelişmenin nitelikleri değerlendirilecek ve birikimin özgüllükleri saptanmaya çalışılacaktır. Birikim sürecinin özgüllükleri araştırılırken, Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim şemalarından hareket edilecektir. Toplumsal yeniden-üretimin ve sermaye birikiminin soyut ifadesi olan yeniden-üretim şemalarından hareketle, geç kapitalistleşen ülkelerdeki yeniden-üretim süreci incelenecektir. Bunun ardından, geç kapitalistleşme sürecinde sanayi üretiminde, tarımsal üretimde, para-kredi sisteminde ve sınıfların oluşumunda ortaya çıkan farklılaşmalar ve kapitalizme özgü süreklilikler kısaca ele alınacaktır.

2.3 Bağımlı/Bağımsız Sanayileşme: B. Warren-B. Sutcliffe

Bob Sutcliffe ve Bill Warren'ın tezlerine geçmeden önce, bu iki kuramcının temsil ettiği farklı konumları belirlemek üzere tartışmanın eksenini hatırlatmak yararlı olabilir. Ray Kiely'den hareketle iki düşünce hattını ayırt edebiliriz: bir yanda Kiely'nin kötümser/bağımlılık pozisyonu olarak adlandırdığı, 'üçüncü dünyanın' gelişmiş 'merkez' ülkelere bağımlı niteliğini vurgulayan bağımlılık tezleri durmaktadır; diğer yanda, Kiely'nin iyimser/bağımsız pozisyon olarak tanımladığı, 'üçüncü dünyadaki' deneyimleri birer kapitalist başarı deneyimi olarak gören yaklaşım vardır. Farklılıklarına rağmen bu yaklaşımların her ikisi de ideal, tarih-dışı bir ulusal kapitalizm kavrayışına sahiptir (Kiely, 1998, s. 66). İdeal kapitalizm anlayışının, büyük toplumsal eşitsizliklerin olmadığı, yüksek istihdam yaratan, kitlesel tüketim alışkanlıklarının yerleştiği bir süreci varsaydığı söylenebilir. İlk gruptaki 'kötümserler', geç kapitalistleşmenin bu 'ideal' modeldeki kapitalist gereklilikleri karşılamadığını savunmakta, ikinci gruptakiler ('iyimserler') ise bu kriterlerin başarıyla yerine getirildiğini ileri sürmektedir. Böylece, 'Üçüncü Dünya'daki kapitalist gelişme üzerine tartışma, Rhys Jenkins'in de (1996, s. 72) belirttiği gibi, 'olanaksızlık' teziyle 'kaçınılmazlık' tezi arasındaki bir tartışma halini almıştır. Sungur Savran (1985, s. 109) bu tartışmayı, "somut dünyanın gelişmelerine gözlerini sıkı sıkı kapatan, bu yüzden bu gelişmelerin gerçeğinden kopan[lar]" ile "gelişmeler karşısında gözleri kamaşan, bu yüzden demir-çelik fabrikalarından, petro-kimya

tesislerinden çıkan alevlerin ötesinde yatan sömürüyü, baskıyı, zorbalığı, sefaleti ve açlığı göremeyen[ler]" arasındaki bir tartışma olarak ifade etmektedir.

Söz konusu tartışmanın her iki tarafı da, sorunu esas olarak tarihdışı ve ideal bir kapitalist sanayileşme modeli çerçevesinde tanımlamaktadır. En tanınmış temsilcisi A.G. Frank olan ilk gruptakiler, 'azgelişmiş' ülke kapitalizminin bağımlı olduğu vurgusunu yaparken, bunun gerçek ve katıksız bir kapitalizm olmadığını savunmaktadır. Bu grupta, geç sanayileşmenin bağımlı ve çarpık niteliğini en sistemli biçimde inceleyen, B. Sutcliffe'dir (Kiely, 1998, s. 64). Sutcliffe, bağımsız sanayileşmenin başlıca kriterleri sağlanmadığı için, 'azgelişmiş' ülkelerin bağımsız sanayileşemediğini savunur. Buna karşılık, bağımlılık kuramlarına itiraz eden B. Warren, bu deneyimleri başarılı ve bağımsız birer kapitalistleşme deneyimi olarak tanımlar. Warren, ampirik verilerden hareketle, Latin Amerika ülkelerinin bağımsız sanayileşme yolunda ilerlediğini göstermeye çalışmıştır. Sutcliffe emperyalist dünyayı 'üçüncü dünyanın' sanayileşmesinin önündeki en büyük engel olarak görürken, Warren emperyalist ilişkilerin 'üçüncü dünyanın' sanayileşmesini hızlandırdığını iddia etmektedir. Bu argümanlara biraz yakından bakalım.

2.3.1 Bob Sutcliffe ve 'Çarpık', 'Bağımlı' Sanayileşme

B. Sutcliffe, 1972'de yazdığı "Emperyalizm ve Üçüncü Dünyada Sanayileşme" adlı makalesinde, savaş-sonrası dönemde Doğu Asya ve Latin Amerika'da kaydedilen 'başarılara' rağmen, geç sanayileşme verilerinin iyi olmadığını söylemektedir. Sutcliffe'e göre sanayileşme, hem sanayi üretiminde niceliksel bir artışı hem de yeni sosyal sınıflar, iş ve yaşam tarzlarıyla birlikte toplumun doğasında niteliksel bir değişikliği getirir. Bağımsız sanayileşme, sanayileşen ülkenin kendi toplumsal ve iktisadi güçlerinde ortaya çıkmalı ve sürdürülmelidir (Sutcliffe, 1977, s. 174).

Sutcliffe 'üçüncü dünya'da gerçekleşen büyümenin farkında olduğunu, ancak gelişmelere rağmen, 'azgelişmiş' kapitalist ülkelerde sanayileşmenin tatmin edici sonuçlar yaratmadığını belirtir. Bağımsız sanayileşme için dört kriter (bileşen) belirler:

- İç pazarın geniş olması,
- Sanayi üretiminin, üretim araçları üretimini içerecek biçimde çe-

şitlenmiş olması,

- Sanayileşmenin finansmanını kontrol edebilme,
- Teknolojik bağımsızlık.

Sutcliffe'e göre bağımsız sanayileşmenin en önemli bileşeni pazardır. Latin Amerika'da sanayileşme ihracat pazarlarına dayalı olmuştur, ancak bağımsız sanayileşme için birincil olan iç pazardır. Pazarın önemi, geç kapitalistleşen ülkeler ve Türkiye üzerine birçok başka çalışmada da dile getirilmiştir. Örneğin Oktay Varlıer (1976, s.4), 'azgelişmiş' ülkelerde iç pazarın dengesiz büyüme sonucu yeterli ölçüde genişlememesinin büyük ve rekabet gücü yüksek kuruluşların oluşmasını engellediğini yazmaktadır: "... bir yandan başlangıçta birikimin yetersizliği, öte yandan dengesiz gelir bölüşümü nedeniyle giderek kendini daha çok duyuran pazar küçüklüğü (talep azlığı) bu ülkelerde kapitalist yolla kalkınmanın önüne set çekmektedir". Çağlar Keyder ise, tersine, ithal ikameci politikaların izlendiği Türkiye gibi ülkelerde pazarın büyük olduğunu, yani iç talebin önem taşıdığını söylemektedir. Keyder'e (1995, s. 210) göre, İİS iç pazarın belirli bir büyüklükte olmasını ve yeterli efektif talep bulunmasını gerektirdiği için, Türkiye'de sanayi burjuvazisi işçi ücretlerinin yükselmesine izin vermiştir.

İkinci bileşen, sanayi üretimidir. Eğer sanayileşme, iktisadi olarak stratejik önem taşıyan sermaye malları üretimini de içeren büyük bir çeşitlilik göstermiyorsa, Sutcliffe'e göre bağımsız olarak nitelendirilmemelidir. Sutcliffe'in bu eleştirisi esas olarak ithal ikameci sanayileşmeye yöneliktir. İİS, dışa bağımlı bir sanayileşme yaratılmasının zeminini oluşturmuştur. Türkiye gibi, içe yönelik birikim süreci yaşanan ülkelerde, sanayi üretiminin dayanıksız tüketim malları üretiminden başlaması kaçınılmazdır. Üretim için gerekli üretim araçları ülke içinde üretilmemekte, yurt dışından ithal edilmektedir. Dayanıklı tüketim malı ve ara mal üretimine geçilmesi sermaye-yoğun üretim teknikleri gerektirdiği için, ithalat gereği de giderek artmıştır. Bu süreçte, üretimde ithal girdi oranı da yükselmiştir. Böylece, üretimin devam edebilmesi, ithalatın sorunsuz gerçekleşmesine bağlı hale gelmiştir. Nitekim, 1970'lerin sonlarında yaşanan bunalım, Türkiye'de sanayinin ithal girdi ihtiyacının artmış olmasıyla yakından ilişkilidir. İmalat sanayinin bu niteliği ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Türkiye'de de, sanayileşmenin ithalat yoluyla dışa bağımlı olduğu

tezinin genellikle kabul edildiğini söyleyebiliriz. Örneğin Korkut Boratav (1987b, s. 90), Türkiye'nin 1970'lerin sonunda yaşadığı krizi analiz ederken, Türkiye ekonomisinin genişletilmiş yeniden-üretimi öz kaynakları ile sürdürme yeteneğini zaman içinde ve sürekli olarak kaybettiğini, bunun sebebinin ithal bağımlılığının artması olduğunu söylemektedir. Bu saptama, Boratav'ın Türkiye'nin kapitalist dünyaya bağımlı bir biçimde eklemlendiği kabulüne dayanır:

> Türkiye ekonomisinin kapitalist dünya sisteminin azgelişmiş kutbunda yer aldığı ve bu sistemle bağımlı bir konumda eklemlendiği malumdur. Üstelik bu bağımlılığın Türkiye'ye benzer durumdaki azgelişmiş ülkelerin büyük bölümünden daha ağır olduğu; İkinci Dünya Savaşından itibaren giderek arttığı ve 1970'li yılların sonlarındaki bunalımın temel yapısal etkeni olduğu [söylenebilir] (Boratav, 1987b, s. 87).

İmalat sanayinin üretim yapısını ve ithal girdi bileşimini incelediği çalışmasında Sevil Korum da (1977, s. 8), "... sanayinin girdi yoluyla dışa bağımlılığı, kapitalist düzen içinde salt ekonomik büyümeyi değil, yapısal değişmeyi sağlamaya yönelik ya[rı] sanayileşmiş ülke poitikasının karşılaştığı en önemli sorun ve darboğaz olarak nitelenebilir" demektedir. Boratav gibi Korum da Türkiye'deki krizi dışa bağımlılıkla ilişkilendirir.[32]

Türkiye'de yaşanan krizin, imalat sanayinde artan ithal girdi ihtiyacıyla bağlantılı olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte, bu çalışmada benimsenen perspektife göre, üretim-ithalat ilişkisini 'ulusal ekonomi' kabulüne dayanan bir 'bağımlılık' ilişkisi olarak değil, kapitalist birikimin dinamikleri ve geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler ve zorunluluklar bağlamında incelemek gerekmektedir. Bir başka deyişle, yaşanan krizlerin temelde dışa bağımlılıktan ileri geldiğini söylemek, böyle bir bağımlılığın söz konusu olmadığı durumda 'krizsiz' bir kapita-

---

32 Bu bakışın tam karşısında, teknolojik bağımlılığın gerekli olduğunu, ancak çok düşük düzeyde kaldığını ileri süren tezler de mevcuttur. Örneğin Necdet Serin (1974), Türkiye'nin teknoloji üretme olanağının kısıtlı olduğunu teslim etmekte ve 'gelişmiş' ülkelerden teknoloji transfer ederek iktisadi kalkınmayı beslemek zorunda olduğunu yazmaktadır. Serin'e göre (1974, s. 15), "[g]erek ithal edilen teknolojinin parasal değerinin önemsiz oluşu, gerek ithal edilen teknolojinin ucuz ve eski teknoloji oluşu -ki transfer edilen teknolojinin parasal değerinin önemsiz olmasının nedenlerinden biridir-, gerekse yatırım hacmi ile teknoloji arasındaki ilişki açısından Türkiye'nin teknolojik bağımlılık oranının ya da yabancı teknolojiye bağlılık derecesinin henüz küçük olduğu görülmektedir."

list gelişmenin de olanaklı olduğunu örtük olarak kabul etmiş olmak demektir. Oysa kapitalist gelişme, tanım gereği çelişkili ve krizlerle ilerleyen bir süreç olarak kavranmalıdır.

Sutcliffe'e dönersek, bağımsız sanayileşmenin üçüncü bileşeni, sanayileşmenin finansmanıdır. Finansmanın yabancı kuruluşlarca sağlanması, bağımsızlığın altını oymaktadır. Ancak, Sutcliffe'e göre (1977, s. 175) asıl önemli olan, söz konusu fonların kökeni değil, denetimidir. Geç kapitalistleşen ülkelerin sermaye birikimi sürecinde para sermayenin kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir. Diğer GKÜ'lerde olduğu gibi Türkiye'de de kapitalist gelişme sürecinde para sermaye ihtiyacı temel bir sorun olarak belirmiştir. Devletin sanayi burjuvazisine en büyük teşviklerinden biri, düşük faizli kredi uygulamasıdır. Devlet ayrıca bir dizi kurumsal yapılanmaya ve düzenlemeye giderek burjuvazinin uluslararası para sermaye kaynaklarına ulaşmasına aracılık etmiştir.

Sermaye ihtiyacının karşılanma yollarından biri doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Bununla birlikte, Türkiye'yi diğer GKÜ'lerden, özellikle Latin Amerika ülkelerinden ayıran temel bir farklılık, yabancı sermaye yatırımlarının nisbeten daha düşük seviyelerde bulunmasıdır. Orhan Silier Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların benzer ülkelere oranla düşük olduğuna dikkat çekmekte; ancak, uluslararası sermayenin, özellikle geç kapitalistleşen ülkeler açısından, merkezi bir önem taşıdığını, sanayi üretiminin gelişmesiyle birlikte sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin "... bir düzeyden sonra mutlaka yabancı sermaye ile ilişkilerle birlikte geliş[tiğini], uluslararası sermayeyle işbirliği biçimine bürünmekte" olduğunu da belirtmektedir (Silier, 1976, s. 36). Silier'e göre Türkiye'de sanayinin ve bankacılığın en büyükleri, uluslararası tekellerle işbirliği içindedir.[33] Çağlar Keyder de (1979, s. 28) Türkiye'de yabancı sermayenin düşük düzeyde olduğuna dikkat çekmektedir.

Sutcliffe'in bağımsız sanayileşme için belirlediği dördüncü ve son bileşen, teknolojiyle ilgilidir. Sutcliffe teknolojinin soyut bir kavram olduğunu belirtir; bağımsız teknolojiyi kuranın ne olduğunu belirlemek

---

33 1973 yılı sonunda, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'ndan yararlanarak Türkiye'de faaliyette bulunan 95 sanayi firmasından en az 58'i büyük banka ve holdinglere ortaktır. Varolan ortaklıkların büyük bölümü General Electric, Ford, Siemens, Mobil Oil gibi finans kapital şirketleriyle birlikte kurulmuştur (Silier, 1976, s. 37).

güçtür. Bir ülkenin kendi kaynaklarına uygun olan teknolojiyi kopyalama, uyarlama ve geliştirme, en azından seçme yeteneği ve olanağı, sanayileşmenin koşulunu oluşturmaktadır. Teknolojik bağımsızlık, nihai talep sanayileri ile üretim araçları sanayileri arasında bağlantıların olduğu, geniş bir sanayi yapısını gerektirir (Sutcliffe, 1977, s. 176). Türkiye'deki sanayileşmeye bu kriter açısından baktığımızda, teknolojinin esas olarak transfer edildiği söylenebilir. Teknoloji transferi, büyük ölçüde, teknolojiyi kendi yapısında mevcut olarak getiren üretim araçları dolayımıyla ya da lisans, patent, 'know-how' gibi yollarla gerçekleşmiştir. Yabancı yatırımlar nisbeten az olmakla birlikte, yabancı sermaye yatırımları da bir teknoloji transferi yoludur (TMMOB, 1976b, s. 33).

Sutcliffe'e göre ekonomik bağımsızlık için tek bir tanım vermek güçtür; ancak, pazarın coğrafi konumu (dış ya da iç pazar olması), niteliği, yatırımların kaynakları, sanayi yapısının tamamlanmışlığı ve teknoloji gibi ögeler önem taşımaktadır.[34] Bütün bu bileşenler, karmaşık bir karşılıklı ilişki içindedir (1977, s. 176).

Sutcliffe, bağımsız sanayileşme nosyonu çerçevesinde, sanayi üretimine ve teknolojiye ağırlık vermiştir. Sanayi üretiminde, üretim sektörleri arasında bağlantıların olması gerektiğini belirtmiştir. Erken kapitalistleşen ülkelerde bu bağlantıların güçlü olduğu, Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde ise zayıf kaldığı kabul edilebilir. Ancak, Sutcliffe'ten farklı olarak, üretiminin bu özelliğini çarpık ya da bağımlı kapitalizme özgü nitelikler olarak değil, 'geç' kapitalistleşmenin bir sonucu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Sutcliffe için teknolojik bağımsızlık, ekonomik bağımsızlığın diğer yönleriyle ilişkilidir. Büyüyen sanayi sektörü, pazarın talep ettiği ürünlerin üretilmesi için gerekli olan yeni teknolojileri geliştirmediği ya da uyarlamadığı sürece, iç pazarı destekleyemez. Öte yandan, sanayi yabancı teknolojilere dayalıdır ve yabancı teknoloji, sermaye-yoğun olduğu için çok az istihdam yaratır. Üretim, yüksek gelirli azınlığın tüketi-

---

34 Sevil Korum (1977, s. 5), yukarıda anılan çalışmasında, 'yarı-sanayileşmiş' bir ülkede dışa bağımlılığın, "… teknoloji bağımlılığı, yatırım aşamasında bağımlılık, sınai üretimde girdi yoluyla bağımlılık, dış finansmana bağımlılık ve gelişme aşamasında ihracatın yapısı nedeniyle alıcı ülkelerdeki konjonktüre duyarlılık şeklinde, ekonominin kısa ve uzun dönemde üretim, istihdam ve yatırım düzeyini etkileyebilecek kapsamda" olduğunu yazmaktadır. Bu tanım, Sutcliffe'in çerçevesine oldukça yakındır.

miyle sınırlıdır. Sutcliffe'in yabancı teknoloji kullanımına dair bu düşünceleri, Türkiye'deki genel değerlendirmelerle de paralellik taşımaktadır. Örneğin TİSSİ raporunda, Türkiye imalat sanayinin yetersiz kalmasının nedenleri sıralanırken, sorunun imalat sanayinin yarı ürünler yoluyla dış ögelere bağlı olmasıyla sınırlı kalmadığı belirtilmektedir. Üretim teknolojileri de ithal edilmekte, Ar-Ge faaliyetleri çok yetersiz kalmaktadır. "Alınan teknoloji ne sanayiin kalite ve maliyet açısından kritik minimumları aşarak dış pazara açılmasını sağlayacak kadar ileri, ne de hızla artan kentli nüfusa geniş iş olanakları sağlayacak kadar emek-yoğundur" (DPT, 1977, s. 192).

Sutcliffe, özetle, geç kapitalistleşen ülkelerdeki sanayileşmenin iki olumsuz özelliğine odaklanmıştır. Birinci özellik, hızlı büyümenin ithal ikameci sanayileşmeyle yürüyor olmasıyla ilişkilidir. Sanayileşme, yabancı sermayeye ve yabancı tekniklere dayalıdır ve talebin sınırlı olduğu lüks tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştır. Lüks tüketim malları üretimine öncelik veren bir sanayileşme, toplumsal yapıdaki eşitsizliği yansıtmakta; lüks malların üretiminde kaçınılmaz olarak sermaye yoğun tekniklerin kullanılması, gelir eşitsizliğini şiddetlendirmektedir (1977, s. 186). İkinci özellik, sanayi üretiminde yüksek üretkenlik ve sermaye yoğun tekniklerin kullanılması nedeniyle, yeterli istihdamın yaratılamamasıdır.[35]

Bu özellikleri tartışmadan önce, Sutcliffe'in argümanlarına zemin sağlayan, sınıf oluşumuna dair düşüncelerini anmak yararlı olacaktır.

2.3.1.1 Sınıflar

Sutcliffe'e göre geç kapitalistleşen ülkelerde sanayinin gelişim sürecinde sınıflar, Batı Avrupa'da yaşanan deneyime oranla çok daha yavaş gelişmektedir. Sanayi üretiminin gelişmesinin sınıfların yokluğuyla karakterize olduğunu söylemek, Sutcliffe'e göre çok yanlış olmaya-

---

35 I. Roxborough bu sorunları İİS'nin yol açtığı sorunlar olarak görmektedir. 'Az-gelişmiş' ülkelerde, 'ileri' ülkelerde geliştirilen teknoloji kullanılmaktadır. 'İleri' ülkelerde emek pahalıdır, sermaye nispeten ucuzdur, dolayısıyla üretim teknikleri buna göre oluşturulmuştur. 'Az-gelişmiş' ülkede ise, tersine, sermaye pahalı, emek bol ve ucuzdur. Bu tekniklerin kullanılması çok az istihdam yaratmaktadır. Ayrıca İİS, uygulandığı yerlerde ödemeler dengesi sorunlarını şiddetlendirmiş, eşitsizlikleri büyütmüştür. Herşeyin ötesinde, nüfusun büyük kısmının ekonomik büyümenin avantajlarından faydalanmadığı giderek daha açık hale gelmektedir (Roxborough, 1979, s. 34-35).

caktır: "… bu sınai büyümenin genellikle bir burjuvazinin ve bir proletaryanın yokluğuyla karakterize olduğunu söylemek bir abartmadır, ancak çok büyük bir çarpıtma da değildir" (Sutcliffe, 1977, s. 186).

Sermayenin krizi sınıf-içi ve sınıflar-arası ilişkileri içeren karmaşık bir süreci ifade ettiği için, krizin incelenmesinde sınıf oluşumları ve sınıf mücadelesi önemli bir başlık teşkil etmektedir. Ancak, Türkiye'de 1960-70'lere dair analizlerde, genellikle sınıf oluşumunun çok az belirgin olduğu, burjuvazinin ve işçi sınıfının kendi çıkarlarının bilincinde olmadığı ya da aralarındaki sınıf mücadelesinin henüz belirleyici bir nitelik kazanmadığı ileri sürülmektedir. Örneğin K.Boratav'a göre, Türkiye'de temel bölüşüm ilişkisi ve artık değerin üretim araçlarına sahip kapitalist sınıfça elde edilmesi henüz birinci plana çıkmamıştır. Bu durum, Türkiye kapitalizmini geri kalmış diye nitelemenin nedenidir (Boratav, 1980, s. 109).

Sutcliffe'in sınıfların zayıf olduğuna, yani sanayi burjuvazisi ve proletaryasının neredeyse mevcut olmadığına dair görüşlerini kabul etmek zordur. Birikim süreci sınıfların oluşumu ve sınıflar-arası mücadelenin gelişmesiyle birlikte yürüyen bir süreçtir. Geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan deneyimler sınıfları güçlendirmiş ve birikimin yönelimi bizzat sınıf mücadelesi tarafından belirlenmiştir. 1960'lardan itibaren sanayi üretiminin hızlandığı Türkiye'de, sınıf oluşumu belirgin bir görünürlük kazanmış, sınıflar-arası mücadele şiddetlenmiştir. 1970'lerin sonlarında ortaya çıkan bunalımda, sınıf mücadelesi önemli bir ögedir. Nitekim Ali Gevgilili, kapitalizmin gelişiminin bütün toplumlarda modern sınıfların varlığını netleştirdiğini belirtmekte ve 1970'lerin ilk yılları için şöyle yazmaktadır:

> Kapitalistleşmekte olan Türkiye, Cumhuriyet'in başlangıç yıllarındaki geri toplumuna göre köklü biçimde dönüşmüş ve giderek kesinlikle sınıflı bir toplum görünümüne bürünmüştür. Kapitalist gelişim şemasını izleyen tüm toplumlardaki sosyal sınıfların karşıtını oluşturan kesimlerin Türkiye'de giderek hem nicelik, hem de nitelik olarak XX. yüzyıl sonlarında büyüdüğü ve tarih sahnesine çıktığı gözlenir (1989, s. 91).

Sutcliffe'e göre, sanayileşme sürecinde toplumsal kutuplaşma süreci yaşanmakta, toplumun büyük kısmının durumu giderek kötüleşmektedir. Sutcliffe, bu süreçten belirli bir grubun yararlanması, sürecin ithal teknolojiye dayanması, sanayi yapısının çok çeşitlenmemiş olma-

sı gibi nedenlerle, 'çarpık ve bağımlı kapitalizm' argümanını desteklemektedir. İthal teknolojiye dayalı ve çeşitlenmemiş bir sanayi üretiminin yol açtığı sorunlar önemlidir; ayrıca, bu süreçte eşitsizliklerin keskinleşmesi de kapitalist birikimin doğası gereğidir. Ancak, bu niteliklerin GKÜ sanayileşmesini herhangi bir kapitalist sanayileşme sürecinden ne şekilde farklılaştırdığı açık değildir. 'Çarpık ve bağımlı kapitalizm' argümanı, Batı Avrupa deneyimini mutlaklaştıran, idealize eden bir anlayışın ürünüdür. Avrupa-merkezci bakış açısı dışında, ideal bir kapitalist gelişme biçimi aslında hiç var olmamıştır (Kiely, 1998, s. 66). Bağımlılığı savunmak adına, 'çevre' ülkelerde 'çarpık kapitalist' gelişmeden yalnızca belirli bir grubun yararlandığını söylemek, 'doğru' bir gelişmenin, gittikçe artan oranda toplumsal refah dağıttığı, daha eşit gelir dağılımı sağladığı düşüncesine dayanır ki kapitalist gelişmenin eşitsiz niteliği, bu algılayışı tanım gereği dışlamaktadır.[36] Eşitsizliklerin artması, kapitalist gelişme sürecinin kaçınılmaz bir sonucudur. Kapitalist gelişme süreci, Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde de, erken kapitalistleşmiş ülkelerde de toplumsal eşitsizliği şiddetlendirmiştir.

Bu çalışmada Türkiye'de yaşanan sürecin özgül bir kapitalist birikim süreci olduğu kabulünden hareket edilmektedir. Sürecin ne 'çarpık' ya da 'bağımlı', ne de 'bağımsız' bir nitelikte olduğu savunulmaktadır. Çarpık, geri kapitalizm gibi nitelemeler, çarpık olmayan, ileri bir kapitalizm varsayımına dayanır ve tekil deneyimleri bu norma göre değerlendirir. Türkiye üzerine yapılan kimi çalışmalarda da 'geri' ve 'çarpık' nitelemelerinin eleştirildiği belirtilmelidir. Örneğin Fügen Eryılmaz (1993, s. 102), ulusalcı tezlerle polemiğe girdiği çalışmasında şöyle söylemektedir:

> [n]e demek 'geri ve çarpık' kapitalizm? Mükemmel, uyumlu, ideal bir kapitalizm, yeryüzünde var mıdır? ... Batı Avrupa, Kuzey Amerika ile kıyaslandığında ise Türkiye kapitalizmi geridir. Fakat bu gerilik, Tür-

36 Henry Bernstein (1992), Hamza Alavi'nin Hindistan'da Yeşil Devrimin sonuçlarına ilişkin saptamalarını değerlendirmektedir. Bernstein'ın aktardığına göre Alavi, "(Yeşil Devrim) eşitsizlikleri büyük ölçüde yoğunlaştırdı. Acayip bir paradoksa tanık oluyoruz; salt daha az kişi için çok daha fazla zenginlik yaratan değil, aynı zamanda daha çok insan için daha büyük yoksulluk getiren bir gelişme modeli ile karşı karşıyayız" demektedir. Bernstein, Alavi'nin eşitsizliklerin artmasını bir paradoks olarak görmesini eleştirerek, artan eşitsizliğin kapitalist bir toplumsal formasyonda doğal bir sonuç olduğunu yazar (Bernstein, 1992, s. 62).

kiye'de kapitalizmin henüz ilk evrelerinde bulunması, ücretli emek ve sermaye ilişkisinin tüm ülke iktisadını kucaklamamış olması anlamında bir gerilik midir? Hayır, fark, emeğin toplumsallaşma derecesinde, sermaye birikiminin boyutlarında, tekniğin gelişme düzeyindedir. Ancak kapitalizm bizzat bu tür fark ve eşitsizlikleri, sadece dünya çapında değil, ülke ölçeğinde de barındırır.

Sutcliffe (1977, s.177), sınıfların bütünüyle oluşmadığını varsaydığı için, üretken yatırımlara yönelecek sanayi burjuvazisinin de gelişmemiş olduğu düşüncesiyle, sanayileşme sürecinde ekonomik bağımsızlığın toplumsal ve politik karşılıklarının da dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşır:

> Ekonomik gelişme yalnızca artık-değer bunu üretken olarak kullanacak ellerde toplandığında gerçekleşir. Bu kısmen, çıkarlarını savunacak devlet tarafından desteklenen bir sanayi burjuvazisine duyulan ihtiyacı ifade eder. Ve gelişmekte olan ülkelerde yerel burjuvazinin onu desteklemesi ve savunması için giderek artan oranda devlet gücüne ihtiyaç duyduğu, sonuçta tarihsel olarak gözlenmektedir; sanayileşme aşırı bir gerikalmışlık düzeyinden başladığı zaman, burjuvazinin rolünün ağırlıklı olarak devlet yoluyla gerçekleşmesi zorunlu bir hal alabilir. Devlet, sanayileşmeye karşı çıkacak yerel çıkarlardan ve yabancıların - kapitalistler veya diğer devletler- çıkarlarından bağımsız olmalıdır.

Bir başka deyişle devlet, yerel sanayi burjuvazisinin rolünün önemli bir kısmını üstlenmelidir. Sutcliffe'in bu argümanı teknolojik bağımsızlık kriteriyle birlikte düşünüldüğünde, sorunun ulusal burjuvazi yaratmak noktasında düğümlendiği kabul edilebilir. Bu durumda 'bağımsızlık', yerel olarak finanse edilen, yerel olarak kontrol edilen bir gelişmeyi gerektirir ve 'teknolojik bağımsızlık', bu kontrolün sürdürülmesi bağlamında anlam kazanır. Devlet 'yerel burjuvazi'nin çıkarlarını savunacak ve yatırımları destekleyecek aktör olarak bu çerçeveye yerleştirilmektedir. Ancak "… [yabancı] teknikleri kopyalayarak bağımsız bir kapitalist sınıfın neden oluşturulamayacağı …" (Brewer, 1980, s. 289) sorusu yanıtsız kalmaktadır.

2.3.1.2 İthal Teknoloji, Pazar ve Tüketim

Sutciffe'in sınıf oluşumuna dair görüşlerini bu şekilde tartıştıktan sonra, şimdi 'bağımlı sanayileşme'ye özgü olduğunu belirttiği iki olumsuz özelliğe dönebiliriz. Sutcliffe'in odaklandığı ilk özellik, lüks tüketim malları üretimine öncelik veren bir sanayileşmede sermaye yo-

ğun tekniklerin kullanılmasıdır. Sutcliffe GKÜ'lere has sanayileşmenin sonuçlarından biri olarak gördüğü gelir eşitsizliğini, sermaye-yoğun yabancı teknolojinin kullanılmasına dayandırır. Bu durum, GKÜ sanayileşmesinin ikinci olumsuz özelliğiyle bağlantılıdır. Yani, sermaye-yoğun tekniklerin kullanılması istihdamı sınırlar; sınırlı istihdam ise proletaryanın büyük kısmını işsiz bırakır. Yığınların iş bulamamasının en dolaysız sonucu, yoksulluk artışı ve gelir uçurumudur. Sutcliffe'e göre yabancı teknikler sınırlı istihdam yaratmakla kalmaz, böylece talebi de sınırlandırmış olur. Kitlelerin tüketim malları talebinin kısıtlı olması, üretimin belli bir azınlığın lüks tüketimi için talep ettiği mallarda yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak, bu yapının bir kısır döngü biçiminde yinelendiğini görmekteyiz.

GKÜ'lerde kapitalist birikimin eşitsizlikleri derinleştirdiği reddedilemez. Artık-değer üretimine dayanan ve genişletilmiş yeniden üretimle karakterize olan sermaye birikimi sürecinde üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf gittikçe zenginleşirken, yığınlar yoksullaşmaktadır. Kapitalist üretim yalnızca metaların üretimi değildir, toplumsal ilişkileri ve eşitsizlikleri de yeniden üretir.

Üretimin belli bir grubun tüketimiyle sınırlanmasına gelince şunları söyleyebiliriz: Kapitalist üretimin nihai amacı toplumsal ihtiyaçları gidermek değil, değer üretmektir. En 'gelişkin' ekonomilerde de lüks tüketim mallarının üretimi büyük bir yer kaplamaktadır. Sanayi üretiminin erken aşamalarında üretim pazarın hazır olduğu ürünlerde yoğunlaşmış, giderek bu ürünler kitlesel tüketime açılmış ve yeni ihtiyaçlar yaratılmıştır.

Çünkü kapitalist üretim aynı zamanda kendi pazarını ve belirli bir tüketim biçimini yaratır. Diğer bir deyişle belirli bir bir üretim, belirli bir tüketimi, yani pazarı ve tüketiciyi yaratır. Marx Grundrisse'de (1979, s. 154) üretimin tüketime etkisini çok boyutlu bir biçimde ortaya koymaktadır:

> … üretim de a) tüketimin malzemesini ve nesnesini sağlar ... o halde üretim bu bakımdan tüketimi yaratır, üretir. b) Ama üretimin tüketim için yarattığı tek şey nesne değildir. Üretim aynı zamanda tüketime özgüllüğünü, karakterini, cilasını verir … Birincisi, nesne herhangi bir nesne değil, üretimi tarafından dolayımlanan kendine özgü bir adaba göre tüketilecek, özgül bir nesnedir … O halde üretim yalnız nesneyi değil, aynı zamanda tüketim tarzını da; yalnız nesnel olarak değil, aynı

zamanda öznel olarak da üretmektedir. Üretim öyleyse, tüketiciyi de yaratmaktadır. c) Üretim yalnızca ihtiyaca karşılık veren malzemeyi değil, aynı zamanda malzemeye tekabül eden ihtiyacı sağlar … O halde üretim sadece özne için bir nesne değil, aynı zamanada nesne için de bir özne yaratmaktadır.

Marx, yine Grundrisse'de (1979, s. 447), şöyle yazar:

[y]eni üretim alanlarının açılması, yani nitelikçe yeni bir artık-sürenin yaratılması, salt işbölümünün ilerlemesi değildir; olay, varolan üretimin kendi bağrından yeni bir kullanım değeri olan bir emek doğurmasıdır; sürekli olarak genişleyen ve herşeyi kapsar hale gelen bir emek ve üretim çeşitleri sistemi ile ona tekabül eden, sürekli genişleyen ve zenginleşen bir ihtiyaçlar sisteminin giderek gelişmesidir.

Bu vurguların ışığında, Türkiye ve benzeri ülkelerde içe dönük birikim sürecinde tüketim malları üretiminin yaygınlaşmasının tüketim biçimini değiştirmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak görülmelidir. Bu ülkelerde üretken yatırımlara yönelen ticari sermaye, ithal edilen tüketim mallarını ikame edecek üretime başlamıştır. Başlarda dayanıksız tüketim mallarında yoğunlaşan üretim, zamanla dayanıklı tüketim mallarına yönelmiştir. Radyo, televizyon, çamaşır makinesi, buzdolabı gibi dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmesi, yeni tüketim mallarının yanı sıra yeni bir tüketim ilişkisi de yaratmıştır. Kırlardan şehirlere gittikçe artan oranda bir göç yaşanması yeni tüketim kalıplarının oluşmasında etkili olmuş; şehirlerde proleterleşen kitleler, şehir yaşamının dayattığı yeni ihtiyaçlar edinmişlerdir. Üretimin böylelikle, tüketimin nesnesini, tüketilme biçimini, ürünlerin tüketici için birer ihtiyaç haline gelmesini belirleyerek, tüketimi ürettiği söylenebilir.[37]

Sanayi üretiminin gelişmesinin doğal bir sonucu olarak görülmesi gereken bu olgu, Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda genellikle İİS'deki yanlış politikalara atfedilmektedir. Fikret Başkaya'ya (2004, s. 150) göre, "... toplumun gelişmişlik düzeyine denk düşmeyen bir tüke-

---

37 Koç Grubundan Bernar Nahum'un, otomobil sanayinin ilk dönemlerinde, otomobil üretimini lüks üretim olarak niteleyen eleştirilere verdiği yanıt, burjuvazinin sermaye birikiminin eğilimlerini ne denli iyi gözlemlediğini ortaya koyan bir örnektir: "'Lüks' kelimesi, zaman ve muhit ile manası değişen bir kelime ve bir düşünce tarzıdır ... Dünya ilerledikçe, lüks sayılan eşyalar yaşayış tarzına göre lükslükten çıkmakta ve günlük ihtiyaç ve ekonomik zaruretler grubu içine girmektedir" (Nahum, 1963, s. 12).

tim yapısı" yerleştirilmiştir. Korkut Boratav da, benzer biçimde, kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyinin, bu sınıfların tüketim kalıplarının kaynak tahsisinde egemen olmasına yol açtığını belirtmektedir. Böylece, "gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge makinesi, televizyon, otomobil, modern büro, mutfak ve ev eşyaları türünden ve iktisat yazınında 'dayanıklı tüketim malları'... 'beyazlar' diye adlandırılan mallara karşı etkili bir talep" ortaya çıkmıştır. Boratav, bu sanayi kollarının kuruluşunun varlıklı sınıfların tüketim kalıplarıyla belirlendiğini,[38] ancak dönem boyunca sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların gelirlerindeki artışlarla birlikte, söz konusu tüketim kalıplarının toplumun geneline yayıldığını eklemektedir (Boratav, 2003, s. 119).

Kapitalist üretimin yerleşmesi ve yeni tüketim kalıpları oluşturması, mevcut eşitsizlikleri derinleştirdiği gibi, yeni eşitsizlikler de yaratmıştır. Başkaya, yukarıdaki alıntıda şu şekilde devam etmektedir: "Böylece sondan başlayan bir sanayileşme süreci, kalkınmanın ilk aşamalarını atlayarak her düzeydeki toplumsal eşitsizlikleri ve olumsuzlukları kamçılamakta ve bunları yeniden üretmektedir". Başkaya'ya (2004, s. 150) göre topluma uymayan tüketim kalıplarının yerleşmesinin, eşitsizliklerin artmasının sebebi, Türkiye'de İİS'nin rastgele ortaya çıkmasıdır. Bu bakış açısı, 'doğru' politikaların topluma uyan, eşitsizlikleri azaltıcı 'doğru' sonuçlar doğuracağı varsayımını örtük bir biçimde içermekte, politikaların arkasındaki sınıfsal ilişkileri ve birikimin dinamiklerini bir ölçüde göz ardı etmektedir.

Tüketim ve pazar belirli bir üretim biçiminin sonucu olmakla birlikte, zamanla üretimi sınırlayıcı bir öge haline gelebilir. 1970'lerin sonlarına doğru iç pazarın dayanıklı tüketim mallarına doymaya başlaması, Türkiye'de üretimin önünde bir engele dönüşmüştür. Ara malı ve sermaye malları üretimine kaydırılmaya çalışılan üretim sürecinde bu defa ithal girdi ihtiyacı yükselmiş; ithalatı sürdürmek için gerekli olan para sermayenin sınırlı olması krizin patlak vermesine yol açmıştır.

Toparlamak gerekirse, üretim-tüketim ilişkisi, geç kapitalistleşme sürecinde sınai gelişmeyle birlikte özgül biçimler kazanmaktadır. Bir-

38 Doğan Avcıoğlu da (1982, s. 833), genellikle tüketim malları imaline yönelen özel sanayinin, gelir dağılımındaki büyük adaletsizlik nedeniyle, daha çok yüksek gelir gruplarının taleplerini karşıladığını belirtmektedir.

çok yazarın -ve Sutcliffe'in de- tespit ettiği gibi, sermaye-yoğun üretim tekniklerinin kullanılması istihdam artışı olanaklarını kısıtlamakta, bu nedenle iç pazarın gelişimini de engellemekte ve sonuç olarak sanayileşme, esasen lüks tüketim malları üretimiyle sınırlanmış olmaktadır. Ancak bu durum, Sutcliffe'in yorumunun aksine, bir 'eksiklik' olarak değil, kapitalist gelişmenin belirli bir özelliği olarak yorumlanmalıdır. Zira Anthony Brewer'in de (1980, s. 289) belirttiği üzere, yüksek işsizlik gibi geç kapitalistleşmeye özgü birçok nitelik, bizzat kapitalist gelişmeye özgü nitelikler olarak karşımıza çıkmaktadır. 'Çarpıklıklara' yol açtığı düşünülen ekonomi politikalarının da toplumun dışında duran bir irade tarafından kararlaştırılıp uygulanmadığı, sınıf-içi ve sınıflar-arası mücadeleler tarafından şekillendiği belirtilmelidir. Bu durumda, uygulanan bazı politikaları 'yanlış' olarak nitelerken, 'doğru' politikaların hangi sınıfsal-kesimsel çıkarları ifade ettiğini de göz önüne almak gerekir. Sonuç olarak sayılan niteliklerin birer eksiklik ya da çarpıklık olarak görülmemesi gerektiği, ayrıca bu özelliklerin sınıfsal ilişkilerden bağımsız olduğu düşünülen bir ekonomi politikasının sonucu olmadığı söylenebilir.

2.3.1.3 İthal Teknoloji ve İstihdam

Sutcliffe'in analizinde olduğu gibi, GKÜ'lerin ithal ettikleri ve uyarladıkları üretim tekniklerinin yerel ihtiyaçlara uygun olmadığı, istihdam yaratmadığı sıkça ifade edilmiştir.[39] Geoffrey Kay (1975, s. 127), sanayileşmeye eşlik eden işsizliğin önceleri geç sanayileşmenin ve yavaş ilerlemenin sonucu olarak görüldüğünü ve işsizlik sorununun büyümenin ivmelenmesiyle çözüleceğinin düşünüldüğünü yazar. Kay, bu düşünceye rağmen, 1960'ların ortalarına gelindiğinde işsizliğin bu sürecin sürekli bir bileşeni olduğunun görüldüğünü ve birçok çalışmada Latin Amerika ülkelerindeki sanayi çıktısındaki artışın, istihdam artışından daha hızlı olduğunun gösterildiğini belirtir. Buna göre işsizlik, 1960'ların ortalarında istatistikçiler tarafından bile görünür hale gelmiştir ve eldeki kanıtlar, bu sorunun sanayideki yavaş genişleme ile ilişkilendirilemeyeceğini göstermektedir.

Kay, problemin sebebinin basitçe sermaye-yoğun tekniklerin kullanımına bağlandığına dikkat çeker. Sermaye yoğun teknikler, değişmez

---

39 İthal ikameci sanayiler sermaye-yoğun modern teknikler kullanırlar, bu nedenle işsizliği azaltmaya yardımcı olmazlar (Amin, 1991, s. 197).

sermayeye oranla daha az değişen sermaye kullandığı için daha az işçiyi istihdam etmektedir. Sermaye yoğun tekniklerin kullanılmasının sebebi ise, 'AGÜ'lerin kendi alet ve makinalarını üretemedikleri için 'gelişmiş ülkeler'den üretim aracı ithal etmek zorunda olmalarıdır. Sonuç olarak 'AGÜ'lerin ithal ettikleri ve uyarladıkları üretim tekniklerinin yerel ihtiyaçlara uygun olmadığı kabul edilmektedir (Kay, 1975, s. 129-130). Aşağıda da belirtileceği üzere Kay, sermaye yoğun tekniklere dayalı üretim araçları ithal edilmesinin ve bunun sonucunda yetersiz istihdam yaratılmasının, 'AGÜ'lerin kapitalist gelişmesinin doğal sonucu olduğunu söyleyerek bu görüşleri eleştirmektedir.

Büyüyen işsiz kitlesinin, çoğu kez GKÜ'de kapitalizmin 'çarpık' niteliğine bir kanıt olduğu düşünülmüştür. Bu yorum, 'çarpık olmayan' kapitalizmlerde daha yoğun istihdam yaratıldığı, yani istihdam yaratmanın kapitalizmin asli bir eğilimi olduğu varsayımında temellenir. Ancak, istihdam yaratmak kapitalizmin temel bir eğilimi değildir. Çarpık kapitalizme bir kanıt olduğu düşünülen işsizlik, tam tersine kapitalist üretimin bir sonucudur. Kapitalizmin hareket yasalarının GKÜ örneğinde incelenmesi, kimi durumda bu yasaların çok daha belirgin bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir. Toplumsal kutuplaşma ve yetersiz istihdam, bu örneklerden ikisidir. Anthony Brewer (1980, s. 289) kitlelerin 'marjinalize' olmasının birçok yazarca vurgulandığını, ancak Marx'ın 'nispi artık nüfusun' büyüyeceğini söylediğini ve bu durumda gelişmiş ülkelere kıyasla, azgelişmiş ülkelerin Marx'ın kapitalist birikim modeline daha uygun olarak görülmesi gerektiğini söylemektedir. S. Savran da, kapitalizmin hareket yasalarının somut bir analiz düzeyinde incelenmesinin, bu yasalarının bir bölümünün 'azgelişmiş' kapitalizmde daha da açık bir biçimde işlediğini göstereceğinin altını çizmiştir. Savran (1986, s. 58), "[b]unun en çıplak örneği[nin], sermayenin sürekli olarak büyük bir yedek sanayi ordusu yaratma eğiliminin azgelişmiş ülkelerde kendini dev bir işsizler ordusu biçiminde ortaya koyması …" olduğunu yazar.

Bununla birlikte, Türkiye'nin sanayileşme sürecine dair birçok değerlendirmede 'eksik istihdam' tezi savunulmaktadır. Örneğin Başkaya (2004, s. 152), ithal edilen sermaye-yoğun tekniklerin batı ülkelerinin ihtiyaçlarına yönelik olduğunu ve bu yüzden yeterli bir istihdam yaratmadığını yazmaktadır. Boratav'a (2003, s. 131) göre de, göreli olarak

yüksek teknoloji kullanan sermaye, tarımdan kopan nüfusun çok azını istihdam etmekte, geri kalanlar marjinal, verimsiz faaliyet alanlarına çekilmektedir. TİSSİ raporunda, 'gelişmiş' ülkelerde artan nüfusa hızla yeni ve verimli iş alanları açmanın esas olarak imalat sanayinin görevi olduğu, buna karşılık Türkiye imalat sanayinin istihdam yaratmakta çok geri kaldığı belirtilmektedir. Ancak kısıtlı istihdam, rapora göre, ithal edilen teknolojinin sermaye yoğun olmasından kaynaklanmaz. Rapora (DPT, 1977, s. 200) göre, modern ve sermaye-yoğun teknolojilerin ithali, yeni iş alanlarının hızla açılmasını zorunlu olarak engelleyen bir olgu değildir. İyi planlanmış ve örgütlenmiş bir teknoloji transferi politikası, emek-gücü talebini daha da büyük bir hızla arttırabilir.

Bilsay Kuruç (1976, s. 21), Türkiye'de yarı-sanayileşmenin yol açtığı iki temel sorundan birinin alt edilemeyen işsizlik olduğunu söylemektedir.[40] Kuruç, yarı-sanayileşmeyi şöyle açıklar: "Türkiye'de kapitalizm hem gelişmesi nedeniyle hem de bu gelişmenin yetersizliği nedeniyle yarı-sanayileşmeye yol açmakta, bunu beslemektedir." Yine, Kenan Bulutoğlu da (1980) ortak kabulü tekrarlamaktadır. Sanayi yatırımları döviz ve tasarrufların büyük kısmını yutmasına rağmen istihdam yaratmakta kısır kalmıştır. Bulutoğlu, istihdam sorununu tekelleşmenin sonucu olarak ele almakta ve gelir bozukluğuyla birlikte değerlendirmektedir. Buna göre, sanayi yatırımlarının küçük bir azınlığın, tekelci grubun eline geçmesi nedeniyle sanayileşme gelir dağılımını iyileştirmemiş, yeterli istihdam yaratamamıştır (Bulutoğlu, 1980, s. 21).

Yukarıdaki analizlerin üzerinde temellendiği teorik dayanakların tartışmalı olduğu söylenebilir. Kapitalist üretimin itici gücü, artık-değer üretimidir. Üretken yatırımlara yönelen bireysel sermaye açısından, kullanılacak üretim tekniklerinin ülkenin ihtiyaçlarına uygun olup olmaması ya da yeterli istihdam yaratıp yaratmaması temel kriterler olarak görülmez. Temel kriter, kullanılacak tekniklerin artık-değer yaratımı için en elverişli koşulları sunmasıdır. Sorun şu şekilde ifade edilebilir: bireysel sermaye açısından, ülkede emek bolluğu varsa ve bu tekniklerin uygulanması daha büyük oranda işsizlik yaratacaksa bile, en kârlı üretim olanağını sağlayan bu teknikler kullanılacaktır (Kay, 1975, s. 130).

Teknoloji ve istihdam tartışmasında yukarıda aktarılan görüşlerden

40 Kuruç ilk sorun olarak döviz bunalımını saymaktadır.

farklılaşan bir yorum, Berk Koçer'den gelmiştir. Koçer (1976), kaliteden taviz verilmemesi gereken üretim dallarında sermaye yoğun teknolojileri kullanmaktan çekinmemek gerektiğini; depolama, ulaştırma gibi yan hizmetlerde emek yoğun tercihlere gidilebileceğini yazmaktadır. Koçer (1976, s. 13), sermaye birikimi açısından teknoloji seçiminin önemini şu şekilde ifade etmektedir: "Eğer zaten yeni bir teknoloji eskisine oranla daha çok üretim olanağı getiriyorsa ortada istihdamdan çok 'dağıtım' sorunu vardır ... 10 işçi 100 üretirken eğer sekiz işçi 120 üretiyorsa bu teknoloji tercih edilmelidir". Bu sözleriyle Koçer, sermayenin bakış açısından birikim için temel kriterin üretkenlik ve değer yaratımı olduğuna işaret etmekle kalmayıp, kendisi de birikim sürecini sermayenin bakış açısından değerlendirmektedir.

Bu bölümün başlarında görüşlerini aktardığımız Alexander Gerschenkron da, teknoloji ile istihdam arasındaki ilişkiyi benzer biçimde ele almıştır. Gerschenkron'a (1998, s. 127) göre teknolojinin getireceği kârlı koşullar, istihdam yaratıp yaratmayacağı sonucunu dikkate almayı gerektirmez: "[T]eknolojik olarak üstün araçların kullanılmasında saklı olan yarar, onun emekten tasarruf edilmesini etkilemesi tarafından önlenmemiştir, fakat güçlendirilmiştir. Bu, geri ülkelerin endüstrileşmelerinin göreceli olarak ilk dönemlerinde son teknolojik ilerlemenin özellikle hızlı olduğu endüstri kollarını teşvik etmesine gösterdiği eğilimi açıklar" görünmektedir.[41]

Öte yandan, ileri teknolojinin kullanılması, yalnızca GKÜ'lerde değil erken kapitalistleşen ülkelerde de istihdamı sınırlayıcı sonuçlar yaratmaktadır. Hatta üretim sürecinde kontrolü arttırmak, emeğin direncini kırmak ve üretkenliği arttırmak üzere, çoğu zaman sermaye-yoğun teknikler tercih edilmiştir. Geç kapitalistleşen ülkelerin sanayi üretimini hızlandırdığı koşullar söz konusu olduğunda, teknoloji ve üretim tekniklerinin belli bir gelişme düzeyine erişmiş olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, mevcut en kârlı olanakların kullanılması kaçınılmaz olmuştur. Sermaye-yoğun tekniklerin kullanılması, beraberinde artan oranda işsizlik getirecektir.

41 Gerschenkron (1998, s. 127), 'geri' ülkelerin yeni teknolojileri kolayca özümseyemediğini ve sanayiye yayamadığını söyledikten sonra, demir ya da çelik üretimi gibi alanlarda modern yeniliklerin kolayca uygulandığını yazmaktadır. Buna örnek olarak, Almanya'nın maden eritme ocaklarının sonraları İngiliz maden eritme ocaklarından daha üstün hale geldiğini söylemektedir.

İşsizlik ise, kapitalist üretimin yol açtığı en önemli toplumsal sorunlardan biridir.

Burada bir eğilimi özellikle vurgulamak gerekir. Kapitalist birikim, yedek sanayi ordusunu yaratır. İşçi ücretlerini düşürmenin yollarından biri olan bu eğilim, aynı zamanda kapitalist birikim sürecinin de bir parçasıdır. Türkiye'de sanayileşme sürecine kalkınmacı bir perspektiften bakan Sadun Aren, Türkiye'nin kapitalistleşmesi sürecinde, içinde bulunduğu koşullarda zorunlu olarak sermaye-yoğun ve modern makinaları kullandığını ve sermaye yoğun tekniklerin ancak kısmi bir istihdam yaratacağını belirtirken, geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin dinamiklerini ve zorunluluklarını oldukça iyi ifade etmektedir (1976, s. 16-20):

> Batının kapitalist memleketleri bugünkü ileri durumlarına uzun süren tedrici bir gelişme sonucu varmışlardır. Ama bu gelişmiş toplumların varlığı ve rekabeti, bugünün azgelişmiş memleketleri ve bu arada Türkiye için, artık aynı yoldan giderek kalkınma ve sanayileşme olanağını ortadan kaldırmıştır. Gerçekten bugün Türkiye'de bir sanayi kurulacaksa bunun basit teknoloji kullanan küçük atölyelerde değil, fakat en modern teknolojiyi kullanan büyük fabrikalarda başlatılması zorunluluğu vardır. Gerçi bu zorunluluk bir taraftan kapitalist yoldan gelişmeyi zorlaştıran önemli bir öge ise de, diğer taraftan bizim gibi memleketlerde kapitalist gelişmenin aşırı işsizlik yaratmasının da önemli bir nedenidir (...) Kısacası, ekonomik gelişme sürecinin başlangıçtan itibaren büyük ölçekli işletmeler kurulması biçiminde yürütülmek zorunda olması memleketi daha büyük bir işsizlik sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

Aren'in, TİSSİ raporunun işsizliği azaltmak için önerdiği politikalara verilmiş bir yanıt niteliği taşıyan şu sözleri özellikle çarpıcıdır (1976, s. 28):

> Demek oluyor ki işsizliğin kapitalizmin doğal bir ürünü olduğunu reddetmeye olanak yoktur. Kaldı ki kapitalistlerin, ekonomiye esneklik kazandırdığı için bir miktar işsizlik olmasını arzu ettiklerini de yukarıda görmüştük. Durum böyle olunca, memleketteki işsizliğin mevcut düzenin normal işleyişi sonucu önleneceğini beklemek boş bir hayaldir.

Bu bağlamda, teknoloji ithalinin emek yoğun üretime dayalı 'çevre' ülkede uygunsuz bir gelişmeye yol açtığı tezi tartışmalıdır. Kapita-

list birikimin mantığı artık-değer üretimine dayandığı için, üretimde kullanılan teknolojinin hangi ülkeye ait olduğunun fazlaca bir önemi yoktur. Yabancı ya da yerli olsun, kapitalistler üretkenliği arttırmak, kârlarını maksimize etmek için ileri teknikleri kullanmaya yönelirler. Yerel firmaların yerel olarak bulunmuş teknikleri kullanmalarının farklı sonuçlar doğuracağını söylemek doğru olmaz (Brewer, 1980, s.290).[42] Sonuç olarak, geç kapitalistleşen ülkeler, emek üretkenliğinin, üretim tekniklerinin ve üretim organizasyonunun belirli bir gelişmişlik derecesine ulaştığı, dünyanın birçok bölgesinin kapitalistleştiği bir ortamda üretken yatırımlara yönelmiştir. GKÜ'lerde sanayi üretiminde, ulaşılabilen en ileri ve sermaye-yoğun teknoloji kullanılmıştır. Bu koşullarda, kapitalist üretimin eşitsiz doğası, ülkeler arasındaki eşitsizlikleri yeniden ürettiği gibi, ülke içindeki eşitsizlikleri de derinleştirmiştir. İşsizlik büyük boyutlara ulaşmıştır. Üretken yatırımlara yönelen sermaye açısından ise, üretimin ne kadar istihdam yaratacağının önemi yoktur; üretimin tek hedefi, itici gücü artık-değer üretimidir. "... -artı[k]-değerin yaratılması- kapitalistin belirleyici, başat, en önde gelen amacıdır; onun etkinliğinin özü, temel itici gücüdür" (Marx, 1999b, s. 59).

Dolayısıyla, büyük oranlarda işsizlik yaratacak bile olsa, sermayenin kendi mantığına göre seçeceği teknikler söz konusu olacaktır. Sermayenin tam istihdam yaratmak üzere moral zorunlulukları yoktur.[43] Tam tersine, sermayeler arası rekabet ve emek-sermaye mücadelesi, emek-yoğun teknikler yerine sermaye-yoğun tekniklerin üretim sürecine sokulması sonucunu doğurur - ki bu durum, bütün bir kapitalizm tarihi tarafından sergilenmektedir. GKÜ'ler söz konusu olduğunda da, sermaye birikiminin bu dinamiği değişmez. Teorik olarak şunu söylemek olanaklıdır: birikimin rasyonalitesi yüksek oranlı işsizliği önlemez.

---

42 Brewer'e (1980, s. 276) göre, ayrıca, yabancı firmaların ulusal ekonominin ihtiyaçlarını göz ardı edeceğini söyleyerek yabancı sermayeye saldırmanın bir anlamı yoktur, zira yerel şirketler de farklı davranmayacaktır.

43 H. Bernstein (t.y., s. 63), kapitalizme yüklenen moral değerlerin oldukça özlü bir eleştirisini sunmaktadır: "Azgelişmişliğin kavramsallaştırılması konusunda bilgi veren 'gelişme'ye ilişkin diğer nosyon ise ütopik bir yapıdır: Buna göre gelişme, ulusun iyiliği için harekete geçen 'halk'ın yaratıcı enerjilerinin gerçekleşmesidir. Ütopik kavram, ne olduğunu ('azgelişmişlik'), ne olması gerektiği ('gelişmişlik') konusunda kapitalizmin ahlaksal bir eleştirisini yaparak betimler. Ahlakçı yaklaşım kapitalizmi inceleme ve açıklama yollarını tıkamakla kalmayıp, etkin bir biçimde bu görevin yerine getirilmesini de önlemektedir."

Bu nedenle, GKÜ'lerdeki mekanizasyonun derecesi ve yüksek işsizlik oranları, bu ülkelerdeki kapitalist sürecin eksikliğinden veya çarpıklığından kaynaklanmaz.[44] Sorunu, GKÜ'lerin EKÜ'lere üretim araçları, makinalar yoluyla bağımlı olduğu biçiminde koymak da doğru olmaz. Bu kapitalist gelişmenin bir özelliğidir ve belirli bir mülkiyet biçiminden ve bağımlılıktan ayrı bir şey olarak (Kay, 1975, s. 153), sermaye birikiminin temel bir eğilimi olarak görülmelidir. GKÜ'ler açısından farklılaşan yanlar, kapitalist sisteme geç katılmanın getirdiği olanaklar/sınırlar bağlamında düşünülmelidir. Bu ülkelerin sanayileşmesi, kapitalist birikimin belli bir aşamasında, üretkenliğin belli bir gelişmişlik düzeyinde başlamıştır. Bu süreci erken kapitalistleşen ülkelerin ilk sanayileşme süreçleriyle karşılaştırarak GKÜ'lerin sanayileşmesini 'çarpık' olarak nitelemek, GKÜ'lerde birikimin mekanizmalarını görmeyi engellemektedir.

Benzer bir vurguyu John Weeks yabancı sermaye konusunda yapmaktadır. Weeks'e göre, geri ülkelerde önemli bir sorun, sermayenin mülkiyetidir, yani yerli sermayeye mi yoksa yabancı sermayeye mi ait olduğudur. Ancak yine de, kapitalist dünyayı karakterize eden eşitsiz gelişme yasası, sermayenin mülkiyetinin kime ait olduğuyla ilgili olmayıp kapitalist üretim sisteminin kendisinin sonucudur (Weeks, 1977a, s. 124).

Sutcliffe, geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükleri, 'çarpık' ve 'bağımlı' olarak nitelemekte ve dolayısıyla 'çarpık olmayan' ve 'bağımsız', normal bir kapitalizmi varsaymış olmaktadır. GKÜ'lerde sanayileşme süreci, gelişmiş ülkelerde erken dönemlerde başlayan sanayileşmeden tarihsel bağlam olarak farklılaşmakla kalmaz, aynı zamanda, bu geç kalmışlığın sonucu olarak, yapısal bakımdan da farklılık gösterir. Bu farklılıkları 'çarpık' kapitalizm olarak nitelemek yerine, GKÜ'lerde kapitalizmin ortaya çıktığı uluslararası kapitalizm bağlamında düşünmek, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimiyle ilişkilendirmek ve GKÜ birikim sürecinin özgüllükleri olarak görmek daha doğru olacaktır.

Sutcliffe'in analizlerine 1970'li yıllarda Bill Warren tarafından eleştiri getirilmiştir. Ancak Warren, bağımlılık kuramlarına genel olarak

44 Genel olarak sermaye açısından bakıldığında, kapitalist toplumun 'istikrarını' sağlamak, toplumsal patlamaları engellemek üzere istihdam sorunsallaştırılabilir. Ancak bu durum, kapitalist birikimin temel eğiliminin istihdam yaratmak olmadığı gerçeğini değiştirmez.

etkili eleştiriler getirmiş olmakla birlikte, çubuğu ters yöne bükmekle yetinmiş ve geç kapitalistleşme deneyimlerinin hiçbir özgüllük taşımadığını, 'azgelişmiş' ülkelerin hızlı biçimde sanayileştiklerini ve kapitalizmin 'ilerici' ve üretim güçlerini geliştirici dinamiğinin emperyalist ilişkiler tarafından tüm dünyaya taşındığını düşünmüştür. Böylece Warren'in eleştirisi, bağımlılık tezlerinin simetrik karşıtı olarak konumlanmış ve geç kapitalistleşen ülkelerdeki 'gelişme' başarılarına odaklanmıştır. Dolayısıyla Warren, analizin zeminini aslında pek fazla değiştirmemiş ve 'kalkınmacı' bir perspektifte kalmıştır. Sutcliffe'in savunduğu bağımlılık tezleri kapitalizme gelişmeci bir perspektiften eleştiri getirmektedir, Warren'ın çabası ise kapitalizmin gelişmeci yanının savunmasına dönüşür. Tartışmanın iki kutbu da kapitalizm ile gelişme ilişkisini 'hepsi ya da hiçbiri' kutuplaşmasına dayanan üniter bir ilişki olarak görmektedir (Gülalp, 1986, s.155). Gelişme ve az-gelişmenin üniter bir süreç olarak alınması ise, ülke içi ve ülkeler arasındaki sınıf ilişkilerinin dışarıda bırakılmasına neden olmaktadır. Sutcliffe-Warren tartışmasının genel kabullerinin eleştirisi buradaki yorum açısından önem taşıdığı için, izleyen alt bölümde Warren'in tezleri ele alınmakta ve eleştirilmektedir.

2.3.2 Bill Warren ve 'Bağımsız Sanayileşme'

Bill Warren, 1973'te New Left Review dergisinde yayımlanan "Emperyalizm ve Kapitalist Sanayileşme" adlı makalesinde, Sutcliffe'nin bağımsız sanayileşme için temel olduğunu söylediği dört kriterden hareketle, geç kapitalistleşen ülkelerin sanayileşme deneyimlerini ampirik verilerle değerlendirmektedir. Warren, Sutcliffe'in aksine, Latin Amerika ülkelerinde başarılı bir sanayileşmenin gerçekleştiğini ve kapitalizmin, genel olarak üretici güçleri geliştirerek, bağımsız sanayileşmeyi sağladığını söylemektedir. Warren'ın analizinin merkezinde "kapitalizmin üçüncü dünyada geliştirici bir güç olduğu görüşü vardır. Bu hem Marx'ın kendi yazılarına hem de sanayi sonrası dönemde iktisadi büyümenin ampirik verilerine ve sanayileşmeye referans verilerek ileri sürülmüştür" (Jenkins, 1984, s.35). Warren'ın, ölümünün ardından yayımlanan Emperyalizm: Kapitalizmin Öncüsü adlı yarım kalan çalışması da aynı çizgidedir (Warren, 1982).

Warren, Bağımlılık Okulu'na etkili eleştiriler yöneltmiştir. Ancak kendi çalışmaları da önemli eleştiriler almıştır. Warren'a yöneltilen

eleştiriler, ilk başlarda, ampirik verileri seçimine ve bunlardan çıkardığı sonuçlara yöneltilmiştir. Zamanla, GKÜ'lerdeki sanayi üretiminin gelişimi ortaya çıktıkça, vurgular ampirik yöntemden ziyade teorinin eleştirisine kaymıştır (Berry, 1989, s. 186; Ayres ve Clark, 1998, s. 89).

Warren'a göre ampirik veriler, geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan kapitalist ekonomik gelişmenin gayet iyi olduğunu ve kapitalist sanayileşmede önemli bir ilerleme kaydedildiğini göstermektedir. Warren, savaş sonrası dönemde 'üçüncü dünyada' kapitalist toplumsal ilişkiler ve üretici güçlerde -özellikle sanayileşmede- çok önemli bir ilerleme kaydedildiğini söylemekle kalmayıp, bağımsız ulusal kapitalist gelişme için potansiyelin de büyük olduğunu ileri sürmektedir.

Warren'ın argümanını toplam hasıla gibi ampirik veriler yoluyla ortaya koyması, kendi analizini sınırlamaktadır. Bu tür ampirik verilerden hareketle kapitalist dönüşümü ve birikim sürecini analiz etmeye çalışmak, birikimin temel mekanizmalarını ve iç çelişkilerini göz ardı ettiği gibi, sınıf mücadelesini de dışarıda bırakmaktadır. Ron Ayres ve Davis Clarke, 1998'de yayımlanan makalelerinde, Warren'ın metodolojisini izleyerek, Latin Amerika ülkelerinde son dönemde sanayileşmede ve özellikle imalattaki gelişmeleri incelerler. Yazarlar, elde ettikleri sonuçlardan hareketle, istatistiki verileri evrensel teorik düzeyde genelleştirmeye çalışan ampirisist metodolojinin uygun bir yöntem olmadığını gösterirler.[45] Ekonomik ve toplumsal süreçlerin gözlenebilir görüngülerden yola çıkarak anlaşılamayacağını, bu yüzeydeki görüngülerin gerisindeki yapılara ve mekanizmalara bakmak gerektiğini vurgularlar: "… somut koşullar altında özgül bir kapitalist gelişme tarzını incelememiz gerekmektedir - güç dengeleri, sınıflar arası mücadele ve ittifaklar ve birikimin hızı" (Ayres ve Clark, 1998, s. 114).

Warren'ın 'Üçüncü Dünya' sanayileşmesini ele alış yöntemi, neoklasiklerin pozitivist yöntemine ve yüzeysel teorizasyonuna benzemektedir (Berry, 1989, s. 189). Warren, ne GKÜ'lerdeki gelişmeyi 'gelişmiş ülkeler'le ilişkilendirerek ele almış, ne de GKÜ'lerdeki gelişme-

---

45 Veriler, bir yandan Warren'ın ileri sürdüğü gibi Latin Amerika ve 'Üçüncü Dünya' ülkelerinde kapitalist büyüme ve sanayileşmenin gerçekleştiğini gösterirken, diğer yandan Warren'ın tezlerini abarttığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Frank ve Sutcliffe'in belirttiği gibi, bu büyüme artan yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlikle birlikte gitmektedir.

nin farklılaşan yanlarını vurgulamıştır.[46] Çalışmasında yalnızca üretici güçlerin gelişimine odaklanmıştır. Geç kapitalistleşen ülkelerdeki toplumsal ilişkileri, artık-değer üretim biçimini ve birikim sistemini incelememiştir.

Warren'a göre kapitalist gelişmenin önündeki engeller, geç kapitalistleşen ülkeler ile emperyalist dünya arasındaki çelişkilerden değil, bu ülkelerin kendi içindeki çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Warren'ın emperyalist ilişkilerin eşitsizlikleri arttırıcı etkisini göz ardı eden yaklaşımı, 'ilerici' bir emperyalizm anlayışının ortaya çıkmasına yol açmıştır.[47] Warren'a göre emperyalist ülke politikaları, 'üçüncü dünya' ülkelerinin sanayileşmesine açıkça yarar sağlamıştır. 'Üçüncü dünya'nın emperyalist ülkelere olan bağımlılığı azalmıştır, bu da kapitalist dünyanın gittikçe daha az eşitsiz hale geldiğini göstemektedir. Dolayısıyla Warren için, emperyalizmin egemenliğindeki dünyada sanayileşmek olanaksız olmadığına ve bütün göstergeler tersine işaret ettiğine göre, emperyalizm tarihsel gelişme açısından ilericidir (Savran, 1985, s.109).

Warren, geç kapitalistleşen ülkelerin savaş sonrasında sanayileşmede büyük bir ilerleme gösterdiğini öne sürmekte ve bu sanayileşmenin boyutlarını, toplam hasıla ile sınai büyüme verileri üzerinden incelemektedir.[48] Ampirik verilerden hareketle,

---

46 Sonuç olarak Warren'ın analizi, James Petras'a göre, eleştirdiği yaklaşımdan daha doyurucu değil. Warren bu ülkelerin uzun sanayisiz dönemlerini; gelişmiş ülkeler, Üçüncü Dünya ve sosyalist devletlerdeki farklı gelişme biçimlerini; sanayileşmiş ülkelerde sermayenin değişen doğasıyla Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesi arasındaki ilişkiyi; sınai gelişim açısından Üçüncü Dünya ülkelerinin kendi aralarındaki eşitsizlikleri ve Üçüncü Dünya ülkelerinin olası sanayisizleşmesini analiz etmemiştir (aktaran Berry, 1989, s. 189).

47 Warren'ın ölümünün ardından 1980'de yayımlanan kitabı, Imperialism: Pioneer of Capitalism ('Emperyalizm: Kapitalizmin Öncüsü') başlığını taşır. Kitaptaki bölümlerden birinin başlığı da 'Üçüncü Dünya Kapitalizminin Yükselişi ve Emperyalizmin Olumlu Rolü' olarak konulmuştur. Emperyalizmin 'ilerici' niteliğine vurgu yapan bu tür başlıklar, olasılıkla yayına hazırlayanlar tarafından konulmuştur, ancak içeriğe tamamen uygun oldukları söylenebilir.

48 Warren (1973, s. 5), 1937'de 'gelişmiş ülkeler', Latin Amerika, Afrika ve Asya'nın imalat çıktısının dokuz katını üretirken, 1959'da bu oranın yediye düştüğünü; imalat sanayi çıktı artışının 'azgelişmiş ülkeler'de, 'gelişmiş ülkeler'den daha hızlı gerçekleştiğini söylüyor. 'Gelişmiş ülkeler'de 1960-68 arasında yıllık büyüme oranı yüzde altı civarında iken, 'az gelişmiş ülkeler'de bu oran yüzde yedi olarak gerçekleşmiştir.

(i) 1950-70 arasında bu ülkelerde imalat sektöründeki büyümenin ‘gelişmiş ülkeler’dekinden daha hızlı olduğunu,
(ii) birçok AGÜ’de imalat sektörünün payının GSYİH ve istihdam açısından arttığını, ve,
(iii) gelişmenin sadece varlıklı seçkinlere yönelik olmadığını göstermeye çalışmıştır.

Warren, Latin Amerika ülkelerinde ve ‘Üçüncü Dünya’da bağımsız kapitalist gelişmenin gerçekleştiğini öne sürer. Sutcliffe’in ‘bağımlı sanayileşme’ tezine karşılık, milli hasıla ve büyüme oranları gibi makro ekonomik verileri kullanarak, bağımsız bir sanayileşme yaşandığını göstermeye çalışır. ‘Bağımlı sanayileşme’ tezlerine teorik düzlemde eleştiri yöneltmez; artık-değer, kâr oranlarının düşme eğilimi gibi Marksist kategorileri analize dahil etmez. Warren’ın tezleri, bağımlılık tezlerinin teorik değil, ampirik eleştirisidir (Jenkins, 1984, s.37-39).

Warren makalesinde, Sutcliffe’in bağımsız sanayileşme için gerekli gördüğü kriterlerden hareketle, geç kapitalistleşen ülkelerin deneyimlerini incelemektedir. Bu kriterlere tekrar bakarsak:

- gelişme, iç pazara dayanmalı,
- geniş bir sanayi çeşitlenmesini içermeli,
- ülkelerin yabancı fonların kullanımını kontrol edebildiği durumlar dışında, yabancı finansmana dayanmamalı,ve
- bağımsız teknolojik gelişme sağlanmalıydı.

Sutcliffe, bu kriterlerin ‘üçüncü dünyada’ sağlanmadığını, bu nedenle günümüzde bağımsız gelişmenin imkansız olduğunu söylemişti. Warren ise, kriterleri tek tek ele alarak, Latin Amerika ülkelerinin bağımsız sanayileşme yaşadığını göstermeye çalışır. Savaş sonrası dönemde ‘azgelişmiş ülkeler’in çoğunda öncü sektörün iç pazara dayanan imalat sektörü olduğunu söyler. İmalat sanayindeki üretim artışının büyük çoğunluğu iç pazara yöneliktir.[49] İkinci kriter olan sanayinin çeşitlenmesine gelince, 1970’lerin başı itibariyle önemli sayıda ‘azgelişmiş

49 1950-56 arasında ‘azgelişmiş ülkeler’deki imalat sanayi, altyapı yatırımlarının üçte biri, tarım ve madenciliğin ise iki katı hızda genişledi. 1960-68 arasında imalat, toplam yurt içi hasılanın yüzde 22.4’ü civarındaydı ve diğer sektörlerin payından daha fazlaydı. Birleşmiş Milletler Sınai Gelişme Örgütü (United Nations Industrial Development Organization, UNIDO) imalattaki bu gelişmenin yüzde 10’undan azının yabancı talebe dayandığını belirtiyor (Warren, 1973, s. 17).

ülke’ demir-çelik, petrokimya, gemi inşaatı, beton, elektrik makinaları, makine araçları gibi kalemleri içeren ağır sanayi geliştirmiş durumdadır[50] (Warren, 1973, s. 16).

Üçüncü kriterle ilgili olarak, Sutcliffe (1977, s. 175) finansın kaynağından ziyade kimin kontrolünde olduğunun önemli olduğunu söylemişti. Warren da ‘azgelişmiş ülkeler’de finansal kaynaklar üzerindeki kontrolü ele almaktadır. İlk olarak, ‘azgelişmiş ülkeler’de doğrudan yabancı yatırımların çok önemli olmadığını, 1966-69 arasında doğrudan yabancı yatırımların Latin Amerika’da toplam iç yatırımların yüzde beşini geçmediğini söylemektedir. İkinci olarak, yabancı şirketler ve çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinin, bölgesel fonlardan ve yeniden-yatırımlardan beslendiğini belirtmektedir.[51] ECLA, ‘azgelişmiş ülkeler’in yabancı şirketlerle ilişkilerinde kaldıraç gücünün olduğunu söylemektedir. ‘Azgelişmiş ülkeler’, bağımsızlıkları nedeniyle, pazarlık pozisyonlarını ve kendi topraklarında faaliyet gösteren yabancı şirketleri kontrol etme yeteneklerini gittikçe geliştirmişlerdir.

Dördüncü kriter olan ‘teknoloji’ bağlamında, Sutcliffe’in, ‘azgelişmiş ülkeler’in bütünlüklü bir sanayi yapısı kuramayacakları, çünkü en karmaşık ve ileri teknolojileri taşıyan sanayileri kurmaya muktedir olmadıkları düşüncesine karşılık, Warren’a göre (1973, s. 30), sermaye ve aramal sanayilerinin geliştirilmesi mümkün olduğundan, teknolojik gelişme otomatik olarak, yani sanayileşmeye bağlı olarak öğrenme süreci biçiminde sağlanacaktır. Ayrıca, uygun teknolojik yapının kurulmasında da gelişme kaydedilmiştir. ‘Üçüncü dünyada’ eğitimde ve araştırmada yaşanan gelişmeler, hizmetlerin genişlemesi ve emperyalist şirketlerle bu ülkeler arasındaki rekabet, yerli bir teknoloji için maddi bir zemin oluşturmuştur. ‘Üçüncü dünyada’ sanayileşmenin diğer özellikleri de bu gelişmeyi desteklemektedir. Sermaye malları sanayinin ku-

---

50 UNIDO’nun ilk Sanayi Araştırması’na göre, ‘azgelişmiş ülkeler’in imalat çıktısında kaydedilen yüzde 7’lik artış, esas olarak ağır sanayiye dayanıyordu. Rapora göre bu ülkelerin sınai gelişimleri, önceki on yıllara göre hızlı ve sürekli idi. Bu korunan çaba sonucunda, kağıt ürünleri, kimya, petrol ürünleri, metal-olmayan mineral ürünler, temel metaller ve metal ürünleri çıktısında artış yaşanmıştı.

51 1957-65 arasında, ABD uluslararası şirketlerinin toplam varlıklarının bütün bölgelerde (Asya, Afrika ve Latin Amerika) ve bütün sektörlerdeki büyümesi, yüzde 21’e kadarlık bir oranda ABD’den karşılanmıştır; imalat sektörü içinse bu rakam yüzde 17’ye düşmektedir.

rulması, son gelişen üretim araçlarının, yani son geliştirilen teknolojinin ithalini gerektirir. Ayrıca sermaye malları sanayi, tümüyle ya da kısmen devletin elindedir; böylece yabancı ortaklıkların son teknolojilerin yayılmasını önleme olasılıkları azalmıştır. Tüketim malları sanayileri daha az karmaşık teknolojileri içerse de, 'azgelişmiş ülkeler'deki petrol ve mineral işleme sanayilerine doğru yaşanan hızlı ve geri döndürülemez eğilim, bir çok ürün için karmaşık teknolojileri içerecektir. Warren (1973, s. 31) ayrıca, 'azgelişmiş ülkeler'in yabancı yatırımları kontrol etmek ve düzenlemek için oluşturdukları bazı ölçütler olduğunu söylemektedir. Örneğin Türkiye ve Meksika'daki biçimiyle, gerekli teknolojinin transferi ya da yerel personelin teknik ve yönetsel gerekler konusunda eğitilmesi, teknolojinin yerleşmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak Warren, kapitalizmin 'üçüncü dünya'nın geliştirici gücü olduğunu ve derinlere kök saldığını; 'üçüncü dünya'da sanayileşme ve ekonomik gelişmenin sürdüğünü; kapitalist gelişme ile bağımlılığın azaldığını; savaş sonrası dönemde 'azgelişmiş' ülkelerde sanayi üretiminin 'gelişmiş' kapitalist ülkelerden daha hızlı geliştiğini; ihraç mallarında büyük bir çeşitlenme olduğunu; imalat kapasitesinin artarak çeşitlendiğini ileri sürer. Sanayi üretimi iç pazara yöneliktir; sermaye birikimi için gerekli iç tasarrufların yeterli olması dış sermaye kaynaklarına bağımlılığı azaltmıştır; çeşitlenmiş imalat sanayi üretimi, yabancı teknolojiye bağımlılığı azaltmıştır. Warren'in analizi, 'üçüncü dünya'nın dünya ekonomisine bağımlı bir biçimde entegre olduğu tezini eleştirmekle kalmaz, dünya ekonomik gücünün daha az merkezileştiğini ve diğer ülkelere yayıldığını ileri sürer. Buna göre 'Üçüncü Dünya'nın sanayileşmesi, bağımlılığı arttırmak yerine, uluslararası işbölümünde ileri bir kaç ülkenin egemen konumunu da zayıflatmıştır (Jenkins, 1984, s. 36).

Sutcliffe geç kapitalist ülkelerdeki deneyimin çarpık ve bağımlı bir kapitalistleşme olduğunu ve bağımsız sanayileşmenin olanaksızlığını göstermeye çalışırken, Warren, bu ülke deneyimlerinin kapitalist niteliğini göstermeye yönelmiş ve bu süreçlerin 'bağımsız' niteliğine vurgu yaptıkça, emperyalist ilişkilerin belirleyici etkisini göz ardı etmiştir. 'Normal kapitalizmi' destekleyen iyi bir emperyalizm görüntüsü doğmasına yol açmıştır. Warren, savaş sonrası dönemi uluslararası işbölümü çerçevesinde ve tarihsel bağlamı içinde ele almayıp, bu dönemi ge-

nelleştirmiştir. Ayrıca, esas olarak kapitalizmin üretici güçleri geliştirmesi eğilimine odaklanmıştır.

Warren, üretici güçlerin gelişmesine odaklanırken, üretim ilişkilerini dışarıda bırakmıştır. Ancak bu bakış soyut bir kapitalizm algılayışına dayanır. Sürece, emek-sermaye ve sermaye içi sınıf savaşımını dışarıda bırakan bir çerçeveden bakar. Warren'ın ideal bir kapitalizm anlayışına dayanan analizi, belirli ulus devlet kapitalizmlerinin özgüllüklerine hiç değinmemiştir. Jenkins (1984, s. 37) haklı olarak, Warren'ı üçüncü dünyada sanayileşmenin olduğu yerde belirli toplumsal ilişkileri incelemediği, artık-değer üretim biçimi ve birikim sistemini analiz etmediği için eleştirmektedir. Warren'ın genelleştirdiği savaş sonrası gelişme bile tek çizgisel bir süreç değildir. Savaş sonrası gelişmeye bakarken, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin koşullarına ve savaş sonrası yeni uluslararası işbölümünün ülkelere yüklediği rollere de bakılmalıdır (Gülalp, 1986, s. 156).

2.3.3 Değerlendirme

Sutcliffe'in, geç kapitalistleşen ülkelerde pazarın olmadığı ya da sınırlı olduğu yönündeki ilk tezinin birçok araştırmada kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Ancak, bu çalışmalarda dile getirildiği biçimiyle pazarın hiç oluşmadığını ya da yeterli olmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Dayanıksız tüketim malları üretiminden başlayan içe yönelik birikim sürecinin ülke içinde belirli bir pazarı oluşturduğu, yeni tüketim kalıplarını yerleştirdiği söylenebilir. İthal ikamesine dayanan birikimin ilerleyen aşamalarında dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmiştir. Belli bir kesimin tüketim kalıplarını yansıtan üretim, bir süre sonra toplumun geniş kesimlerine yayılmıştır. Üretim, tüketim mallarını ürettiği gibi, tüketilme biçimini ve tüketim ihtiyacını da üretmektedir. Pazarı içe yönelik birikim için önemli kılan unsur, üretimin bileşiminin ilerleyen aşamalarda değişmesinin, yani tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesinin gerekmesine karşılık, mevcut koşullarda bu değişimin güçlüklerle karşılaşmasıdır. İkinci olarak, GKÜ'lerde para sermayenin sınırlı olduğu söylenebilir. Temel güçlük, üretim aracı üretimi için gerekli olan üretim araçlarını ithal etme gereğinin yol açtığı para sermaye ihtiyacı olarak belirmekte, bu çelişkinin keskinleşmesi sonucunda bunalım bir borç krizi biçiminde açığa çıkmaktadır. Üçüncü olarak, üretim araçlarının büyük çoğunluğu ve do-

layısıyla teknoloji ve üretim teknikleri, ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Kullanılan teknikler, teknolojinin belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaştığı dünya kapitalizminde, GKÜ'lerin ulaşabildiği en ileri tekniklerdir. Bu teknikler, kapitalizmin dünya genelindeki eşitsiz işleyişinin bir sonucu olarak EKÜ'lerin kullandığı tekniklerden daha geridir, ancak yine de, sermaye-yoğun teknikler kullanılmaktadır. Sanayi üretiminin sermaye-yoğun olması sınırlı istihdama yol açmaktadır. Ancak işsizlik ve yetersiz istihdam, bu tekniklerin ülke koşullarına uymadığı anlamına gelmez. Sermaye birikimi için birincil olan artık-değer üretimidir ve kullanılan tekniklerin ne kadar istihdam yaratacağının sermaye açısından önemi yoktur.

Sanayi üretiminin gelişmesiyle eşitsizliklerin artması, sermaye birikiminin üretici güçleri eşitsiz geliştirmesinin bir sonucudur. Eşitsizliklerin artmasını bağımlı sanayileşmenin yol açtığı bir sorun olarak görmek, daha eşitlikçi, eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir kapitalizmi varsaymaya yol açacaktır. GKÜ'lerin kapitalistleşme sürecinde sınıfların oluşmadığını söylemek, üretim sürecini ve toplumsal gelişimi belirleyen öznelerin göz ardı edilmesi anlamına gelir. Kapitalist üretim yayıldıkça, geç kapitalistleşen ülkelerde sınıfların oluşumu hızlanmıştır. Kapitalist birikim, sınıf mücadelesiyle birlikte gelişmektedir.

Sutcliffe'in tezlerine itiraz ederken, Bill Warren'ın bağımsız kapitalizm tezlerini kabul etmek mümkün görünmemektedir. Warren'ın analizi ampirik verilere dayanır ve milli hasıla gibi makro göstergeler üzerinden sonuçlara ulaşır. Warren, geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist gelişmenin boyutlarını ortaya koyarken, analizinde yalnızca üretici güçlerde yaşanan gelişmeye odaklanmış ve üretim ilişkilerini analize dahil etmemiştir. GKÜ'lerde kapitalist gelişmenin sınıflar arasında ortaya çıkardığı eşitsizlikleri dikkate almamıştır. Belirli bir ülkedeki somut gelişmeleri incelemediği gibi, sınıflara, sınıflararası mücadelelere de yer vermemiştir.

Warren, Sungur Savran'ın bağımlı/bağımsız gelişme tartışmasında, "[somut dünyadaki] gelişmeler karşısında gözleri kamaşan, demir-çelik, petro-kimya fabrikalarının arkasındaki sömürüyü göremeyenler" olarak nitelendirdiği görüşlerin en uç temsilcisi olarak, emperyalist ilişkilerin toplumsal gelişime olumlu katkısını kabul ettirmek çabasındadır. Warren için emperyalizm, kapitalist gelişmeyi sağlamak zorun-

dadır, gerçekte sağlamıştır da (Gülalp, 1986, s.149). Emperyalizmin 'üçüncü dünyada' kapitalist gelişmeye katkıda bulunduğu kabul edilebilir, ancak bu katkı, mevcut eşitsizlikleri yeniden üretmekle kalmayıp, yeni eşitsizlikler de yaratan bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Warren'ın söylediği gibi kapitalist dünyanın gittikçe daha az eşitsiz hale geldiğini kabul etmek mümkün değildir. Kapitalist gelişme hem 'üçüncü dünya'da, hem de dünya genelinde eşitsiz biçimde işlemektedir.

Sutcliffe ve Warren'ın karşıt kutupları temsil ettiği tartışma ekseni, soyut, ideal bir kapitalist gelişme nosyonu üzerinde temellenir. Bu tartışma zemininde Batı kapitalizminin gelişmesi idealize edilmiştir ve dünyanın geri kalanının benzer deneyimi yeniden üretip üretmediği tartışılmaktadır. Bir tarafta Sutcliffe, emperyalist ülkelere bağımlılığı nedeniyle 'üçüncü dünyada' bağımsız sanayileşmenin olanaksızlığını göstermeye çalışmaktadır; diğer tarafta Warren, 'üçüncü dünyada' emperyalist dünyanın da yardımıyla gerçekleşen bağımsız sanayileşmeyi ampirik verilerle ispatlama çabasındadır. Sutcliffe'in GKÜ sanayileşmesini 'çarpık' ve 'geri' olarak nitelemesi, daha erken dönemlerde kapitalistleşen ve sanayi üretimini başlatan ülkelerin sanayileşme sürecini norm olarak alıp, bu ülkelerin 'normal', 'düzgün' bir biçimde sanayileştiğini varsaymasından kaynaklanmaktadır. H. Bernstein'a (t.y., s.63) göre bu sonuç, '... kapitalizm kavramının yeterli bir kuramlaştırma ve sorunsallaştırmasının olmamasından kaynaklanır". Sutcliffe ve Warren arasındaki kutuplaşma, bağımlı/ bağımsız, gerçekleşen/ gerçekleşmeyen sanayileşme ekseninde kalmakta; gerek Sutcliffe, gerekse Warren, kapitalizmi yalnızca üretici güçlerin gelişmesine referansla ele almış görünmektedir. Analizde üretim ilişkilerine yer verilmemesi, kapitalist gelişme sürecinde sınıfların gelişimini, sınıf mücadelerinin oluşumunu ve sınıf mücadelesinin özellikle bunalım dönemlerindeki etkisini araştırmayı engeller. Ayrıca, kapitalizmin tarihdışı algılanışı, geç kapitalistleşen ülke deneyiminin tarihsel özelliklerinin ihmal edilmesine yol açmıştır. Aslında bu iki çerçeve de, tarihsel bir perpektife izin vermemektedir.[52]

52 Örneğin A.G. Frank da, gelişme ve az-gelişmenin kaynağını soyut bir kapitalist gelişme sürecine yerleştirmekte, bu sürecin gerçekte işlediği biçim olan ve temel özelliklerini belirleyen belirli, tarihsel olarak gelişmiş sınıf yapısını incelememektedir. "Dolayısıyla Frank -ve Wallerstein gibi düşünce arkadaşları- hem gelişmenin, hem de azgelişmişliğin kaynaklarını soyut bir kapitalist genişleme sürecinde

Sutcliffe'de olduğu gibi, bir bağımlılık ilişkisi bağlamında 'gelişmiş ülke'in egemenliğine vurgu yapılması, GKÜ'deki nesnel ve öznel görüngüleri göz ardı etmekte; gelişme ve azgelişme, 'merkez' belirlenimli bir süreç olarak görülmektedir. Bu kavrayış, GKÜ'de birikim sürecinin kendine ait içsel dinamiklerinin olmadığı varsayımına dayanır (de Janvry, 1981, s. 41). Sutcliffe için emperyalist dünya, kapitalist gelişmenin önünde engeldir; Warren için emperyalizm, kapitalist gelişmenin nedenidir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan kapitalist birikim sürecini, gelişmeci perspektifin sınırlılıklarına hapsolmadan; üretici güçleri olduğu kadar üretim ilişkilerini de dikkate alarak; sınıflararası ve sınıf içi mücadeleleri içerecek bir biçimde tarihsel bir analiz geliştirerek inceleyebilmek için bu eksenin dışına çıkmak gereklidir. Böylesi bir analiz, GKÜ'lerde birer kapitalist birikim gerçekleştiğini, ancak bu ülkelerin geç kapitalistleşmiş olduğunu dikkate almalıdır.

Eşitsiz gelişmeye dayanan kapitalist birikim süreci, kriz ve yükseliş süreçlerini içeren, bir sınıfın diğer sınıfın ürettiği artık-değere el koyduğu değer yaratımı sürecinde temellenen bir süreçtir. Dolayısıyla, geç kapitalistleşen ülkelerin deneyimlerinin birer kapitalist birikim süreci olduğunu, birikimin temel eğilimlerini, sınıf çatışmalarını birebir içinde barındırdığını ve her ülkenin iç dinamikleri uyarınca özgül bir biçim kazandığını; bununla birlikte dünya genelindeki verili kapitalist ilişkiler tarafından belirlendiğini vurgulamak gerekir. Bu yapı içindeki değişiklikler, küresel birikimin doğrudan ihtiyaçlarını yansıtan uluslararası güçlerle, tekil devletlerin içsel dinamiklerinin gereksinimlerini yansıtan ulusal güçlerin çelişkili birliğinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Bina ve Yaghmaian, 1991).

Bu çerçeveden hareketle, izleyen bölümde GKÜ'lerde birikimin 'soyut' dinamiklerinin aldığı biçimler ve geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükler incelenecektir. Marx'ın Kapital'in ikinci cildinde incelediği genişletilmiş yeniden-üretim şemalarından hareketle, yeniden-üretim sürecinin GKÜ'lerde kazandığı özgüllükler gösterilmeye çalışı-

---

bulma konusunda karşıtlarını izlemiş oluyorlardı; ve de onlar gibi, bu süreçlerin kendilerini somut olarak ortaya koymalarına temel olan ve asli niteliklerini somut olarak belirleyen özgül, tarihsel olarak oluşmuş sınıf yapılarını saptamayı ihmal ediyorlardı". (Brenner, 1986, s. 27).

lacaktır. Türkiye'nin 1970'lerin sonlarında yaşadığı krizi, yeniden-üretim süreci ve bu özgüllükler bağlamında açıklamak üzere bir çerçeve oluşturmak hedeflenmektedir.

2.4 Yeniden-Üretim ve Birikim Sürecinin Özgüllükleri

Önceki bölümde, Sutcliffe/Warren tartışması ekseninde, Türkiye'de 1970'lerde yaşanan kapitalist birikimin 'çarpık' ya da 'bağımlı' olarak nitelenmesi eleştirilmiş, Türkiye'de birikim sürecinin geç kapitalistleşmenin yol açtığı özgüllükleri taşıdığı söylenmişti. Bu özgüllüklerin kriz oluşumu sürecini belirlediği söylenmelidir. Bu alt bölümde, genel olarak geç kapitalistleşen ülkelerde, özel olarak da Türkiye'de süreç içerisinde ortaya çıkan özgüllüklerin belirlenmesi hedeflenmiştir.

Bu bölümün başında vurgulandığı biçimiyle, hem geç kapitalistleşen, hem de geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'de krizin analizinde sermaye birikiminin temel dinamikleri ile bu dinamiklerin özgül belirlenimleri dikkate alınmalıdır. Sermayenin yeniden-üretim sürecinin analizinin, sermaye birikiminin dinamiklerini, birikimin özgüllükleri ve bu dinamikler ve özgüllüklerin krizle ilişkisini birlikte ele alabilmenin en elverişli yolunu sağladığı söylenebilir. Kapitalist üretimde krizler sermaye birikimine içsel olduğu için, sermayenin krizinin incelenmesi, sermaye birikimi sürecinin incelenmesini gerektirir. Sermaye birikimi, esas olarak, sermayenin genişleyen ölçekte yeniden-üretimi demektir. "Kapitalist üretim süreci, böylece, bütünlüklü, bağlantılı bir süreç olarak görünür; sadece metaları, sadece artık-değeri üretmekle kalmaz, fakat ayrıca kapitalist ilişkilerin kendisini de üretir ve yeniden üretir; bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi [üretir]" (Marx, 1997a, s. 724).

2.4.1 Genişletilmiş Yeniden-Üretim

Yeniden-üretim, sermaye birikiminin dinamik bir analizinin koşullarını sağladığı gibi, krizin ortaya çıkış mekanizmasını anlamayı da olanaklı kılar. Yeniden-üretim seviyesine çıkmazsak, toplumun düz, statik ve çarpıtılmış bir görüntüsüyle sınırlanmış oluruz (Munck, 1985, s. 31).

Yeniden-üretimin en önemli sonucu, meta kitlesinin yanında, sermaye ilişkilerinin yeniden-üretimi olmasıdır. Marx'ın (1979, s. 492) belirttiği gibi,

> Nihayet, **bizzat sermaye-emek ilişkisinin, kapitalist ile işçi arasındaki ilişkinin** yeniden-üretimi ve yeni-üretimi, üretim ve değerlenme sürecinin başlıca sonucu olarak görülmektedir. Bu toplumsal ilişki, bu üretim ilişkisi, gerçekte sürecin maddi sonuçlarından çok daha önemli bir ürünüdür. Gerçekten, bu süreçte işçi kendi kendini emek kapasitesi olarak ve kendi karşıtı olarak sermayeyi üretmekte, kapitalist ise kendi kendini sermaye olarak ve kendi karşıtı olarak canlı emek kapasitesini üretmektedir.

Marx, yeniden-üretimin bütün toplumlarda geçerli olduğunu, ancak kapitalist üretime özgüllüğünü kazandıran sürecin genişletilmiş yeniden-üretim süreci olduğunu belirtir. Belli bir dönemde üretilen değerin dönem sonunda nasıl yerine konulduğunu; artık-değerin ek sermayeye nasıl dönüştüğünü; üretilen değerle, kapitalistlerin artık-değeri, işçilerin ücretleri tüketmesi arasında nasıl bir ilişki olduğunu genişletilmiş yeniden-üretimin analizi gösterebilir. Sermaye birikimi için zorunlu ve özgül biçim genişletilmiş yeniden-üretimdir.

Genişletilmiş yeniden-üretimin ön koşulu, kapitalistlerin elde ettikleri artık-değerin bir kısmını tüketmeyip, üretim sürecine yatırmalarıdır. Ek üretim aracı ve emek-gücünün sürece sokulmasıyla, üretim genişletilmektedir. "Karşımıza doğrudan çıkan soru şudur: Üretimde tüketilen sermaye, nasıl oluyor da değer olarak yıllık üründen yerine konuluyor ve bu yerine konma hareketi nasıl oluyor da, artı-değerin kapitalistler, ücretlerin emekçiler tarafından tüketilmesi içiçe geçiyor?" (Marx, 1997b, s. 351).

Marx, sermaye birikiminin soyut biçimini Kapital'in ikinci cildinde geliştirdiği genişletilmiş yeniden-üretim şemalarında ele alır. Bu şemalarda iki kesimli bir üretim yapısından hareket eder. Birinci kesim, üretim araçlarının üretildiği kesimdir; ikinci kesim ise tüketim mallarının üretildiği kesimdir. Bu kesimler birbirinden bağımsız değildir, karşılıklı etkileşim halindedir. Marx, bu şemalarda kapitalist üretimin soyut olanaklılığını ortaya koymayı hedeflemekte; kapitalist üretimin bir yanını, soyut realizasyon olasılığını göstermeye çalışmaktadır (Weeks, 1982a, s. 74). Ancak, böylesi bir soyut ele alış, elbette ki somut belirlenimlerin zenginliğini içermeyecektir ve bu şemalarda olduğu gibi soyut formülasyonlar, ancak somut işleyişin soyut, temel mekanizmasını göstermesi açısından önemlidir.

Bu bağlamda, Marx'ın kapitalist üretim tarzı analizinde iki katego-

riyi ayırt etmek gereklidir: birincisi 'genel olarak sermaye' (capital in general) kategorisidir ve soyut birikimin temel dinamiklerini ve mekanizmalarını içerir. Diğeri 'birçok sermaye' (many capitals) kategorisidir ve sermayeler arası rekabetin analize dahil edildiği, somut kapitalist işleyişe daha yakın bir soyutluk düzeyidir (Rosdolsky, 1980; Moseley, 1995). Marx'ın Kapital'in ilk cildinde 'genel olarak sermaye'yi incelemeye başladığını biliyoruz. İlk ciltte üretim sürecine odaklanmıştır. Kapital'in ikinci cildinde ise, sermaye birikiminde dolaşım sürecini analize dahil etmektedir. Marx'ın, yeniden üretim şemalarını da 'genel olarak sermaye' soyutlama düzeyinde analiz ettiğini belirtmek gerekir. Birikim sürecinin üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olduğunun gösterildiği bu analizde, 'genel olarak sermaye' kategorisi hala geçerlidir.

Şimdi, GKÜ özgüllüklerini yeniden-üretim süreci üzerinden araştırmaya başlamadan önce, genişletilmiş yeniden-üretim şemalarını hatırlayalım. Marx (1997b, s. 353), genişletilmiş yeniden-üretim analizinde toplam üretimi iki büyük kesime ayırır:

> I. **Üretim Araçları**, üretken tüketime geçmek zorunda olan, ya da hiç değilse geçebilecek biçimlere sahip bulunan metalar,
> II. **Tüketim Malları**, kapitalist sınıf ve işçi sınıfının bireysel tüketimine geçtikleri biçime sahip bulunan metalar.

Marx toplumsal üretimi, üretimi gerçekleştirmek üzere 'üretken tüketim' biçiminde kullanılan metalarla, üreticilerin ve kapitalistlerin üretken olmayan tüketimlerini karşılayan metalar olarak ayırt eder. Sermaye, her iki kesimde de iki kısımdan oluşur. İlki 'değişen sermaye'dir; bu kısım üretimde kullanılan emek-gücünün değerine eşittir, yani emek-gücüne ödenen ücretlerin toplamına eşittir. İkincisi 'değişmeyen sermaye'dir ve üretken amaçlar için kullanılan bütün üretim araçlarının değerinden oluşur. Makineler, binalar, hammaddeler, ara mallar vs. değişmeyen sermayenin bileşenleridir.

c: üretim araçları, değişmeyen sermaye
v: işçi ücretleri, değişen sermaye
s: artık-değer olmak üzere:

1. Kesim: c1 + v1 + s1 = w1 (üretim araçları üretimi)
2. Kesim: c2 + v2 + s2 = w2 (tüketim malları üretimi)

Üretim araçlarının üretildiği I. kesimin üretimini, I. ve II. kesimler üretim aracı olarak kullanır. Tüketim malları üretimi yapılan II. kesim-

de, I. ve II. kesimin işçilerinin tüketim malları üretilmektedir. Tüketim mallarının bir kısmını da, her iki kesimin kapitalistleri tüketmektedir.

Genişletilmiş yeniden-üretim, kapitalistin I. veya II. kesimde üretim sonunda elde ettiği artık-değeri, üretimi genişletmek üzere ek değişen ve değişmeyen sermayeye çevirerek, üretken sermayeyi oluşturmasıyla başlar. Genişletilmiş yeniden-üretimin gerçekleşebilmesi için, mevcut üretim koşullarında belli ek koşulların da gerçekleşmesi gerekir. Öncelikle, üretim ölçeğini büyütecek ek emek-gücüne ihtiyaç vardır. Aynı zamanda, genişletilmiş yeniden-üretimin ihtiyacına göre ek üretim aracının sağlanması gerekmektedir. Ek emek-gücünü kiralayacak ve ek üretim araçlarını satın almayı sağlayacak para-sermaye ihtiyacı bir diğer gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla ilişkili olarak, bir önceki üretimde üretilen artık-değerle yüklü metaların satılarak para sermayeye dönüşmesi, yani realize edilmesi gerekir. Ancak, kredi mekanizması ve finans kurumlarının varlığı nedeniyle, para-sermaye ihtiyacı realizasyonun tamamlanmasına gerek olmadan karşılanabilmektedir.

2.4.2 GKÜ'lerde Yeniden-Üretimin Özgüllükleri

Marx, sermaye birikimi analizinde geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikiminin özgüllüklerine değinmemiştir. Ancak Marx'ın formülasyonu, GKÜ'lerdeki birikim süreçlerini de içerecek biçimde genişletilebilir. GKÜ'ler söz konusu olduğunda, birer kapitalist birikim süreci olması açısından, bu ülke deneyimleri de genişletilmiş yeniden-üretim şemasındaki formülasyona uyacaktır. Somut işleyişler söz konusu olduğunda bu ülkelerin birikim süreçleri farklılaşmaktadır, ancak erken kapitalistleşen ülkelerin somut birikim süreçleri de birbirinden farklılaşmaktadır. Sermaye birikiminin genel dinamikleri bütün birikim süreçlerinde geçerlidir; 'geç' kapitalistleşmiş de olsa herhangi bir ülkedeki üretim sürecini 'kapitalist' olarak nitelemek, kapitalist üretime özgüllüğünü veren dinamiklerin işliyor olmasını gerektirir. Bununla birlikte, bu dinamiklerin kazandığı biçimlerde farklılaşmalar olabilir. Ronaldo Munck'un soyut dinamikler ile somut belirlenimler arasındaki farklılaşmayı ifade ettiği sözlerini bir kez daha hatırlarsak: sermayenin 'hareket yasaları' her yerde aynı olabilir, ancak bu yasaların somut işleyişleri büyük farklılıklara yol açmaktadır (Munck, 1985, s. 32).

Munck, bu somut belirlenimlerin GKÜ'lerin erken dönemlerinde

temel bir farklılaşmaya yol açtığını düşünmektedir. Munck'a göre, ilk olarak, kapalı bir ekonomi varsayımı oldukça gerçek dışıdır. Dış ticaret, yeniden-üretim şemasının tamamlayıcı bir ögesi olarak görülmelidir. Temel bir iç pazarın olmaması yüzünden, metaların realizasyonu dış pazarlarda gerçekleşir. İkinci olarak, emeğin sermaye kesimleri arasında bölünmesi, kapitalist-olmayan üretim ilişkilerinin varlığında çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Son olarak, en çok sanayileşmiş 'üçüncü dünya' ülkeleri dışında, ülke içinde sermaye malları üreten sektör bulunmaz (Munck, 1985, s. 32). Munck bu temelde, tarımsal üretimin, devletin, uluslararası işbölümünün dahil edildiği karmaşık bir 'bağımlı yeniden-üretim şeması' oluşturmuştur.

Munck'un sözünü ettiği ögelerin çoğu, geç kapitalistleşen ülkelerde üretimin özgüllüklerinden kaynaklanır. Ancak, bu unsurlardan ilki, yani kapalı bir ekonomi varsayımı, yalnızca geç kapitalistleşen ülkeler için değil, erken kapitalistleşen ülkeler için de hatalı bir varsayım olarak kabul edilmelidir; zira dış ticaretin gelişimi, kapitalist üretime daima eşlik etmiştir. Bununla birlikte, yeniden-üretim şemalarının önemi, kapitalist üretimin soyut olanaklılığını göstermesindedir. Böyle olmasaydı, hemen hemen hiçbir somut birikim sürecinin bu şemalara uygunluğundan bahsedilemezdi. Çünkü kapitalist ülkelerdeki birikim süreçlerini birbirinden yalıtılmış süreçler olarak düşünemeyeceğimize göre, devlet, dış ticaret, sermaye ihracı gibi ögelerin analize dahil edilmesiyle, şemaların açıklayıcılığı ortadan kalkacaktı. Oysa daha önce değinildiği gibi, bu şemaların işlevi, birikimin soyut olanaklılığını göstermektir.

Munck'un temel farklılıklar olarak sıraladığı diğer iki unsur, geç kapitalistleşen ülkelerdeki birikim sürecinin iki özgüllüğünü ifade etmektedir. Tarımsal üretimin ülke ekonomisinde önemli bir payının olması ve emeğin büyük oranda tarımda yer alması, emeğin sermaye kesimleri arasındaki dağılımını karmaşıklaştırmıştır. Diğer unsurla ilişkili olarak, GKÜ'lerde üretim araçları üretiminin bulunmadığı ya da çok zayıf olduğu, bunun 'geç' kapitalistleşmenin zorunlu bir sonucu olduğu yukarıda belirtilmişti.

Munck'un tezlerini biraz farklı biçimde ifade etmek mümkün. Sorun, GKÜ'lerde sermaye birikiminin yeniden-üretim şemalarından temel olarak farklılaşması değildir. Sorun yeniden-üretim şemalarının

gösterdiği birikimin soyut olanaklılığının ve Munck'un ifade ettiği biçimiyle, kapitalist birikimin temel dinamikleri ve eğilimlerinin -bu dinamikler her yerde aynı olmasına karşın- ortaya çıkma biçimlerinin farklılaşmasıdır. Bu farklılaşmaların nasıl ve niçin ortaya çıktığı başlı başına birer sorundur. Bizim açımızdan önemli olan, GKÜ'ler söz konusu olduğunda geç kapitalistleşmenin getirdiği özellikler ve sınırlılıkların, birikim sürecinde bazı özgüllükler yaratmış olmasıdır. Bu çalışmanın amaçları açısından, GKÜ'lere özgüllüğünü veren temel, ortak ve ayırt edici nitelik taşıyan özellikler üzerinde durulacak ve krizin bu farklılaşan biçimlerle ilişkisi araştırılacaktır.

Burada bir parantez açarak, R. Munck'tan hareketle ve yer yer F.H. Cardoso'ya baş vurarak oluşturduğumuz bu çerçevede, Munck ve Cardoso'nun bağımlı kapitalizm ya da bağımlı gelişme nosyonlarını kullanmadığımızı belirtelim. Munck, GKÜ kapitalizmini bağımlı bir ekonomi olarak niteler. Önce Bağımlılık Teorisi içindeki ayrımları ele alır ve eleştirir; ardından üretim tarzı yaklaşımını inceler ve kendi yaklaşımının Bağımlılık/Üretim Tarzı karşıtlığının ötesinde olduğunu belirtir. Bağımlılık teorisinin belli öncüllerini kabul ederek, bu bağımlılığın mekanizmasını kapitalist üretim tarzı yaklaşımından hareketle göstermeye çalışır (Munck, 1985, s. 31). Aralarındaki farklılıkları akılda tutarak, Cardoso'nun da 'bağımlı gelişme'ye yönelik benzer bir yaklaşım geliştirdiği söylenebilir. Cardoso, bazı bağımlı ekonomilerde, yabancı yatırımların artık klasik emperyalizm döneminde olduğu gibi sıfır-toplam sömürü oyunu olmadığını; tamamıyla ekonomik göstergeler düşünüldüğünde, bağımlı ekonomilerin sanayi sektörlerinde gelişmeyi ve tekelleşmeyi göstermenin zor olmadığını belirir. "Bağımlılık, tekelci kapitalizm ve gelişme, çelişkili terimler değildir: yeni tekelci yayılma biçimine entegre olmuş Üçüncü Dünya'nın sektörlerinde, bir çeşit bağımlı kapitalist gelişme gerçekleşmektedir" (1972, s .89) diye yazar.

Cardoso'nun bağımlı gelişme nosyonu, 'ekonomik bağımlılığın yeni biçimleri'nin bulunduğu kabulüne dayanır. Bu yeni biçimleri araştırırken Cardoso, yeni sanayileşen ülkelerde ve Latin Amerika ülkelerinde yabancı yatırımların hammadde, petrol ve tarımdan, sanayi sektörlerine kaydığını verilerle gösterir. Varlıkların büyük kısmı hala geleneksel emperyalist yatırım sektörlerinde bulunsa da, sanayinin genişleme hızı yüksektir. Bu yalnızca Latin Amerika ülkeleri için değil, Afrika ve As-

ya ülkeleri için de geçerlidir. Yeni durumda önemli olan, yalnızca, çok uluslu firmaların, egemenlikleri altındaki ekonomilerin geleneksel sektörleri ve madenleri yerine sanayi sektörlerine yatırım yapması değildir. Bunun da ötesinde, bağımlı ekonomilerin geleneksel sektörleri bile, teknik ve organizasyon olarak ileri modellerde çalışmakta ve bazı örneklerde yerel katılımı ve ortaklığı kabul etmektedir. Bu elbette ki petrol ve madenlerdeki eski emperyalist yatırım biçimlerinin, Brezilya ve Meksika gibi en gelişmiş ülkelerde bile, ortadan kalktığı anlamına gelmez[53] (Cardoso, 1972, s. 88).

Bu çalışmada 'bağımlı kapitalizm' ya da 'bağımlı gelişme' kavramlaştırmasına mesafeli yaklaşılmaktadır. Ancak Munck'un bağımlılık nitelemesinin farklılığı ve üretim tarzı yaklaşımına yakınlığı nedeniyle, oluşturduğu çerçeve bir hareket noktası olarak alınabilir niteliktedir.

Şimdi, GKÜ'lerde genişletilmiş yeniden-üretimden yola çıkarak, özgüllükleri saptamaya geçebiliriz. Başlangıç olarak, iki kesimli üretim yapısının geç kapitalistleşme bağlamında büründüğü biçime yakından bakalım. Geç kapitalistleşen ülkelerde üretimin tüketim malları üretiminde, yani kesim II'de yoğunlaştığı, üretim araçları üretiminin, yani kesim I'in zayıf kaldığı görülmektedir. Üretim araçlarının büyük bölümü ithal edilmektedir. Bu anlamda ilk özgüllük, üretim aracı ithalatının önemli bir bileşen olmasıdır.

Genişletilmiş yeniden-üretim döngüsünün aşamalarına gelince, ilk aşama, para sermayenin üretim aracı ve emek-gücüne dönüştüğü aşamadır. Geç kapitalistleşme süreçlerinde para sermaye en önemli ihtiyaç olarak belirmektedir. Ancak, bu ülkelerde para sermaye kaynaklarının yetersiz olduğu bilinmektedir. Ayrıca, üretimin ithal girdi ve üretim aracına dayanıyor olması, döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı yaratmaktadır.

Üretim devresi, para sermayenin üretim aracı ve emek gücüne çevrilmesiyle başlar demiştik. Üretim araçlarının büyük kısmı ithal edil-

---

53 Cardoso GM, General Electric gibi şirketler için Latin Amerika pazarının, kârları için dolaysız bir amaç olduğunu söyler. Bu nedenle, belirli bir ölçüde, belirli bir yabancı yatırım, bir çeşit iç zenginliği gerektirir. Bağımlı toplumların belli bölümleri, içeride ya da dışarıda, ortak yatırımlar yoluyla bütün sisteme entegre olmuştur. Diğer yandan, içerdeki ekonomik gelişmeye rağmen, uluslararası kapitalizme bağlanmış ülkeler hala bağımlıdır: üretim araçlarının üretimi (teknoloji) gelişmiş kapitalist ekonomilerde yoğunlaşmıştır (Cardoso, 1972, s. 89).

mektedir; emek-gücüne ilişkin olarak da birkaç saptama yapılabilir. Öncelikle, emek-gücünün oluşumu tarımsal yapıların dönüşmesinin bir sonucu olarak görülmelidir. Topraktan koparılan kitleler sanayi kentlerinde proleterleşmektedir. Sanayi üretiminin ilerleyen aşamalarında, proleterleşme de hızlanmıştır.

İkinci aşama, dolaysız üretim aşamasıdır. Artık-değer yalnızca bu aşamada üretilmektedir. Üretim, tüketim malları üretimine dayanmakta ve giderek üretim aracı üretimine doğru bir eğilim göze çarpmaktadır. Sanayi üretiminin gelişmesiyle birlikte bir yandan sermayenin temel eğilimleri giderek görünür olmakta; diğer yandan kapitalist rasyoneller toplumun birçok alanına yayılarak, eski üretim biçimlerini dönüştürmektedir.

Üçüncü aşama, üretilen artık-değer yüklü metaların para-sermayeye dönüştüğü, yani realize olduğu aşamadır. Bu aşamada pazar oluşumu, pazarın sınırlılıkları, tüketim alışkanlıklarındaki değişimler gibi ögeler akla gelmektedir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde genişletilmiş-yeniden üretimin aşamalarını izleyerek elde ettiğimiz bu sonuçları toparlarsak, şöyle bir tablo elde ederiz: İlk olarak, birikim sürecine niteliğini veren içe yönelik birikim sürecinin kendine has özgüllükleri bulunmaktadır. İkinci olarak, para sermaye ve döviz biçiminde para sermayenin, temel bir ihtiyaç olmasına karşılık, çok sınırlı olduğu görülmektedir. Üçüncü olarak, kapitalist rasyonellerin kendini en çok hissettirdiği alanlardan biri olarak tarımsal yapılar dönüşmektedir. Tarımsal üretim, emek havuzunu oluşturacak özgür emek-gücünün kaynağı olmasının yanında, ücret mallarının büyük kısmını oluşturması açısından da önem taşımaktadır. Son olarak, kapitalist toplumlara özgü iki temel sınıfın, işçi sınıfı ve sanayi burjuvazisinin oluşumu ve sınıf mücadelesinin gelişimi, geç kapitalistleşen ülkelerde özgül belirlenimler kazanmaktadır.

2.5 GKÜ'lerde Birikim Sürecinin Özgüllükleri

Şimdi, yukarıda oluşturulan tablodan hareketle özgüllükleri saptamaya geçebiliriz. Bu temel özgüllüklerden ilki, içe yönelik birikim sürecinde sanayi üretiminin yapısıyla ilişkilidir. Sanayi üretimi, tüketim malları üretimine yani kesim II'ye dayanmakta, üretim araçlarının büyük kısmı ülke içinde üretilmeyip dışarıdan ithal edilmektedir. İthalat ihtiyacıyla bir diğer özgüllük olan para-sermayenin çok kısıtlı olmasının

bir araya gelmesi, krize uzanan sürecin temel uğraklarını oluşturmaktadır. Hızlanarak süren yatırımlar için en temel ihtiyaç para-sermaye olarak belirmektedir. Zamanla üretimde ithal girdi oranının yükselmesi, para-sermaye ihtiyacını şiddetlendirmiştir. Ülkelerin ihracat bileşimi genel olarak hammadde ve tarımsal ürünlerden oluştuğu için, makine ve ara mala dayanan ithalatı karşılamaktan uzaktır. Zamanla mamul mal ihracatına geçilse de, ithal girdi ihtiyacı daha hızlı büyümektedir. Özellikle Türkiye'deki birikim süreci düşünüldüğünde, ihracatın ithalatı karşılama oranı genellikle oldukça düşük kalmıştır.

Para sermayenin yetersiz olması, geç kapitalistleşen ülkelerin birikimi uluslararası finans kurumlarından aldıkları kredilerle sürdürmesi sonucu doğurmuştur. Uluslararası sermayeyle girilen kredi ilişkisi, kredi mekanizmasına has çelişkileri taşımaktadır. Geç kapitalistleşen ülkelerin para sermaye ihtiyacı, borçların çığ gibi büyümesi ve ödemeler dengesi sorunlarıyla sonuçlanmıştır.

Üçüncü özgüllük, tarımsal üretimin ülke içinde önemli bir payının bulunması sonucunda ortaya çıkar. Kapitalizm-öncesi koşullarda üretimin yapıldığı tarımsal yapılar, kapitalist üretim geliştikçe ve sanayi yatırımları büyüdükçe dönüşmeye başlamış, kapitalist rasyoneller giderek tarımsal üretimde de yerleşmiştir. Tarımsal üretim, GKÜ'lerde tüketim mallarının önemli bir kısmını karşılaması açısından da özgüllük taşımaktadır. Tüketim mallarını lüks tüketim malları ve ücret malları olarak ayırırsak, erken kapitalistleşen ülkelerde, her iki tüketim malının da sanayi üretimiyle üretilmesi söz konusudur. GKÜ'lerde ise, lüks tüketim malları sanayi üretimiyle üretilirken, ücret mallarının büyük kısmı tarım sektöründe üretilir. Böylece emek-gücünün yeniden-üretiminin büyük kısmını, tarımsal üretim üstlenir. Bu özellik, GKÜ'lerdeki kapitalist üretimin temel bir özgüllüğüdür (Weeks, 1977a, s. 127).

Tarımsal yapıların dönüşmesiyle topraktan kopan kitleler şehirlerde proleterleşirken, erken kapitalistleşen ülkelerdeki proletaryadan farklı olarak kırla bağın bütünüyle kopmamış olması, ayrıca şehirlerde gecekondu tipi yapılaşmalar, emek-gücünün değerini düşürerek, büyüyen sanayi yatırımları için ucuz ve geniş bir emek havuzu yaratmıştır. Sanayi üretiminin yayılmasıyla birlikte proleterleşme hızlanmış ve işçi sınıfı nicelik olarak büyürken, sendikal mücadele güçlenmiştir. Bu bağlamda, sınıfların oluşumuna da değinmek gerekir. Saydığımız süreçler ve özgüllükler, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.5.1 İçe Yönelik Birikim ve Sanayi Üretiminin Yapısı

İçe yönelik sermaye birikimi ya da genel kullanımıyla İthal İkameci Sanayileşme süreci, geç kapitalistleşen ülkelerin çoğunda sermaye birikiminin başlıca biçimi olmuştur. İçe yönelik birikimle İİS birebir örtüşen içeriklere sahip değildir. İçe yönelik birikim derken birikim sürecinden ve bu sürecin iç pazara yönelik olmak gibi temel bir özelliğinden bahsedilmektedir. İİS ise daha teknik bir süreci ifade etmektedir. Devlet politikalarıyla belirlenen ve belli kurumsal düzenlemeleri işaret eden İİS, bir birikim stratejisi olarak görülmektedir.

İçe yönelik birikimi belirleyen başlıca özellik, üretim donanımının çok karmaşık olmadığı, büyük sermaye yatırımlarını ve yüksek teknolojileri gerektirmeyen, üretim araçları ithaline dayanan, pazarın -en azından bir süre için- garanti olduğu sektörlerde üretimin yapılmasıdır. İçe yönelik birikim üretken yatırımlara yönelen sermaye için bir dönem kârlı koşullar sağlamış, sanayi üretimini geliştirmiş, sanayi burjuvazisini güçlendirmiş, ancak bir dizi çelişkiyi de içinde barındırmıştır. Üretim araçları üretiminin zayıf olması, ölçek küçüklüğü, iç pazarın sınırlılığı bir süre sonra birikimi sınırlamaya başlamıştır. S. Savran bu birikim tarzının bir dönem boyunca birikimin motoru olmuşken, çelişkilerin birikimi sonucunda sermaye birikiminin bir engeli haline geldiğine dikkat çermektedir (Savran, 1992, s. 100).

Sermaye birikiminin asli bir unsuru olarak devlet, içe yönelik birikim sürecinde de üretken yatırımların kârlılığını sağlayacak koşulları oluşturmuştur. Ucuz kredi ve teşvikler yoluyla ülke içindeki üretimi desteklemekte, altyapıyı yatırımlarını yapmakta, vergi indirimleri gibi birçok kolaylık sağlamakta ve ithal kotaları ve gümrüklerle sanayiyi dış rekabetten korumaktadır. Kamu yatırımları sanayi üretimine ucuz ara mal ve girdi sağlamaya dönüktür.[54] Kapitalizmin tarihinde, İngiltere dışında kapitalist birikime yönelen diğer bütün ülkelerde korumacı iktisat politikaları uygulanmıştır. Kapitalizmin erken dönemlerindeki birçok örnekte, ülke içindeki ‘bebek sanayileri’ dış rekabetten koruma adına bir dizi tedbir alınmıştır. Ancak bunun temel bir iktisat politikası haline gelmesi, genel olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme rastlar. Ams-

---

54 İİS, iç pazara yönelik sanayiyi desteklemeye, pahalı dış imalat ürünlerinin ithalatında önemli bir azalma sağlamaya ve ülke sanayisini gümrük ve ithalat kontrolleriyle korumaya dayanır (Kiely, 1998, s. 83).

den'e (1990) göre, geç sanayileşen ülkelerde devlet müdahalesi geçmişe oranla daha fazla olma eğilimindedir. Yazara göre bunun sebepleri şöyle ifade edilebilir: Bu ülkelerde teknoloji rekabet koşullarını oluşturamamıştır ve ayrıca düşük ücretlere dayalı geç sanayileşmede üretim, yüksek verimliliğe sahip ülkelerle rekabet edebilecek düzeyde değildir.[55]

Bina ve Yaghmaian (1991), içe yönelik birikim sürecinin geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretimini hızlandırmış ve kapitalist dünyayla entegrasyonu güçlendirmiş olduğuna dikkat çekerler. İçe yönelik birikim, belirli bir tarihsel dönemde, geç kapitalistleşen ülkelerin yerel sermayelerinin çıkarlarını temsil etmekle birlikte, gelişen yerel kapitalist güçlerin, uluslararası sermaye ile olduğu kadar, ölmekte olan eski kapitalizm-öncesi güçlerle olan iktisadi savaşımını da yansıtır. Böylece hem yerel hem de uluslararası ölçekte sınıf savaşımının dışa vurumudur. Diğer yandan, geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye ve teknoloji kıtlığı nedeniyle içe yönelik birikim süreci, yalnızca 'sanayileşmiş' ülkelerin katılımıyla operasyonel hale gelir. Geç kapitalistleşen ülkeler üretim araçlarını ülke dışından ithal ettikleri gibi, bunları satın almak için ihtiyaç duydukları para-sermayeyi de yine kredi biçiminde uluslararası finans kurumlarından sağlamışlardır. Geç kapitalistleşen ülkelerin ithal ikameci sanayileşme talebi, sermayenin uluslararasılaşması tarafından desteklenmiştir (Bina ve Yaghmaian, 1991, s. 115).

İçe yönelik birikim bir dizi çelişkiyi içerir. Krize uzanan süreçte bu çelişkiler üretimin önünde birer engele dönüşmüştür. İlk sınırlılık, üretim sektörleri arasında zayıf bir ilişki olmasından kaynaklanır.

2.5.1.1 Üretim Sektörleri Arasındaki İlişkiler

Erken kapitalistleşen ülkelerde birikim sürecinde, üretim araçları üreten kesim ile tüketim malları üreten kesimin her ikisi de benzer bir gelişmişlik düzeyi sergilerler. İki kesim arasında toplumsal ve sektörel

55 "Eğer parola Birinci Sanayi Devrimi'nde 'bırakınız yapsınlar' ve İkinci Sanayi Devrimi'nde 'bebek sanayileri koruma' idiyse; bu kavram geç sanayileşmiş ülkelerde 'geç kalmışlığın' bedellerini önleyebilecek oranda geniş bir içerik kazanmıştır: parola şimdi 'sübvansiyon'dur. Sübvansiyonlar, içerideki piyasanın gümrük tarifeleriyle korunmasıyla sınırlı değildir; ayrıca ihracat desteklerini, ithalat sübvansiyonlarını, sanayi dalları arasında ekonomik ya da teknik bağlantıları sağlamak için yapılan devlet yatırımlarını da içerir" (Amsden, 1990, s.16).

olarak bütünleşmiş bir yapı söz konusudur. Bütünleşme, bu iki üretim kesimi arasında bağlantılar ve akışlar olması anlamındadır. Bu bağlantılar geriye doğru bağlantı etkisi ve ileriye doğu bağlantı etkisinin yardımıyla gözlenebilir. Bir sektör, ihtiyaç duyduğu girdileri diğer sektörlerin üretiminden karşılar; kendi üretiminin bir bölümünü de diğer sektörler girdi olarak kullanabilir.

Geriye doğru bağlantı etkisi ve ileriye doğru bağlantı etkisi, Albert O. Hirschman'ın çalışmasında (1988) ifade edilmiştir. Hirschman, 'az-gelişmiş' ekonomiler için kalkınma stratejilerini incelediği kitabında, dengesiz büyüme modelini geliştirmiş ve bu ülkelerin sanayisinin 'gelişmiş' ülke sanayilerine göre taşıdığı özgüllükleri ele almıştır.[56]

Hirschman'ın anahtar kavramlarından biri, dengesiz-büyümeyi analizinde geliştirdiği yeni bir kavram olan, 'uyarılmış yatırımlar'dır; yazar, uyarılmış yatırımların ekonomideki hızlandırıcı etkisini araştır-

56 Bu çalışmanın çerçevesi ve sınırlılıkları açısından, Hirschman ve diğer gelişme kuramcılarının büyüme kuramları incelenmeyecektir. Ancak, yeri geldikçe bu teorilerde öne çıkan vurgulara değinmenin GKÜ'lerde sanayileşme sürecinin daha iyi anlaşılması için yararlı olacağı düşünülmüştür. Hirschman anılan çalışmasında, 'dengeli büyüme' teorilerine karşı 'dengesiz büyüme' teorisini geliştirmiştir. Dengeli büyümede her faaliyet diğerleriyle her adımda mükemmel bir biçimde genişlerken, dengesiz büyümede eşitsiz bir biçimde gelişen bir ya da birkaç sektörün gelişimi diğer sektörleri uyaracak, yeni sektörler yaratacak ve bu sektörlerin gelişimi diğer sektörleri tetikleyecektir. Sektörler aynı düzeye geldiğinde bir başka sektör öne çıkacak ve benzer süreçler tekrarlanacaktır. Hirschman (1988, s. 63), dengesiz büyümenin dengeli büyümeye karşı avantajını şöyle ifade eder: "…[dengesiz büyüme] uyarılmış (induced) yatırım kararları için kaydedeğer alan bırakır ve böylece birincil kıt kaynağımızı, yani akıllıca karar almayı ekonomize eder". Hirschman'a göre dengesiz büyüme ekonominin dinamik gelişmesine yol açacaktır. Hirschman (1988, s. 66), dengesiz büyümenin 'az-gelişmiş' ülkelerin 'kalkınma'sı açısından önemini, "[E]konominin ileriye doğru hareketi sürdürülmek isteniyorsa, kalkınma politikasının görevi gerilimleri, orantısızlıkları ve dengesizlikleri temin etmektir" sözleriyle ifade eder ve 'dengeden uzaklaşmaya öncülük eden' zincirleme sürecin, kalkınma için en ideal yol olduğunu yazar. Zincirdeki her bir hareket bir önceki dengesizlik tarafından uyarılmıştır ve bir ileri hareketi gerektirecek, yeni bir dengesizlik oluşturur. Bu hareket sanayiler açısından şöyle anlatılabilir: A sanayiindeki genişleme, A'ya dışsal olan B sanayine öncülük edecek ve bunun B'de yol açtığı genişleme B'ye dışsal olan A ya da C sanayine öncülük edecek ve bu süreç zincirleme devam edecektir. Her bir aşamada bir sanayi, bir önceki genişlemede yaratılan dışsal ekonomilerin avantajından faydalanacak ve aynı zamanda yeni dışsal ekonomiler yaratacaktır (Hirschman, 1988, s. 66-7).

mıştır. Hirschman bu kavramın, yatırımın çıktıda bir önceki artışla doğrudan bağlantılı olduğu 'gelişmiş' ülkelerden çok, 'az-gelişmiş' ülkelerin ekonomilerine uygun olduğunu söyler. Çünkü bütünleşmiş bir sınai ve tarımsal yapıya sahip olan 'gelişmiş ülke' ekonomilerinde talepteki bir artış, kapasitede yavaş bir genişlemeye neden olur. Bu ekonomilerde asıl dinamik değişiklikler 'otonom' yatırımlardan kaynaklanır. Ancak Hirschman, bu resmin 'büyüme' sürecinde olan 'az-gelişmiş' ülke ekonomilerine hiç de uygun olmadığı görüşündedir. Bu görüşünü bira sanayini örnek vererek destekler. Bira talebinde bir artış olduğunu varsayalım. Talep artışı yalnızca bira sanayinde kapasite artışına sebep olmakla kalmayacak, belli bir noktada yerel şişe üretimine, yerel bira mayalamaya ve bütün zincirleme reaksiyonun yerel ölçekte işlemesine yol açacaktır. Diğer bir deyişle, bu tamamlayıcı etkiler, 'az-gelişmiş' ekonomide gerçek bir dönüşüme sebep olabilecektir (Hirschman, 1988, s. 70).

Hirschman (1988, s. 50), 'uyarılmış' yatırımları arttırmak için gerekli mekanizmaları araştırırken geriye doğru ve ileriye doğru bağlantı etkilerini ayrıntılı olarak ele alır. Geriye doğru bağlantı etkisini, girdi-tedariki ya da türetilmiş talep olarak da adlandırmaktadır. Bu etkiye göre, birincil olmayan ekonomik faaliyetlerin, bu faaliyetlerde gerekli olan girdilerin yerel üretimi için arzı uyaracağını yazar. İleri doğru bağlantı etkisini, 'çıktı-kullanmak' biçiminde de adlandırır; bu etkiye göre ise, bir ekonomik faaliyetin çıktıları, bazı yeni faaliyetler için girdi olarak kullanılır (Hirschman, 1988, s. 100).

Geriye doğru bağlantı etkisi, bir sektör üretiminde, diğer sektörden sağlanan girdilerin payını gösterir ve sektörün üretim teknolojisinin bir göstergesidir. Girdi talebi yüksekse, sektör üretimindeki bir artış, girdi veren sektördeki üretimi de hızlandırır. İleriye doğru bağlantı etkisi ise herhangi bir sektörün üretimine olan ara talebin, sektörün toplam üretimi içindeki payını gösterir. İleriye doğru bağlantı etkisinin ekonomik anlamı, sektörün üretimini girdi olarak kullanan sektörlerin gelişmesine katkısıdır (Kepenek, 1977a, s. 10). Erken kapitalistleşen ülkelerde ileri ve geri bağlantıların güçlü kurulduğunu söyleyebiliriz. Tüketim malları üretimindeki bir artış, sermaye malları sektöründe türev bir talep doğurur. Hirschman'ın vurguladığı gibi, de Janvry de (1981, s. 27) yatırımları hızlandırmak ve ekonominin diğer sektörlerini geliştirmek

için sektörel akışlar ve bağlantıların çok önemli olduğuna dikkat çeker.[57]

Ancak, GKÜ'ler söz konusu olduğunda, içe yönelik birikim sürecinde sektörler arası bağlantılar zayıftır. Hirschman (1988, s.109), "[k]arşılıklı bağımlılığın ve bağlantının olmaması, elbette ki azgelişmiş ekonomilerin en tipik karakteristiklerinden biridir" diye yazmış, GKÜ'lerin bu özelliğini, tarımsal üretimin ve özellikle geçimlik tarımın bağlantı etkilerine sahip olmamasıyla ilişkilendirmiştir. GKÜ'lerde, sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere, tarımsal üretimin ağırlıkta olduğunu düşündüğümüzde bu ilişki daha açık hale gelmektedir. Hirschman öncelikle, bütün birincil mal üretiminin, tanım gereği, geriye-doğru bağlantı etkisi olmadığına dikkat çeker. Ancak bu noktada, tarımsal üretimde kullanılmaya başlanan kimyasal gübre, böcek ilaçları ve makineleri hesaba katmak gerekir. Hirschman, yine de, tarım ve madencilikte ileriye doğru bağlantı etkisinin zayıf olduğunu yazar. Tarımsal ürünün büyük kısmı tüketime ve ihracata yönelik olduğu için başka sektörlerde girdi olarak kullanılmamaktadır. Ancak tarımla sanayi arasındaki karşılıklı ilişkinin gelişmesiyle birlikte tarımsal ürünler sanayi için girdi olarak kullanılmaya başlamıştır.

W.W. Rostow, GKÜ'lerin kalkınma stratejisi olarak 'kalkış teorisini' geliştirdiği çalışmasında, sanayideki sektörler arasındaki ilişkiyi, Hirschman'ın kalkınmanın motoru olarak gördüğü ve ileri-geri bağlantılar çerçevesinde incelediği 'uyarılmış yatırımlar'a benzer biçimde ele almıştır.[58] Rostow'un sanayi üretimi ve sektörlere dair analizinin Hirsc-

---

57 Alain de Janvry, bütünleşme yerine 'eklemlenme' nosyonunu kullanmaktadır. Buna göre 'merkez' ülkeler toplumsal ve sektörel olarak eklemlenmiş bir yapı oluştururken, 'çevre' ülkeler toplumsal ve sektörel olarak eklemlenmemiştir (de Janvry, 1981, s. 25). Ancak de Janvry'nin eklemlenme nosyonu, Amin'in kullandığı 'eklemsizleşme' kavramıyla aynı değildir. Amin 'çevre'nin 'merkez'in ihtiyaçlarına göre işlev gördüğünü söyler ve bu anlayış 'çevre'de ekonominin kendine ait içsel dinamiklerinin olmadığı varsayımına dayanır (de Janvry, 1981, s. 41).

58 Yukarıdaki dipnotta belirtilen sınırlılıklar ve gereklilikler çerçevesinde, bu noktada Rostow'un büyüme modelinden de kısaca söz edebiliriz. Rostow'un büyüme modeli, büyük 'kalkış'a odaklanmıştır ve kalkış öncesi ve sonrası aşamaları da içeren aşamalı bir tarih anlayışının ürünüdür. Rostow bütün toplumları, ekonomik boyutlarına göre, beş farklı kategoride toplamanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Bu aşamalar, geleneksel toplum, kalkışın önkoşulları, kalkış ve olgunluğa yönelim aşamaları ile kitle tüketimi çağıdır (Rostow, 1960, s. 4). Geleneksel toplum New-

hman'ın analizi kadar ayrıntılı ve incelikli olmadığı söylenmelidir. Rostow (1960, s. 52), ekonominin sektörlerini üç grupta toplamaktadır:

1. Birincil büyüme sektörleri: teknolojik yenilikler veya yeni kârlı işletmeler ya da şimdiye dek keşfedilmemiş kaynaklar için olanakların yüksek büyüme oranları ortaya koyduğu ve ekonominin diğer alanlarında genişletici güçleri harekete geçirdiği sektörlerdir.
2. Bütünleyici büyüme sektörleri: birincil sektördeki gelişmelere doğrudan tepki vererek hızlı gelişmelerin yaşandığı sektörlerdir. Örneğin, kömür, demir ve demiryoluyla ilişkili mühendislik sektörleri.
3. Türetilmiş büyüme sektörleri: toplam reel gelir, nüfus, sanayi üretimi gibi değişkenlerdeki büyümeyle ilişkili olarak gelişen sektörlerdir. Nüfus artışıyla ilişkili olarak, gıda üretimi buna örnek olarak gösterilebilir.

---

ton-öncesi bilim ve teknolojiye dayalı, tarımsal üretimin hakim olduğu, üretim fonksiyolarının sınırlı bir biçimde gelişmiş olduğu toplumsal yapıyı işaret eder. Büyümenin ikinci aşaması, kalkış için gerekli ön-koşulların geliştiği aşamadır. Rostow kalkış için tarihte iki farklı ön-koşul durumu yaşandığını yazmıştır. Bunlardan ilki genel durum diye nitelendirdiği ve Batı Avrupa, Asya'nın büyük kısmı, Orta doğu, Afrika'yı içine alan biçimdir. Bu biçimde kalkışın ön-koşulları, toplumsal yapı, siyasal sistem ve teknolojide kökten dönüşümleri gerektirmiştir. İkinci durum ABD, Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada gibi az sayıda 'özgür doğmuş' ülkeyi içermektedir (Rostow, 1960, s. 17). Üçüncü aşama, kalkışın önündeki engellerin ve dirençlerin ortadan kalktığı aşamadır. Kalkış aşamasında yeni sanayiler hızla gelişir; kâr oranları yüksektir ve kârlar yeni yatırımlara yönlendirilir; yeni teknikler tarımda da yaygınlaşır ve tarımsal üretim ticarileşir. Olgunluğa yönelme aşaması uzun bir aşamadır. Teknoloji gelişir, yeni sanayiler ivmelenir, ekonomi uluslararası ekonomi içinde bir yer edinir, eskiden ithal edilen ürünler içerde üretilmeye başlanır, yeni ithalat gerekleri doğar, bunlara karşılık yeni ihraç ürünleri üretilir. Son aşama olan kitle-tüketimi çağında öncü sektörler dayanıklı tüketim malları ve hizmet sektörleridir. Bu aşama tüketim ürünlerine dayalıdır ve refah toplumunu içerir. Bu aşama 'az-gelişmiş' toplumların olduğu kadar, Batı Avrupa ülkeleri gibi gelişmenin daha ileri aşamalarındaki ülkelerin de hedefidir: ABD toplumuna işaret eder (Rostow, 1960, s. 8-10). Rostow'un modeli İngiliz sanayi devriminin analizine dayanır ve bütün toplumların aynı aşamalardan geçeceğini öne sürer (Roxborough, 1979, s. 16). Rostow'un tarih anlayışının Modernleşme Okulu'nun tarih anlayışının bir uzantısı olduğu söylenebilir : "...geleneksel ile moderb arasında tarihsel olarak bir zaman farkı tespit edilmektedir. Zamana bağlı böyle bir farkın tespiti, geleneksel'den modern'e doğru çizilen modernleşme/gelişme sürecinin sonlu bir süreç olduğu önkabulüne dayanmaktadır. Buna göre modern toplumlar insanlık tarihi açısından olunması gereken yere ulaşmış bulunmaktadırlar. Geleneksel toplumlar ise başlangıç noktasında olup, bu noktadan hareketle son noktaya ulaşacaklardır" (Türkay, 1995a, s. 119).

Rostow, büyümenin erken aşamalarında birincil ve bütünleyici büyüme sektörlerinin momentumlarını asıl olarak maliyet-arz tarafında gerçekleşen değişikliklerden aldığını; ancak sonuçta, elbette ki talep değişikliklerinden de etkilendiğini belirtir. Türetilmiş büyüme sektörleri ise esas olarak talepteki değişikliklerle bağlantılıdır. Rostow'a göre kalkış boyunca sektörlerin davranışı, genel olarak büyüme sürecinin özel bir versiyonu olarak görülebilir. Kalkınma, farklı öncü sektörlerle, farklı yollarda, sürekli olarak tekrarlanan bir süreci içerir. Kitle-tüketimi çağında ise, öncü sektörler tüketime dayalı sektörler haline gelir (Rostow, 1960, s. 53).

Rostow'un sektörleri bölümleme biçimi işlevsel bir ayrım olarak görünmemektedir. Bununla birlikte 'birincil büyüme sektörleri'nin, Hirschman'ın 'uyarılmış yatırımlar'ına benzediği söylenebilir. Çünkü birincil büyüme sektörleri, yeni üretim alanları ve teknolojik yenilikleri işaret etmekle birlikte, sanayinin diğer alanlarını tetikleyen bir niteliğe sahip görünmektedir.

Bu bölümün başlarında, Amsden ve Gerschenkron'a değinirken, sorunun kapitalist gelişme olarak değil sanayileşme olarak tarif edilmesinin yol açtığı sınırlılıklara değinilmişti. Hirschman ve Rostow'un çalışmalarında da bu sınırlılıklar görülmektedir.[59] Sanayileşme belirli bir sanayileşme normuna kıyasla nicel olarak tanımlanmıştır. Hirshman ve Rostow'un çalışmalarında "başarılı bir sanayileşme için ne yapmak gerekir?" sorusu çok daha açık bir biçimde ortaya konmakta ve bu soruya yanıt aranmaktadır. 'Uyarılmış yatırımlar', 'birincil büyüme sektörleri' gibi nitelemeler, sanayileşme için uygulanacak yöntemler açısından ipuçları arayışının sonuçlarıdır. Her iki çalışmada da sanayileşmenin teknik bir süreç olarak kavrandığı söylenebilir. Hirschman'ın analizi geç kapitalistleşen ülkelerde sanayileşme sürecinin özgül yanlarını araştırmakta ve sanayi üretiminin, sektörel ilişkilerin ve sanayinin dinamik yapısının detaylı bir incelemesini sunmakta olsa da, sanayileşme, belirli toplumsal ve özellikle de sınıfsal ilişkilerden özünde bağımsız,

59 Bu sınırlılıklar, gelişme iktisadının taşıdığı sınırlılıklarla ilintilidir :"…gelişme iktisadı dayandığı doğrusal tarih anlayışı nedeniyle tarih dışı; geçerli olan sistemin sürekliliğini sağlama işlevi doğrultusunda, ulusal ve uluslarararası düzeylerde içinde bulunduğu müdahaleci pratik nedeniyle ideolojik; gelişme sorununu iktisat disiplininin sınırları içinde ele alması ve bu sınırları aşamaması nedeniyle de bilimsel olarak muhafazakar bir özelliğe sahip olmuştur" (Türkay, 1995b, s. 195).

salt teknik bir süreç olarak tasavvur edilmektedir.

GKÜ'lerin sanayi üretiminde sektörlerin gelişiminin eş düzeyde olmadığı görülmektedir. Kapitalist yeniden-üretim açısından üretim araçlarının üretildiği kesim olan kesim I, yeniden-üretimin stratejik bir parçasıdır. Ancak bu önemli bileşen, GKÜ ekonomilerinde bulunmamaktadır (Munck, 1985; Cardoso, 1972, s. 90). Sanayi üretimi için gerekli olan ara-mal ve sermaye malları –üretim araçlarının büyük kısmı- ithalat yoluyla karşılanır. Bununla bağlantılı olarak, sektörel bütünleşmeden söz etmek de zordur. Hammadde üretiminde -tarım ve madencilik- ileri bağlantılar ve içe dönük sanayi üretiminde geri bağlantılar çok zayıftır (de Janvry, 1981, s. 33).

De Janvry (1981, s. 39), sektörel olarak eklemlenmemiş ekonomilerde içe yönelik birikim sürecinde uygulanan İİS'nin gittikçe artan oranda sermaye malı ve teknolojik bilgi ithalatına ihtiyaç yaratacağına ve bunun sonucunda ödemeler bilançosunda oluşan yapısal açıkların sanayi üretiminde tıkanıklığa yol açacağına dikkat çeker. Başlarda, İİS sürecinin ekonomide güçlü ileri ve geri bağlantıların oluşmasını sağlayacak dinamik bir süreç yaratıp, ödemeler dengesi sorunlarıyla ve döviz kıtlığıyla savaşta etkili bir yol olacağı umulmuştur. Ancak çoğu durumda, beklenen sektör içi ve sektörler arası bağlantıların oluşması başarısız olmakla kalmamış, ödemeler dengesi sorunları da şiddetlenmiştir. Yalnızca ekonomilerin ithalat bileşimi değişmiş, ara-mal ve sermaye malı ithalatı talebi daha da artmıştır. Zamanla sermaye malları ve teknoloji ithali ihtiyacı derinleşmiştir. İİS, kapitalist dönüşümü hızlandırmakla birlikte, yeni sorunlar da ortaya çıkarmıştır (Bina ve Yaghmaian, 1991, s. 121). Ülke içinde para-sermayenin yetersiz olması bir sorun olarak belirmiş; ithalat ihtiyacı arttıkça, ödemeler bilançosu dengesizlikleri ve yoğun borçlanma yaşanmıştır.

İthalata dayalı bir üretim yapısının oluşması, üretimin önünde önemli bir engele dönüşmüştür. Sanayi üretiminin devam edebilmesi, gerekli üretim araçlarının ithal edilebilmesine bağlıdır. Genişletilmiş yeniden-üretim, üretim aracı ihtiyacını arttıracağı için, üretken yatırımların hızlanmasının ve sanayi üretiminin büyümesinin üretim aracı ithalatını büyüteceğini söylemek olanaklıdır. Dayanıksız tüketim malları üretiminden dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmesi sermaye-yoğun üretim tekniklerini gerektirdiği için, ithalat gereği artarken, üretim-

de ithal girdi oranı yükselir. Tüketim malları üretiminden ara mal ve sermaye malı gibi üretim araçlarına doğru evrilen sanayi üretiminde I. kesim gelişirken, bu metaların üretilmesi için gerekli üretim araçlarının yine ithal edilmesinin gerekmesi, ithalatın önemini gittikçe arttırır.

Artan ithalat, artan oranda ihracatı gerektirecektir. Sektörel eklemlenmenin olmadığı koşullarda içe yönelik birikim, sermaye mallarının ithalatı için gittikçe artan oranda döviz ihtiyacı yaratır. Bu ihtiyaç, aynı zamanda, hâlâ asıl olarak tarıma ve madenciliğe dayalı olan ihracat kapasitesinin artmasını gerektirir (de Janvry, 1981, s. 152). Bu bağlamda, uluslararası sermaye ile kurulan ticaret ilişkisinin, GKÜ'deki kapitalist üretimin koşullarını -az ya da çok- belirlediğini söylemek çok yanlış olmayacaktır. Bununla bağlantılı olarak ihracat sektörünün, -tartışmalı olduğunu akılda tutarak- üretim mallarını satın alacak dövizi yaratarak bu açığı dolduracağı söylenebilir (Munck, 1985, s. 32). Brezilya, Meksika gibi Latin Amerika ülkelerinde ihracat gelirleri nispeten yeterli düzeydedir. Ancak, Türkiye gibi ihracatı çok düşük olan bir ülkede, 1950'lerden itibaren ithalat hızla yükselirken ihracatın çok fazla değişmemesi, açıkları giderek önemli bir sorun haline getirmiştir. Bu bağlamda, Brezilya ve Türkiye'nin 1977 yılına ait ithalat ve ihracat verilerinin karşılaştırılması bir fikir verebilir. Brezilya'nın kişi başına ithalatı 118, kişi başına ihracatı 108 dolardır. Türkiye'nin kişi başına ithalatı 137 dolarken, ihracatı 42 dolarla sınırlı kalmıştır (TÜSİAD, 1979c, s. 46).

GKÜ'de yabancı sermaye yatırımları da, eşitsiz ve kısmi olarak, genişlemiş yeniden-üretimi yaratmaktadır (Munck, 1985, s. 33). Cardoso, kapitalist gelişme sürecinin, bağımlılık bağlantılarını bu biçimde yeniden-üreterek, tüketim malları üretimi ve sermaye malları sektörü arasındaki bağlantıyı belirlediğini ifade eder. Latin Amerika ülkelerinde büyük bir ağırlığa ulaşan yabancı sermaye yatırımları, birikim sürecinin önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Türkiye'de ise, yabancı sermayeyle birçok ortaklık bulunmakla birlikte, yabancı yatırımların göreli olarak sınırlı kaldığı söylenebilir.

Geç kapitalistleşmiş ülkelerde birikim sürecinin en önemli çelişkilerinden biri bu özgüllükte şekillenir. Para-sermaye kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle bu ülkelerde birikim, uluslararası resmi ve özel finans kaynaklarından karşılanan kredilerle sürmüştür. Üretimin ithalat gereği yükseldikçe para-sermaye ihtiyacı da artmış, giderek ülkelerin

kredi borcu birikmiş, zamanla geçmiş borçların faizlerini ödeyebilmek için bile kredi alınması gerekmiştir. Türkiye'yi 1970'lerin sonunda krize götüren süreç kısaca böyle özetlenebilir.

2.5.1.2 İçe Yönelik Birikimin Diğer Sınırlılıkları

İçe yönelik birikim sürecinin bir diğer çelişkisi, iç pazara dönük tüketim malları üretimi yapılmasıyla ilişkilidir. Belirli bir dönem boyunca elverişli koşullar sağlayan iç pazar, bir süre sonra sınırlarına ulaşacaktır. Talep, elbette ki üretimin temel bir dinamiği olarak görülmemelidir. Eksik-tüketimci analizler incelenirken belirtildiği gibi, üretimi belirleyen tüketim ya da pazar değildir. GKÜ'ler açısından da bunalımı yalnızca pazarın etkisiyle açıklamak mümkün görünmemektedir; pazarı da içeren karmaşık ilişkilerden hareketle bir açıklama getirilebilir. Türkiye'de 1970'lerde dayanıklı tüketim malları üretiminin ülke içinde yaygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte ülke içi talebin yavaşladığını söyleyebiliriz. Bir süre sonra üretim araçları üretimine geçilmeye başlanmış, ancak ithal girdi ihtiyacının yükselmesi ve bununla bağlantılı olarak para sermaye ihtiyacının şiddetlenmesi, birikim sürecinde tıkanıklıklara yol açmıştır.

İçe yönelik birikimin bir çelişkisi de düşük kaliteli üretime dayanır. Kotalarla, gümrük duvarlarıyla dış rekabetten korunan ülke içinde pahalı ve düşük kaliteli ürünler üretildiği söylenebilir. Sanayi yatırımlarının erken dönemlerine karşılık gelen ürünlerin basit üretim teknikleriyle, küçük ölçekli birimlerde, daha ucuza üretilen kaliteli yabancı ürünlerle rekabet etmesi gerekmeden üretilmesi, belli kalite standartlarının altında kalmasına yol açmıştır. Bir dönem boyunca yüksek kârlarla devam eden bu süreç, tüketim malları pazarı doyma sınırına yaklaştıkça birikimin bir engeline dönüşmüştür. Zira bu ürünlerin uluslararası pazarlarda rekabet şansı çok zayıftır.

Özetle, içe yönelik birikimin başlıca özgüllüğü, tüketim malları üretimi yapılan II. kesim'e dayanması ve üretim araçları üreten I. kesim'in oldukça zayıf olmasıdır. Üretim araçları ithal edilmektedir. Tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesiyle ithalalat gereği giderek büyümüştür. Son olarak içe yönelik birikimin düşük ölçeğe ve pahalı, kalitesiz mal üretimine dayanmasının bir süre sonra birikimin bir engeline dönüştüğü söylenebilir. Sonuç olarak, de Janvry'nin sözleriyle, 'eklemlenmemiş ekonominin' temel çelişkileri

şunlardır: zayıf finans kapasitesi, sınırlı pazar ölçeği, ödemeler dengesi açıkları. Bu çelişkilerden her biri, krizlerin sebebidir. Ayrıca GKÜ ekonomisi, 'merkez' ülkelerdeki krizlerden de güçlü bir biçimde etkilenmekte ve bu etkilenmeye bağlı olarak hammadde talebi ve ithalat kapasitesi dalgalanmaktadır (de Janvry, 1981, s. 40).

Geç kapitalistleşen ülkelerde içe yönelik birikim sürecinin sayılan özellik ve sınırlılıklarının yanında, sanayi üretiminin gelişimiyle birlikte yoğunlaşma ve merkezileşme gibi sermayenin temel eğilimlerini sergilediğini belirtmek gerekir. Şimdi kısaca bu eğilimlerin gelişimine bakalım.

2.5.1.3 Sermayenin Yoğunlaşma ve Merkezileşme Eğilimleri: Tekelleşme – Holdingleşme

Geç kapitalistleşen ülkelerde sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin niteliğini incelemeden önce, bu eğilimlerin içeriklerini hatırlamakta yarar var. Sürekli olarak artık-değerin üretildiği ve yeniden-üretildiği, üretilen artık-değerin yeniden üretime-yatırıldığı bir süreç olarak sermaye birikimi süreci iki temel eğilim sergiler. İlk eğilim, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla giderek büyümesi sonucunu veren yoğunlaşma eğilimidir. Eğilimin temelinde daha fazla artık-değer üretme arzusu yatar. Makinalaşma ve yeni üretim yöntemlerinin hayata geçirilmesiyle elde edilen üretkenlik artışı kendini iki biçimde ortaya koyar. Bir yandan üretim koşullarının kitlesi büyümektedir, diğer yandan toplam sermaye içinde ücretlerin payı giderek düşmektedir. Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, değişmeyen sermayede değişen sermayeye oranla bir artış olarak, değer bileşimine de yansır (Marx, 1997a, s. 594). Marx (1990, s. 219), bunu sermayenin yoğunlaşması olarak adlandırmaktadır. Emek üretkenliğinin yükselmesiyle bir yandan artık-emek yükselir, yani emek-gücünün yeniden üretimi için gerekli emek-zamanı düşer, diğer yandan belli bir sermayeyi harekete geçirmek için gerekli işçi sayısı azalır.

Artık-değerin sürekli olarak sermayeye dönüştürülmesi, sermayenin kitlesel olarak büyümesini sağlarken, bir yandan da büyüyen sermayeyi bireysel kapitalistin elinde yoğunlaştırır. Bu, sermayenin merkezileşmesidir. Sermayenin merkezileşme eğilimi, sermayenin yoğunlaşmasıyla birlikte yürür; ancak onu yoğunlaşma eğiliminden ayıran, yoğunlaşan sermayenin bireysel kapitalistin elinde toplanması, merke-

zileşmesidir. Diğer bir deyişle söz konusu olan, gittikçe daha az sayıda kapitalistin, gittikçe çoğalan miktarda ve değerde sermayeyi elinde toplama sürecidir. “Başka yerlerde birçok kapitalistin elinden çıkan sermayeler, burada tek bir kapitalistin elinde büyük bir kitle halinde toplanır. İşte bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda sermayenin merkezileşmesidir” (Marx, 1997a, s. 597). Sermayenin merkezileşmesi özellikle kriz dönemlerinde hızlanır, çünkü krizin bir anlamı da, sermayenin yeniden-yapılanmasını gerektirmesidir. Kriz dönemlerinde kâr oranlarının düşmesi, daha güçlü sermayelerin zayıf olanlarla birleşmesi, merkezileşmeyi güçlendirir (Andreff, 1984, s. 59). Sermayenin merkezileşme eğilimi, anonim şirket oluşumlarında, tekelleşme sürecinde belirgin olarak ortaya çıkar.

Anwar Shaikh, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin, sermayenin iki farklı görünüşü olduğunu söylemektedir. Emek süreci açısından, yeni üretim tekniklerinin hayata geçirilmesi, işçi başına yatırılan sermaye miktarını yükseltir; bu sermayenin yoğunlaşmasıdır. Bireysel kapitalist açısından, kredi mekanizmasının daha büyük yatırımlara izin vermesi ve rekabetin zayıf sermayelerin büyükler tarafından ele geçirilmesini sağlamasıyla, yoğunlaşmış sermaye kapitalistin elinde toplanır; bu da sermayenin merkezileşmesidir (Shaikh, 1983, s. 68).

Yukarıda sermayenin yoğunlaşma süreci kısaca özetlenmişti. Bu süreç, bir açıdan da, sermayenin bileşiminin nasıl değiştiğini tarif etmektedir. İlk bölümde kâr oranlarının düşme eğilimi yasası incelirken, üretkenlik artışı sağlamak amacıyla teknik bir yeniliğin hayata geçirilmesinin, sermayenin teknik bileşimini değiştirdiğinden söz edilmişti. Teknolojik gelişmeler ve makineleşme emeğin üretkenliğini yükseltirken, artık-değerin tek kaynağı olan işçilerin emek-gücünün temsil ettiği değerin, sabit sermaye ve hammaddelerin değer toplamına oranı giderek azalır. Marx, bu oranın değer cinsinden ifadesini, sermayenin organik bileşimi olarak tanımlar.

Geç kapitalistleşen ülkelerin sermayenin bu temel eğilimlerinin somutlaşması açısından bir istisna oluşturmadığını belirtmek gerekir. Hatta, bu ülkelerin kapitalizmin dünya genelinde eriştiği belirli bir gelişmişlik düzeyi –tekelleşme eğilimlerinin güçlenmesi, uluslararası ölçekte büyük üretim organizasyonlarının oluşması- aşamasında sanayi

üretimine başlamış olmalarının, erken kapitalistleşme süreçlerine oranla, sanayileşmenin çok daha erken dönemlerinde tekelleşmeyi ortaya çıkardığı söylenebilir. Orhan Silier (1976, s. 14) bu oluşumu oldukça açık biçimde ortaya koymaktadır: "Kapitalist gelişimin daha geç başladığı ülkelerde, daha erken ve güçlü bir yoğunlaşma, toplulaşma ve tekelleşme eğilimi görülmesinin temel nedeni, bu ülkelerin ötekilerin geçtiği yolu adım adım izlemeyip, en son teknik, düzey ve organizasyon biçimine uygun birimler kurmalarıdır".

A. Amsden GKÜ'lerde kitlesel üretimin farklı bir örgütlenme biçimini aldığına dikkat çeker. Amsden'in (1989, s. 9) 'çeşitlenmiş iş grubu' adını verdiği bu yapılanmalara bir çok GKÜ'de rastlanmaktadır. "Çeşitlenmiş iş grupları bütün geç sanayileşmiş ülkelerde ortaktır, ancak Kore'dekiler çok daha büyüktür." [60]

Çeşitlenmiş iş grupları, geniş ve birbirleriyle çok ilişkili olmayan iş gruplarını kapsamaktadır.[61] Geç sanayileşme, bu grupların bağlantısız sanayi dallarına yayılmasını ve anonim şirketlerle finans kaynakları arasında yakın bir ilişki kurulmasını sağlar. Organizasyonun tek bir aile tarafından yönetilmesiyle, grupta yer alan tüm sanayi dalları arasında yakın bağlar kurulabilir. Sanayi dallarının geniş bir bölümüne yayılmışlık ve buna bağlı merkezi koordinasyon, geç sanayileşen ülkelere büyük bir avantaj ve yeni sanayilere kolayca girme olanağı sağlayabilir.[62] Kore'de chaebol adıyla anılan bu çeşitlenmiş iş grupları, geç sanayileşmeye özgüdür (Amsden, 1990, s. 17).

Türkiye'de holding biçimindeki örgütlenmeler bu tür gruplara örnek olarak gösterilebilir. Ahmet Aker, Türkiye'de sanayinin hakimiyeti ile tekelleşmenin aynı zamana rastladığını belirtmektedir. Aker'e (1975, s. 8) göre bu durum "... geri kalmışlığın bir özelliğidir ve sana-

---

60 Amsden (1990, s. 16), Uluslararası İş Tarihi Konferansı üzerine yapılan bir çalışmada, G. Kore, Tayvan, Hindistan, Brezilya ve Arjantin gibi 'gelişmekte olan' ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japon zaibatsu'larını andıran sanayi gruplarının ortaya çıktığının belirtilmesini bir kanıt olarak sunmaktadır.

61 Amsden (1989, s. 116), iş çeşitlenmesinin uç bir örneği olarak, Kore'nin önde gelen chaebol'lerini zikreder: tüketime yönelik elektronik ürünler ve petrokimya ürünlerinde Lucky-Goldstar grubu; finans ve ağır makinede Hyundai; tüketime yönelik elektronik ürünler, ağır makine, finans ve eğlence endüstrisinde Samsung.

62 Amsden (1990, s. 24), Kore'de sanayi sübvansiyonların çatısı altında geliştiği için anonim şirketlerin, -Türkiye ve Hindistan'ın aksine- bağımsız geçmişleri ve kimlikleri olmadığını yazar.

yinin kuruluş biçimiyle ilgilidir". Ayşe Buğra da (2003, s. 241), Türkiye'de ortaya çıkan holdingleşmeyi geç sanayileşmeye bir yanıt olarak görmekte ve geç sanayileşen diğer ülkelerdeki tekel oluşumlarıyla Türkiye'deki holdinglerin birçok ortak yanı bulunduğunu söylemektedir. Buğra 'gelişmekte olan ülkelerde'ki tekelleşmenin belirgin özelliğinin, değişik pazarları kontrol etme isteği olduğuna dikkat çeker.[63] Amsden'in çeşitlenmiş iş grupları tanımına benzer biçimde 'çok-faaliyetli firma' olarak adlandırdığı bu aile firmalarında, bir diğer noktanın daha önemli olduğunu belirtir: kontrolün holding ya da banka aracılığıyla yapılması, firmanın birçok faaliyeti üzerinde kurucu ailenin egemenliği sürdürmek istemesinin sonucudur (Buğra, 2003, s. 247). 'Çok-faaliyetli' firma ile 'holding' firmasını aynı anlamda kullanan Buğra (2003, s. 259), bu iki firma oluşumu arasında mülkiyet ve yönetim yapısı olarak çok az farklılık olduğunu belirtmektedir. Her ikisi de kurucu ailenin merkezi kontrolü altında farklı faaliyetlerde bulunmaktadır.

Sonuç olarak, geç kapitalistleşen ülkelerin sanayileşmelerinin erken aşamalarında sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesindeki artışlara paralel olarak, 'holding' benzeri oluşumlar ortaya çıkmıştır. Farklı ülkelerde değişen özellikler taşıyan ve farklı isimler altında görülen bu yapılar arasında birçok ortaklaştırıcı özellikten söz edilebilir. Bunların çoğu aile şirketidir ve üretim, finans, ticareti içeren farklı alanlarda faaliyet göstermektedir. Faaliyet alanının çeşitliliği, merkezi koordinasyon, finans kaynaklarına kolayca erişebilme gibi özellikler sayesinde holding grupları geç sanayileşmenin önemli bir bileşenini oluşturmaktadır.

Bu aşamada, geç kapitalistleşme sürecinde para sermayenin yerinin incelenmesine geçebiliriz. Bir sonraki bölümde para sermaye konusu ele alınmaktadır.

2.5.2 Para Sermaye

2.5.2.1 Para Sermaye ve Kredi

Geç kapitalistleşen ülkelerde para sermaye gereksinimi en temel ihtiyaçlardan biri olarak belirmektedir. Sanayi üretiminin ithal üretim

63 Firma grupları, Brezilya, Meksika, Malezya, Kenya, Nijerya, Pakistan, Hindistan ve Güney Kore gibi farklı gelişme düzeylerindeki geç sanayileşmiş ülkelerde sanayi ve ticari varlıkların önemli bir bölümüne sahiptirler ve bu ekonomilerde önemli bir rol üstlenmiş durumdadırlar (Buğra, 2003, s. 244).

araçlarına dayanması, özellikle dövizi üretimin önemli bir bileşeni haline getirmiştir.

Kapitalist üretim para sermayeyle başlar. Üretimi gerçekleştirmek üzere emek-gücü ile üretim araçlarının bir araya getirilebilmesi için, para sermaye temel bir ihtiyaçtır. Genişletilmiş yeniden-üretim, üretim sürecinde yaratılan artık-değer yüklü metaların satılmasının ardından, ek emek-gücü ve ek üretim araçlarının satın alınmasını ve üretim döngüsünün genişletilerek yeniden kurulmasını gerektirir. Bununla birlikte, ek üretim araçları ile ek emek-gücünün üretken sermaye olarak birleştirilebilmesi için üretilen metaların satılmasının beklenmesi, üretimde kesintilere yol açabilir. Üretim ve dolaşım süreçleri arasında yaşanan bu kesinti, sermayenin dolaşımının teknik yapısından kaynaklanan, sermayenin devir zamanı ile üretim zamanı arasındaki eşzamansızlığı gösterir. Bu ayrıca, tasarruflar ile yatırımlar arasındaki eşzamansızlığı, yani 'aralığı' (gap) göstermektedir. Kredi bu eşzamansızlıklardan, bu 'aralık-tan'tan kaynaklanmaktadır.[64]

Ergas ve Fishman (1988, s. 302), kredinin kökenini şu şekilde ifade ederler:

> Kapitalist üretimde kredi gelir ile harcama arasında açıkların, sermayenin dolaşım sürecinde de yedek akçaların oluşmasından kaynaklanır. Kredi sisteminin birinci işlevi, para biçiminde tutulan bu sermaye miktarını azaltmaktır; bunu ise ilkin açıkları finanse etmek üzere nakit fazlalarını yeniden bölüştürüp, bu yoldan üretim sürecinin sürekliliğini sağlayarak; ikinci olarak da nakit yedeklerini merkezileştirerek yapar.

İlk bakışta, bireysel kapitalistin, bu aralığı doldurmak üzere elinde rezerv fon olarak para tutması gerektiği söylenebilir. Ancak, sermayenin para biçiminde elde tutulup yatırıma dönüştürülmemesinin üretken bir faaliyet olmadığı da ortadadır. Kredi sisteminin varlığında, üretim

64 Üretken sermayenin üretim sürecinde kaldığı zaman ile üretim alanında kaldığı zaman farklıdır. Emek faaliyeti kesintiye uğradığında dahi üretken sermaye, bizzat üretim sürecinde işlev yapmadan üretim alanında gizil olarak bulunabilir. Üretim sürecinin normal kesintileri ne değer ne de artık-değer yaratır, üretken sermaye atıl konumdadır. Üretim zamanı ile emek zamanı ne kadar içiçe olursa, belli bir üretken sermayenin üretkenliği ve kendini genişletmesi o denli büyük olacaktır. Kapitalist üretimin bu ikisi arasındaki farkı en aza indirmeye çalışması bundandır (Marx, 1997b, s. 115-16).

sürecinin devamlılığını garanti etmek üzere, artık-değerin yeniden dağıtımı ve nakit rezervlerin merkezileşmesi yoluyla bu açığın kapatılmasına çalışılır. Kredi sisteminde bireysel kapitalistlerden bir kısmının sermayesini para sermaye olarak kredi verilebilir paraya dönüştürmesi, finansal sermayenin oluşma sürecini başlatır. Üretimin nesnel şartlarından doğan para sermaye ihtiyacı, finansal aracıların ve finans kurumlarının varlığında, para sermayenin oluşum koşullarını ve altyapısını oluşturur.

Sermayenin ödünç verilen para sermaye olarak değerlendirilmesinin getirisi faizdir. Faiz, yani paranın kullanılmasına karşılık gelen ödeme, artık-değerden karşılanır. Faizi doğuranın para olduğunu düşünmek, kapitalist topluma özgü fetişizmin doruk noktası olarak görülmelidir. Marx'a göre faiz, kapitalistin, sermayenin işlevinden ayrışması ile ortaya çıkar. Sermayenin işlevi, artık-değer üretimi için emek-gücü ve üretim araçlarını bir araya getirmektir:

> Kapitalist üretimde, kapitalist, üretim ve dolaşım süreçlerini yönetir (...) kapitalist olarak işlevinin artı-değer, yani karşılığı ödenmeyen emek yaratmak ve bunu en ekonomik koşullar altında yapmaktan ibaret bulunduğu olgusu, faizin kapitalist işlevini yerine getirmediği, sırf sermaye sahibi olduğu zaman bile kapitalistin payına düşmesi, ve buna karşılık, iş gördüğü sermayenin sahibi olmasa bile, işlev yapan kapitalistin girişim kârını pay olarak alması zıtlığı içerisinde tamamen gözden kaybolur (Marx, 1990, s. 334).

Satışla satınalış arasındaki eşzamansızlık, para sermaye talep ve arzıyla birleştiğinde, bankaların finansal aracılığını doğurmuştur. Bankalar bu süreçte, bir yandan bireylerin ellerinde tuttukları atıl durumdaki parayı borç verilebilir paraya çevirir, diğer yandan atıl durumda olan küçük tasarrufları bir araya getirerek, para sermayeye dönüştürürler.

> ... bankaların borç verilebilir sermayesi, para-kapitalistlerinin borç verilme işini kendilerine bıraktıkları mevduatlardan oluşur. Ayrıca, banka sistemindeki gelişmeyle, ve özellikle bankalar mevduat üzerinden faiz ödemeye başlar başlamaz, her sınıfa ait tasarruf edilen paralar ile, geçici olarak atıl halde bulunan paralar, bankalara yatırılmaya başlanır. Herbiri kendi başına para-sermaye olarak iş görecek halde bulunmayan küçük miktarlar, büyük kitleler halinde biraraya gelir ve böylece bir para gücü oluştururlar (Marx, 1990, s. 354).

Bankaların bu işlevi, sermayenin genişlemesinin önündeki sınırı

kaldırır. Çünkü kredi sisteminin yokluğunda, üretilmiş metaların satılması gerçek parayı gerektirecektir. Kredi paranın varlığında, para, ödeme aracı ve para sermaye özelliklerini birlikte üstlenir (Reuten, 1988, s. 131).

Kredi sistemi, paranın ödeme aracı olma işlevinin gelişkin bir aşaması olarak, potansiyel üretim koşullarının realizasyonunun bir aracısı konumundadır. Birikimin eşzamansızlıktan doğan sorunlarını çözmeye yardımcı olduğu gibi, sermaye birikimini hızlandırıcı bir işleve de sahiptir. Marx (1997a, s. 214), "[k]redi sistemi, bir yandan, sermaye yoğunlaşmasını teşvik eder, hızlandırır ve artırırken, öte yandan da çalışma döneminin ve dolayısıyla devir zamanının kısalmasına yardımcı olur" demektedir.

Marx'ın ifade ettiği gibi birikim süreciyle kredi sisteminin gelişmesi arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur: "Ticaretin ve sırf dolaşım amacıyla üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler yaygınlaşır ve işlenmiş hale gelir" (1990, s. 351) ve "Üretim sürecindeki gelişme krediyi genişletir ve kredi de sanayi ve ticari işlemlerin genişlemesine yol açar" (1990, 426). Üretken sermaye ve ticari sermayedeki artışla, kredi sisteminin harekete geçirdiği hayali sermayede de artış görülür. "Sermaye birikimi, kredi sisteminde muazzam bir artışla genişlemeyle at başı gider. Kapitalist üretim ölçeği arttıkça, üretimin toplumsallaşması sürdükçe, sanayinin çarklarını ancak çok sayıda sermayenin yoğunlaşması ve mali sistem aracılığıyla dağıtılması sağlayabilir" (Ergas ve Fishman, 1988, s. 308).

Kredi-paranın 'para'nın büründüğü en yetkin biçim ve kredi sisteminin kapitalist sistemin temel bileşenlerinden birisi olmasının yanında, kredi kapitalist birikimin en keskin çelişkilerini içinde barındırır. Marx, kredi sisteminin, üretici güçlerin maddi gelişimini ve bir dünya piyasasının kurulmasını hızlandırdığı gibi, aynı zamanda şiddetli patlamaları ve bunalımları hızlandırdığına dikkat çekmiştir.[65] Kredi bireysel

65 Simon Clarke (1994, s. 275), kredi sisteminin bireysel kapitalist açısından önemini Marx'tan hareketle şöyle ifade eder: kredi, üretken sermayenin dolaşım zamanını kısaltır, para sermaye ihtiyacının kapitalistler-arası ortak bir havuzdan karşılanmasını sağlar, pazarın koyduğu engellerin ötesine geçilmesini olanaklı kılar. Bununla birlikte kredi, sermaye birikiminin kriz eğilimlerini genelleştirir ve şiddetlendirir.

sermayenin realizasyon sorununu çözebilir, ancak gerçekte varolmayan bir değer eşitini yaratamaz (Clarke, 1994, s. 274). Sonuç olarak kredi sistemi, sermaye birikiminin çelişkilerini ortadan kaldırmaz, aksine bu çelişkileri genelleştirir ve şiddetlendirir. Marx (1990, s. 457), "[e]meğin toplumsal niteliği metaların para-varlık biçimi ve dolayısıyla da gerçek üretime yabancı bir şey olarak göründüğü sürece para bunalımları –gerçek bunalımlardan bağımsız ya da bunların yoğunlaşmış şekli olarak – kaçınılmazdır" diye yazarak, krizlerin asıl olarak finansal alanda ya da para krizi olarak ortaya çıktığını vurgular. Bununla birlikte, görünürdeki para krizinin, gerçekte daha temel nedenleri olan krizin ortaya çıkma biçimi olduğuna dikkat çeker:

> Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sıralarda –ödeme araçlarına olan büyük hücum karşısında– bir bunalımın mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden ilk bakışta bütün bunalım sırf bir kredi ve para bunalımı gibi görünür (Marx, 1990, s. 434).

Marx'ın analizinde krizin para biçimine bürünmesi, değerin kapitalizmde meta ve para biçiminde açığa çıkması ile yakından ilişkilidir. Kapitalist üretimin asıl amacı metanın değişim değeridir. Fakat bu değer ancak 'evrensel eşdeğer' olarak sosyalleştiği, yani para biçimine dönüştüğü ölçüde realize olur. Marx'ın (1997a, s. 114) ifadesi ile bu metanın 'salto mortale'si, yani ölüm perendesidir.

Kredi-paranın bir özelliği, henüz gerçekleşmemiş, gelecekte yaratılması düşünülen değeri temsil etmesidir. Kredi, üretim alanında, geleceğin artık-değerine karşılık bugünden verilmiş ödünç sermayedir (Savran, 1994, s. 18). Kredinin paradan farklı olan yanı, temsil ettiği değerin henüz gerçekleşmemiş olmasıdır. Kredi-para, para kullanma biçimlerini düzenlerken bir yandan da 'hayali sermaye' yaratır ve henüz üretilmemiş değerler üzerinden gelişir. Başta kredi mekanizması olmak üzere, finansal kurumlarda, nesnel temeli olmayan para ve para sermaye yaratılması 'hayali sermaye' olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda, kredi sistemi ile, reel yapılardan bağımsız olarak para yaratılmaktadır (Satlıgan, 1988, s. 509). Bunların hayali olarak adlandırılmasının sebebi, zamansal olarak henüz gerçekleştirilmemiş süreçlere işaret etmeleridir. Yani kredi ilişkileri, gelecekte gerçekleşme potansiyeli ta-

şıyan değerlerin daha önceden aktifleşmesini sağlar. Yaratılan kredi para genişledikçe çelişkileri şiddetlenir. Sungur Savran'a göre, kredinin güncel kapasitesinin ötesine yayılma eğilimi yani aşırı-kredi mekanizması, ekonominin bütününün, geleceğin artık-değerinin ve gelirinin bir bölümünü ipotek altına alması anlamına gelir. Savran (1994, s. 18) bu süreci, ekonominin sürekli olarak varolan reel üretim kapasitesinin ötesine doğru uzaması eğilimi olarak niteler. Kredi ilişkilerinin gelişimi, sermaye birikiminden doğan fazlalıkların başka bir bölge ya da üretime aktarılabilmesine olanak sağlar. Dolayısıyla kredi-para, zaman ve mekan sınırlamalarının aşılmasında hayati işlevler üstlenir.

Geç kapitalistleşen ülkeler söz konusu olduğunda, kredi sisteminin çok daha önemli bir yeri vardır. Ülke içindeki para sermaye kaynaklarının yetersizliği, hızlanan üretken yatırımların finansman ihtiyacıyla birleşmekte ve kredi sistemine büyük bir önem kazandırmaktadır.

GKÜ'lerde para-sermaye kaynaklarının sınırlı olması, ithalatın ve dolayısıyla ithalata dayalı olan birikimin önünde bir sınır çizmektedir. Bu sınır, de Janvry'nin 'eklemlenmemiş ekonominin' temel çelişkilerinden biri olarak tespit ettiği, 'zayıf finans kapasitesine' işaret etmektedir (de Janvry, 1981, s. 40).

Geç kapitalistleşen ülkelerde para-sermaye ihtiyacı, aynı zamanda döviz ihtiyacı biçiminde ortaya çıkmaktadır. Para sermayeye döviz biçiminde ihtiyaç duyulması, sanayi üretiminin yukarıda değinilen sektörel yapısıyla yakından ilişkilidir. Üretim araçları sektörünün zayıf niteliği, üretim araçlarının ithal edilmesine sebep olur. Bu nedenle, üretimi sürdürebilmek için dövize ihtiyaç vardır. Üretimde girdi ihtiyacının artması döviz ihtiyacını şiddetlendirmektedir.

GKÜ'ler açısından çelişkili olan yalnızca para sermayenin sınırlı olması değildir; para sermayenin kısıtlı olmasıyla doğrudan ilişkili olarak, para sermayeye ilişkin kurumsal yapılar da zayıftır. Sanayi üretiminin erken aşamalarında yer alan bu ülkeler açısından bankalar ve diğer finansal kurumlar gelişme aşamasındadır. Önceki bölümde değinilen holding ya da chaebol gibi şirket yapılanmalarının para sermaye ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu ve sanayi üretimi ile finansal kaynaklar arasındaki ilişkileri güçlendirdiği söylenebilir.

GKÜ'ler gittikçe büyüyen -döviz biçiminde- para-sermaye ihtiyacını uluslararası kaynaklardan sağlanan kredilerle karşılamışlardır. Böy-

lece kredi sistemi, dünyanın bir coğrafyasında yaratılan artık-değerin, geç kapitalistleşen ülkelere kredi-para biçiminde aktarılmasını sağlamıştır. Başlangıçta krediler uzun vadelidir ve resmi kanallardan sağlanmıştır. GKÜ'ler uzun vadeli kredi bulmakta güçlüklerle karşılaşınca, gittikçe artan oranda kısa vadeli borçlara yönelmiştir. Bu süreçte, emek gücü ihraç eden ülkeler açısından, işçilerin ülkelerine gönderdikleri paralar da önemli bir döviz kaynağı işlevi görmüştür. Bazı ülkeler açısından işçi dövizlerinden elde edilen gelir, ihracatın yarısı kadar bir büyüklüğe ulaşmıştır. Türkiye, Yugoslavya ve Portekiz gibi bazı az sayıda ülke içinse, işçi dövizleri ihracatlarından daha fazla olmuştur (Dünya Bankası, 1983, s. 16).

Geç kapitalistleşen ülkeler para sermaye ihtiyacını uluslararası finans kurumlarından karşılarken, uluslararası sermaye açısından ise sermayenin para sermaye olarak değerlendirilmesi en kârlı biçim olarak ortaya çıkmıştır. Birçok GKÜ'de ardarda ortaya çıkan borç krizleri, geç kapitalistleşmenin taşıdığı sınırlılıklara ve uluslararası sermayenin bu ülkelerdeki birikim süreçlerine etkisine işaret eder.

Dolayısıyla, uluslararası borç ilişkisini, eşzamanlı, eşitsiz ancak birbiriyle ilişkili iki birikim süreci belirlemektedir: bu yapının bir yanında, geç kapitalistleşen ülke sermayelerinin birikimi sürdürme için para sermaye ihtiyacı vardır; diğer yanda ise, 1970'lerin başlarında yaşanan krizin ardından üretken yatırımların kârlı olmaktan çıkması sonucu erken kapitalistleşen ülkelerde para sermayenin kredi olarak değerlendirilme arayışından doğan aşırı kredi olgusu bulunmaktadır. Kredi-para biçiminde alınan borçların giderek büyümesiyle, sorunlar da baş göstermeye başlamıştır. Bu süreç sonraki bölümde incelenecektir.

2.5.2.2 GKÜ'lerin Uluslararası Borçlanması

Geç kapitalistleşen ülkelerin döviz biçiminde para sermaye ihtiyacının ve bu ülkelerin uluslararası sermayeyle girdiği çok yönlü ilişkinin, krizlerin borç krizi biçimini kazanmasında temel etkenler olduğu belirtilmişti. Bu bölümde geç kapitalistleşen ülkelerin para sermaye ihtiyacında temellenen borçlanması, dünya genelinde kredi mekanizmasının işleyişi çerçevesinde incelenecektir.

Türkiye gibi birçok geç kapitalistleşen ülkenin para sermaye ihtiyacını gidermek üzere uluslararası finans çevrelerinden büyük miktarlarda kredi aldığı, borçların giderek çığ gibi büyüdüğü ve bu borçlanma

yükü sonucunda borç krizinin patlak verdiği bilinmektedir. Türkiye'de yaşanan süreç borç krizini öncelemekle ve bir takım farklılıklar göstermekle birlikte, krizi yaşayan ülkelerin birikim süreçlerinin niteliği, dünya kapitalist işbölümündeki işlevleri, borçluluğun biçimi ve sonuçları açısından paralellikler taşımaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerin uluslararası finans kurumlarına borçlanmasını incelemek, bir yandan döviz darboğazı sorununun Türkiye'ye has olmadığını, geç kapitalistleşmiş olmanın yol açtığı bir özgüllük olarak para sermaye ihtiyacından kaynaklandığını ve benzer ülkelerde benzer bunalımların yaşandığını ortaya koyacaktır. Bu inceleme, diğer yandan, geç kapitalistleşen ülkelerde birikim süreçlerinde ve kriz oluşumunda dış belirlenimlerin ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Çünkü GKÜ'lerin aşırı borçlanmasının bir nedeni de, kapitalizmin dünya genelinde eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir sonucu olarak, dünya genelinde kredilerin aşırı derecede genişlemesidir.

Borçlanma ilişkisine biraz yakından bakalım. Öncelikle, borçlanmanın sermaye birikiminin temel dinamikleriyle ortaya çıktığı belirtilmelidir. Ancak bir özelliği de tekil devletlerin sorunu biçiminde belirmesidir. Sungur Savran (1994, s.17), 'uluslararası borç sorunu'nu, sermayenin dünya çapındaki hareketinin, ülkelerin varlığının analize dahil edilerek incelendiği, belirli bir somutluk düzeyi olarak nitelemektedir.[66]

Borç ilişkisi bağlamında kapitalist sisteme bir bütün olarak baktığımızda, bir yanda para sermaye ihtiyacında olan ülkeler, diğer yanda borç verme ihtiyacında olan ülkeler görünür. Bu ilişkinin ülkeler biçiminde görünen tarafları, farklı ülkelerin farklı sermaye birikimi süreçlerine işaret eder. Borç sorununun tekil geç kapitalistleşen ülkelerde or-

---

66 Borç sorunu tekil şirketlerin olduğu kadar, erken kapitalistleşen ülkelerin de sorunuyken, asıl olarak geç kapitalistleşen ülkelerde bir darboğaz olarak ortaya çıkmıştır. 1970'lerde yaşanan bunalım erken kapitalistleşen ülkelerde de büyük borçlanmaya yol açmıştır. Bu borçlanmayı kamu, şirketler ve hane halkı borçlanması olarak incelediğimizde, aşırı kredi olgusunun kapitalist çelişkileri bir süre yumuşattığını görürüz. Ancak kredi sistemi, bu çelişkileri yalnızca belli bir dönemde ve belli sınırlar içinde gizleyebilir. Bu çelişkilerin keskinleşmesi, daha fazla krediyi gerektirecektir (Mandel, 1989, s. 218). Bununla birlikte, geç kapitalistleşen ülkelerin borçluluğunun gündeme gelmesi, borçlanmanın büyük ve riskli boyutlara ulaşması nedeniyledir.

taya çıkması, ülke içindeki sermaye birikiminin niteliğiyle yakından ilişkilidir. Kapitalist sisteme daha geç dönemde entegre olan ülke sermayeleri açısından kriz, kapitalist birikimin erken dönemlerinde veya daha yaygın kullanımıyla 'sanayileşme' sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerde para sermayenin yetersizliği, kredi ihtiyacını doğurmaktadır. Diğer yandan, kapitalist dünyaya nisbeten erken dönemlerde eklenen ülke sermayelerinin savaş sonrasında yaşadığı hızlı birikim ve bu süreçte gerçekleşen finansal gelişmeler ile 1970'lerin ortalarında ortaya çıkan aşırı-birikim krizi, kredi bolluğu yaratmıştır. Üretken yatırımların kârlılığını yitirmesiyle sermaye, para sermaye biçiminde kârlılık olanakları arayışına girmiştir.

Tablo 2.1
Toplam Dış Borç, 1982 sonu, milyar dolar

21 Borçlu Ülke	514.5
Latin Amerika	288.1
Arjantin	38.8
Brezilya	86.3
Şili	17.2
Kolombiya	10.2
Ekvador	6.6
Meksika	84.6
Peru	11.2
Venezuela	33.2
Asya	108.8
Endonezya	21.9
G. Kore	37.2
Malezya	8.6
Filipinler	20.7
Tayvan	9.3
Tayland	11.1
Asya ve Afrika	117.6
Cezayir	14.8
Mısır	21.8
Israil	28.0
Fildişi Sahili	8.4
Fas	10.8
Nijerya	11.2
Türkiye	22.6

Kaynak: Evans, 1985, s.122

GKÜ'lere yönlendirilen bu kredilerin sınırsızca büyümesiyle, 1982'de Meksika'nın borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesinin ardından, borç krizinin patlak verdiğini biliyoruz. Kriz, Meksika'nın ardından, Brezilya, Venezüella ve Arjantin gibi aşırı borçlu ülkelere yayılmış ve aynı yıl, Meksika'yla birlikte toplam 33 ülke borç ertelemesi için başvurmuştur. Borçların miktarına bir göz atmak, durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. 1982 yazında, OPEC üyesi olmayan ülkelerin toplam borcu 550 milyar dolardır (Evans, 1985, s. 118). Tablo 2.1'deki rakamlara göre, 21 en borçlu ülkenin borcu ise 515 milyar dolara ulaşmıştır. En borçlu ülke olan Brezilya'nın borcu, 86.3 milyar dolarla, toplam borçların yüzde 16.4'üne eşittir. En borçlu dört ülke olan Meksika, Brezilya, Güney Kore ve Venezüella'nın 1982'deki borcu, toplam borçların neredeyse yarısını oluşturmaktadır.[67]

Krizin görünen yanını, bu ülkelerin artan borçlanması ve ekonomilerinin birbiri ardına çözülüşü oluşturmaktadır. Ancak, borç krizi, dünya genelinde kapitalist birikimin işleyişinin bir sonucudur. Temel borçlanma mekanizmasının kapitalist ekonominin lokomotifi olan kredi fazlalığına değinmeden açıklanamayacağı söylenebilir.[68] Ernest Mandel (1989, s. 217), krizin merkezinde, II. Dünya Savaşı sonrasında bütün kapitalist ülkelerde büyümenin tetiklenmesinde temel bir işlev gören aşırı kredi oluşumunun yattığını vurgulamaktadır. Bu süreçte euro-piyasaların oluşması önemli bir uğraktır. Uluslararası borçlanmayı kolaylaştırması ve kredi şişkinliğine yol açması nedeniyle, euro-piyasaların oluşumuna yakından bakmak gerekli görünmektedir.

2.5.2.2.1 Dünya genelinde para sermayenin hareketi ve euro-piyasalar

Kredi olarak verilebilen fonların giderek artmasının temel bir nedeni, uluslararası bankacılığın gelişmesidir. Uluslararası bankacılık 1970'lerde, devlet kontrolünden uzakta, 'offshore' sermaye piyasalarının yardımıyla kurulmuştur. Biriken mevduat, 1970'ler boyunca

67 1982'de, Meksika, Brezilya, Güney Kore ve Filipinler'in uluslararası bankalara olan borcu, -OPEC ve OECD üyesi olmayan- GKÜ'lerin uluslararası bankalara olan toplam borçlarının yüzde 60'ından fazlasını oluşturmaktadır (Berry, 1989, s. 205).

68 GKÜ'lerin yaşadığı aşırı borçlanma, 1970 sonrasında ortaya çıkan aşırı-kredi olgusuyla yakından ilişkilidir. 1970'lerin başlarında 150 milyar dolar olan toplam borç, 1980'lerin ortalarında 900 milyar dolara yükselmiştir.

GKÜ'lere borç vermek için kullanılmıştır. Uluslararası bankacılık kredileri, 1972'de 2 milyar dolardan, 1981'de 90 milyar dolara yükselmiştir (McMicheal, 2004, s. 123).

Dünya genelinde finansal gelişmeler Bretton Woods sisteminin çelişkili yapısı ve çözülmesiyle ilişkilidir. 1944 yılında kurulan Bretton Woods sistemi, uluslararası ekonomik sistemin ulusal bir para olan dolar aracılığıyla işlemesi için bir çerçeve sunmuştur. Bu çerçevede yaşanan gelişmelere kısaca bakalım.

Bir ulusal para olan dolar, Bretton Woods sistemiyle uluslararası para niteliği kazanmıştır. Bretton Woods Anlaşması bir yandan kapitalist yeniden yapılanmayı olanaklı kılacak bir para sistemi oluşturmuş, diğer yandan yeni sistemde ABD sermayesinin hakimiyetini güvenceye almıştır. Yeni sistemde amaçlanan, altına dayalı sistemin meta dolaşımına getirdiği fiziksel sınırlamaların ötesine geçmektir. Bu sorun ABD dolarının altına çevrilebilirliğini getiren Altın Kambiyo Standardının yaratılmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu yeni yapıda, ABD doları altına eş düzeyde rezerv parası olarak kabul edilmiş ve 1 ons altının fiyatı 35 dolar olarak belirlenmiştir. Bu yapı, kapitalist sistemin gelişimini ve uluslararası ekonomik bütünleşmeyi hızlandırmakla birlikte, sistemin çelişkilerini de şiddetlendirmiştir. ABD'nin, Bretton Woods Anlaşmasıyla, Altın Standardı yerine, doları uluslararası mübadelede çok daha etkin kılacak dolar-altın standardını kabul ettirmeyi başarmasının en önemli koşulu, dünya altın rezervlerinin büyük kısmını denetimi altında tutuyor olmasıdır. ABD'nin amacı, ulusal para olan doların genel eşdeğer halini almasını sağlamaktır. Bunun gerçekleşmesi, para-metanın taşıdığı işlevleri dolara yüklemekle mümkündür. Genel eşdeğerlik, doların hem mübadele aracı, hem de ödeme aracı işlevlerini yerine getirebilmesini gerektirmektedir. ABD, altının piyasa fiyatını kendisi belirleyerek bunun zeminini oluşturmuştur. Altına gerçek değerinin dışında çok düşük bir fiyat biçilmesi, altını mübadele sisteminin temeli olma işlevinden uzaklaştırmıştır. Altın artık, metaların değerinin ifadesinde bir aracı olamayacak ve yeni sistemin mübadele ve ödeme aracı işlevini dolar üstlenecektir.

Uluslararası düzeyde gerçek ödeme aracı olarak işlev görebilen, yalnızca meta-para olduğu için, doların ödeme aracı olarak işlevi, çelişkili bir nitelik taşımaktaydı. Dolar bu işlevi, ancak ABD sermayesi ken-

disini desteklediği sürece, yani ABD doların altın içeriğinin ne olması gerektiğini saptayabildiği sürece sürdürebilirdi (Innes, 1988, s.331). ABD sermayesi gücünü yitirince, dünya genelindeki değersiz dolarların genel eşdeğer, yani gerçek meta-para olan altın karşısında elden çıkarılmaya başlanmasıyla bunalım patlak verecekti. Dolar meta-paranın işlevlerini yerine getiremeyince, gerçek meta-para olan altının bunları üstlenmesi baskısı yükselecekti. Bu durumda altının dolar fiyatı da yükselecekti.

Yeni sistem başlangıçta sorun yaratmadan işliyordu. Dolar, mübadele aracı olarak işlev görmekteydi; ödeme aracı işlevini yerine getirmesi beklenmiyordu. ABD'nin 1950'de dış ödemeler dengesi açığı vermesi büyük bir sorun olarak görülmedi, çünkü bu bir ticaret açığı değildi. Açığın bir kaç yıl sürmesi de pek dikkat çekmedi. Açıklar genel olarak 'dolar kıtlığı'na bağlanıyordu, bu da uluslararası kreditörlerin işine geliyordu. Ödemeler bilançosunda 1950'lerde yaşanan açık ABD'nin diğer devletler karşısındaki gücünü yansıtmaktaydı: bu açığın temelinde, ABD'nin hegemon güç olarak yaptığı askeri harcamalar, ekonomik yardımlar ve yatırımlar, ABD şirketlerinin yurtdışı yatırımları vardı. ABD Soğuk Savaş döneminde, özellikle yeniden-yapılanma ve askeri harcamalara dayanan, büyük dış yatırımlara girişmişti (Itoh ve Lapavistas, 1999, s. 191). ABD kendi iktisadi çıkarlarını koruyup genişletmenin yanısıra, kapitalist sistemin genel olarak savunmasını da üstleniyordu. Bu süreçte, ABD'nin bastığı dolarların büyük kısmının karşılığı olmamasına rağmen, ABD'nin iktisadi ve siyasal gücüne duyulan güven bunun büyük bir sorun halini almasını önlüyordu. Böylece 1950'lerin sonlarına kadar bu yapı etkin bir biçimde işledi. Bu dönem boyunca dolar genel olarak mübadele aracı olarak işlev görüyordu. Ancak 50'lerin sonlarında doların ödeme aracı işlevi öne çıkmaya başladı. Sistemin işlemesi için, doların bu işlevi eksiksiz yerine getirmesi gerekiyordu (Innes, 1988, s. 330). 1960'ların ortalarında ABD'nin durumu daha da zorlaştı. Bu dönemde ABD'nin mamul mal ihracatı da gerilemişti. İhracattaki gerilemeye, mamul mal ithalatının yükselmesi eşlik ediyordu.

1960'ların ortalarında ABD'nin durumu giderek zorlaştı.[69] ABD

---

69 Dünyanın birçok bölgesinde yükselen muhalefet ve mücadeleler, kapitalist sisteme bir bütün olarak tehdit oluşturuyordu. ABD sermayesi bu hareketleri bastırmak için harcamalarını arttırdı. Büyüyen bu harcamalara ek olarak, ülke dışına sermaye

ekonomisi, uluslararası savaş sonrası ilk kez 1968'de önemli bir açık verdi (Evans, 1985, s.110). Açık yükseldikçe, doların ödeme aracı olarak işlev görme ihtiyacı da arttı. ABD'nin dış açık vermesiyle ülke dışına hızlı bir dolar çıkışı yaşandı. ABD açıklarla başetmek için daha fazla dolar basıyordu; ancak açıkların yükselmesi, doların altına çevrilemeyeceği endişesini attırmaktaydı. Bu endişe, altının dolar karşılığının yükselebileceği konusunda bir spekülasyon yarattı ve altına doğru bir hareket başlattı. Bu süreç, doların ödeme aracı işlevini tam olarak yerine getirememesi karşısında, gerçek ödeme aracının talep edilmesi olarak görülebilir.

Sermaye hareketlerini engelleyen yeni düzenlemelerden kaçınmak isteyen ABD bankaları, kontrolsüz finans merkezi olan Londra'da ve diğer yabancı ülkelerde şube açmayı hızlandırdılar. Bu dönemde finansal piyasalarda yaşanan gelişmelerle ABD sermayesi, Avrupa sermayesiyle çok daha sıkı ilişkilere girdi. ABD bankaları, ülke dışında yatırım yapan şirketleri izleyerek, ilk denizaşırı şubelerini açtılar. Üretimin uluslararası örgütlenmesi, para sermayenin uluslararası hareketine yol açmıştı. Avrupa bankaları dolarla işlem görmeye başladı.[70] Bu gelişmeler, Euro-piyasa olarak bilinen sürecin başlangıcına işaret etmektedir.

Euro-piyasaların oluşumu, kredi verilebilir fonların şişmesi ve aşırı-kredinin ortaya çıkmasının temel nedenlerinden biridir. Bu sürecin gelişimini belirleyen temel mekanizma, Euro-piyasaların kontrolden ve kısıtlamalardan uzak olması ve kredi verme/alma sisteminin taraflara oldukça elverişli koşullar sağlamasıdır.

1960'lardan sonra, euro-paralar yoluyla borçlandırma, diğer ulus-

---

akışı devam ediyordu. Bu koşullar altında, ABD'ye duyulan uluslararası güven oldukça sarsıldı. Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan önemli olgulardan biri, 1960'ların başından itibaren üretici ve ihracatçı olarak ABD'nin göreli gerileyişiydi. Bu göreli gerilemenin kökeni, Japon ve Alman sermayesinin öncülük ettiği teknolojik rantlarda bulunmaktaydı (Freeman, 1988, s. 39). ABD'nin rakiplerinin durumu giderek düzelirken, sermaye birleşmeleri ve artan üretkenlikle birlikte Avrupa ve Japon sermayesi güçleniyordu.

70 1960'larda dünya ticaretinde ve finans piyasalarında büyük hareketlenmeler yaşanmakla birlikte, parasal sorunlar da görünür hale gelmişti. 1960'ların ortalarında başta İngiltere ve ardından Fransa olmak üzere birçok ülke, kurlarını korumakta zorlanmaya başladı. Yeni bir uluslararası para sistemine ihtiyaç, 1963 gibi erken bir tarihte ortaya çıktı (Dünya Bankası, 1985, s. 17). ABD ödemeler dengesindeki açık, Avrupa ve Japonya'da fazla olarak karşılık buluyordu.

lararası kredilendirmeleri bastırmıştır. Uzun dönemli birikim amaçlı krediler, kısa süreli ticaret kredilerinin yerini almıştır (Coakley, 1984, s. 112). Euro-piyasa'ların gelişmesi, uluslararası finansal ilişkiler açısından, Bretton Woods'un sunduğu resmi kanaldan, özel Euro-dolar sistemine bir kayma anlamına gelmiştir[71] (Evans, 1985, s. 109).

Finansal sektörün büyümesinin üretken yapılardaki sorunlara çözüm arayışından ortaya çıktığı söylenebilir. Üretken yatırımlarda kârlılığın azalması, sermayeyi farklı biçimlerde değerlendirmek için olanaklar aramaya itmiştir. Bu süreçte sermayenin, -özellikle para sermaye ihtiyacı çok acil bir sorun olan GKÜ'lerin varlığında-, para-sermaye olarak değerlenmesi, en elverişli yol olarak ortaya çıkmıştır. Finansal büyümenin dolaysız sebebi, faizlerin ve kredi maliyetlerinin yükselmesi ve kredi bulmanın gittikçe güçleşmesidir; yani genel olarak finansal gerilimdir. Bu gerilimler, kredi faaliyetlerinin yeniden-organize edilmesini ve rasyonalize edilmesini, bütün olası alternatiflerin ödünç verilebilir fonlara çevrilmesini gittikçe avantajlı kılmıştır. Teknoloji, özellikle de bilgisayar ve telekomünikasyon alanındaki gelişmeler, finansal genişlemeye hizmet etmiştir (Grahl, 1988, s. 25).

Euro-para piyasasındaki bankalardan kredi verme işlemi önceleri doğrudan müşteriye kredi verme biçimindeyken, sonraları kredi sendikasyonu sistemi uygulamaya konulmuştur.[72] Sendikasyon sisteminde birkaç bankanın öncülüğünde bir dizi küçük bankanın bir araya gelerek gerekli fonu oluşturması, riski sendikasyona katılan bankalar arasında

71 1970'ler para piyasalarının Euro-piyasalar aracılığıyla uluslararasılaştığı bir dönem olarak görülebilir. Euro-dolar mevduatı Vietnam Savaşı'nda ABD'nin artan askeri ve ekonomik harcamalarıyla birlikte şişti. 1960'ların başında 3 milyar dolarken, 60'ların ortasında 20 milyar doları aştı. 1970'te 65 milyar dolara çıkan mevduatlar, 1972'de 110 milyar dolara ulaştı. Borç krizinin patlak vermesinden bir önceki yıl 840 milyar dolara ulaşan fonlar, 1984'te 1 trilyon doları geçti (McMicheal, 2004, s. 124).

72 Sendikasyon kredileri, 25-50 büyük ticari banka (first-tier bankalar) tarafından organize ediliyordu. Bu bankalara zaman zaman 3000 kadar diğer bankanın (second-tier bankalar) katıldığı oluyordu (Dünya Bankası, 1985, s. 110). GKÜ'lere sendikasyon biçiminde verilen krediler 1972'de yaklaşık 3.8 milyar dolar civarındadır. Bu rakam, 1973'te bir sıçrama yaparak neredeyse iki katına, 7.3 milyar dolara ulaşmıştı. 1973'te toplam sendikasyon kredileri de 20 milyar dolara yükselmiş durumdaydı. Sendikasyon kredilerinin büyümesi 70'li yıllar boyunca devam etmiş ve AGÜ'lere verilen kredi miktarı 70'lerin sonuna doğru 50 milyar dolara yaklaşmıştı (Dünya Bankası, 1985, s. 112).

paylaştırmaktadır. Ayrıca, krediler için değişken faiz uygulanması, riski borç verenden borç alana kaydırmaktadır. Değişken faizli kredilerin toplam krediler içindeki oranı 1970'de yüzde 10'un altındayken, 1980'de yüzde 40'ın üstüne çıkmıştır (Dünya Bankası, 1983 s. 23). Değişken oranlı krediler, borç veren bankaların riskini azaltırken, artan enflasyon döneminde bankaların uzun vadeli borç verme eğilimini kuvvetlendirmiştir.

Sendikasyon, riski yayarak bankaların kaybını en aza indirse de, bir dizi sorunu beraberinde getirmiştir. Sendikasyon kredileri GKÜ'lere giden finansal akıştaki artışa yardım etmiştir. Kredilerin yüksek miktarlara ulaşması sonucunda, bankaların kredi alanlara baskı yapması zorlaşmış, ödeme güçlükleri baş gösterdiyse de krediler kesilmemiştir. Ayrıca, bir bankanın birden fazla sendikasyona girmesi, o bankanın taahhüt ettiği kredi miktarını çok yükseltmektedir.[73]

Özetle, Euro-piyasalar ve sendikasyon kredileri yoluyla EKÜ'lerden GKÜ'lere doğru yoğun bir kredi akışı başlamıştır. GKÜ'lerin aşırı borçlanması, aşırı-kredi oluşumuyla yakından ilişkilidir. Bu süreçte bir diğer önemli etki ise, dünya krizinin ve petrol fiyatlarının yükselmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bir sonraki alt bölüm bu konuyu ele almaktadır.

2.5.2.2.2 Dünya krizinin ve petrol fiyatlarının yükselmesinin etkisi

1970'lerin ortalarında patlak aşırı-birikim kriziyle birlikte üretken yatırımlar kârlı olmaktan çıkınca, sermayenin para sermaye olarak Euro-piyasalara yönelişi ivmelenmiştir. Üretken yatırımların gerilemesi sermayenin kredi talebini de azaltmıştır. Erken kapitalistleşen ülke ser-

73 Borçların konsorsiyumlar tarafından verilmesine karşın, yine de borcun büyük kısmını birkaç büyük uluslararası banka üstlenmekteydi. 1970'lerin başlarında büyük ABD bankaları, çoğu geç kapitalistleşen ülkelere verilen uluslararası kredileri arttırdılar. 1977'de, ABD'nin en büyük 12 bankası toplam gelirlerinin yarısını uluslararası borç vermeden karşılıyordu (Dünya Bankası, 1985, s. 112). Bunun da çoğu GKÜ borçlarından geliyordu. Farklı ülkelerin -özellikle B. Almanya, Fransa ve İngiltere- bankalarından oluşan banka grupları da uluslararası kredileri arttırdılar. Uluslararası kredide Japon bankaları önemli bir rol üstlendi. Yeni bir gelişme olarak, Arap bankalarının katılımı da dikkat çekiciydi. Bankalar kendi sermayelerinin çok üstünde bir değerde borç vermişti. 1982'de, ABD'nin en büyük dokuz bankasının GKÜ'lere verdiği borç, sermaye değerlerinin iki katıydı.

mayeleri tarafından değerlendirilemeyen para sermaye, kredi biçiminde geç kapitalistleşen ülkelere kaymıştır.

Geç kapitalistleşen ülkeler uluslararası ticarette genel olarak hammadde ve tarım ürünleri ihracatçısı, buna karşılık ara mal ve sanayi malları ithalatçısı durumundadır.[74] Ülke içi sanayi üretimi geliştikçe sanayi malları üretimine başlamakla birlikte, bu malların ihracatı bütün ihracatları içinde küçük bir oran tutar.[75]

Üretken yatırımların gerilemesiyle birincil metalar için talep azalmış ve bu metaların fiyatları düşmüştür. Söz konusu ülkelerin temel geliri bu ürünlerin ihracından gelmektedir ve fiyatların düşmesi gelirlerini azaltmıştır.[76] Diğer yandan, krizle birlikte uluslararası ticaret daralmış, ticaret hadleri GKÜ aleyhinde seyretmiştir.[77]

---

74 Anwar Shaikh gelişmiş ülkelerin, GKÜ'lere karşı mutlak maliyet avantajı olduğunu söylemektedir. Bunun nedenleri, gelişmiş ülkelerin uzun ve yaygın sanayileşme süreçleri, verimli teknoloji zeminleri, karmaşık altyapı destekleri, daha gelişmiş ekonomik bağlantıları, uygun organizasyon yapıları ve daha vasıflı emek-ücüdür. Sonuç olarak uluslararası meta fiyatları, erken kapitalistleşen ülkelerdeki iç fiyatlar tarafından kontrol edilir. Geç kapitalistleşen ülke sermayesi, bu fiyatlarla içerde ve dışarda rekabet edemez (Berry, 1989, s. 198). Bu ilişki kendi kendine eşitlenemez ve sonuç olarak erken kapitalistleşen ülkeler sürekli bir ödemeler dengesi fazlası verirken, geç kapitalistleşen ülkeler de sürekli bir açıkla karşı karşıyadır.

75 GKÜ'lerin ürettiği metaları ihraç etmesi zordur. Çünkü ülke içindeki üretim, dışarıdaki üretimle rekabet edecek durumda değildir. Üretilen ürünlerin nitelik olarak düşük kalitede olmasının yanında, üretim uluslararası standartlara göre pahalıdır. Ayrıca ölçek düşüklüğü, ihracatın önünde bir sınır olarak belirmektedir (DPT, 1977, s. 28). Bu durumda ihracat, büyük oranda ilksel malların ihracatına dayanmaktadır. Diğer yandan ithalatı ucuza getirmek için ulusal para aşırı değerli tutulmuştur. Bu durum da ihracatı zor durumda bırakır ve döviz gelirinin azalmasına yol açar.

76 Krizin bir diğer etkisi, erken kapitalistleşen ülkelerde korumacı tedbirleri dayatmak olmuştur. Bu ülkeler arasındaki ticarette, özellikle otomobil, çelik ve tarımsal ürünlerdeki ticarette, kısıtlamalar artmaya başlamıştır. EKÜ'ler, GKÜ ihracatına karşı korumacı tedbirler almış, bazen gümrükleri yükseltmiş, çoğu zaman da kota getirmişlerdir. Getirilen engeller daha çok tarımsal ürünlerde etkili olmuştur. GKÜ'lerin diğer ülke pazarlarındaki gıda ürünleri payı 1970'ler boyunca azalmıştır (Dünya Bankası, 1983, s. 12).

77 Şu veriler genel olmakla birlikte fikir vericidir : dünya petrol ihracat hacmindeki ortalama yıllık büyüme, 1965-73'te yüzde 9'dan, 1973-80'de yüzde 0.5'e düşmüştür. İmalat ürünleri için bu oran yüzde 10.7'den yüzde 6.1'e gerilemiştir. 1973-80 arasında tüm ihracat, yıllık yüzde 5 oranında yavaşlamıştır. 1979'dan sonra durgunluk dünya ticaretini vurmuştur. 1980'de yüzde 1.5 artan ticaret, 1981'de yerinde

Kredi artışı, petrol ihraç eden ülkelerden gelen petro-dolarlarla desteklenmiştir. Petrol fiyatlarının yükselmesinin,[78] artık-değeri uluslararası ölçekte yeniden bölüştürdüğünü belirtmek gerekir (Mandel, 1989, s. 221). Fiyatların yükselmesinin GKÜ'lerin borçlanmasını tetikleyen iki temel işlevi olduğu söylenebilir. İlk olarak bu süreçte petro-dolarların devrelenmesi (recycling of petro-dollars) olgusu ortaya çıkmıştır. Biriken petro-dolarlar daha sonra Euro-piyasalar aracılığıyla yatırımlara yönelmiş; böylece kredi verilebilir fonlar büyümüştür.[79] İkinci olarak, temel bir hammadde olan petrol fiyatının yükselmesi, GKÜ birikim süreçlerini tıkamıştır (Mandel, 1989, s. 222).

Petrol fiyatlarının artışıyla hızlanan enflasyonist ortam da kredileri cazip kılmıştır. Özellikle ödünç alınacak fonların bol ve faiz oranlarının düşük olması, borçlanmayı GKÜ'ler için cazip hale getirmiştir (Balkan, 1994, s. 100). Erken kapitalistleşen ülkelerdeki enflasyon, 1973'ten sonra borç faizlerini negatif sınırlara kadar çekmiştir. Enflasyonun yükselmesi, diğer yandan GKÜ'lerin bu ülkelerden ithal ettiği malların fiyatlarını yükselttiği için, ticaret hadlerinin GKÜ'ler aleyhine düşmesine neden olmuştur. Bir süre sonra borçlanma bütün cazibesini yitirmiş ve geri ödeme gittikçe zorlaşmıştır. GKÜ ihracatının düşmesi,

---

saymış ve 1982'de yaklaşık yüzde 2 gerilemiştir (Dünya Bankası, 1983, s. 9).

78 OPEC, petrol fiyatlarını 1973'te yükseltmeye başladı. Bunun öncesinde, petrol kartelini oluşturan ülkeler petrolün varilini 2-3 dolara satıyordu. 1973 yılında kademeli olarak yapılan artışlarla petrolün varili Aralık'ta 5.12 dolara, 1 Ocak 1974'de ise 11.56 dolara çıktı. Petrol fiyatları 1978-80 arasında ikinci kez büyük bir artış göstermiş ve yaklaşık 1.6 kat yükselmiştir. 1979'da petrolün varil fiyatı 20 doları geçmiştir (Dünya Bankası, 1979, s. 11).

79 Avrupa para piyasasının 1969'da 44 milyar dolar olan hacmi, 1977 sonunda 300 milyar dolara ulaşmıştır. Biriken dolarlar, Euro-piyasalara plase edilmiş; böylece uluslararası finansman kuruluşları ve resmi krediler dışında yeni ve büyük bir dış kredi kaynağı oluşmuştur. 1973'ten sonra petro-dolarların da katkısıyla bu kaynak daha büyük boyutlara ulaşmıştır (DPT, 1979, s. 52). 1973'te uluslararası toplam yeni krediler 33 milyar doları bulmuş; bunun yüzde 29'u gelişmekte olan ülkelere verilmişti. 1978'de yeni krediler 100 milyar dolara ulaşmış, bu kredilerin yüzde 43.3'ü GKÜ'lere gitmişti. (Dünya Bankası, 1985, s. 112). Offshore sermaye piyasalarının hacmi, 1973'te 315 milyar dolarken, 1982'te 2.055 milyar dolara yükseldi (McMicheal, 2004, s.125). 1970'lerde özel bankalar GKÜ'lerin borçlarının yüzde 13'ünden sorumluydu. Çoktaraflı borçlar yüzde 33, ihracat kredileri yüzde 25'i oluşturuyordu. On yıl içinde bu rakamlar ters çevrildi; bankaların verdiği kredilerin oranı yüzde 60'a ulaştı (McMicheal, 2004, s. 126)

mübadele hadlerinin GKÜ aleyhine değişmesi, faiz oranlarının yükselmesi ödeme güçlüğünün sebepleridir.

Tablo 2.2'ye göre, bütün ülkeler için, özel kaynaklardan alınan borçların tüm borçlar içinde 1980-82 arasında payı, 1970-72 yılları arasındaki payından daha fazladır. Özellikle Brezilya, Şili ve Türkiye'nin borç bileşiminde, özel kaynaklı borçların payındaki değişim çok çarpıcıdır. Türkiye'nin resmi kaynaklı kredileri iki dönem arasında yüzde 92'den yüzde 66'ya gerilemiş, özel kaynaklı kredileri de yüzde 8'lik bir paydan, bütün borçların üçte biri seviyesine ulaşmıştır.

Tablo 2.2

Ödenmemiş Borçların Bileşimi, 1970-83

(toplam borçların yüzdesi olarak)

	Resmi Kaynaklardan			Özel Kaynaklardan			Değişen faizli borç		
	70-72	80-82	83	70-72	80-82	83	73-75	80-82	83
Arjantin	12.6	8.8	5.7	87.4	91.2	94.3	13.9	53.6	34
Brezilya	29.7	11.8	12.6	70.3	88.2	87.4	43.5	66.0	76.5
Şili	47.1	11.8	9.9	52.9	88.2	90.1	9.6	58.2	72.0
Meksika	19.8	11.2	8.2	80.2	88.8	91.8	46.8	74.0	82.4
Kore	38.8	38.6	40.4	61.2	61.4	59.6	15.1	35.8	42.1
Endonezya	71.5	51.7	48.0	28.5	48.3	52.0	10.2	18.2	22.7
Hindistan	95.2	94.9	91.6	4.8	5.1	8.4	0.0	3.1	5.0
Türkiye	92.1	65.9	67.5	7.9	34.1	32.5	0.8	22.7	25.0

Kaynak: Dünya Bankası, 1985, s.155

Sonuç olarak, dünya genelindeki kapitalist işleyişin geç kapitalistleşen ülkelerin borçlanmasına etkisinde iki temel dinamikten söz edebiliriz. İlk dinamik 1960'ların ilk yarısından itibaren finansal yapılarda gözlenen gelişmenin, 1970'ler boyunca hızlanarak sürmesidir. Erken kapitalistleşen ülkelerde kâr oranlarının düşmesiyle birlikte üretken yatırımlardan kaçınan sermayenin para sermaye olarak değerlenme eğilimi, dünya genelinde finansal gelişme ve bütünleşmeyi güçlendirmiştir. Sermayenin gittikçe artan bir orandaki bölümü para sermaye olarak yönlendirildikçe aşırı-kredi olgusu açığa çıkmıştır. Dünya krizi aşırı kredi oluşumunu hızlandırmıştır. Ayrıca petrol fiyatlarının yükselmesinin ardından OPEC sermayesi elinde biriken artıkları kredi verilebilir fonlara dönüştürmüştür. Bu nedenle petrol fiyatlarındaki yükselmenin aşı-

rı kredi oluşumunu hızlandırdığı söylenebilir.

İkinci dinamik dünya krizinin etkisiyle uluslararası ticaretin daralması, uluslararası ticaret hadlerinin gerilemesi ve petrol fiyatlarının yükselmesinin etkileridir. Kriz ve petrol fiyatlarındaki artışlar bir yandan kredi bulmayı kolaylaştırıp, borçların bir çığ gibi büyümesine hizmet ederken, diğer yandan GKÜ'lerin ihracat gelirlerini düşürmekte, ithalat yükünü ağırlaştırmaktadır.

Bu dönemin sonunda, bir yandan ödünç alınan kredi miktarı yükselirken, önceki kredilerin ödeme zamanının gelmesiyle durum iyice kötüleşmiş, kredilerin faizini ödeyebilmek için bile kredi alınması gerekmiştir. Bir kısır döngüyü andıran borç sorununun böyle devam etmeyeceği açıktır. Borçlu ülkeler borç batağına saplanırken, borç veren bankaların durumunun da iyi olduğu söylenemez. Verdikleri borç miktarı öz kaynaklarının bir kaç katına çıkan bankaların paralarını geri alamamaları olasılığı, finansal sisteme bir tehdit haline gelmiştir. Bütün bir kapitalist sistemin geleceği açısından bankaların alacaklarını finanse etmek ve borçlu ülkelerin sistem içi varlıklarını muhafaza etmek üzere, IMF'nin devreye girmesiyle borç ertelemeleri ve borçların yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir.

2.5.2.2.3 Borç ertelemeleri ve IMF

1980'lerin başlarında birçok ülke ciddi ödemeler dengesi açıkları vermeye başlamıştı. Artık yeni borç bulmak, vadesi gelmiş borcu ödemek imkansız hale gelmişti. Böylece, dünya bankacılık sistemi ve hükümetler, büyük özel borç veren bankaların batmasını önlemeye çalıştı. Bu durumda IMF devreye girdi ve IMF kaynaklarının önemi arttı. Çözüm olarak ödemeler geciktirildi, borçlar yeniden yapılandırıldı ya da borçlu ülkelere, bankalara olan borçlarını ödeyebilmeleri için ek borç verildi (Evans, 1985, s. 118).

Yapılan borç erteleme görüşmelerinden bazıları şöyle sıralanabilir: 1975'te Şili, Hindistan, Zaire; 1976'da Arjantin, Hindistan; 1978'de Türkiye, Filipinler, Sudan, Jamaika, Guyana; 1979'da Togo, Zaire; 1980'de Nikaragua, Pakistan; 1982-1983'de Brezilya, Meksika, Şili, Peru; 1984'te Arjantin Meksika, Brezilya, Peru, Filipinler, Venezüella borçlarını ertelemek zorunda kalmışlardı (Dünya Bankası, 1985, s. 28).

1979'da gerçekleşen borç görüşmelerinde toplam 6.2 milyar dolarlık borç ertelenmişti. DB verilerine göre bu borçların 3.5 milyar do-

larlık kısmını, yani yarısından fazlasını Türkiye'nin borçları oluşturuyordu. Benzer biçimde 1980'de ertelenen 3.7 milyarlık toplam borcun 2.6 milyarlık bölümü Türkiye'nin borçlarından oluşuyordu. Ancak 1980'lerde borç sorunu katlandı. 1981'de 13 olan borç erteleme başvurusu, 1983'te 31'e yükseldi (Dünya Bankası, 1985, s. 4). 1983'te ertelenen borç miktarı 50 milyar doları geçmişti. Meksika'nın ertelenen borçları, yaklaşık 25 milyar dolarla bunun yarısını oluşturuyordu. 1984'te ertelenen borç miktarı 120 milyar dolara yaklaşmıştı.

Borçlu ülkeler borçlarını, Paris Kulübü, Ticari Bankacılık, Yardım Konsorsiyumları gibi çok taraflı gruplar yoluyla yeniden yapılandırdılar. IMF de bu sürece ekstra finansman sağlayarak katıldı. Borçlu ülkelerin finansmanında IMF önemli bir kurum haline geldi. IMF'yi önemli kılan yalnızca borç veren bir kurum olması değil, krizin yönetiminde taşıdığı işlevdi. GKÜ'lere doğru mali kaynak akışı IMF'nin onayı olmadan mümkün olmuyordu. IMF'den alınan onayla hem IMF kredileri kullanılabilir, hem borçlar ertelenebilir, hem de başka kurumların kredi açması sağlanabilirdi. Böylece IMF ile görüşmeler başladı.

IMF verilen kredilere karşılık, 'uyum yasalarını', 'istikrar programlarını' gündeme getiriyordu. Böylece 1982'de uluslararası bankerler tarafından etüt edilen ve petrol fiyatlarının düşmesine dayandırılan plan Meksika'da yürürlüğe kondu (Mandel, 1989, s. 228). 1982'nin ikinci yarısında 66 ülke IMF uyum programlarını uygulamak zorunda kaldı. Bütün bu programları basitçe kredilere karşılık dayatmalar olarak nitelemek yerine, kriz sonrasında iktisadi-sosyal yapıların, emek süreçlerinin sermaye lehine yeniden yapılandırılması çerçevesinde düşünmek gereklidir.

Dünya kapitalist sistemini bütün olarak düşündüğümüzde, borçlanmanın önemli sorunları gün yüzüne çıkardığını belirtmek gerekir. GKÜ borçları, başta uluslararası bankalar olmak üzere, bütün bir dünya kredi sistemini ve parasal sistemi tehdit ediyordu. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, borçlu ülkelerin toplam borcunun yarıdan fazlası, yani yaklaşık 480 milyar dolarlık borcun özel bankalara olduğu görülür (Mandel, 1989, s. 226). Öte yandan söz konusu ülkeler ödemeler bilançosunda bir fazlalık, ya da büyük bir artık yaratmadan, bu borçları servis edemezler. Bu da çok büyük ölçekte kur, para sermaye ve dolayısıyla genel olarak sermaye çıkışı demektir. Ancak bu ülkeler birikimlerini

sürdürmek için daha fazla sermayeye ihtiyaç duyarlar. Net sermaye çıkışı, bu ülkelerde birikimin yavaşlaması anlamına gelir. Ayrıca borç faizi ödemeleri ithalatlarına sınırlama getirecektir. Bu da yine, özellikle sermaye malları ve ara mal ithalatı söz konusu olduğunda, sanayi birikiminin yavaşlaması demektir.

Geç kapitalistleşen ülkelerin üretken yatırımlarının erken aşamalarında iki türlü finans ilişkisinin ortaya çıktığı söylenebilir. İlk olarak, ülke içinde ‘gelişmekte olan’, üretken yatırımlar geliştikçe gelişen ve aynı zamanda bu üretken yatırımların gelişiminde en önemli etkenlerden biri olan finans yapısı bulunmaktadır. İkinci olarak, bu ülkelerde birikim sürecinin, -genellikle devlet dolayımıyla- uluslararası finans piyasalarıyla girdiği ilişki söz konusudur. Ülke içinde para-sermaye kaynaklarının yetersizliği ve ithal gereğinin neden olduğu döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı, uluslararası kaynaklardan borçlanma sonucunu doğurmuştur. İlk bakışta –ve fiili olarak kapitalist gelişmenin erken aşamalarında- ayrık gibi duran bu yapılar, kapitalist gelişmeye paralel olarak bütünleşme eğilimine girmektedir. Türkiye’deki bunalım döneminde büyük sermayenin öne çıkan en önemli ihtiyaçlarından birisinin, uluslararası finans piyasalarına erişim olduğu görülmektedir. 1980 sonrası dönem Türkiye’de finans kurumlarının ve özellikle banka sisteminin yeniden-yapılandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de ve diğer geç kapitalistleşen ülkelerdeki bunalımların, artan para sermaye ihtiyacına karşılık, para kaynaklarının yetersiz olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Para sermaye ihtiyacının bir krize dönüşmesi ise, üretimin değişen bileşimiyle ilintilidir. Türkiye açısından bu süreç üçüncü bölümde incelenecektir. Şimdi kısaca, geç kapitalistleşmenin bir diğer özgüllüğünü oluşturan tarımsal üretime bakalım.

2.5.3 Tarımsal Üretim ve Tarımsal Yapıların Dönüşümü

GKÜ’lerde sermaye birikiminin özgüllüklerinden bir diğeri, tarımın taşıdığı göreli önemdir. İki kesimli bir üretim sistemi analizine göre tarımsal üretimin önemi, kesim II yani tüketim malları üretiminin bir bölümünü karşılıyor olmasında yatar. Kapitalist üretim açısından önemli olan ise, esas olarak, ücret mallarının büyük kısmının tarımda üretilmesidir.

GKÜ’lerdeki tarımsal üretime ait bu özgül durum, tarımın ekono-

mi içinde taşıdığı ağırlıkla ilişkilidir. Sürecin başlarında bu ülkeler birer tarım ülkesi görünümündedir. Kapitalist rasyonellerin tarımsal üretime girmesiyle, tarımsal yapılar dönüşmeye başlamıştır. 1960'larda birçok GKÜ'de tarımsal üretimin bütün üretim içindeki payı çok yüksek oranlardadır. Bir fikir vermesi açısından, GSYİH'in sektörlere göre dağılımını veren Tablo 2.3'e bakabiliriz. Buna göre, örneğin, Malezya, Türkiye, Hindistan, Pakistan ve Mısır'da 1960'larda tarımın payının sanayiden daha yüksek olduğu söylenebilir. Türkiye'de tarımın payı sanayinin iki katıdır. 1970'lerin sonlarına geldiğimizde, bütün ülkelerde tarımın nispi payı azalırken, Hindistan ve Pakistan dışındaki saydığımız ülkelerde sanayinin payı tarımınkini geçmiştir.

Tablo 2.3

Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın Sektörlere Göre Dağılımı

	Tarım		Sanayi		İmalat		Hizmetler	
	1960	1978	1960	1978	1960	1978	1960	1978
Malezya	37	25	18	32	9	17	45	43
Türkiye	41	27	21	28	13	18	38	45
Meksika	16	11	29	37	23	26	55	52
Brezilya	16	11	35	37	26	28	49	52
Arjantin	17	13	38	45	31	37	45	42
Yunanistan	23	17	26	31	16	19	51	52
Hindistan	50	40	20	26	14	17	30	34
Pakistan	46	32	16	24	12	16	38	44
Mısır	30	29	24	30	20	25	46	41
Peru	26	14	29	36	17	…	45	50

Kaynak: Dünya Bankası, 1985, s.155

Ulusal gelir açısından değerlendirdiğimizde, 1972 verilerine göre Endonezya ve Nepal'de tarımın ekonomi içindeki payı yarıdan fazla, Hindistan'da yarıya yakın, Türkiye'de üçte birden daha azdır. Erken kapitalistleşen ülkelerde ise tarımın ulusal gelirdeki payı çok düşüktür; örneğin ABD, B. Almanya ve İngiltere'de yüzde üç civarındadır. Çalışan nüfus açısından baktığımızda durum çok değişmemekte, geç kapitalistleşen ülkelerde çalışan nüfusun büyük oranı tarımda istihdam edilmektedir. Bu durum Tablo 2.4'den gözlenebilir.

Tablo 2.4
Ulusal Gelir ve Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Dağılımı

Ülkeler	Ulusal Gelir			Çalışan Nüfus		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Endonezya	52	10	38	67	6	27
Hindistan	45	15	40	73	10	17
Nepal	66	11	23	94	2	6
Türkiye	28	17	55	72	8	20
Japonya	9	36	55	19	28	53
ABD	3	30	67	4	26	70
B. Almanya	3	47	50	8	42	50
İngiltere	3	34	63	3	39	58

Kaynak: Özgür, 1976, s. 46

2.5.3.1 Tarımsal Yapıda Dönüşüm

Tarımsal dönüşümle ilişkili tartışmalarda, Lenin ve Kautsky'den hareketle köylülüğün tasfiye olacağı görüşü hakimdir.[80] Literatürde ge-

80 Bu tartışmaların genişliği ve bu çalışmanın sınırları açısından, tarımsal dönüşüme dair klasik tartışmalar çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak, tartışmanın temel argümanlarını kısaca hatırlatmak tarımın kapitalist dönüşümünü anlamak açısından yararlı olacaktır. Köylülüğün tasfiyesi tezine göre kapitalist üretim eski üretim biçimlerini bütünüyle tasfiye edecek ve köylülerin tamamını topraktan koparacaktır. Kautsky, Marx'tan hareketle, kapitalizmin tarıma girmesiyle köylülüğün tasfiye olacağını öngörmektedir. Bununla birlikte, küçük tarım işletmelerinin kaybolacak yerde sayısal olarak arttığını gözlemlediği için, köylülüğün tasfiyesinin neden geciktiğini araştırmaya yönelir ve sermayenin tarımda oynadığı role ilişkin değişiklikler yapar (Aydın, 1986a, s. 140). Lenin'in, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi (1988) kitabında da kapitalist gelişme ile köylülüğün tasfiye olacağı tezi hakimdir. Lenin kapitalizmin tarımda gelişmesini, toprak mülkiyetinin ve üretim araçlarının belli ellerde toplanması, köylülüğün proleterleşmesi, zengin köylülerin güçlenmesi bağlamlarında inceler. Lenin (1988, s. 276), "[g]ördük ki, köylülük, büyük hızla, sayıca küçük ama iktisaden güçlü bir kır burjuvazisi ve bir kır proletaryası olarak bölünmektedir. Bu 'köylülükten çıkma' süreci ile kopmaz bir biçimde bağlı olarak da, toprak sahiplerinin, emek-hizmetlerinden kapitalist çiftçilik sistemine geçişleri görülür" diye yazar. Kapitalizmin tarımda gelişmesinin farklı yollarının olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, Marx'ın İngiltere örneğinde açıkladığı yoldur: İngiltere'de köylülüğün topraktan koparılmasıyla kır burjuvazisi oluşmuş, kır burjuvazisi kapitalist kiracı çiftçilerle yer değiştirmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan, Marx'ın (1990, s. 715) 'üçlü formül' olarak adlandırdığı sınıf farklılaşması şöyle özetlenebilir: toprağını kiraya veren sınıf, toprağı kiralayan ve gittikçe artan oran-

nellikle, İngiltere'de kapitalizmin ortaya çıktığı dönemde tarımsal yapıların çözülmesi sürecinden hareketle, geç kapitalistleşen ülkelerde de tarımsal üretimin bütünüyle dönüşeceği, kapitalist tarımsal işletmelerin kurulacağı ve tarımsal üretimde zorunlu olarak kapitalistler ve 'özgür' ücretli emeğin oluşacağı varsayılmıştır. Sanayi üretiminin gelişimiyle benzerlik kurularak, kapitalist çiftliklerin işletme ölçeğini büyütmesi (sermayenin yoğunlaşması) ve bu işletmelerde işbölümünü arttırması ve teknik yenilikler yoluyla üretkenliği yükseltmesi beklenmiştir (Bernstein, 1996, s. 50).

Ancak çoğu durumda, beklenilenin aksine, tarımsal yapı bütünüyle kapitalist çiftliklere dönüşmemiştir. Sermaye birikimi rasyonellerinin tarımsal üretimde kendini dayatmasıyla farklılaşmalar ve belirli bir dönüşüm yaşanmış, ancak tarımsal üretimde tamamen kapitalist çiftçi ve özgür emek oluşumu gerçekleşmemiştir. Tarımda sınıf farklılaşmaları hızlanmış, bir azınlık grubu toprağa büyük ölçekte el koyarken, yığınlar topraksız kalmıştır. Bununla birlikte, büyük çiftliklerin yanında yer yer küçük üreticilik de devam etmiştir.

Tarımsal yapılardaki bu farklılaşmalar, kapitalizmin tarıma girişiyle ve kapitalist rasyonelleri dayatmasıyla ortaya çıkar. Sanayi sermayesinden önce görülen sermaye biçimlerinin şimdi yalnızca sanayi sermayesine tabi olması, tarımsal dönüşümü de açıklayıcı hareket noktasıdır:

> Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da cançekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tabi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak harket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmektedir (Marx, 1997b, s. 56).

---

da toprak mülkiyetini ele geçiren kapitalist çiftçi sınıfı ve köylülüğün çözülmesiyle açığa çıkan kır proletaryası. Ancak Marx (1990, s. 702), bu biçimin, "… feodalizmden kapitalist üretim tarzına geçiş döneminde dünya piyasasına egemen olan ülkelerde genel kural haline gelebil[eceğini]" belirtir. Lenin, kapitalizmin tarımda gelişmesinde bu biçimin yanında iki farklı yol daha sayar: Birinci yol Prusya junkerleri tarzında, büyük feodal mülklerin, kapitalist teşebbüslere dönüşmesi biçimindedir. Büyük toprak sahiplerinin kapitalist çiftçilere dönüştüğü bu biçim, Junker ya da Prusya tipi kapitalist dönüşüm yolu olarak adlandırılır. Diğer dönüşüm yolu ise, ABD'de olduğu gibi, küçük çiftliklere dayanan çiftçi yoludur (de Janvry, 1981, s. 107).

Zülküf Aydın (1986b, s. 206-207), klasik kuramlarda savunulan tasfiye görüşünün bugünün somut koşullarını açıklamakta yetersiz olduğunu, 'az-gelişmiş' ülkelerin kırsal yapısının anlaşılması için alternatif açıklamalara gerek duyulduğunu düşünmektedir:

> Toprak mülkiyetini belli ellerde yoğunlaştırıp köylülüğü dolaysız bir şekilde proleterleştiren yol, kapitalizmin tarımla ilişkilerini geliştirirken takip ettiği temel yol değildir; aksine bu yol bir istisnadır ... Tarımda ana eğilim, sermayenin tarımı boyunduruk altına alması biçimindedir.

Aydın, Samir Amin'den hareketle, kapitalizmin 'üçüncü' aşaması dediği aşamada tarımın sermayenin egemenliğine girdiğini belirtmektedir. Aydın'a göre tarımın bağımlılığının ilk koşulu, egemen durumdaki sermayenin tarımsal üretime müdahale etmesidir. Sermayenin bu kesimi, ürünleri standartlaştırarak, endüstriyel yiyecek üretimini genişleterek ve ürün toplama ve pazarlama ağlarını yoğunlaştırarak tarımsal üretimi kontrol altına almıştır (Aydın, 1986b, s. 207).

Bernstein (1996, s. 41), tarımsal yapılarda yaşanan dönüşümleri birkaç öge üzerinden incelemektedir:

- kırda sınıf ve toplumsal cinsiyet rollerinin farklılaşması,
- toprağa erişim, emek ve emek ürünlerinin bölünmesi,
- mülkiyet ve geçim, bolluk ve yoksulluk,
- devletin faaliyetleri,
- tarımsal gelişmenin yolları ve uluslararası piyasalar (teknoloji, finans ve metalar için),
- güç ve eşitsizlik ilişkileri.

Bernstein'a göre bu ögeler, bütün detaylarıyla birlikte ele alınırsa, tarımsal yapılardaki dönüşümü açıklayıcı ipuçları taşımaktadır. Buna göre, tarımda sınıf farklılaşmaları; makineleşme ve üretkenliği arttırıcı uygulamalarla yığınların topraktan koparılması; küçük üreticiliğin yanında ücretli işçi ve tarım kapitalistinin oluşması; yoksullaşma; kente göç ve proletaryanın oluşması; tarımsal üretimde meta üretiminin yaygınlaşması; devletin kredi, altyapı gibi destekleriyle meta üretimini teşvik etmesi; uluslararası sermayenin tarımsal üretimi desteklemesi gibi gelişmeler, tarımsal yapıların dönüşümündeki farklı uğrakları temsil etmektedir.

Tarımsal üretimde en belirgin değişim, gündelik ihtiyaçlar için

üretimin yerini değişim için üretimin almasıdır. Bu süreçte, hane içi tüketim için gerekli olan ürünlerin pazarlanma oranları artarken, tamamen meta olan ürünlerin üretimine de geçilmiştir. 'Meta üretiminin' yerleşmesinin yanında önemli bir diğer uğrak, hane halkının yeniden üretiminin de metalaşıyor olmasıdır. Yani köylünün kendi kendini yeniden üretmesi gittikçe ortadan kalkarken, yeniden-üretim ihtiyaçları meta değişimi yoluyla karşılanmaktadır. Yalnızca geçimlik araçlar değil, zamanla üretim araçları da metalaşmaktadır. Tahıl ve temel tüketim malları genellikle toprak, diğer üretim araçları ve emekten daha önce metalaşmakta ve bunların piyasaları daha önce oluşmaktadır. Çiftçiler aletler, tohum ve gübre gibi üretim araçlarını satın almaya başladığında, önemli bir metalaşma aşamasına gelinmiş demektir (Bernstein, 1996, s. 58). Z. Aydın (1986b, s. 208), hane üreticilerinin sayıca çoğunlukta olduğu bir toplumda sermaye için önemli olanın bu üreticilerin proleterleşmesi olmadığını, asıl sorunun kırsal alanda metalaşma sürecinin hızlandırılması, üreticilerin gerek üretim araçları ve gerekse tüketim malları açısından pazara bağımlılıklarının yoğunlaşması olduğunun altını çizmektedir.

Metalaşmanın yaygınlık kazanması, esas olarak, kapitalist üretimin hakimiyetinin artması demektir. Üretimin amacı giderek kullanım değeri değil, değişim değeri üretimi olmaktadır. Kapitalizm öncesinde de değişim değeri için üretim yapılmaktadır, ancak bu ender görülen ve yaygınlık kazanmayan bir durumdur. Kapitalist üretim ise, genelleşmiş meta üretimidir. Marx'ın (1997b, s. 43) sözleriyle:

> Kapitalist üretim önce meta üretimini genelleştirir, sonra da yavaş yavaş bütün meta üretimini, kapitalist meta üretimine dönüştürür (...) Meta üretimi ile uğraşan her girişim, aynı zamanda, bir emek-gücü sömürme girişimi haline geliyor. Ne var ki, yalnız kapitalist meta üretimi çağ açıcı bir sömürü biçimi halini alıyor ve tarihsel gelişimin seyri içinde, emek sürecinin örgütlenmesi ve teknikteki büyük gelişmeler yoluyla toplumun tüm ekonomik yapısını bütün eski çağları gölgede bırakacak şekilde kökünden değiştiriyor.

Sonuç olarak, tarımsal yapılarda kapitalist üretiminin yaygınlık kazanmasıyla, ürünler, toprak ve emek artan oranda metalaşmaktadır (de Janvry, 1981, s. 151). Tarımsal üreticiler pazar için üretime yöneldikçe, ürettikleri malların miktarını, kalitesini, niteliğini kendisi belirleyemez hale gelir; tüm bu unsurlar artık pazar koşulları tarafından belirlenmek-

tedir. Pazarın belirleyiciliği arttıkça, tarımsal üretim kapitalist üretime daha da bağımlı hale gelmektedir (Aydın, 1986b, s. 208).

Pazar için üretim yaygınlaştıkça, üretimi arttıracak, üretkenliği yükseltecek mekanizmalar hızla devreye sokulmuştur. Üretimde mekanizasyonun artması, kimyasal gübre kullanımının yaygınlaşması ve sulama tekniklerinin geliştirilmesi, üretkenliği arttırmaya yönelik gelişmelerdir. Değişim için üretim yalnızca neyin üretileceğini değil, nasıl üretileceğini de belirlemiştir.

Tarımın sanayiyle ilişkisinde bir yenilikten bahsedilebilir: tarım, bu süreçte, sanayi mallarının kullanıcısı ve sanayiye girdi sağlayan bir alan haline gelmektedir. Tarımsal üretimde traktör, biçerdöver gibi tarım araçlarının yanında, kimyasal gübre kullanımı artmakta, ayrıca sanayi girdilerini oluşturan ürünlerin üretimi yaygınlaşmaktadır. Böylece zamanla, tarımda ileri ve geri bağlantıların bir dereceye kadar oluştuğu gözlenmektedir. İleri bağlantı ilişkisinde, tarımda girdi olarak sanayi ürünü olan kimyasal gübre ve tarım makineleri kullanılır; geri bağlantı ilişkisinde ise, üretimi işlemek ve dağıtım için gıda-endüstrisi sermayesi vardır.[81]

Tarımda meta üretiminin yaygınlaşması sürecinde, pazar olanaklarını arttırmak için altyapıların oluşturulması da gerekmektedir. Devlet, kredi kanalları, kooperatifler, destekleme alımları, taban fiyat belirlemeleri ile tarımsal üretimi desteklemiştir. Otoyolların yapılması, ulaştırmanın kolaylaştırılması tarımsal üretimin pazarlanmasına yönelik altyapı oluşumlarıdır. Devlet politikaları ve uluslararası sermaye, geç kapitalistleşmiş ülkelerde yeni teknolojiler, hizmetler ve pazar olanakları sağlayarak, metalaşma sürecini yoğunlaştırmıştır. Meta üretimi, doğrudan ya da dolaylı olarak, devletin, tarımsal sermayenin ya da yardım kuruluşlarının etkinlikleriyle sınıf farklılaşmasına çok karmaşık etkilerde bulunmuştur (Bernstein, 1996, s. 60).

Tarımsal ilişkilerin dönüşümünde temel bir uğrak, sınıfsal farklılaşmaların nasıl yaşandığıdır. Tarihsel gelişim içinde tarımda beklenildiği biçimde toprakta merkezileşme ve mülksüzleşmenin ve ücretli

81 Tarımsal üretimde yaşanan farklılaşmalar, tarımın ileri ve geri bağlantılarının olduğu üretim kollarında daha büyüktür. Tarımsal sektör geliştikçe, bu ileri–geri bağlantıların olduğu sermayeler, tarımla çok daha fazla ilişki halinde olacaktır. Dolayısıyla, tarımsal üretimi gittikçe daha çok belirliyor ve düzenliyor hale gelecektir (Bernstein, 1996, s. 52).

emeğin bütünüyle ortaya çıkmamış olması, tarımda kapitalistleşmenin önüne geçildiği anlamına mı gelir? Kapitalizmin tarımsal ilişkilere girişi, eşitsizliği arttırıcı ve sınıfsal farklılaşmaları şiddetlendirici bir nitelik taşımaktadır. "Metalaşma her zaman eşitsiz bir süreçtir, ancak kapitalizmdeki tarımsal dönüşümde özellikle böyle görünür" (Bernstein, 1996, s. 50). Kapitalist üretimin tarımsal yapılara giriş süreci, ne tür sınıfsal farklılaşmalar yarattığı, sermaye dağılımı, mekanizasyonun derecesi, üretim araçları (toprak, tarım makinaları, tohum, kimyasal gübre), emek, ürün ve para -kredi- piyasalarına entegre olma biçimi geniş bir farklılık göstermektedir. Bu farklılaşmalarda, devlet politikaları belirleyici bir unsur olarak görünmektedir (Bernstein, 1996, s. 51).

Kapitalist üretimin yaygınlaşması sürecinde yeni teknik ve örgütlenmelerin uygulanmasıyla tarımsal yapılardaki dönüşüm desteklenmiştir. Tarımdan kopan kitleler şehirlerde proletaryaya karışmaktadır. II Dünya Savaşı sonrasında GKÜ'lerin birçok bölgesinde proletaryanın oluşumu başlamıştır. Elbette ki bu süreç, İngiltere'de 18. yy sonlarında yaşanan süreçten nicelik ve yoğunluk bakımından oldukça farklıdır. İngiltere'den 150 yıl sonra ve üretici güçlerin oldukça gelişmiş olduğu, bütünüyle farklı bir bağlamda ortaya çıkmıştır (Kay, 1975, s. 156). Bernstein'ın (1996, s. 55) Gibbon ve Neocosmos'tan yaptığı şu alıntı, tarımsal üretimde kapitalist ilişkilerin analizinde hareket noktası olarak alınabilir:

> ... kapitalist bir toplumsal formasyonun özgüllüğünün ücretli-emek ile sermaye arasındaki çelişkide yapılaştığını ileri sürmek, toplumsal formasyondaki bütün ya da çoğu işletmenin kapitalist ile ücretli emeğin bulunduğu bir 'tip'te olacağı anlamına gelmez … işletmeleri ve daha genel olarak toplumsal formasyonu kapitalist yapan, bunların varoluşunu yapısal ve tarihsel olarak açıklayan ilişkilerdir.

Kitlelerin üretim araçlarından koparılmasının yolları, geç kapitalistleşen ülkeler arasında farklılık gösterir. Bazı bölgelerde tarımda kapitalist üretim tarzının kurulmasıyla birlikte köylülerin topraktan koparılması doğrudan gerçekleşirken, bazı bölgelerde, farklı sınıf ittifaklarının sonucunda devlet pre-kapitalist toprak haklarının korunması için uğraşır. Bu nedenle bu süreci genelleştirmek doğru olmaz. Ancak bütün GKÜ'ler için ortak olan, meta üretiminin yaygınlaşmasıdır. Kapitalizm öncesi tarımsal üretim esas olarak kullanım değeri üretimine dayan-

maktadır ve vergi ve ufak ihtiyaçların karşılanması dışında üretim genel olarak geçimlik üretimdir. Ekonominin parasallaşması arttıkça ve değişim için üretim yaygınlaştıkça, üretkenliğin arttırılması için yeni pratikler ve yeni kriterler ortaya çıkar. Bu değişiklikler, proletaryanın oluşmasına doğrudan ve birdenbire sebep olmaz (Kay, 1975, s. 155).

GKÜ'lerde geleneksel üretim ilişkilerinin ortadan kalkmasında ve meta üretiminin yaygınlaşmasında ticaret sermayesi önemli bir işlev üstlenir. Başlıca kentlerde ticaret merkezleri kurulur ve oldukça az iş alanı yaratılmış olsa da emeği kırdan kente çeker (Kay, 1975, s. 156). Zamanla üretken yatırımların büyümesiyle ve emek ihtiyacının artmasıyla proleterleşme süreci ivmelenir.

2.5.3.2 Ücret Malları Üretimi

GKÜ ekonomisinde kapitalist üretimin genel olarak tüketim mallarıı üretiminden oluştuğunu söylemiştik. Tüketim malları üretimi lüks mallar sektörü ve ücret-malları sektöründen oluşur. Ücret mallarının bir kısmını da geleneksel sektör üretir.[82] De Janvry, 'çevre' ülkede, ucuz emeğe dayanan kapitalist gelişmenin söz konusu olduğunu ve emekgücünün ücretinin neredeyse gıda fiyatına eşitlenebileceğini yazar. Ücret mallarının fiyatının düşmesi için sistematik bir baskı vardır (de Janvry, 1981, s. 151).

Emek gücünün değeri, işçinin ve ailesinin geçimini sağlaması ve kendini yeniden üretmesi için gerekli mal ve hizmetlerin değeriyle, kültürel ve sosyal gereklerle belirlenir. Ücret malları, bu anlamda, emek-gücünün değerinin hesaplanmasına giren mal ve hizmetlerden oluşur. Bu mal ve hizmetler içinde en önemli başlıklar gıda ve barınmadır.[83] Gıda maddelerinin büyük çoğunluğu tarımsal üretimle karşılandığı ve gıda da ücret malları içinde önemli bir yer tuttuğu için, emek-gücünün değerinin asıl olarak tarımsal koşullarda belirlendiğini söyleyebiliriz.

82 Lüks mallarla ücret malları arasındaki ayrım önemlidir. Lüks mallar emek-gücünün değerini belirlemeye katılmadığı için, bu malların üretilmesinde üretkenliğin yükselmesi, bunu üreten sektörde geçici ekstra kâra neden olacaktır; ancak uzun vadede sanayi üretiminde kârları yükseltmez. Emek üretkenliğinde bir artış, ancak geçim mallarını ucuzlatarak gerekli emek zamanı düşürürse, kâr hadlerinde kalıcı bir etki yapabilir. Ücret mallarının üretilmesinde üretkenliğin yükselmesi, nispi artık-değeri yükseltir ve böylece emek-gücünün değerini düşürür.

83 Barınma konusunu, gecekondulaşmayı ve gecekondunun şehir proletaryası için işlevini incelerken ayrıntılı olarak ele alacağız.

De Janvry'nin analizinden, ucuz emeğin ucuz gıdayı gerektirdiği sonucu çıkmaktadır. Yazar (1981, s. 39), ucuz gıdanın üç biçimde sağlanabileceğine dikkat çeker: ucuz gıda politikaları ile gıda fiyatlarını dizginlemek yoluyla, imtiyazlı ithalat yoluyla ve tarımsal üretimde teknolojik değişiklik yapılması ve kapitalizmin geliştirilmesi yoluyla. Bu yollardan özellikle devlet politikalarının ucuz gıda üretimini belirlediği söylenebilir. Devletin tarımsal dönüşümü hızlandırıcı politikalarının çoğu, gıda fiyatlarının düşük tutulmasına da hizmet etmektedir. Devlet alımları ve kredi uygulamaları başlıca politikalardır. Milios'a (1989, s. 167) göre, köylülerin devletin iktisadi politikalarına maruz kalması -tarımsal üretim fiyatlarının sabitlenmesi- ve kredi sistemi -üretimin banka kredileri yoluyla finanse edilmesi-, tarımsal üretimde düşük fiyatları ve dolayısıyla emek-gücünün yeniden üretiminin maliyetinin düşmesini sağlar.

John Weeks'e (1977a, s. 126) göre, geçim araçlarının kapitalist olmayan yollarla karşılanması, geç kapitalistleşmiş ülkelerde birikimin önünde bir engel olarak görülebilir. Tamamen kapitalistleşmiş bir ülkede, üretici güçlerin gelişmişliği, tüketimin ve gereksinimlerin karşılanmasının kapitalizasyonu ile sürekli olarak gerekli zamanı düşürmektedir. Ancak, 'gelişmiş' ülkelerde dahi, gerekli emek-zaman aile dolayımıyla, yani kapitalizm-dışı yollardan sağlanmaktadır. Kapitalist üretimin içsel dinamiği olarak 'gelişmiş' ülkelerde metalar ucuzlamakta ve sömürü oranı yükselmektedir. Bu nedenle, bu ülkelerde artık-değer oranı en yüksek oranlardadır. 'Geri' ülkelerde ise, tüketim mallarının büyük kısmının kapitalizm öncesi yollarla üretilmesi, sömürü oranının yükselmesinin önünde bir engel oluşturur. 'Geri' ülkelerde gerekli-zaman çoğunlukla kapitalist sektörlerin dışında belirlenir. Kapitalizm öncesi üretim tarzının içsel çelişkileri üretim araçlarında devrime olanak vermediği için, emek-gücünün değeri sabit kalır ya da gelişmiş ülkelerde olduğu gibi hızlı düşmez. Buna göre, ücret mallarının sanayide üretilmesiyle birlikte sömürü haddinin yükseleceği ve dolayısıyla emek-gücünün değerinin düşeceği söylenebilir.

Weeks'e (1977a, s.140) göre kapitalizm öncesi tarımsal üretimde kullanım değeri üretiminin sanayi üretiminden daha yavaş büyümesi, geri kalmışlığa özgü bir durumdur. Tarımsal kullanım değeri üretimindeki bu yavaş büyüme, kapitalist sektörlerdeki üretkenlik baskısının te-

mel kaynağıdır. Tarım pre-kapitalist olduğunda, tüketim mallarının fiyatlarını imalat ürünlerine oranla düşük tutmanın da bir sınırı vardır ve sonuç olarak tarımsal kullanım değerleri yavaş yavaş büyüme gösterir.[84]

De Janvry, tarım ve zanaat üretiminin ücret-mallarının üreticisi olma durumunun gittikçe ortadan kalktığına ve modern sanayi ve tarımsal ücret-malları üretiminin, yüksek kâr oranları elde etmek için temel bir zorunluluk haline geldiğine dikkat çekmektedir. Kapitalist rasyonellerin ücret-malları üreten sektöre yavaş yayılması, de Janvry'e göre, 'az-gelişme'nin bir sonucudur. Geleneksek sektör gittikçe dağılmakta ve üreticiler gitiikçe artan oranda ucuz emek ordusuna katılmaktadır (de Janvry, 1981, s. 46).

Özetle, geç kapitalistleşme sürecinde tarımsal yapılarda da kapitalist rasyonellerin yerleşmeye başladığı, kitlelerin topraktan koparak şehirlerde proleterleştikleri ve tarımsal üretimin ücret mallarının üretilmesinde önemli bir ağırlığının olduğu söylenebilir.

2.5.4 Sınıflar

Geç kapitalistleşen ülkeler üzerine yapılan analizlerde, Bob Sutcliffe'in analizinde olduğu gibi, genel olarak kapitalizme özgü sınıfların tam olarak oluşmadığı ve sınıf mücadelesinin belirleyici bir unsur olmadığı kabul edilir.[85] Burjuvazinin gelişmemiş olduğu tezi, devleti 'yerel' burjuvazinin çıkarlarını savunmaya çağırırken (Sutcliffe, 1977, s. 177), işçi sınıfının zayıf olduğu fikri, popülizm kavramlaştırmasında olduğu gibi, politik karar alma süreçlerinde işçilere pasif bir rol yüklemektedir.

Sınıf analizi, sermaye birikiminin dinamiklerinin anlaşılması ve çelişkilerinin saptanması açısından anahtar niteliktedir. Geç kapitalistleşen ülkelerde 'kapitalist' dönüşümle birlikte kapitalist üretime özgü sınıfların oluşmaya başladığı ve giderek üretim ilişkisindeki konumlarından kaynaklanan nitelikleri kazandığı söylenebilir. Bir başka deyişle, kapitalist üretimin gelişimi sürecinde işçi sınıfı ve sanayi burjuvazisi-

84 Weeks'in (1977a, s. 141) incelediği Peru örneğinde, tüketim malları fiyatlarının nisbeten daha az yükselmesi nedeniyle işçilerin gereksinimleri ithalat yoluyla karşılanmıştır. Bu ithalat, emek gücünün değerinin düşürülmesi zorunluluğunu ve bunu yerel üretimle karşılamanın olanaksızlığını gösterir.

85 Sutcliffe'in sözlerini (1977, s. 186) hatırlarsak: "… bu sınai büyümenin genellikle bir burjuvazinin ve bir proletaryanın yokluğuyla karakterize olduğunu söylemek bir abartmadır, ancak çok büyük bir çarpıtma da değildir".

nin güçlendiği ve sınıf içi ve sınıflar arasındaki mücadelenin birikimin önemli bir belirleyeni haline geldiği görülmektedir.

Geç kapitalistleşme, sınıf oluşumuna ve sınıf mücadelesinin güçlenmesine bu anlamda engel değildir, ancak sınıf oluşumlarında farklılaşmalara yol açtığı da kabul edilmelidir. Sınıfların gelişiminde üretken yatırımların gelişimi belirleyicidir. Üretken yatırımlar geliştikçe, sanayi sermayesi diğer sermaye kesimleri üzerinde ve toplumun birçok alanında kendi egemenliğini kurmaya ve derinleştirmeye yönelir. "Sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişte kalan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnızca sanayi sermayesine tabi olmakla ve işleyiş biçimlerini ona uyacak biçimde değiştirmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte[dir]" (Marx, 1997b, s. 56). Sanayi sermayesi, tarımsal üretimde gözlenen dönüşümlerden toplumsal hayattaki değişikliklere, kurumsal yapılardan yasal düzenlemelere kadar birçok alanda ağırlığını hissettirir. Sanayi üretimi, bir yandan özgür emek, para sermaye, belli bir pazar gibi ögeleri gerektirir; diğer yanda ise, sanayi yatırımlarının gelişmesi ve yaygınlık kazanması, sanayi burjuvazisini ve sanayi proletaryasını oluşturur. Pazarı, finansal yapıları ve diğer kurumları geliştirir. Kapitalist birikim kendi rasyonellerini diğer kesimlere ve kurumlara dayatırken, bir yandan sanayi burjuvazisi burjuvazinin başat kesimi haline gelmeye başlar, diğer yandan işçi sınıfı bir sınıf olarak güçlenir.

Toplumsal analizin sınıf analiziyle yapılması gerektiğine dikkat çeken Ian Roxborough'a göre, 'Üçüncü Dünya'daki sınıf yapıları, 'gelişmiş' ülkelerdeki sınıf yapısından iki temel noktada ayrılır: ilk olarak, çok daha karmaşık bir sınıf yapısı söz konusudur; ikinci olarak, sınıflar genellikle daha zayıftır.[86] Ayrıca kırsal sektör çok daha hayati bir önem arz etmektedir. Roxborough (1979, s. 72-73), 'az-gelişmiş' toplumlarda sınıfların karmaşık ve zayıf olmasının yanında, egemen sınıfların oluşmaması anlamında sınıfların 'tamamlanmamış' olduğu kanısındadır. Munck (1985, s. 87), Roxborough'u izleyerek, sınıf yapısının karmaşık olmasının kapitalist üretim tarzının tamamlanmamış yayılmasından kay-

86 Sınıf yapısının karmaşık olması, çok geniş bir çeşitlilikte sınıf ittifaklarının mümkün olması anlamındadır. Roxborough (1979, s. 74), burjuvazi, proleterya, tarımsal oligarşi ve köylülüğün içerildiği basit bir modelde bile birçok sınıf çatışmasının olduğunu söylemektedir.

naklandığını söyler, sınıfların zayıf yapısını ise 'Üçüncü Dünya'nın 'bağımlı yeniden-üretim' süreciyle ilişkilendirir.

2.5.4.1 Sanayi Burjuvazisinin Oluşumu

Munck'a göre Latin Amerika'da sanayi burjuvazisi, gelişme sürecinde hegemonik bir rol üstlenememiştir. Bunun sebebi, sanayi burjuvazisinin yapısal pozisyonundan kaynaklanır: tarımsal çıkarlarla ve emperyalizmle entegre olmuştur durumdadır. Munck (1985, s. 89), 'feodal oligarşi' tanımını eleştirerek, Şili, Arjantin ve Brezilya'da kırsal ve sanayiye ait çıkarlar arasında ciddi bir çakışma olduğunu yazar. Roxborough da (1979, s. 76), sanayi üreticisi ile tarımsal üretim yapan ailelerin çakıştığını ve aynı ailenin hem tarımda hem de sanayide çıkarları olduğunu yazmaktadır. Bu durum, tek bir egemen sınıfın bulunduğunu akla getirmektedir. Munck'un aktardığına göre, Şili'de en büyük işadamlarıyla yapılan araştırmanın sonuçları, bunlarının yarısının toprak sahibi ya da toprak sahipleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Arjantin'de sanayi burjuvazisi zanaatkâr sınıftan değil, tarımla bağlantılı olarak doğmuştur. Sanayi, tarıma yardımcı bir sektör olarak ortaya çıkmıştır.

Ancak Munck (1985, s. 90), Latin Amerika'da ulusal burjuvazinin bulunmadığı tezlerini kabul etmez ve Latin Amerika'nın en büyük ülkelerinde "... bugün güçlü bir burjuva sınıfının olduğunu hiç kimse inkar edemez. Meksika ve Brezilya'daki burjuvazinin gücü, Tanzanya ve Sudan'daki benzerlerinden çok, İspanya ve İtalya'dakilerle karşılaştırılabilir derecededir" diye yazar.

Latin Amerika ve Türkiye'de yaşanan gelişmeler ışığında Munck'un bu son sözlerinin önemli olduğu belirtilmelidir. Dahası, Munck ve Roxborough'un aksine, GKÜ'lerde üretken yatırımların büyüdüğü süreçte kapitalist topluma ait sınıfların gelişmekte olduğuna dikkat çekmek gerekir. Sınıfların oluşumu ve sınıf mücadelesinin gelişimi uzun soluklu bir süreci gerektirmektedir. Başlarda zayıf nitelik taşıyan ve etkin olmayan sınıflar, süreç içinde güçlenmekte, örgütlenmekte, sınıfsal çıkarlarının savunucusu haline gelmektedir. Bununla birlikte, GKÜ'lerde sınıf yapısının daha karmaşık olduğu kabul edilebilir. Tarımsal üretiminin varlığında ve ayrıca tarımın kapitalist dönüşümünün de uzun bir süreci gerektirdiği göz önüne alındığında, kapitalist topluma özgü sınıfların yanında, tarımsal burjuvazi, tarım proleteryası, küçük köylülüğü içeren nispeten karmaşık bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu kar-

maşık yapı içinde sanayi burjuvazisi, zamanla burjuvazinin egemen kesimi olarak güç kazanmıştır.

Sanayi burjuvazisinin genel olarak ticaret ve tarım burjuvazisinden evrildiği söylenebilir. Marx, üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki çelişkili ilişkinin toplumu ileriye götürdüğünü belirtir. Toplumun içsel çelişkileri, toplumun gelişmesini de belirlemektedir. Sonuçta kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması da, önceki üretim tarzının çelişkilerinin sonucudur. Bu çelişkiler diğer toplumlarla ticaret, siyasal baskı, yağma gibi dış etkilerle şiddetlenmiştir. Dış etkilerin tarihsel bir örneği olarak ticari sermaye, iç ve dış etkilerin diyalektiğini gösterir (Weeks ve Dore, 1979, s. 81).[87]

Eşitsiz değişim yoluyla artık-ürünün bir parçasına el koyan ticari sermaye, genel olarak, kârını üretkenlik artışıyla değil, ancak ticaret hacmini genişleterek arttırabilir. Ticaret sermayesinin ait olduğu kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonların doğası, kârı arttırma yöntemlerinin önüne ciddi engeller getirir. Bir yandan üretici güçlerin gelişmesi düşük seviyededir, diğer yandan üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki, üretici güçlerin daha ileri gelişimine neden olamamaktadır. Ticari sermayenin gelişmesi, toprak mülkiyeti dışında bir zenginlik kaynağı yaratır ve meta dolaşımını genişletir. Kapitalist dönüşümle birlikte, kendi emek-gücünden başka satacak hiçbir şeyi olmayan emekçiler yaratılır (Weeks ve Dore, 1979, s. 84). El koyma mekanizması açısından, sanayi sermayesi, ticaret sermayesinin antitezidir; onun yükselmesi, diğerinin zayıflaması demektedir.

Latin Amerika ülkelerinde sanayi burjuvazisinin gelişmesi ve toplumsal egemenliğe ortak olması, 1930'ların Büyük Bunalım döneminde gerçekleşmiştir (Gülalp, 1983, s. 25). İkinci Dünya Savaşı sonrası koşulları, Latin Amerika ülkelerinin ithal ikamesini sürdürmesini olanak-

---

87 John Weeks ve Elizabeth Dore, ticaret sermayesinin kapitalizmin özünü taşımadığını ve kapitalist üretim ilişkileriyle karakterize edilemeyeceğini yazarlar. Ticari sermaye, kapitalist ekonomiyi, yani emeğin ücretli emek biçiminde sömürülmesini önceller. Ticari sermayenin kârının kaynağı artık-değer değildir, kârını dolaşım alanından elde eder. Ticaret sermayesi genel meta üretimini öncelediği için, ticari sermayenin dolaşımını ve kârını analiz etmek güçtür. Sonuç olarak ticari sermaye altında değişim koşullarını ve yeniden üretimi değer yasasıyla analiz edemeyiz; bunu ancak ileri aşamalarda, sanayi sermayesi onun yerini almaya başladığında yapabiliriz. (Weeks ve Dore, 1979, s. 81-2).

lı kılmıştır. Savaş sonrasında güçlü bir sanayi burjuvazisinin yanı sıra, savaş döneminde biriktirilmiş döviz ve altın rezervleri, ithal ikameci politikalarının sürdürülmesi için gerekli temelleri oluşturmuştur.

Türkiye'de ise, 1950'lerdeki dönüşüm, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmesi biçiminde yaşanmıştır. Türkiye içe dönük sanayileşme sürecine Latin Amerika ülkelerinden belirli bir zaman sonra geçmiştir (Keyder, 1979, s. 28). Savaş döneminde Türkiye'de ihracata yönelik üretim yapan büyük çiftçiler büyük kârlar elde etmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin ihraç ürünlerine talebin ve buna bağlı fiyatların yükselmesi oldukça elverişli koşullar sağlamıştır. Savaşa giren ülkelerin ticaretlerini kısıtlaması ve ayrıca Milli Koruma Kanunu çerçevesinde getirilen dış ticaret kısıtlamaları, ithalatı daraltmıştır. İthalatın daralmasına ek olarak iç üretimin düşmesi, bu süreçte devletin para basmasıyla birleşince, kıtlık ve enflasyon ortamı oluşmuştur. Bu ortamın karaborsa ve spekülasyona açık bir hal almasıyla, ticaret sermayesi önemli bir birikim sağlamıştır (Gülalp, 1983, s. 34-36). 1950'lerde ticaret olanaklarının daralmasıyla ticaret burjuvazisi üretken yatırımlara yönelmiştir. Bu süreç Türkiye'de sanayi burjuvazisinin gelişiminin incelendiği bölümde ele alınacaktır.

2.5.4.2 İşçi Sınıfının Oluşumu

Sanayi burjuvazisinin gelişimi, işçi sınıfının gelişimiyle paralel yürüyen bir süreçtir. Üretken yatırımlar arttıkça emek-gücü ihtiyacı artmakta ve işçi sınıfı niceliksel -ve örgütlü- gelişimini sürdürmektedir.

Emek-gücü, değerin ve artık-değerin yegâne kaynağı olduğu için kapitalist üretimin asli bir unsurudur. Sermayenin döngüsünü başlatan ilk hareket, kapitalistin para sermayeyi, üretken sermayeye, emek-gücü ve üretim araçlarına çevirdiği süreçtir. Para, işçinin sattığı emek-gücüyle değişilmedikçe sermayeye dönüşemez. İşin ücretli emek olabilmesi için, maddi koşullarının özerk bir güç, kendi için varolan ve kendi değerini muhafaza eden değer olarak, yani sermaye olarak karşısına çıkması gereklidir. Marx'a (1999b, s. 74) göre ücretli-emek veya ücret sistemi, "… işin, kapitalist üretim bakımından zorunlu olan bir toplumsal biçimidir. Aynı şekilde sermaye de, emeğin ücretli emek biçimini alabilmesi için, emeğin maddi koşullarının zorunlu olarak alması gereken toplumsal biçimdir". Dolayısıyla ücretli-emek, sermayenin oluşumu için zorunlu bir koşul ve "kapitalist üretimin sürekli önkoşuludur".

Eğer ücretlere bağımlı bir sınıf olmasaydı, yani insanlar birbirleriyle gerçekten özgür bireyler olarak karşı karşıya gelselerdi, artık-değer üretimi mümkün olmazdı. Artık-değer üretiminin olmadığı durumda da ne kapitalist üretim, ne de sermaye varolabilirdi.

Emekle sermayeyi buluşturan bu ilk karşılaşma, ilk bakışta özgür bireyler arasında cereyan eden, eşdeğerlerin değiştirildiği basit bir değişim olarak görünür. Ancak emekle sermaye arasındaki değişim, emek ve sermaye için iki farklı süreci içerir. İşçi için bu, basit meta dolaşımından ibarettir: metası, yani emek-gücü, M-P-M biçiminde dolaşıma girer. Eşit değerlerin değiştirildiği bu değişimde işçi, emek-gücünün karşılığını, ücretini alır. Emek gücünün değeri, onu satın alan kapitalistin kullanımına göre değil, diğer bütün metalarda olduğu gibi, emek-gücü metasının yeniden üretilmesi için, yani işçinin -ve ailesinin- yaşamını sürdürmesi ve kendini bir işçi olarak yeniden üretmesi için gerekli olan emek miktarıyla belirlenir. Kapitalist bu değişimde, sermayeyi büyütecek olan, metanın değişim değerinden değil kullanım değerinden ortaya çıkan üretici gücü satın almıştır. Bu nedenle değişim sermaye açısından, işçiye göre farklı bir uğrağı temsil eder. Onun açısından süreç, P-M-P dolaşımıdır (Rosdolsky, 1989, s. 194). Emekle-sermaye arasındaki değişimi, emek-gücünün karşılığıyla değişildiği basit bir değişim ve aynı zamanda bir emek ve değerlenme süreci olarak görebiliriz.[88] Emekle sermaye arasındaki temel çelişki, bu ilk karşılaşmada temellenir.

Sermaye, kendi kendini genişleten değer olarak, sermaye olarak kendini gerçekleştirmesinin yanında, sermaye üretir. Sermaye üretimi bu süreç içinde sürekli olarak genişler, hızlanır. Üretimin artan ölçekte büyümesi demek olan bu süreç, daha fazla ücretli emeğe ihtiyaç duyacaktır. Kapitalist üretim, artık-değer üretimi olmasının yanında, kapitalist toplumsal ilişkileri de yeniden üretmektedir.

---

88 "Sermaye ile emek arasındaki mübadeleyi incelediğimizde bunun birbirinden yalnızca biçimsel olarak değil, nitelikçe de farklı, hatta karşıt iki sürece bölünmüş olduğunu görürüz: 1) İşçi sahip olduğu metaı, her meta gibi bir fiyatı olan bu kullanım değerini, emeği, sermayeden aldığı belli bir mübadele tutarı, belli bir para tutarı karşılığında satar. 2) Kapitalist emeğin ta kendisini, değer üretici faaliyeti, üretken emeği alır; sermayenin varlığını sürdüren ve arttıran, böylece sermayenin üretme ve kendini yeniden-üretme gücü haline gelen, bizzat sermayenin kendi bir gücü haline gelen bir güç elde eder" (Marx, 1979, s. 356).

> … sermaye, salt sermaye üretmekle kalmaz, giderek çoğalan bir insan kitlesini, yani kendisinin ek sermaye olarak işlev görebilmesinin yegane aracını da üretir … Kapitalist üretim [kapitalist] ilişkilerin sadece yeniden üretimi değil, bu ilişkilerin sürekli artan bir ölçekte yeniden üretimidir (…) Bu yüzden sermayenin büyümesi ile proleteryanın sayısındaki artış, karşılıklı birbirine bağlı olgular olarak aynı sürecin ürünüdürler (…) Bu ilişki sadece yeniden üretilmez, sürekli olarak kitlesel ölçekte üretilir; böylece sürekli yeni işçi kaynakları yaratır ve önceden bağımsız olan üretim dallarına el atar (Marx, 1999b, s. 133-34).

Emek, sermaye biçiminde üretim koşullarını üretirken, sermaye de ücretli emeği üretir ve durmadan yeniden üretir. Sermaye ve ücretli emek, aynı ilişkinin iki farklı görünümüdür.

Kapitalist üretimde emek sürecinin kendisinin, artık-değer yaratma sürecinin aracından başka birşey olmadığı belirtilmelidir (Marx, 1999b, s. 59). Dolayısıyla emek süreci sermayeye tabi hale gelir, yani sermayeye ait bir süreç olur. Bu süreç, Marx'ın emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması dediği süreçtir. Bu, her kapitalist üretim sürecinin genel biçimidir. Sermaye emek sürecini bulduğu biçimiyle kendine tabi kılar. Biçimsel tabiyet, sermayenin kapitalist ilişkilerden önce gelişmiş emek biçimlerini devralmasıdır. "Yani sermaye değişik ve daha eski üretim tarzları tarafından geliştirilmiş haliyle, varolan emek sürecini devralır" (Marx, 1999b, s. 86). Geç kapitalistleşen ülkelerin sanayileşmelerinin bu erken dönemleri, 'biçimsel tabiyet' süreci olarak nitelenebilir. Tarımsal yapıların çözülmesiyle birlikte, emek sanayi üretimine kayar. Kapitalist üretim geliştikçe, üretimin çeşitli etmenleriyle birlikte emek arzını ve emek sürecinin kendisini de dönüştürür.

Bununla birlikte, geç kapitalistleşen ülkelerde proleterleşme süreci bir takım özgüllükler taşımaktadır. Tarımsal üretimin incelendiği bir önceki bölümde ele alındığı üzere, ilk olarak, emeğin topraktan kopma sürecinin İngiltere'nin 18. yüzyılda yaşadığı süreçten nitelik ve bağlam olarak farklılaştığı bir kez daha vurgulanmalıdır. GKÜ'lerde proleterleşme sürecinde kitleler çoğu durumda toprakla ilişkilerini bütünüyle koparmamışlar, geçimlik ihtiyaçlarının bir kısmını tarımsal üretimle karşılamayı sürdürmüşlerdir.[90] Diğer yandan, toprakla bağlantının kopma-

---

89 Bu nedenle GKÜ'lerdeki bir özgüllük, yarı-proleterleşme sürecidir. Tümüyle proleterleşmiş emek, üretim sürecindeki denetimi ve üretim araçlarının mülkiyetini tamamen kaybederken, yarı-proleter emek tarımda bu iki kontrol biçimini de kıs-

sının uzun bir sürece yayılması ve tarımsal üretimin bütünüyle terkedilmemiş olması, geçimlik ihtiyaçların tarımdan karşılanmasına olanak verir. Böylece proleterleşme süreci, ücretlerin emek-gücünün değerinin altında kalmasına yol açar.

Topraktan koparılma yığın halinde kentlere göçü doğurmuştur. GKÜ'lerde proleterleşme sürecinde öne çıkan bir diğer özgüllük gecekondu benzeri yerleşimlerin oluşumudur. Kente göç eden kitlelerin proleterleşme sürecinde gecekondulaşmanın özel bir yeri vardır. Bu süreç üretken yatırımların giderek arttığı kent için 'ucuz' emek-gücü yaratmanın bir yolu olarak belirmektedir.[90] Gecekondu yerleşimleri ile gerçekleşen ucuz barınma, emek-gücünün değerini düşürmüş, sanayi üretimi için ucuz emek-gücü sağlamıştır.

Gecekondu yerleşimleri, geç kapitalistleşen ülkelerde, kültürel, tarihsel ve toplumsal farklılaşmalar taşımakla birlikte, genel bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.[91] Benzer koşullarla, benzer nedenlerle üretilmişler ancak değişik isimler almışlardır.[92] Munck, çoğu 'Üçüncü Dünya' kentinin dış bölgelerinde, genellikle su ve elektrik gibi hizmetlerin

---

mi olarak sürdürebilir. Bu ayrıcalığı kaybetmemek için -ve bu ayrıcalığın sayesinde- geçimlik ücretin altındaki ücretleri kabul edebilir (de Janvry, 1981, s. 84).

90 Sanayi yatırımlarında hızlanmayla birlikte, emek-gücü ihtiyacı giderek artar. Emekgücünün değeri, işçinin ve ailesinin kendini yeniden üretmesi için gerekli mal ve hizmetlerle belirlendiği için, emek-gücünün yeniden-üretim sürecinde, beslenme ve barınma gibi zorunlu ihtiyaçlar birincildir. Sanayileşmenin hızlandığı ve emekgücü ihtiyacının yükseldiği bu dönemde, işçinin barınma sorununu kendi emeğiyle, 'ucuz'a mal etmesi, sermaye açısından hayati önem arz eder.

91 Geç kapitalistleşen ülkelerde shanty town, squatter towns, denetimsiz yerleşimler ya da Birleşmiş Milletler'in adlandırdığı gibi, geçici yerleşimler, bütünüyle olmamakla birlikte çoğunlukla kırsal bir grubun kentsel bir gruba dönüşümünü incelemek için en stratejik konumdaki gruplardan birini temsil eden, köylerden ve kırsal kasabalardan gelme göçmenlerin bulunduğu yerlerdir. Bu tür yerleşimler, özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra kentleşmenin genel özelliği haline gelmiştir (Karpat, 2003).

92 Brezilya, Peru, Pakistan, Venezüella, Filipinler, Hindistan gibi ülkelerde kentlere göçmüş kitleler, kamuya ya da özel kişilere ait arsalara el koyarak, buldukları geleneksel yapı gereçleriyle, akraba ve tanıdıklarından aldıkları yardımlarla gecekondu yapmışlardır. Squatter ya da denetimsiz yerleşmeler, yerel kültürü ve kuruluş sürecinin özel koşullarını yansıtan değişik isimler altında ortaya çıkarlar: Gecekondu (Türkiye), favela (Brezilya), barriadas (Peru), villas miseria (Arjantin), colonias proletarias (Meksika), poblaciones callampas - mantar nüfus veya yerleşmeler - (Şili), sarija (Irak), bidonville (Fas) gibi (Karpat, 2003, s. 35).

bulunmadığı ‘shanty-town’ların bulunduğunu yazar. Örneğin, Peru’nun başkenti Lima nüfusunun yarıya yakını barriadaslarda yaşamaktadır (Munck, 1985, s. 101). Gecekondu nüfusunun toplam kentli nüfusa oranı, GKÜ’lerde epey yüksektir.[93]

Sanayi üretimi şehirlere göçün büyük kısmını istihdam ederken, işsizlik önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Kapitalist üretiminin doğal bir sonucu olarak görülmesi gereken istihdam sorunu, GKÜ’lerin kaçınılmaz olarak sermaye yoğun teknikleri ithal etmesiyle de perçinlenmektedir. Sanayi istihdamı dışında kalan kitleler, şehirlerde emek-gücünün yeniden-üretilmesine katkısı olan enformelleşme sürecine girmektedir. İşportacılık, taşımacılık gibi ‘marjinal sektör’ olarak adlandırılan bu üretimde, ucuz ücret malları ve hizmetleri sağlanır (de Janvry, 1981, s. 40).[94] Gecekondulaşma tipi oluşumların varlığında, barınma giderlerinin bu tür hizmetleri sağlayan emek-gücünün yeniden üretim maliyetine girmediği durumlarda, söz konusu hizmetler ucuza mal olduğu için, sermayenin oldukça işine gelmektedir. Sanayi istihdamı dışında yer alan kitleler yedek sanayi ordusuna katılır ve ücretlerin düşük tutulmasını sağlar. Söz konusu kitleler, bu açıdan da sanayi sermayesi için elzemdir.

Toparlarsak, GKÜ’lerde, tarımsal yapıların çözülmesiyle emek büyük oranda topraktan koparılmış, ‘özgürleşen’ emek kitlesinin ancak bir kısmı kapitalist tarımsal üretimde istihdam edilebilmiştir. Tarımda bir kısım emek küçük üretici olarak varlığını sürdürmüştür. Emeğin özgürleşmesi, üretim araçlarından özgürleşmesi ve emek-gücünü serbestçe satabilmesi anlamındadır.[95] Tarımda mekanizasyon ile giderek daha

---

93 Ruşen Keleş’in verilerine göre kent nüfusunun Lima’da yüzde 36’sı, Caracas’ta yüzde 35’i, Calcuta’da yüzde 33’ü gecekonduda yaşamaktadır (Keleş, 1983, s. 191).

94 Marjinal nitelemesi, ‘ekonomi dışı’ bir anlayışa dayanmakta ve söz konusu üretimin birikim sürecindeki işlevini göz ardı etmektedir. Munck (1985, s. 103), bu üretim ve hizmetlerin ‘marjinal’ olarak nitelenmesine karşı çıkar. Bu tür üretim ve hizmetler sermayenin döngüsüyle yeniden-üretilir ve emek-gücünün yeniden-üretim maaliyetini düşürür. Munck, küçük ölçekli taşımacılık ve ticari faaliyetlerin sermaye için bir lütuf olarak görülebileceğini söyler.

95 “Paranın sermayeye çevrilebilmesi için, demek ki, para sahibinin özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerekir; bu emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: hem emek-gücünü kendi öz metaı gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir, hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, emek-gücünü ger-

az emeğin istihdam edildiği düşünüldüğünde, tarım dışı bırakılan emeğin büyük kısmının sanayi yatırımlarının giderek yayıldığı şehirlere iş bulma umuduyla göç etmekten başka şansının kalmadığı anlaşılmaktadır. Göçle birlikte, sanayi şehirlerinde proleterleşen kitleler geniş bir emek havuzu oluşturmuştur. Bu kitlenin bir kısmı sanayide iş bulurken, bir kısmı da sanayi üretimi dışı alanlara yönelmiş ve genel bir eğilim olarak işsizlik giderek büyümüştür. GKÜ'lere has bu görünüm gelişme iktisadında da yankı bulmuş, W.A. Lewis'de olduğu gibi, GKÜ'ler için 'sınırsız' emek arzına dayalı bir ekonomik gelişme modeli oluşturma fikrine yol açmıştır.

Lewis, biri geleneksel geçimlik sektör, diğeri kapitalist sektör olmak üzere iki sektörlü bir modelden hareket eder ve geleneksel sektörün sağladığı sınırsız emek arzının, kapitalist sektöre kaydırılmasına dayanan bir gelişme stratejisi oluşturur.[96] Sınırsız emek varsayımı, GKÜ'lerde, üretim faktörleri olarak kabul edilen emek, sermaye, doğal kaynaklar arasından yalnızca emeğin bol olduğu kabulüne dayanır. Bu ülkelerde doğal kaynakların ve sermayenin kısıtlı olmasına karşılık nüfusun yoğun olmasının, emeğe dayalı bir gelişme modeli için zemin yarattığı düşünülmüştür.

Rostow ve Hirschman'a değinirken belirtildiği üzere, büyüme modellerinin incelenmesi bu çalışmanın sınırlarının dışındadır. Emek-gücü oluşumunu incelediğimiz bu bölümde, Lewis'in modeline geç kapitalistleşen ülkelerde emek-gücüyle bağlantılı önemli bir tartışmayı temsil ettiği için değinilecektir. Lewis'in teorisine göre emek-gücü arzı talebi aştıkça, emek-gücü sınırsız olacaktır. Bu durumda "…sınırsız olarak yeni endüstiler kurulabilir veya eskiler genişletilebilir veya daha iyi bir deyişle, [emek-gücü] kıtlığı, yeni iş imkanların yaratılması için bir sınır değildir" (Lewis, t.y., s. 92). Buna göre, 'az-gelişmiş' ülkelerde ekonomik gelişme açısından sınırsız emek kaynağı bulunmaktadır. Bu 'kaynak'lar tarım sektöründeki gizli işsizler; liman işçileri, hamallar, işpor-

çekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir" (Marx, 1997a, s. 172).

96 Lewis, çalışmasının başında (s.90) sınırsız emek arzı varsayımının evrensel geçerliliği olmadığını; Büyük Britanya ve Kuzey-Batı Avrupa'nın 'gelişmiş' ülkeleri için hiçbir geçerlilik taşımayan kavramın, Afrika ülkeleri ve Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde olduğu gibi erkek işçi arzının sınırlı olduğu 'az-gelişmiş' ülkeler için de kullanılamayacağını belirtir.

tacılar gibi süreli işçiler; ev kadınları ve nüfus artışı olarak sıralanabilir. Lewis, bu unsurlardan en çok gizli işsizler üzerinde durur. Lewis'e (t.y, s.90) göre, "[h]erşeyden önce; sermaye ve tabii kaynaklara göre nüfusun fazla olduğu ülkelerde, sınırsız [emek-gücü] bulunduğunu, ekonominin birçok sektöründe [emek-gücü]nün marjinal prodüktivitesinin hesaba katılamayacak kadar az, sıfır veya menfi olduğunu kabullenmeliyiz". Tarımdaki gizli işsizlerin marjinal verimliliği sıfıra yakın olduğu için, tarımsal üretimden çekilmeleri toplam çıktıya bir etki yapmayacaktır. Lewis, geçici işçilerin durumunu da tarım işçilerine benzetir. Sanayi üretiminde tarımsal gelirden daha yüksek ücretler önerildiğinde, gizli işsizler sanayi için emek-gücü yaratacaklardır. Lewis, emek-gücü kaynağı olarak gördüğü diğer unsurlardan kadınların istihdamını kültürel, ideolojik faktörler çerçevesinde ele alır ve kadınlara istihdam olanakları yaratmayı, iktisadi gelişmenin önemli bir unsuru olarak niteler. Bir diğer emek kaynağı olan nüfus artışı ile ekonomik gelişme arasındaki ilişki ise şu şekilde ifade edilebilir: nüfus artışı, bir yandan, dinamik bir ekonomide reel ücretlerde bir yükselme olmadan istihdamın ve sermaye birikiminin kaynağını oluşturur. Diğer yandan ekonomik gelişmenin nüfus artışını hızlandırıcı etkisi vardır. Lewis, bu karşılıklı ilişkide, ekonomik gelişme nüfus artışına yol açıyorsa ve bu artış aşırı değilse, nüfus artışının ekonominin motoru olabileceğini yazar.[97]

Gelişme iktisadının kurucularından olan Lewis, doğal olarak, süreci bir kapitalistleşme veya kapitalist gelişme süreci olarak ele almamaktadır. Demografik dağılımı temel alan bir kuramın kapitalist gelişme sürecini açıklamakta yetersiz kalmasının yanı sıra, Lewis'in kuramı, GKÜ'lerde kentlerdeki 'kapitalist' sektörde ortaya çıkan yetersiz istihdam sorununu göz ardı ettiği için, kendi kriterleri açısından da sorunlar barındırmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, GKÜ sanayileşmesinde kullanılan görece modern teknolojiler, istihdam sorununu çözmek bir yana çoğu durumda daha da ağırlaştırmıştır. Öte yandan, Lewis'in de klasik temsilcilerinden olduğu 'ikici' (düalist) model, azgelişmiş toplumlarda biri 'modern' ve dinamik, diğeri 'geleneksel' ve durağan iki sektörün, birinin diğerine sınırsız emek arzı sağlaması düşün-

97 Lewis (t.y, s. 93), Marx'ın makineleşme ile yedek sanayi ordusunun giderek genişlediğini yazdığını, ancak sermaye birikiminin bugünkü sonuçlarının, tam tersine, işsizliğin azaltılmasına yol açtığını iddia eder. Bu iddiayı neye dayandırdığı belli olmadığı gibi, herhangi bir ampirik veriyle de desteklemez.

da herhangi bir kalıcı ekonomik ilişki kurmadan bir arada bulunduğunu varsaymaktadır. Bağımlılık yaklaşımının önemli ismi olan A.G. Frank'ı ikici modeli bütüncül biçimde eleştirdiği için öven Ernesto Laclau (1998, s. 22-3), "... bu [ikici] model hem kırsal kesimde mümkün olan pazara açılma derecesini hem de köylü teşebbüsündeki sermaye birikimi derecesini yeterince değerlendirmemektedir. Dahası, ekonominin iki sektörü arasında varsaydığı ilişkileri fazlasıyla basite indirgemekte ve çarpıtmaktadır" diye belirtir.

Emeğin geç kapitalistleşen ülkelerde 'bol' olduğu ve bu ülkelerin sanayileşmesinin önemli bir unsurunu oluşturduğu fikrinin, birçok kuramcı tarafından kabul edildiği söylenebilir. Alice Amsden de, ucuz emeğin geç sanayileşmenin temel bir bileşeni olduğunu yazmaktadır. Emek 'sınırsız'dır, politik olarak güçsüzdür ve önceki sanayi devrimlerinde bilinmeyen ölçekte eğitimlidir. Emeğin devlet tarafından disipline edilmesi, tüm geç sanayileşmelerin temel bir özelliğidir (Amsden, 1990, s. 18). Alexander Gerschenkron ise, genel olarak kabul gören, 'geri kalmış' ülkede emeğin ucuz olmasının ve emek bolluğu yaşanmasının sanayileşme sürecine büyük oranda yardımcı olduğu fikrine, şartların ülkeden ülkeye, sanayiden sanayiye değiştiğini söyleyerek karşı çıkmaktadır. Gerschenkron'a göre (1998, s. 126) gözden kaçan olgu, "[k]endisini toprağa bağlayan göbekbağını kesmiş ve fabrikalarda kullanılmak için uygun hale gelmiş sabit, güvenilir ve disiplin altına alınmış bir grup anlamında, endüstriyel eme[ğin] geri kalmış bir ülkede bol değil, fakat aşırı derecede az" olduğudur.[98] Gerschenkron'un bu sözlerini değerlendiren Amsden'e göre ise, yirminci yüzyılda öğrenmeye dayanan teknoloji kullanımında, geniş ve nisbeten iyi eğitimli emek arzına dayanan rekabetin yaratılmış olması ayırt edici bir özelliktir. 19. yüzyıl sonlarında Birleşik Devletler ve Almanya, İngiltere'yi ucuz emek temelinde değil, yeni buluşlar temelinde yakalamıştır. Hatta yirminci yüzyılda, Japonya'nın yüzyıl dönümünde piyasaya daha derin bir biçimde yayılmasında bile, ucuz emek gücü etkenlerden yalnızca birisidir. Emek-gücü, 1960'lardan itibaren, geç sanayileşen ülkelerde ucuz

98 Lewis aslında, çiftçiler, geçici işçiler, işportacılar, kadınlar ve nüfus artışının kalifiye olmayan emek-gücü sağlayacağına dikkat çeker. Bu bağlamda, kalifiye emek-gücü eksikliğinin de genişlemenin bir darboğazı haline gelebileceğini belirtir. Ancak, bu geçici bir darboğazdır ve kalkınma için sermaye varsa kapitalistler ya da devlet iş gücünü eğitecek olanakları yaratacaktır (Lewis, t.y, s. 94).

ücret düzeyleriyle yeni bir fenomen halini almıştır (Amsden, 1989, s. 18).

Sonuç olarak, GKÜ'lerde özgül bir süreç olarak hızlı bir proleterleşme yaşanmaktadır. Sanayileşme süreciyle birlikte işçi sınıfının niceliksel gelişimi de hızlanmıştır. Savran'ın aktardığına göre, 'azgelişmiş' ülkelerin bir bölümünde sanayi proleteryasının çalışan nüfus içindeki payı, bazı 'gelişmiş' ülkelerdeki oranlara yaklaşmıştır.[99] Proleterleşmeyle birlikte sendikal örgütlenmelerin yaygınlaştığı ve sınıf mücadelesinin giderek güçlendiği söylenebilir. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimleriyle birlikte bu süreç daha da hızlanmıştır. Tekelleşmeyle baskı ve sömürü artar, ancak "… bununla birlikte işçi sınıfların başkaldırısı - sayıca sürekli olarak büyüyen ve bizzat kapitalist üretim sürecinin mekanizmasıyla eğitilen, birleşen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırısı - da büyür;" (Marx, 1990, s. 929).

2.5.4.3 Sınıf Mücadelesi

GKÜ'lerde sınıfların zayıf olduğu kabulünün doğal sonucu, sınıf mücadelesinin etkisizliği -ya da yokluğu- kabulü olarak ortaya çıkmaktadır. İthal ikameci sanayileşme döneminde birçok Latin Amerika ülkesinde -ve Türkiye'de- sınıflar arasında kurulduğu varsayılan ittifakta temellenen popülist politikaların uygulandığı düşünülmektedir. 'Popülizm' nitelemesi, sınıf mücadelesinin olmadığına dayanan yaygın kabul nedeniyle büyük bir popülerlik kazanmıştır.

Bu çalışmada, geç kapitalistleşme sürecinde kapitalist topluma has sınıfların oluşmasına paralel olarak, sınıf mücadelesinin de güçlenmekte olduğu kabul edilmektedir. Sermaye birikimi sürecinde iki farklı sınıf mücadelesini ayırt edebiliriz. İlk olarak artık-değerin yaratılması sürecinde temellenen sınıflararası mücadele gelir. Ürünün kullanım değeri ile değişim değerinin bir bileşimi yani meta olması gibi, artık-değerin üretildiği dolaysız üretim süreci de, emek süreci ile değer yaratma sürecinin bir bileşimidir. Kapitalist üretim süreci, bir yandan kullanım değerlerinin üretildiği, somut insan emeğinin kullanıldığı emek sürecidir. Diğer yandan, artık-değerin yaratıldığı, biricik amacı artık-değerin

---

99 Savran, Zeluck'un verdiği rakamları iletmektedir. Buna göre sanayi işçilerinin toplam istihdam içindeki oranı 1970'li yılların sonlarında ABD'de yüzde 23 iken, Güney Kore'de yüzde 22, Meksika'da yüzde 18 ve Brezilya'da yüzde 16'dır (Savran, 1986, s. 70).

yaratılması olan değer yaratımı sürecidir: "... sermayenin kendi değerini genişletme süreci -artı[k]-değerin yaratılması- kapitalistin belirleyici, başat, en önde gelen amacıdır; onun etkinliğinin özü, temel itici gücüdür". Bu nedenle, "... emek sürecinin kendisi artık değer yaratma sürecinin aracından başka birşey değildir; tıpkı ürünün kullanım-değerinin onun değişim değerinin taşıyıcısından başka birşey olmaması gibi" (Marx, 1999b, s. 59). Kapitalistin emek sürecinde denetim kurma ve organizasyon arayışları, emek sürecinin esas olarak değerlenme süreci olmasının bir sonucudur. Kapitalist açısından en temel amaç, artık-değer üretimini olabildiğince arttırmaktır. "Üretim süreci, gerçek bir emek sürecidir ve öyle olduğu oranda ve kapitalist onun içinde denetçi ve yönetici olarak özel bir işlev gördüğü oranda etkinliği daha özgül ve çok yönlü bir içerik kazanır" (Marx, 1999b, s. 59).

Kapitalist üretim emek ve değerlenme süreçlerinin birliği olarak kavrandığında, işçi mücadelesinin, değerlenme sürecinin, yani artık-değer üretiminin önünde bir engele dönüştüğü söylenebilir. Birikim sürecinde değer ve artık-değer yaratımının gittikçe sorunlu bir hal alması, birikimin temel engellerinden biridir, çünkü artık-değer üretimi, daha önce değinildiği gibi, "...kapitalist üretim sürecinin belirleyici amacı, sürükleyici gücü ve nihai ürünü biçiminde ortaya çıkar" (Marx, 1999b, s. 43).

Bu bağlamda, erken kapitalistleşen ülkelerdekine benzer biçimde, emek-sermaye mücadelesi GKÜ'lerde de ortaya çıkmıştır. Munck (1985, s. 148), "Latin Amerika'da ve diğer yerlerdeki işçiler, kapitalist ya da devlet kararlarının pasif alıcıları değil, toplumsal değişimin aktif failleridir" demektedir.[100]

İkinci mücadele hattı, artık-değerin paylaşılmasına dayanan sınıf-içi (sermaye içi) mücadeledir. Sanayi burjuvazisi, gelişimi sırasında burjuvazinin diğer kesimleriyle mücadele içindedir. Bir yandan da kapitalizm-öncesi güçlerle savaşmaktadır.

Milios (1989, s. 166), farklı kapitalist gelişme kalıplarının, sınıf mücadelesinin sonucu olarak görülmesi gerektiğine dikkat çeker. 'Az-

---

100 Munck, GKÜ'lere has bir çalışma alanı oluşturmayı doğru bulmamakta ve sendikal örgütlenme, cinsiyetçi işbölümü, grev üzerine yapılan ve 'gelişmiş' ülkelere has olduğu kabul edilen çalışmaların GKÜ'lere uzatılabileceğini söylemektedir. Örneğin sendikalar, Engels'in belirttiği gibi 'gerçek sınıf örgütü' olmayı sürdürmektedir (Munck, 1985, s. 147).

gelişmiş' ülkelerin belirleyici sosyo-ekonomik karakteristiği, toplumsal güç ilişkileridir. Yani, kapitalist güç ilişkilerinin genişleyen ölçekte yeniden üretimini engelleyen dışsal belirlenimlerdir. Bu nedenle, 'azgelişmiş' ülkelerde burjuvazinin gücünü antagonistik kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına yayma ve onların çözülmesine sebep olma yeteneği, kapitalist gelişmenin en önemli koşuludur. Bu, tarihsel olarak tarım reformu biçimini almıştır (Milios, 1989, s. 166). Tarım reformu çoğu durumda, tarım kesiminde kapitalist üretim ilişkilerini kurmasa da, toprak sahipliğine dayalı basit meta üretimi ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu üretim tarzı, sanayi sermayesiyle ilişkisinde antagonistik bir sistem kurmaz ama onun hızlı gelişmesi için zemin hazırlar (Milios, 1989, s. 167).

GKÜ'lerde kapitalist dönüşümün yaşandığı dönem, birçok araştırmacı tarafından 'popülist' dönem olarak nitelenmektedir. İzleyen alt bölümde, popülizm tartışmaları kısaca ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

2.5.4.4 Popülizm

'Popülizm' kavramı için bir tanım vermek güçtür; bu kavramla anlatılmak istenen kimi zaman bir ideoloji, kimi zaman iktisat politikaları, kimi zaman siyasal rejimdir. Carlos de la Torre, popülizm kavramının farklı kullanışlarına dikkat çeker.[101] Bunlar şöyle sıralanabilir: 'geri' kitlelerin 'karizmatik' liderler tarafından manipüle edilmesi; orta sınıf ya da üst sınıfların liderliğinde popüler -işçi sınıfı ya da köylülük- tabanlı çok sınıflı toplumsal hareketler; bağımlı gelişme sürecinde tarihsel bir aşama; yeniden-bölüşümcü, ulusalcı ve kapsayıcı devlet politikaları; güçlü popüler tabanı olan, ulusalcı retorik kullanan, karizmatik liderlik eşliğinde bir siyasal parti biçimi; toplumu oligarşiye karşı halk biçiminde iki antagonistik alana bölen siyasal parti biçimi; Latin Amerika ülkelerinin, devletin ulusal kimliğin savunulmasında merkezi bir rol üstlenmesiyle ve ekonomik gelişme yoluyla ulusal entegrasyona ön ayak olmasıyla, dış destekli modernizasyon sürecini kontrol etme giri-

101 E. Laclau da (1998, s. 156), popülizm üzerine çalışmasına, "'Popülizm' hem kaygan hem de tekrar tekrar kullanılan bir kavramdır. Pek azı daha az bir kesinlikle tanımlanmış olmasına karşın, pek az terim çağdaş politik analizde böyle geniş bir şekilde kullanılagelmiştir. Bir hareketi ya da bir ideolojiyi popülist diye adlandırdığımızda, neyi sözkonusu ettiğimizi sezgisel olarak biliriz, ancak en büyük zorluğu bu sezgiyi kavramlara dönüştürürken çekeriz" diye başlar.

şimleri (de la Torre, 1992). Ancak de la Torre, kavramın, bulanık içeriğine rağmen muhafaza edilmesinden ve yeniden-yapılanmasından yanadır. Popülist olarak nitelenen fenomenlerin ortak karakteristikleri olduğunu ve bu nosyonun kullanılabileceğini ileri sürmektedir.[102]

Popülizm kavramı'nın ilk kullanımı 19. yüzyıl ortalarının Rusya'sına uzanmaktadır. Rusya'da popülist düşüncenin 'Narodnikler' olarak bilinen temsilcileri, Rusya'nın 'geri' konumu nedeniyle kapitalist dönüşümü gerçekleştiremeyeceğini ileri sürerek, kapitalist dönüşüme ve sanayileşmeye karşı çıkmışlardır.[103] Narodniklere karşı Lenin, Bulgakov ve Tugan-Baranovsky, Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin nasıl olanaklı olduğunu tartışmışlar, kapitalist üretimin amacının tüketim olmadığını ve Marx'ın genişlemiş üretim analizinden hareketle kâr amaçlı üretimin kendi pazarını oluşturacağını savunmuşlardır (Shaikh, 1978, s. 9). Lenin, 1899 tarihli Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi (1988) adlı kitabında, kapitalist ve meta ilişkilerinin Rusya'da nasıl hızlı gelişmekte olduğunu göstermiştir.

Narodniklerin düşünceleri, sonraki dönemde de popülist politikaların uygulanmasında oldukça belirleyici olmuştur.[104] Kavram, farklı bir

---

102 De la Torre, T. Rafael Quintero gibi bazı araştırmacıların bu kavramı toplumsal bilimlerin terminolojisinden çıkarmayı önerdiklerini aktarmaktadır. De la Torre'nin aktardığına göre bu yazarlar, karizmatik liderler ve kuralsız kitlelerin önemine öncelik veren bakışın, popüler sektörlerin faydacı, politik tavırlarını vurgulayan araştırmalarla ya da belirli popülist koalisyonların sınıf analiziyle yer değiştirdiğini savunurlar (De la Torre, 1992).

103 Kavramın güncel kullanımlarına ve eleştirisine geçmeden, içeriğindeki değişimleri görmek açısından, önce tarihsel kökenine kısaca göz atmak yararlı olabilir. Çarlık Rusyası'nın popülistleri Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin olanaksız olduğu iddia ederek, Rusya'da, kır komünleri temelinde, kapitalist aşamayı atlayarak sosyalizme geçilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre Rusya, dünya pazarında rekabet edemeyecek denli 'az-gelişmiş' bir ülke olduğundan, kapitalizmin Rusya'da gelişme olanağı yoktur. Batı Avrupa ülkeleri kapitalistleşme ve sanayileşmede hızlı adımlar atarken, Rusya bu süreci çok geç yakalamıştır; bu nedenle Rusya'nın kapitalist yolla gelişmesi mümkün değildir. Kapitalist gelişme, zaten yoksul olan köylüleri daha da yoksullaştıracaktır. 'Narodnikler' olarak adlandırılan bu görüşün temsilcileri sınıfsal farklılaşmaları dikkate almayıp komünleri idealize etmişler, kapitalist dönüşüme ve sanayileşmeye karşı çıkmışlardır. Narodniklerin düşünceleri sonraki dönemde de popülist politikaların uygulanmasında oldukça belirleyici olmuştur.

104 Örneğin, Tanzanya Devlet Başkanı Julius Nyerere'nin politikalarında olduğu gibi, Afrika ülkelerindeki ulusal liderlerin 19. yüzyıl Rusya Narodniklerinin düşünce-

içerikle ve neo-popülizm adıyla, 1920'lerde Doğu Avrupa ve Rusya'da yeniden ortaya çıkmıştır.[105]

Popülizm ve neo-popülizm, sanayileşmeye, büyük ölçekli üretime ve kapitalizme eşitsizlikleri artttırdığı için karşı çıkmaktadırlar.[106] İkinci Dünya Savaşı'nın ardından popülizm kavramı, Modernleşme Okulu çerçevesinde yeni ve farklı bir içerik kazanarak gündeme gelmiştir.[107] Popülizm kavramının en yaygın olarak, 20. yüzyılın ikinci yarısında Latin Amerika ülkelerinin sanayileşme sürecini nitelemek için kullanıldı-

---

lerini yankıladıkları söylenebilir. Buna göre Afrika'da kapitalizmin gelişmesine gerek olmadan sosyalizme geçilebilir (Kitching, 1990, s. 64). Bununla birlikte Susanne Mueller, Tanzanya deneyiminin popülizmin hayata geçirilmesinin yalnızca çıkmaz sokakla sonuçlanacağını bir kez daha gösterdiğine dikkat çeker. Mueller (1981, s. 45), 'Tanzanya tarzı'nın, 'küçük güzeldir' diye düşünen radikal popülistlere ve yanlış bir biçimde kapitalizmle sosyalizm arasında, sanayileşmenin zararlarını ortadan kaldıracak ve sınıf mücadelesini önleyecek ara bir yol olduğunu düşünenlere başta çekici geldiğini belirttikten sonra, 'değer yasası hiç bir ara yol tanımaz' diye yazar.

105 Neo-popülizm kapitalist sanayileşmeye karşı olduğu gibi, SSCB'de 1917 sonrasındaki sosyalist devlet sanayileşmesine de karşıdır. Neo-popülizmin en önemli teorisyeni A.V. Chayanov'dur (Kitching, 1990, s. 21). Kitching (1990, s. 47-50), Chayanov'un, köylülüğü kapitalist olmayan, kapitalist rasyonelden farklı bir rasyonele göre hareket eden, başlı başına ayrı bir üretim tarzı biçiminde ele aldığını belirtmektedir.

106 Ancak neo-popülizm anlayışının sanayileşmeye, 19. yüzyıldaki popülist düşünceye oranla çok daha bulanık bir biçimde eleştiri yönelttiği söylenebilir. Bu anlayış kitlelerin yoksullaşmasının önlenmesinde alternatif bir ekonomik gelişme modeli olarak küçük ölçekli üretime dayanarak, büyük ölçekli sanayileşmeye karşı çıkar. Popülizm bu anlamda 'küçük güzeldir' inancına referans vermekte ve küçükölçekli üretim isteğine dayanmaktadır (Kiely, 1998, s. 13). Kapitalist yolla gelişmenin mümkün olmayacağı tezi, 'az-gelişmişlik' kuramlarındaki tezlere oldukça yakındır. Az-gelişme yazınına göre kapitalist yoldan sanayileşme toplumsal yapıdaki eşitsizlikleri arttıracak, kırdan kopan kitlelere yeterli istihdam yaratamayacak, toplumsal eşitsizlikleri arttıracaktır. Bağımlılık tezlerinde de kapitalist yoldan gelişmenin mümkün olmadığı ileri sürülmüştür. Ancak Bağımlılık Okulu sanayileşmeye karşı değildir.

107 Modernleşme Okulu'nda popülizm, 'yönetici elitler'le halk arasındaki ayrıma dayanır ve modernliğe geçiş aşaması popülist dönem olarak nitelenir. Modernleşme teorisini eleştiren bağımlılık perspektifinde ise, popülizm ithal-ikamecilikle ilişkilendirilmiştir (De la Torre, 1992). Modernleşme Okulu'nu eleştiren yaklaşımlarda popülist nitelemesinin özelliği, "... toplumdaki sınıfların varlığını yadsıması, eğer belirginleşmemiş sınıf farklılaşmaları varsa, sınıflar arası çelişkilerin uzlaşmaz nitelikte olmadığını ileri sürmesi[dir]" (Yalman, 1985, s. 20-21).

ğını söylemek bir abartma olmayacaktır.[108] Birçok çalışmada Brezilya, Arjantin, Peru, Bolivya ve Venezüella gibi Latin Amerika ülkelerinde 1960'ların -hatta kimi çalışmalarda 1930'lara dek uzatılan dönemin- popülist olarak nitelendiği söylenebilir.[109] Ronaldo Munck, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Latin Amerika ülkelerinde sanayi sermayesinin kapitalist birikimin temel ekseni haline geldiğini ve ekonomideki bu kaymanın, popülist politikalarla ilişkilendirilebileceğini belirtmektedir. Munck (1985, s. 155) popülizmin, "... ulusal rejimlerin kapitalist gelişmenin yeni aşamasının yol açtığı büyüyen işçi sınıfıyla işbirliği yaptığı yeni bir biçim" olduğunu söylemekte, ancak bunun, sınıflar arasındaki ittifakların politizasyonu yoluyla değil, toplumsal sınıfların depolitize edilmesiyle gerçekleştiğinin altını çizmektedir. Sendikalar bu süreçte emeği kontrol etmenin kilit noktasını oluşturmuş ve devlet kurumları haline gelmişlerdir. Munck, bu dönemde sendikaların toplum-

108 Popülist olarak nitelenen politikaların Latin Amerika'daki uygulamalarının en bilinen örnekleri, Peru'da Haya de la Torre ile partisi APRA ve Arjantin'de Peronizm'dir. De la Torre pre-kapitalist döneme geri dönülmesini savunmuş ve onun kurduğu popülizm, işçilerin, köylülerin ve orta sınıfların -küçük burjuvazi ve beyaz yakalılar- ittifakına dayanmıştır. Torre'ye göre büyük toprak sahibi ile tüccar sermayesi işbirliğine -yani oligarşiye- karşı bir halk cephesinin kurulması gerekmektedir. Popülist hareketler, Peru'da olduğu gibi Bolivya ve Venezüella'da da, siyasal hareketi elinde tutan oligarşiye karşı gelişmişken, Peronist diye adlandırılan dönemde olduğu biçimiyle Arjantin'de ve Brezilya'da ise, oligarşiye karşı bizzat siyasal iktidarlar aracılığıyla oluşturulmuştur (Yalman, 1985, s. 22-23). Örneğin Arjantin'de, J. Peron'un iktidarı döneminde (1946-55) işçi sınıfı bir dizi ekonomik ve siyasal kazanım sağlamıştır. Sendikalar bu süreçte en temel unsur olarak ortaya çıkmıştır. Sendika işçilere ev, klinik, tatil kampları, spor alanları inşa etmekte ve ücretler ve çalışma koşulları için pazarlık yapmaktadır. Peron'un işçi sınıfıyla ilişkili olarak başlıca stratejisi, liderliğinin bütünüyle yenilenmesini ve devlet himayesine dayanmasını içerir. Önceki sosyalist, komünist işçi liderleri ya düşürülmüş ya da yerleri değiştirilmiştir. Peron'un stratejisindeki bir diğer unsur, işçi sınıfının geleneksel oligarşinin en güçlü karşıtı olacak bir biçimde örgütlenmesini içerir (Munck, 1985, s. 155-156).

109 Örneğin I. Roxborough, yirminci yüzyılın başlarında Latin Amerika'da toplumsal sınıfların -şehir orta sınıfı ile yerli proleteryanın- ortaya çıkmaya ve siyasal güç kazanmaya başladığını söylemektedir. 1930 Dünya bunalımı oligarşik devletleri de krize sokmuş ve siyasal gücü yeni yeni kazanan bu grup, oligarşinin yerini alma şansını yakalamıştır. 1930'larda politik hareketler, birçok ülkede popülizm biçimini almıştır (Roxborough, 1979, s. 108). Ernesto Laclau (1998, s. 192) da, 1930-60 arasında popülist hareketlerin çoğalmasının, popülist olguların ortaya çıkışı için gerekli koşulların bu dönemde birleşmesiyle açıklanabileceğini söylemektedir.

sal ürünün bölüşümünde emeğin aldığı payı yükselttiğini, ancak yine de kapitalist ilişkiler çerçevesinde işlediğini belirtmektedir.[110]

Popülizmin farklı biçimlerinde farklı vurguların öne çıktığını görmüş oluyoruz. Ancak, popülizm kavramının çoğu kullanımında, sınıflararası çatışmanın olmadığı ya da sınıf kesimleri arasında bir konsensüs sağlandığı varsayılmaktadır. I. Roxborough'un (1979, s. 108) dikkat çektiği üzere, popülizm toplumların sınıflara bölündüğü gerçeğini inkâr etmekte ve çelişkili ideolojisi içinde tek önemli siyasal bölünmenin halk ile düşmanlar arasında olduğunu ileri sürmektedir. Roxborough'un popülist analizlere temel eleştirisi, popülist hareketlerin sınıfsal içeriğinin göz ardı edildiğidir.

Popülizmi olanaklı kılan unsur, kapitalist dönüşümün bütün sınıfların çıkarına sonuçlar doğuracağı düşüncesidir. Sınıflar arası çatışmalar yok sayılınca, toplumun 'ortak fayda' etrafında bütünleşmesi öngürülmektedir. Haldun Gülalp'in çalışmasında (1983, s. 41-2), popülist denilen politikaları olanaklı kılan şeyin, bir çeşit ortak fayda yarattığı düşünülen 'gelişme' düşüncesi olduğu vurgusu göze çarpmaktadır:

> Popülist rejimlerin temelinde toplumdaki değişik sınıfların 'gelişme' ekseninde buluşması ve ekonomik gelişmeden her sınıfın belli bir pay alması yoluyla toplumsal-siyasal sistem bütünleşmesi yatar (...) popülist rejimler siyasal açıdan toplumdaki çeşitli sınıfların kendi özel sınıfsal çıkarlarından uzaklaşıp ekonomik gelişmenin ortak çıkarları etrafında buluşmasını sağlamıştır.[111]

Popülist nitelemesinin içeriği farklılaşsa da, kavram birçok geç kapitalistleşen ülkenin belirli dönemleri için kullanılmıştır. Popülizm genel olarak bağımlı kapitalist gelişmeyle ilişkilendirilmiştir ve birçok çalışmada ortaklığı kuranın İthal İkameci Sanayileşme politikaları ola-

---

110 Galip Yalman (1985, s. 23) 'Üçüncü Dünya popülizmi' ile 'Latin popülizmi' arasındaki bir koşutluğa dikkat çekmiştir. Buna göre, Torre'nin popülizminde olduğu gibi, kurulması amaçlanan halk cephesinin işlevlerinden biri işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesini önlemektir. Bu bağlamda popülizmin önemli bir unsuru da, işçi sınıfının iktidar mücadelesi için örgütlenmesini önlemektir.

111 Gülalp, bir başka çalışmasında (1985, s. 75), sınıflar arası ittifaklar kümesinin, içe yönelik sanayileşmenin 'ulusal kalkınma' tasarısı çerçevesinde yaratıldığını söylemektedir. Buna göre, ithal ikameci birikim kalıbının maddi yararlarını toplumdaki değişik sınıflara sunmasının yanında, taşıdığı ideolojik çekicilik sayesinde halkın sürece katılması sağlanmıştır.

rak tanımlandığı görülmektedir. Popülizm tanımlaması ile İİS arasında bir birliktelik söz konusudur.

> İİS'nin başlaması, bu yeni gelişme projesi çerçevesinde sınıfsal ilişkilerin yeniden-yapılanmasını gerektirmiştir. Egemenlik oligarşiden yeni sanayi burjuvazisine veya onların yararına davranan elitlere kaymak zorunda kalmış ve siyasal sistem ve devlet aygıtının yeniden-düzenlenmesi gerekmiştir. Bunu yerine getirmek için burjuvazi işçi sınıfı ve şehir orta sınıfı ile ittifak arayışlarına girmiştir. Bunların reel çıkarları çoğunlukla, ancak yalnızca kısmi olarak, çakışmıştır. Popülizm bu sınıf ittifaklarını güçlendiren ideolojidir ve çeşitli sınıfların ortak çıkarlarını ifade eder. Bununla birlikte kısmi çıkarları ifade eder, çünkü burjuvazi ve işçi sınıfı hala yeni toplumsal sınıflardır ve çıkarlarının ve karşıtlıklarının henüz bütünüyle ayırdında değillerdir; ve çıkarlarının çakışması ancak kısmidir, (reel çelişkilerin üzerinin örtülmesi anlamında) bir çeşit ideoloji gereklidir (Roxborough, 1979, s. 110).

Popülizm ile İİS arasındaki ilişki iki olgu çerçevesinde ele alınmaktadır.[112] İlk olarak, başlarda dayanıksız, sonraları dayanıklı tüketim mallarının üretimine ağırlık veren ve iç pazara dayanan İİS, popülist nitelemesi için zemin oluşturmaktadır. İkincisi, İİS döneminde devletin sermaye birikiminde merkezi bir rolünün olması ve sanayi burjuvazisinin güçlenmesine yol açan politikaları, popülizm nitelemesine olanak vermektedir. Yalman (1985, s. 25), popülist olarak nitelenen siyasal biçimlenmenin özgül niteliklerini şöyle sıralar: 1. Yeni serpilmeye başlayan sanayi burjuvazisi ile orta sınıflar ve özel olarak sanayi işçileri, genel olarak egemen olmayan tüm sınıf ve kesimler arasında oluşturulan üçlü bir siyasal ittifak. 2. Devletin, iktidar bloğu içindeki hegemonya boşluğundan kaynaklanan bir 'görece özerklik' kazanması. 3. Kitlelerin, özellikle de sanayi çalışanlarının devletin güdümünde örgütlenerek, siyasal katılımlarının ve karar alma süreçlerinde etkilerinin arttırılması. Bu olgu 'kitlelerin devletle bütünleştirilmesi' olarak tanımlanmaktadır. Böylece, popülizmin temel unsurlarından biri ortaya çıkmaktadır. Ücretli kesimlerin gerçek ücret düzeylerinin sürekli olarak yükseltilmesi-

112 I. Roxborough (1979, s. 75), GKÜ'lerde karmaşık sınıf ittifaklarının siyasal sonucunu değerlendirirken, İİS bağlamında, zayıf işçi sınıfı ile kurulan sınıf ittifaklarının, çeşitli popülizmler yarattığına işaret etmektedir. İşçi sınıfı ücretlerin yükselmesi ve sendikal örgütlenmenin güçlenmesi anlamında somut kazanımlar elde etmiş, ancak sınıf ittifakında açıkça tabi konumunu sürdürmüştür.

ni ve bu kesimlere yönelik sağlık, eğitim gibi harcamaların arttırılmasını öngören bölüşüm politikalarının hayata geçirildiği düşünülmekte ve bu politikalar hem sanayi burjuvazisi hem de çalışanların çıkarına olduğu gerekçesiyle popülist olarak nitelenmektedir.[113]

Türkiye'de içe yönelik birikim süreci dönemi de birçok araştırmacı tarafından 'popülist dönem' olarak nitelendirilmiştir.[114] Türkiye'de 'popülist' diye nitelenen dönemin en önemli özgüllüğü, bu dönemde sınıfsal ittifakların hemen hemen bütün sınıfları kapsayacak biçimde tanımlanmasında ortaya çıkar. Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıktığı biçimiyle popülist ittifaklar oligarşiye karşı oluşturulurken, Türkiye örneğinde sanayi burjuvazisinin önderliğinde gerçekleştiği düşünülen ittifakın, işçi sınıfını, köylülüğü, bürokratik elitleri içerdiği düşünülmektedir (Boratav, 1983a, s. 15; Keyder, 1995, s. 199). Yalman (1985, s. 56), bu farklılıkla ilişkili olarak, Türkiye'de oluşturulduğu varsayılan ittifakların kime karşı olduğunun belli olmamasının yarattığı boşluğa dikkat çekmektedir. Ayrıca, Türkiye'de birçok çalışmada birikimin krizinin bölüşüm ilişkileri çerçevesinde ele alınması, krizin popülizmin kriziyle birlikte düşünülmesine yol açmıştır. Bu nedenle, Türkiye'de kriz açıklamalarının incelendiği bölümde, popülizm değerlendirmelerine de ayrıntılı olarak değinilecektir.

Popülizm nitelemesi bir çok açıdan eleştiriye açıktır. Kavram temel olarak, bazı sınıflar arasında bir çıkar ortaklığı olduğunu varsaymaktadır. Bu anlayışta ücret artışlarının ve işçi sınıfının sosyal güvenlik, iş güvencesi gibi diğer kazanımlarının, sınıf mücadelesinin bir sonucu olduğu göz ardı edilmekte ve bu kazanımların sanayi burjuvazisinin onayıyla ya da devlet desteğiyle gerçekleştiği düşünülmektedir. Artık-değer sö-

---

113 Gülalp'e göre (1984, s. 90), popülizmin çok-sınıflı yapısı, iç pazara dönük üretim yapan burjuvazi kesimi ile gelirlerinde belli bir artış elde eden emekçi sınıfların çıkarlarının sınırlı bir temelde de olsa buluşmasının bir ürünüdür. Gülalp (1983, s. 41), popülist tanımlamasının "sendikalaşma, yüksek ücret politikasına dayalı eşitlikçi bir gelir bölüşümü ve emekçi sınıfların geniş kesimlerine götürülen eğitim, sosyal güvenlik ve benzeri devlet hizmetlerinin yaygınlaştırılması gibi yollarla toplumsal refah kaygısının merkezi bir önem taşıması" gibi ögeleri içerdiğini yazar.

114 Türkiye'de 1950'lerdeki DP dönemini ya da bütün Cumhuriyet dönemini 'popülist' olarak niteleyen çalışmalar da mevcuttur (bkz, Şaylan, 1984). Ancak bu çalışma açısından, asıl olarak 1960-80 arasını popülist olarak tanımlayan yorumlara değinilecektir.

mürüsüne dayanan kapitalist üretimde emekle sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişki, inişli çıkışlı, ancak sürekli bir mücadeleyi beraberinde getirir. Sınıf mücadelesi, kapitalizmin krizine uzanan süreçte de önemli bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Birikim sürecinin bir dönemi için popülizm gibi bir kavramlaştırmaya gitmek, emeğin kazanımlarının mücadele yoluyla elde edildiğini gizlemekle kalmaz, bu mücadelenin varlığını ve kriz oluşumundaki etkisini de göz ardı eder.

Ücret, kâr, rant gibi unsurlara odaklanması bağlamında popülizm anlayışının bölüşüm ilişkileri odaklı bir kavrayışın ürünü olduğu söylenebilir. İlk bölümde yeni-Rikardocu tezleri incelerken belirtildiği gibi, ücret-kâr ilişkisine odaklanan tezlerde bölüşüm ilişkileri önce gelir ve ücretler bir maliyet unsuru olarak görülür. Ancak, kapitalist üretimde temel çelişki olan emek-sermaye çelişkisi, artık-değerin üretiminde ortaya çıkar. Artık-değer üretimi bir sömürü ilişkisidir.

Popülist politikalarda bazı sınıflar arasında konsensüs oluşturulduğu iddiası, kimi araştırmacılara, popülist politikaların sanayi burjuvazisince kendi çıkarlarını dayatmak için kurgulanan ve hayata geçirilen bir proje olduğunu düşündürmüştür. Buna göre sanayi burjuvazisi, gerçekte varolmayan bir konsensüsü paravan olarak kullanarak, kendi ihtiyaçlarını ve isteklerini dayatmaktadır. Mantega ve Moraes'in (1980, s. 140), F. de Oliveira'dan aktardıkları şu alıntı benzer tezlere bir örnek oluşturmaktadır:

> Brezilya'da ... son on yıllarda kapitalizmi dikkate alan ve böylece Brezilya'da kapitalist ekonomik gelişmeden kimin yararlandığı gibi soruların önemli ideolojik işlevini yerine getiren bir teori geliştirilmemiştir (…) Azgelişmişlik teorisi bu nedenle sözde popülist döneme özel bir ideoloji olarak düşünülmüştür; eğer [popülizm] bugün artık rolünü yerine getiremiyorsa, bunun sebebi sınıf hegemonyasının bundan böyle bir maskeye ihtiyaç duymayacak şekilde ortaya konulmasıdır.

Mantega ve Moraes, de Oliveira'nın azgelişmişliğin kapitalist yayılmanın bir sonucu olduğunu düşündüğünü, ancak birikiminin mantığının sisteme içsel olduğunu ve bunun yerel toplumsal sınıflar arasındaki karşıtlığa dayandığını kabul ettiğini belirtirler. Ancak, de Oliveira popülist dönemin gerçek anlamını kavrayamamıştır. De Oliveira'nın azgelişmişlik teorisinin popülizmin teorisi olduğunu ileri sürmesi, burjuvazinin politik bir taktiği olarak görmesinden kaynaklanır. Buna göre sa-

nayi burjuvazisi kendi çıkarlarını -yani sermaye birikiminin gereklerini- ulusal çıkar ya da 'ortak çıkar' biçiminde ifade etmektedir. Yani popülist dönemde gerçekleşen herşey sanayi burjuvazisinin çıkarlarını gizlemekten ibarettir. Bu bakış açısı, süreci açıklayıcı gibi görünse de, işçi sınıfının ve sınıf mücadelesinin önemini dikkate almadığı için eleştirilebilir. 'Popülist dönemde' egemen çıkarların sanayi burjuvazisinin çıkarları olduğu aşikardır. Bunu akılda tutarak, sermayenin egemenliğinin her zaman aynı biçimde işlediğini söylemek doğru olmaz. İşçi sınıfının örgütlülük derecesi, örneğin, çalışma koşullarının ve ücretlerin oluşumunda belirleyici bir güçtür. Sonuç olarak Mantega ve Moraes (1980, s. 140-41), de Oliveira'nın sözde popülist dönemi, burjuvazinin çıkarlarını kamufle eden ve bu şekilde toplumdaki temel çelişkileri gizleyen bir dönem olarak görmesini eleştirerek, işçi sınıfının pazarlık gücünün, politik gücü ile koşullandığını yazarlar.

Popülizm nitelemesinde öne çıkan bir özellik, devletin sınıflar üstü bir karakter taşıdığı varsayımıdır. Bu varsayım devletin sınıf mücadelesinin kristalize olduğu bir yapı teşkil ettiğini ve sermaye birikimi sürecinin asli bir unsuru olduğunu göz ardı etmektedir. Buna karşılık, burjuvazinin kendi arasındaki ve diğer sınıflarla ilişkisinin birikimin farklı aşamalarında farklı içerikler ve biçimler kazandığını ve buna bağlı olarak devletin işlevlerinin de farklılaştığını belirtmek gerekir. Sınıf içi ve sınıflar arasındaki bu ilişkiler, çelişkilerle ve çatışmalarla yüklü olduğu için, devlet bu çelişkili ilişkiler çerçevesinde bir varoluş kazanmaktadır.[115] J. Holloway ve S. Picciotto (2004, s. 135), devleti sermaye birikimi ve kriz çerçevesinde çözümledikleri makalelerinde, birikime ilişkin çelişkileri siyasal-sınıfsal ilişkiler üzerinde etkin olan dış 'ekonomik yasalar' olarak düşünen ve devleti, sermayenin toplumsal ilişkilerinin bir veçhesini oluşturmak ve bu nedenle de bütün kurumlarında, işletmelerinde ve ideolojisinde sermayenin çelişkileriyle damgalanmış olmaktan ziyade, 'kapitalist toplumdaki' devlet olarak ele alan görüşleri

115 Bu anlayışta devlet, sermaye birikiminin yeniden-üretimiyle ilişkilendirildiği gibi, sınıfsal çelişkiler ve çatışmalar bağlamında ele alınmaktadır. Bob Jessop, bu ayrık gibi görülen iki unsuru vurgulamak ve devleti bunlardan birine indirgemek tehlikesinden uzaklaşmak ihtiyacıyla, devleti 'birikim stratejisi' ve 'hegemonya projesi' kavramları çerçevesinde ele almıştır: "Bu yaklaşım 'birikim'in salt bir ekonomik sorun olmadığını, fakat siyasal ve ideolojik konulara da uzandığını ve can alıcı bir 'stratejik' boyut taşıdığını vurgular" (2004, s. 222).

eleştirmişlerdir. Yazarlar bu görüşe karşı devletin "... sermayenin bir sınıfsal egemenlik ilişkisi olarak devamlılığında ve yeniden üretilmesinde hayati bir rol oyna[dığını]" belirtirler.[116]

Diğer yandan, popülist tezlerde yer yer örtük, yer yer açık bir biçimde dillendirilen, devletin sınıflardan ve birikim sürecinden 'göreli bir özerkliği olduğu' tezi oldukça tartışmalıdır. Yukarıda, Yalman'ın popülist olarak nitelenen siyasal biçimlenmenin özgül niteliklerinden ikincisinin devletin görece özerkliği olduğunu yazdığı aktarılmıştı. Devletin birikim sürecinden ve sınıflardan belli bir mesafede durduğu tezi, kapitalist toplumlardaki fetişizmlerden birine işaret eder. İnsanlar arasındaki ilişkilerin 'şeyler' arasındaki ilişkiler olarak görülmesinde olduğu gibi, devlet de sınıf ilişkilerinin dışında, birikimden kopuk bir biçimde algılanmaktadır. Holloway ve Picciotto, sermaye birikimine içkin sınıf mücadelesinin bir dışa vurumu olarak gördükleri devletin 'özerkliğine' işaret eden tezleri eleştirirler. 'Devlet'in ekonomiden özerk olarak görülmesinin bir yanılsama olduğunu ve bu yanılsamaya ekonomik ile politik'in, sınıf egemenliğine ilişkin iki biçim olarak tarihsel ayrılığının neden olduğunu kabul ederler. Buna göre "[d]evlet sermaye ilişkilerinin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçimi olmaktan ziyade, kapitalizmin diğer toplumsal biçimleri (rant, faiz gibi) diğer 'şey'lerden ayrı duran bir 'şey' olarak görülür. Devletin o sözde özerkliği, meta fetişizminin bir veçhesidir" (Holloway ve Picciotto, 2004, s. 141).[117]

Popülizm nitelemesine ve bu niteleme bağlamında toplumdan ve birikim sürecinden ayrı konumlandırılan 'devlet' tahayyülüne geri döndüğümüzde, bu tahayyülde devletin kendini nasıl yeniden ürettiğinin, devletin işlevi ve birikim sürecine etkisinin ne olduğunun anlaşılmaz hale geldiği söylenebilir. Bu noktada Simon Clarke'ın maddi bir güç

---

116 Devlet faaliyetinin hem zorunluluğu hem de sınırları devletin biçiminde içkindir. Kapitalizm geliştikçe, devlet de kapitalist yeniden üretimin çelişkilerinden kaynaklanan zorunluluk ve sınırların çelişkili etkileşimi sayesinde gelişir. (Holloway ve Picciotto, 2004, s. 170).

117 Yazarlar devleti sermaye birikiminden türetirken, ekonomi-siyaset ayrılığını yeniden üretmektedirler. Simon Clarke da (2004a, s. 19), aynı derlemedeki giriş yazısında yazarları bu nedenle eleştirmiştir: "Devletin kaçınılmazlığını ekonomik gelişmenin kendi kendini yıkıcı eğilimlerinden türetirken, özerk bir 'ekonomik' alanın olduğu varsayılmakta ve böylece açıklanması amaçlanan 'ekonomik' olanın 'siyasal' olandan ayrılığı başlangıçta varsayılmaktadır".

olarak devletin yeniden üretiminin, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimine dayandığına dair vurgusu dikkate değer. Bunlar, sermaye ile devlet arasındaki maddi ilişkilerin dolayımlandığı temel biçimlerdir. Devletin hem maddi bir güç olarak varlığı, hem de onun toplumsal müdahale biçimleri, kapitalist üretim ilişkilerinin genişleyen yeniden üretimini güvenceye kavuşturma gerekliliğine tabidir. Bu basitçe bir sınırlama değildir; zira sermayenin yeniden üretiminin önüne çıkan engeller, devletin yeniden üretiminin ve onun kendisine biçilen görevleri yerine getirme becerisinin önündeki engeller olarak kendilerini empoze ederler. Sermaye ile devlet arasındaki maddi ilişkiler devletin sermayeye tabi oluşunun maddi temelidir, ancak bu tabiyet, sınıf mücadelesinin büründüğü siyasal biçimler tarafından dolayımlanır (Clarke, 2004b, s. 238-239).

Sonuç olarak, popülizm nitelemesine iki aşamalı itiraz edilebilir. İlkin, sınıflar arasında bir konsensüs yaratıldığını söylemek, kapitalist birikimin sınıf mücadelesini oluşturduğunu ve bu mücadele tarafından belirlendiğini gizler. Ayrıca, 'popülist' dönemde devletin sınıflarüstü bir görünüm kazandığının öne sürülmesi, devletin sermayenin yeniden-üretimindeki işlevini ve devletin kendisinin sınıf içi ve sınıflar arası mücadeleyle şekillendiğini ve yapılandığını göz ardı etmektedir. İkinci olarak, sermaye birikimi sürecinin analizi ücret ve kâr arasında temellenen bölüşüm ilişkilerinin değil, öncelikle artık-değerin üretilme süreci olan üretim ilişkilerinin analizini gerektirir.

Sonuç olarak geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin gelişmiyle birlikte sanayi burjuvazinin güçlendiği söylenebilir. Sanayi burjuvazisinin karşısında işçi sınıfı da hem nicelik bakımından büyümekte, hem de örgütlü gücünü pekiştirmektedir. Bu sınıflar arasındaki mücadelenin sermaye birikiminin temel bir bileşeni olarak görülmesi gerekir.

Buraya kadar ele alınan konuların ışığında, şimdi, geç kapitalistleşen ülkelerde birikim sürecinin özgüllükleri üzerine yazdıklarımızı toparlamamız gerekiyor. Bir sonraki alt bölümde, genel bir değerlendirme sunulmaktadır.

2.6 Değerlendirme

İlk bölümde, krizlerin sermaye birikimine içsel olduğu belirtilerek, krizi anlamaya yönelik kuramsal bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştı. Bu kriz çerçevesinden hareketle çalışmanın amacı, geç kapitalistle-

şen bir ülke olan Türkiye'nin 1970'lerin sonunda yaşadığı krize açıklama getirmektir.

Krizler sermaye birikiminin iç çelişkilerinde temellenirler. Krizi analiz etmek, kapitalizme has dinamiklerin analiz edilmesini gerektirir. Daha önce de belirtildiği üzere kapitalist birikime has dinamiklerin oluşumu ve gelişimini Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde araştırırken, geç kapitalistleşmenin bu ülkelerin birikim sürecinde belli özgülleri ortaya çıkardığının göz önünde bulundurulması gereklidir. Bu bölümde, söz konusu özgüllükler ve bunların krizle ilişkisini belirlemek amaçlanmıştı.

Türkiye'deki araştırmalarda genel olarak, Türkiye'nin erken kapitalistleşen ülkelerden farklı olduğu kabul edilmekte ve birçok araştırmacı Türkiye'de dışa bağımlı, çarpık bir kapitalistleşme yaşandığı konusunda birleşmektedir. Bob Sutcliffe'nin 'bağımlı sanayileşme'nin bileşenleri olarak tespit ettiği unsurlar, Türkiye'deki analizlerin çoğunda içerilmiş durumdadır. Sutcliffe iç pazarın sınırlılığı, finans kaynaklarının yabancı sermayenin denetiminde bulunması, sanayi üretiminin çok çeşitlenmemiş olması ve sanayinin teknoloji ithaline dayanması gibi gerekçelerle, GKÜ'lerin 'bağımlı' sanayileştiğini söylemektedir. Bu tezler arasında, yerli bir teknolojinin olmaması özel bir önem taşımakta, sanayi üretiminin lüks tüketim mallarına odaklanması, sınırlı bir istihdam yaratması ve gelir eşitsizliğini arttırması, transfer edilen teknolojinin sermaye yoğun olmasına bağlanmaktadır.

Bu bölümde, geç kapitalistleşmenin sonuçları olarak görülen bu özgüllükleri incelemek üzere Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim analizinden hareket edilmiş ve geç kapitalistleşen ülkelerde başlıca dört özgüllüğün ayırt edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Saptanan bu özgüllükler, elbette ki, geç kapitalistleşmenin ortaya çıkardığı farklılıkların bütününü kapsayacak genişlikte ve nitelikte değildir. Geç kapitalistleşen ülkelerde toplumun birçok alanında farklılaşmalar tesbit edilebilir. Bununla birlikte bu çalışmada geç kapitalistleşmenin yol açtığı genel ve karakterize edici farklılılar araştırılmıştır.

Bu farklılıklar bağlamında ilk olarak, GKÜ'lerde genellikle içe yönelik birikime dayanan üretimin tüketim malları üretiminde yani kesim II'de yoğunlaştığı, buna karşılık üretim araçlarını üreten kesim I'in çok zayıf olduğu söylenebilir. Bu nedenle söz konusu ülkelerde ithalata da-

yalı bir üretim yapısı oluşmuştur. İçe yönelik birikim sürecinde üretim araçları ve ara mallarda ithal girdi ihtiyacı giderek derinleşmiştir. Geç kapitalistleşen ülkelerdeki krizin üretimin bu özgül yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Bir GKÜ olan Türkiye'de üretim, üretim araçları üretimine doğru kaydıkça ithal girdi gereksinimi artmıştır. Bu gereksinime bağlı olarak döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı şiddetlenmiştir. Son bölümde üretimin bileşimindeki değişmelere bakarak, ithal girdi ihtiyacının yükseldiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Bir diğer özgüllük para-sermaye kaynaklarının kısıtlı olmasıdır. Para sermaye üretim döngüsünü başlatan en temel ögedir. GKÜ'lerde para-sermaye giderek ivmelenen üretken yatırımların ihtiyacını gidermekten uzak olduğu gibi, bu ülkeleri diğerlerinden ayıran bir özellik de döviz biçiminde para-sermaye gereksiniminin yüksek olmasıdır. Üretim aracı ithalatını karşılamak ve genişletilmiş yeniden-üretimi sürdürmek ihtiyacı, GKÜ'leri uluslararası piyasalardan sağlanan kredilere yöneltmiştir. Giderek büyüyen borçlar sonunda borç krizi ortaya çıkmıştır.

GKÜ'lerin bir diğer özgül yanı, tarımsal üretimin önemli bir yer tutmasıdır. Kapitalist birikimle birlikte, beklentilerin aksine, tarımda bütünüyle kapitalist çiftlikler ve ücretli işçi ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte, kapitalist rasyonellerin tarımda giderek yerleştiği söylenebilir. Başlarda geçimlik üretime dayanan tarımda meta üretimi yaygınlaşmış, zamanla üretim araçları, emek ve toprak metalaşma sürecine girmiştir. Topraktan kopan kitleler büyük kentlere göç etmekte ve proleterleşmektedir. Tarımın GKÜ'ler açısından bir özgüllüğü de, ücret mallarının önemli bir kısmını içermesidir.

Bu bölümde son olarak geç kapitalistleşme süreçlerinde, tarımsal yapıların çözülmesi ve sanayi üretiminin yaygınlaşmasıyla sınıf oluşumlarına ve sınıf mücadelesinin gelişimine değinildi. Buna göre geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminde yaşanan gelişmelerle birlikte kapitalist toplumun başlıca iki sınıfı –sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfı- oluşmaya ve sınıf mücadelesi kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'de de yankı bulan ve özelikle Latin Amerika ülkelerinde belirli dönemleri nitelemek için kullanılan 'popülizm' kavramının açıklayıcılığının çok sınırlı olduğu söylenebilir. Popülizm gibi nitelemelere başvurmak yerine toplumsal dönüşümlerin sınıf ilişkileri çerçevesinde analizini yapmak tercih edilmelidir. Türkiye'de sınıfların gelişi-

mine bakıldığında, 1960ve 70'ler boyunca sanayi burjuvazisinin egemenliğini pekiştirdiği ve buna paralel olarak işçi sınıfının örgütlü gücünün son derece gelişmiş olduğu görülmektedir. Sınıf mücadelesine gelince, etkileri günümüzde dahi hissedilen yirmi yıllık süreç, Türkiye işçi sınıfı tarihinin en güçlü mücadelelerine tanıklık etmiş, sanayi burjuvazisi yükselen işçi sınıfı hareketinin dizginlenmesi gerektiğini özellikle 1970'lerin ikinci yarısında bulduğu her fırsatta tekrarlamıştır. Çalışmanın son argümanı, Türkiye'deki krizin sınıf mücadelesinden ayrı düşünülemeyeceğidir. Bu gelişmeler son bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3. TÜRKİYE'de BİRİKİMİN ÖZGÜLLÜKLERİ ve KRİZ

Bu bölümde, Türkiye'nin yaşadığı krizi toplumsal bileşenleriyle birlikte, geç kapitalistleşmenin ortaya çıkardığı özgüllükler bağlamında incelemek hedeflenmiştir. Sanayi üretiminin gelişimine odaklanılmakla birlikte, tarımsal üretime, sınıfların oluşumuna da yer yer değinilmektedir.

Çalışmanın temel dayanağı, Marx'tan hareketle, artık-değer üretimini arttırmaya yönelik girişimlerin, bir süre sonra birikimin bir engeline dönüşeceğidir. Bir geç kapitalistleşen ülke olan Türkiye bağlamında kriz, bu anlamda, üretim araçları üretimine geçilmesi süreciyle açıklanabilir. Belirli bir süre boyunca kârlılığın ve sermaye birikiminin motoru olan içe yönelik birikim, incelediğimiz dönemde, özellikle süreç içinde ortaya çıkan büyük sermaye grupları açısından, daha ileri artık-değer üretiminin bir engeline dönüşmüştür. Sermaye, ancak artık-değer üretimini arttırmak yoluyla kârlılığını sürdürebilir. Bunun yolu ise, kapitalist üretim çerçevesinde, sanayi üretiminin giderek 'derinleşmesinden' geçmektedir.

Bununla birlikte, krizin temel nedeni olarak gördüğümüz bu gelişme, yani üretimin yapısındaki değişim, salt 'ekonomik', teknik bir sorun olarak değil, tüm toplumsal üretim ilişkilerinin ve dolayısıyla sınıfsal ilişkilerin şekillendirdiği bir bağlamın içinde ortaya çıkmış bir gelişme olarak görülmelidir. Sanayi üretiminin yapısındaki bu dönüşüm, karşılık olarak, sınıfsal ve toplumsal ilişkilerin de yeniden yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Krizin işlevi ve birikim sürecindeki anlamı, ancak bu diyalektik hareket içerisinde kavranabilir.

Bu bölümde ilk olarak, sanayi üretiminin gelişimi, sanayi burjuvazisinin ve işçi sınıfının gelişimiyle birlikte ele alınacak ve bu bağlamda,

sanayi üretiminde temel uğraklar olarak, montaj üretiminin gelişmesi, tekelleşme ve holdingleşme süreçlerine değinilecektir. Sermaye birikimi sürecinin salt ekonomik bir süreç olarak görülemeyeceği kabul edildiğinden, birikim süreci, sınıfsal ve sosyal veçheleriyle birlikte serimlenmeye çalışılacaktır.

Krizin temel nedeninin sanayi üretiminin bileşimindeki değişme olduğu tezinden hareketle, bir sonraki bölümde teknik bir analiz denemesine girişilmekte ve girdi-çıktı tablolarına dayanan çalışmalar yardımıyla sanayi üretiminde artan ithal girdi ihtiyacı gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bölüm, çalışmanın temel bölümünü oluşturmaktadır. Kriz üretimin sürecindeki değişikliklerle açıklanırken, kriz sürecinde sermaye grupları arasındaki mücadeleye de değinilecektir.

Krizle ilişkili olan bir diğer unsur, para sermaye kaynaklarının sınırlı olmasıdır. Bu bölümde genel olarak para sermaye ihtiyacı, finans kurumlarının gelişimi, krizin para sermaye kurumlarının yeniden yapılanması açısından işlevi incelenecektir. Ayrıca döviz ihtiyacının derinleşmesine ve Türkiye'nin uluslararası piyasalardan borçlanmasına da değinilecektir.

Bu bölümün üçüncü kısmında sınıf mücadelesine değinilmekte ve kapitalist gelişmenin sınıf mücadelesinden ayrı düşünülemeyeceği gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu kısımda krizin bir bileşenin de yükselen işçi sınıfı mücadelesi olduğu tezinden hareket edilmektedir.

Krizin nedenlerinin böylece serimlenmesinin ardından, son olarak, Türkiye'de krize getirilen açıklamalardan örnekler ele alınıp, değerlendirilecektir.

3.1 Sanayi Üretiminin Gelişmesi

Bu bölümde, sanayi üretiminin gelişim sürecinde birikimin iç çelişkilerinden kaynaklanan engellerle karşılaştığı ve bir takım sınırlılıklar taşıdığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu engeller ve sınırlılıklar, ikinci bölümde saptanan, geç kapitalistleşmenin ortaya çıkardığı özgüllüklerle ilişkili olarak ele alınmaktadır. Türkiye'deki krizin, birikimin geç kapitalistleşmeye özgü bu sınırlılıklarından kaynaklandığı kabul edilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'nin 1970'lerin sonlarında yaşadığı bunalımın bir 'döviz darboğazı' biçimini almasında, imalat sanayinin ithalata dayalı olmasının önemli bir etken olduğu tezi tekrarlanmaktadır. İmalat

sanayi için gerekli üretim araçlarının büyük bir kısmının, ülke içinde üretilmediği için, ithal edilmesi gerekmektedir; üretim, tüketim malları üretiminden üretim araçları -özellikle ara mal- üretimine kaydıkça, ithalat gereği yükselmektedir.

Bir geç kapitalistleşen ülke olarak Türkiye'nin, ithalatı karşılamak için gerekli olan döviz biçiminde para sermaye kaynaklarının sınırlı olduğu görülmektedir. Döviz kısıtı, üretimi sürdürmek için gerekli olan ithalatın gerçekleşmesinin önünde en temel engel olarak belirmektedir. İthalatın tıkanıklığa uğraması, sermaye döngüsünün ilk aşamasının, para sermayenin üretken kaynaklara dönüştüğü aşamanın, engellenmesi hatta kırılması anlamına gelir. Paranın metalarla değiştirildiği bu aşama, dolaşım sürecinin bir parçasıdır. İlk bölümde birikim ve dolaşım süreçleri arasındaki ilişki incelenirken, dolaşım sürecinde karşılaşılan sorunların, döngünün tamamlanmasını tehlikeye soktuğu ve kriz potansiyelleri yarattığı belirtilmişti. Marx'ın (1993, s. 628) sözlerini burada bir kez daha analım: "[dolaşım zamanının] … kendisi üretimin bir uğrağı, ve dahası, üretimin bir sınırı olarak belirmektedir".

Görünen o ki, Türkiye'nin yaşadığı krizin düğüm noktası, ithalatın sürdürülememesine dayanmaktadır. 1970'lerin ithalat verilerine baktığımızda, ithalat gereğinin hızla yükseldiği anlaşılmaktadır. Ancak ne olmuştur da ithalat bu denli ve bu kadar hızlı yükselmiştir?

1970'te 950 milyon dolar civarında olan ithalat, 1979'da 5 milyar doları geçmiştir. İthalatın 1980'lerde 7.6 milyar dolara yükseldiği görülmektedir, yani ithalat on yılda sekiz katına çıkmıştır (TÜSİAD, 1981, s. 122).

İthalatın üretim kesimlerine göre değişimi daha ayrıntılı bir fikir vermektedir. Tüketim malları ithalatındaki düşüş açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. 1960'ların sonlarına doğru yüzde 5'ler civarında seyreden tüketim mallarının toplam ithalat içindeki payı, 1976'da yüzde 3'e gerilemiştir. Tüketim mallarının payının bu derece gerilemesi, üretim araçları ithalatının payının yüzde 97'ye yükselmesi anlamına gelir (TÜSİAD, 1981, s. 130-131).

GKÜ'lerin borçlanmasının incelendiği bölümde ulaşılan sonuçlara göre, dünya krizi ve hammadde fiyatlarının yükselmesi GKÜ'lerin büyük kısmında olduğu gibi Türkiye'de de ithalat koşullarını olumsuz etkilemiştir. Euro-piyasaların gelişimi ve aşırı-kredi oluşumu, geç kapi-

talistleşen ülkelerin kredi ihtiyacında yansıma bularak, borçlanmalarını derinleştirmiştir. Peki bütün bu olumsuz koşullardan Türkiye gibi GKÜ'lerin en fazla etkilenmesinin sebebi nedir? Bu sorunun yanıtı, GKÜ'lerin sanayi üretimlerinin hızlandığı bu dönemde en temel ihtiyaç olarak ortaya çıkan döviz gereksiniminde aranabilir.

Türkiye'de sanayi üretimi hızla büyürken, üretimin ithalatla ilişkisinin giderek derinleştiği görülmektedir. İthalattaki artış, sanayi üretiminin bileşimindeki değişimlerden kaynaklanmaktadır. Dayanıklı tüketim malı üretiminden ara malı üretimine doğru gelişim gösteren sanayi üretiminde, üretim aracı ihtiyacının artması kaçınılmazdır. Üretim aracı sektörünün bir parçası olarak ara malı üretimi, daha gelişkin teknolojileri ve daha karmaşık üretim tekniklerini gerektirmektedir. Yani üretim aracı üretmek için, daha gelişmiş üretim araçlarına ihtiyaç vardır. Ortaya paradoksal bir durum çıkmaktadır. Sanayi üretimindeki gelişmelere bağlı olarak üretim aracı üretimine geçilmesi, ithal ikamesinin en önemli basamağını teşkil etmektedir. Ne var ki, -ara mal üretimine dayanan- üretim aracı üretiminde ithal ikamesinin gerçekleşmesinden önce, üretim aracı ithalatı ihtiyacının yükselmesine karşılık, ithalatı gerçekleştirecek para sermaye kaynaklarının yetersiz olması, birikim sürecindeki bunalımı yaratmıştır.

3.1.1 Neden Sanayi Üretimi

Bu bölümün hemen başında önemli bir hususu açıklamakta yarar var. Sanayi üretiminin gelişiminin ve bileşiminin incelenmesi, her zaman için analizin teknik ve sınırlı bir analize dönüşme tehlikesini içerir. Belki de en büyük problem, sermaye birikiminin kuramsal analizi ile ampirik oluşumlar arasındaki bağlantıyı kurarken yaşanmaktadır. Bir diğer sorun, kullanılan verilerin güvenilirliğidir. Veriler açısından sorun, sermayenin eğilimlerinin ve çelişkilerinin, makro-ekonomik düzlemde elde edilen verilerle ifade edilmeye çalışılmasından gelir.

İkinci bölümdeki geç kapitalistleşme tartışmasında 'geç sanayileşme' tartışmalarına da yer verilmiştir. Kapitalist birikim elbette ki sanayi üretimiyle sınırlanacak salt teknik bir süreç değildir. Bu çalışma açısından sanayi üretimi, üretken yatırımlar bağlamında önem taşımaktadır. Üretken yatırımların hızlandığı dönem, sermayenin diğer kesimlerinin de, yani para ve ticari sermayenin de geliştiği dönemdir.

Üretken yatırımlarla -ya da sanayi sermayesiyle- kapitalist birikim

arasında çok yakın ve doğrudan bir ilişkiden bahsedilebilir. Marx'ın oluşturduğu sermaye devresinde (circuit of capital) sermayenin çeşitli aşamalarında büründüğü biçimlerin, para sermaye, meta sermaye ve üretken sermaye biçimleri olduğunu hatırlayalım. Marx, Kapital'in ikinci cildinde (1992, s. 133), sanayi sermayesini sermayenin devresiyle ilişkili olarak şöyle niteler: "Toplam devresi sırasında bu biçimlere bürünen, tekrar bunlardan sıyrılan ve herbir biçimde bu biçime denk gelen işlevleri yerine getiren sermaye, sanayi sermayesidir -sanayi burada kapitalist koşullar altında yapılan bütün üretim dallarını kapsamaktadır." Marx yine, sanayi sermayesinin "... artık-değerin ya da artık ürünün yalnızca ele geçirildiği değil, aynı zamanda bunun yaratılmasının sermayenin bir işlevi olduğu biricik varlık biçimi" olduğunun altını çizmiştir. Bu nedenle sanayi sermayesi, "üretimin kapitalist karakterde olmasını gerektirir; onun varlığı kapitalistler ve ücretli-işçiler arasındaki sınıf antagonizmasını içerir. [Sanayi sermayesi] üretimi ele geçirdiği ölçüde, emek sürecinin teknik ve toplumsal örgütlenmesi ve onunla birlikte toplumun ekonomik-tarihsel biçimini de devrimci bir biçimde dönüşür" (Marx, 1992, s. 136).

Sanayi sermayesinden önce görülen üretim biçimleri, şimdi sermayenin rasyonellerine kendini uydurmaktadır. Belirli iş kollarında para-sermaye ile meta-sermaye, sanayi sermayesiyle yanyana işlevlerini yerine getirdikleri sürece, dolaşım alanında sanayi sermayesinin bazen büründüğü bazen sıyrıldığı farklı işlevsel şekillerin varlık biçimlerinden başka bir şey değillerdir; toplumsal işbölümü nedeniyle bu biçimler bağımsız bir varlık kazanmışlar ve tek-yanlı olarak gelişmişlerdir (Marx, 1997b, s. 56).

Teknolojik değişimler açısından ve diğer açılardan özgül bir üretim biçiminin, emek sürecinin doğasını ve koşullarını dönüştüren kapitalist üretimin ortaya çıkmasıyla, emeğin sermayeye gerçek anlamda tabi olması süreci başlar. Bu aşamada artık-değeri arttırmanın yolu, üretkenliği arttırmak, yani nispi artık-değeri yükseltmek olduğu için toplumsal üretim güçleri gelişir, üretim ölçeği büyür ve bilim ve teknoloji üretimde kullanılmaya başlar. Kapitalist üretim de bir yandan "... kendisini sui generis bir üretim tarzı olarak inşa eder ve maddi üretimin yeni bir biçimini (modern sanayii üretimi) ortaya çıkarır" (Marx, 1999b, s. 101). Üretici güçlerdeki bu gelişme kapitalist ilişkilerin gelişmesinin temeli-

ni oluşturur; çünkü kapitalist ilişkilerin tam anlamıyla gelişmesine, üretici güçlerin gelişmesinde belirli bir aşamaya ulaşılmasıyla erişilebilir. Teknolojik gelişmeler üretkenliği arttırır; herhangi bir sanayi dalındaki sermaye, emeğin üretkenliğindeki yükselme ile orantılı olarak büyür. Kapitalist üretim, henüz ele geçirilmemiş sanayi dallarını da ele geçirme eğilimindedir. Gerçek tabiyet süreci, 'üretim için üretim'in kendi başına bir amaç haline gelmesidir. Biçimsel tabiyet sürecinde de bu söz konusu olmakla birlikte, tam olarak gerçekleşmez ve kendini teknolojik açıdan da dayatmaz (Marx, 1999b, s. 103).

Kapitalist üretim artık-değerin üretimi olmasının yanısıra, sermayenin ve bütün kapitalist ilişkilerin de üretimi ve yeniden üretimidir. Bu nedenle kapitalist birikim sanayi üretimini içeren, sanayi üretiminde özgüllüğünü kazanan, ancak bütün toplumsal ilişkilere karakterini veren bir üretim tarzıdır. Kapitalist dönüşüm asıl olarak sanayi üretiminin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla gerçekleşir. Yine de, gelişme yazınında kapitalist 'gelişme' nosyonunun sanayi üretimine ve dolayısıyla yalnızca üretici güçlere ağırlık verilerek incelenmesi, ancak bir noktaya kadar anlaşılabilir. Bu çalışmalar önemli bir vurguyu yakalamakla birlikte, 'sanayi üretimini' kendi başına bir yapı olarak ele almış, teknoloji gibi unsurları sermaye birikiminden, toplumsal ilişkilerden ayrık, salt teknik bir oluşum olarak görmüş ve örneğin üretim ilişkileri, sınıfsal oluşumlar, sermayenin eğilimleri gibi birçok bileşeni fazla dikkate almamışlardır. Bu çekinceleri saklı tutarak, geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist dönüşüm asıl olarak üretken yatırımlarla birlikte ivme kazandığı ve literatürdeki tartışmaların büyük bir bölümü bu ülkelerin sanayileşme süreci bağlamında sürdüğü için, çalışma boyunca sanayi üretimi, sanayileşme ya da geç sanayileşme gibi nitelemeler de yer yer kullanılmıştır.

Aşağıda, sanayi üretiminin gelişimi, temel sınırlılıkları ve başlıca eğilimlerine değinildikten sonra, sanayi üretiminin yapısı ve bunalıma etkisi incelenecektir.

3.1.2 Sanayi Üretiminin Gelişiminde Önemli Uğraklar

Türkiye'de sanayi üretiminin gelişmesinde ticari sermaye birikimi başlangıçtaki temel kaynaktır. Bir başka deyişle tüketim mallarını ithal edenler, iç pazarın genişlemesi ve ithalat sınırlamaları ve zorluklarının ortaya çıkması sonucunda, aynı malların yerli üreticisi durumuna gelmişlerdir.

Sanayi üretimi, karmaşık teknikler gerektirmeyen, hammadde kaynakları mevcut olan tüketim malları üretimiyle başlamıştır. "Gelişmemiş memleketlerde, sanayi sahasına yatırımların, yeter bir iç piyasa arzeden, hammaddesi memlekette bulunan ... bir dereceye kadar da hiç değilse ileride ihracat imkanları arzeden sanayi kollarına yönelmesi normaldir" (TOBB, 1964a, s. 21).

Koç Topluluğunun 'Bizden Haberler' yayınında, Türkiye'de özel sanayi yatırımlarının tüketim malları alanında yoğunlaştığına ve ara malı ve yatırım malları alanında aynı gelişmenin kaydedilemediğine dikkat çekilmektedir. Yayında, Vehbi Koç'un bu gelişmeyi Türkiye kapitalizmi açısından kaçınılmaz bulduğu aktarılmıştır :

> Bir memleketin sanayileşmesi bir çocuğun yetiştirilmesine benzer. Sanayileşmek için belirli kademelerden geçmek zorunludur. Bazı politikacılar ve aydınlar sanayileşmeye montajla başlanmış olmasını tenkit etmektedirler. Halbuki Türkiye gibi bir ülke için sanayileşmenin başka bir modeli olamazdı. Bugün özel sektörümüz ağır sanayi sahalarına dahi yatırım yapmaya istekli hale gelmiştir (Bizden Haberler, 1977c, s. 37).

Sanayi sermayesi Türkiye'de 1960'ların ortalarına kadar başat sermaye kesimi olarak belirmese de, 1950'lerin sonlarından itibaren üretken yatırımlar hızlanmaya başlamıştır. 1950 Sanayi Sayımına göre, 'büyük' diye nitelenen işyerlerinin imalat sanayi içindeki payının yüzde 3.2 olması, imalat sanayiinin esas olarak 'küçük' işletmelerden oluştuğunu göstermektedir. 1950 sanayi sayımı ve anket sonuçlarına göre aynı dönemde imalat sektöründe tüketim malları üretimi egemendir (Tüzün, 1977, s. 30).

1950'lerin sonlarında, iktisadi ve sosyal hayatın belirsizliğine karşı planlama, hem OECC gibi uluslararası kuruluşlarca, hem de sanayi burjuvazisince savunulur olmuştur (Savran, 1992, s. 95). Burjuvazinin istikrar arayışlarına yanıt olarak, Demokrat Parti de son yıllarında planlı bir ekonomi oluşturma arayışına girmiştir (Buğra, 2003, s. 187). 1960 darbesine giden süreci bütün bu çerçevede düşündüğümüzde, darbe sonrasında DPT'nin kurulmasının, beş yıllık planların yapılmasının, KİT'lerin işlevinin değişmesinin, 1961 Anayasası'nın kabulü ve örgütlenme hakkının Anayasal güvenceye alınmasının vs. toplumsal sınıfların gelişmesi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Ali Gevgilili'nin de (1989,

s.91) belirttiği gibi, işçi sınıfının sendikal ve politik örgütlenişini güvence altına alan 1961 Anayasası bile, "... aslında Türkiye'nin gelişen sınıf yapısının sonucu" olarak görülmelidir.

1950-63 arasında ölçeğin büyümesi ve üretimin farklılaşması dikkat çekicidir.[118] Bu dönemde büyüyen pazarla birlikte üretken sermaye açısından yeni kârlı yatırım alanları doğarken, kamu yatırımları ileri teknoloji ve büyük ölçek gerektiren ve diğer sektörlere girdi sağlayan ara mal üretimine yönelmiştir. Bununla birlikte devletin riski az, kârı büyük alanları sermayeye bıraktığı görülmektedir .[119] 1960 darbesi sonrasında yapılan ilk işlerden biri, DPT'nin kurulmasıdır. Planlama, OECD gibi uluslararası kurumlarca desteklenmiştir[120] (Keyder, 1995, s. 200).

DPT'nin kurulması ve ilk beş yıllık planın hazırlanmasının, sanayi sermayesinin kendi rasyonellerini dayatmasının ifadesi olduğu söylene-

---

118 G. Tüzün (1977, s. 30), küçük işletmelerin istihdam, çıktı, katma değer ve ücret ve maaşlar cinsinden 1950 ve 1963'te payını karşılaştırmıştır. Buna göre istihdam payı yüzde 55.9'dan yüzde 52.5'e, çıktı payı yüzde 27.6'dan yüzde 24.7'ye, katma değer yüzde 26.4'ten yüzde 20'ye ve ücret ve maaşlar yüzde 21.5'ten yüzde 14.1'e gerilemiştir.

119 Madencilik, imalat sanayi, denizcilik, hava ve demiryolu alanlarında birçok KİT faaliyet gösterirken, iç ticarette KİT'lerin sayısı sınırlı tutulmuştur. KİT ürünlerini ihraç etmek ayrıcalıklı ticaret şirketlerine bırakılmıştır. İç ticaret sektöründe beş KİT faaliyet göstermektedir: Toprak Mahsülleri Ofisi, T. Zirai Donatım Kurumu, Petrol Ofisi, Devlet Malzeme Ofisi ve Yün Yapağı Tiftik (Sönmez, 1992, s. 125).

120 OECD 1962 yılında Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu kurmuştur. Bu konsorsiyum bünyesinde yer alan BIAC'ın 1965 yılında yayınladığı raporda şu maddeler yer almaktadır: 1) Yerli ve yabancı yatırımları engelleyen etkenlerin kaldırılması ve özel sermayenin takviyesi için sermaye piyasası, vergi sistemi, finansman ve ihracat gibi konularda tedbirlerin alınması gerekir. 2) Yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesini sağlamak amacıyla çıkarılan 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu tatminkardır. Ancak formaliteler yüzünden işlemler uzamaktadır. Yabancı Sermaye Komitesinin daha hızlı çalışacak biçimde yeniden düzenlenmesi gerekir. Kanunda kâr ve sermaye transferleri tatminkar hükümler içermekle birlikte, yatırım garanti sisteminin bir an önce çıkarılması ve mükerrer vergi ödemeyi önlemek üzere yabancı devletlerle gerekli anlaşmaların yapılması gerekir. 3) Devlet sektörlerinin sahip olduğu kolaylıklar ve finansman olanaklarına özel sektör de kavuşturulmalıdır. 4) İthalat için döviz tahsisi yapılırken, yerli ve yabancı sanayicilerin ihtiyaçlarının karşılanması ve kotaların asgari bir yıla çıkarılması gereklidir. 5) İhracatı teşvik için uygulanan vergi indirimleri ve kredi kolaylıkları arttırılmalıdır. 6) Sanayiyi teşvik için uygulanan vergi indirimi, vergi iadesi, istihsal vergisi indirimi gibi uygulamalar yetersizdir. Sanayi üretimini teşvik etmek için asgari 5 yıllık bir süre için vergi muafiyeti sağlanmalıdır (Büktaş, 1965, s. 12).

bilir[121] "1960'lardan itibaren sanayileşmenin planlı duruma getirilmesi, kapitalistleşme ve sanayileşme sürecinin kendi rasyonellerini toplum ölçüsünde gündeme koymasının bir başka belirtisidir." (Gevgilili, 1989, s. 53). Diğer bir deyişle 1950'lerde başlayan süreç, 1960 sonrası planlı dönemde rasyonalite kazanmış ve sistemli bir hale getirilmiştir. Aslında 1958 yılında uygulanmaya başlanan ithalat rejimi, Türkiye'nin planlı dönemde izlediği iç pazara dönük sanayileşmenin temelini oluşturmuştur.[122] "1960'daki siyasal iktidar değişikliği ile başlayan planlı dönem, 1950'lerde başlayan sürecin düzene sokulduğu ve sistemli hale getirildiği bir dönem olmuştur" (Gülalp, 1983, s. 52).

Sanayi üretimi 1960 sonrasında beş yıllık planlar eşliğinde sürdürülmüştür. Bu süreçte devlet ülke içi üretimi dünya pazarından korurken, bir yandan da bir dizi teşvik mekanizmasıyla üretimi desteklemiştir. Bütün bu teşvik ve kolaylıkların güçlenen sanayi burjuvazisinin beklentileri ve istekleri çerçevesinde oluşturulduğu belirtilmelidir. Büyük sermaye gruplarından Koç Grubu ve sermaye örgütlerinden TOBB'un yayınlarında bu istekler sık sık dile getirilmiştir.[123]

---

121 Ali Gevgilili'nin bu özlü ifadesi, Türkiye'de 60'larda başlayan ve 80'lere uzanan kapitalist birikim sürecini anlamak için önemli bir açılım sağlamaktadır. Bu görüşün tersine, Ç. Keyder'de (1995) olduğu gibi süreci bürokratik elitlerle ilişkilendirip, birikim tarzının devlet eliyle düzenlendiğini ileri sürmek (Keyder'e göre, Türkiye'de bürokratik reformculuğun ve sanayi burjuvazisinin yükselmesinin birbirine denk düşmesiyle, kapitalist gelişmenin yeni aşaması başlatılmıştır), birikimin temel mekanizmalarını anlamayı güçleştirmektedir.

122 TOBB'un Birinci Kalkınma Planının uygulanması hakkındaki değerlendirmeleri arasında göze çarpan bir nokta, burjuvazinin ekonomik kararlar ile plan ve programların düzenlenmesinde söz sahibi olma isteğinin doğrudan ifadesidir. Raporda, "... global hedeflerin tayini ... ve nihayet ekonomik sektörler arasında tevzii sırasında, özel sektörün çalışmalara katılmasına imkân verilmemesi, kanaatimizce bizatihi plan ve programın bünyesi ve icapları ile bağdaşmamaktadır" denmektedir (TOBB, 1964a, s. 6).

123 Örneğin, sanayiyi himaye tedbirleri konusunda TOBB tarafından hazırlanan bir muhtıra, Mart 1964 tarihinde özel sektör temsilcilerinin ilgili bakanlarla yaptıkları toplantıda bakanlara iletilmiştir (TOBB, 1964a, s. 37). Bu tedbirler şöyle sıralanabilir: Sanayinin ihtiyacı olan ilk maddeler devamlı ve yeterli olarak temin edilmelidir; sanayinin ithal ihtiyaçları tam kapasite çalışmaya imkan verecek tarzda karşılanmalıdır; yurt içinden tedarik edilecek ilk maddelerde resmi sektör fiyatlarındaki aşırı farklar giderilmeli, özel sektör aleyhine ayrımcılık yapılmamalıdır; sanayinin ihtiyacı olan yatırım maddelerinin teminine öncelik tanınmalıdır; makine ve teçhizat ithali için yeterli miktarda döviz tahsis edilmelidir; kredili ithalat-

Devletin sermayeye verdiği desteklerden belki de en önemlileri, yatırımları ve ihracatı teşvik eden politikalardır. Yatırım teşvikleri kapsamında, yatırım için ithalatta vergilerin tümünün ya da bir bölümünün bağışlanması, ihracata prim verilmesi, yatırım indirimi,[124] amortisman oranlarının arttırılarak sermayenin öz kaynaklarının genişletilmesi, hızlandırılmış amortisman başlıca teşvik yöntemleri olarak öne çıkmaktadır. Vergilendirmeye yönelik teşvikler içinde özellikle yatırım indirimi burjuvazinin gündemini sürekli meşgul etmiştir.[125] Yürürlükte olan vergi indirimlerinin kapsamı yeterli bulunmadığı için, her fırsatta bunların yeniden düzenlenmesi talep edilmiştir.[126] Bu talepler hükümetten karşı-

---

ta özel sektöre kolaylık gösterilmelidir; uluslararası kredi kurumlarıyla yapılan anlaşmalarda özel sektör yatırımlarının finansmanına öncelik tanınmalıdır; yatırım maddelerinin ithali gümrük ve diğer vergilerden muaf tutulmalıdır; yurt içinden tedariki mümkün olan yatırım maddelerinin ithali kat'i surette önlenmelidir; sanayi için ucuz ve bol enerji temin edilmelidir; sanayinin kurulacağı merkez yakınlarında altyapı yatırımlarının bir an önce gerçekleşmesi gerekmektedir; sanayinin dış rekabetten korunması için gümrükler ve dış ticaret rejimi yoluyla himaye politikasına çok daha etkili bir biçimde devam edilmelidir; sınai mamullerin ihracına yönelik tedbirler alınmalıdır; sanayinin tesis ve işletme kredi problemi kısa zamanda çözülmelidir; yabancı sermayeye kolaylıklar tanınmalıdır (TOBB, 1964a, s. 79-87).

124 Kurum vergi teşvikleri yatırım indirimleri biçiminde verilmektedir. Yatırım indirimi şöyle işlemektedir: yüzde 30'luk bir indirim alan bir şirket düşünelim. Şirketin toplam vergi tasarrufu toplam yatırımların yüzde 30'una ulaşıncaya dek her yıl, şirketin vergi öncesi kârlarının yüzde 20'si vergiden muaf tutulur (TÜSİAD, 1979a, s. 70). DPT'nin yaptığı araştırmaya göre 1968 ile 1974 Mayıs ayı arasında 1320 adet proje teşvik belgesi almıştır. Projelerin birinci ve ikinci grupta yer alan 253 tanesi arasında, 9 milyar liralık sabit sermaye ve 69 projeyle dokuma sanayi, 3.2 milyar liralık sabit sermaye yatırımı ve 22 proje ile kimya sanayi, 1.9 milyar liralık yatırım ve 12 proje ile çimento, 1.7 milyar lira yatırım ve 44 proje ile demir çelik ve 1 milyar liralık yatırım ve 4 proje ile diğer metal sanayi gelmektedir (TÜSİAD, 1975, s. 17).

125 "Yatırım indirimi … özel sektörün sınai yatırımlarını teşvikte, belki diğer bütün tedbirlerden daha müessir şekilde kullanılabilecek önemli bir vasıta teşkil eder … Koç Grubunun iş hacmi büyük ölçüde … sanayi işletmelerinden doğmaktadır… Bu bakımdan yatırım indirimi ile ilgili hükümler [Koç] Grubumuz yönünden büyük ehemmiyet arzetmektedir". (Ahıska, 1964, s. 10).

126 Örneğin İTO Mecmuası'nda, sermayeye teşvik unsurları sıralanırken, karma ekonominin içeriğinin tam olarak belirlenmesi, devletin gerekli altyapı yatırımlarını gerçekleştirmesi, selektif kredi ve dış ticaret politikası tedbirlerinin uygulanması, sermaye şirketlerinin teşviki ve sermaye piyasasının oluşturulması gibi tedbirler

lık bulmuş ve yatırım indirimlerine yönelik yasalar burjuvazinin beklentileri çerçevesinde değiştirilmiştir.

Sanayi üretimine temel girdilerin üreticisi haline gelen kamu sektörü, fiyat politikası yoluyla bölüşüm ve kaynak tahsisinde kritik bir karar alıcı ve rekabet alanı halini almıştır. 1960'ların başında şeker, tekel ürünleri, tekstil gibi yaygın tüketim ürünleri üretimine yoğunlaşan KİT'ler, planlı dönemde ara mal üretimine ağırlık vermeye başlamıştır. Sanayi üretimine ucuz girdi sağlamak üzere, KİT'lerin ürettiği mal ve hizmetler maliyetinin altında satılmış, bunun sonucunda KİT'lerin yaptığı zarar 'sübvansiyon' olarak Hazine'den karşılanmıştır.[127]

Görüldüğü üzere bu dönemde de devlet, birikim sürecinde yine merkezi bir önemdedir. Devlet üretken yatırımları desteklemekle kalmaz, sermaye kesimleri arasında artık bölüşümünü de organize eder. Bu bağlamda, Koç grubundan C. Kıraç'ın sözleri (1965, s. 1), sermaye kesiminin devletten beklentilerini açık bir ifadeyle dile getirmektedir:

> Bugün memleketimizde yaratma gücüne sahip, kabiliyetli, müteşebbüs, metodlu ve bilgili, çalışmayı bilen, özel tasarruf hacmi teşekkül etmiş geniş bir kütle mevcuttur. Bu kütle Türkiye'de özel sektörü temsil etmektedir. Bu kütle Türkiye'nin iktisadi meselelerinin halledilmesinde, mali, maddi ve beşeri imkanlarıyla güç sahibidir (…) Ancak Türkiye'nin bütün meselelerini özel sektörün tek başına başaramayacağı da bir gerçektir (…) Devlet maddi ve mali imkanlarını uzun devreli gelişme yatırımlarına yöneltmeli, özel sektörün de maddi ve mali imkanları ile yaratma gücünü … teşvik ve temin etmelidir.

Kısacası, birikim sürecinde devlet eliyle kârlı koşullar yaratılmakta, devlet birikim sürecinin asli bir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de, özellikle popülizm tezlerinde, devletin birikim sürecinden ayrık, tek başına bir varoluş taşıdığı kabul edilmektedir. Yukarıdaki örneklerden ortaya çıkan sonuç, gelişim sürecinde sanayi burjuvazisinin devletten sermaye açısından kârlı alanlara girmeyip, sermaye birikimine hizmet edecek yatırımlara yönelmesini, üretken yatırımların ihtiyaç duyduğu girdi, kredi gibi unsurları ucuza sağlamasını, gümrük ve vergileri indirmesini, elinde bulunan yatırımları da bir müddet sonra -ser-

---

dile getirilmekte, ancak esas olarak vergi teşvikleri üzerinde durulmaktadır. (İTO Mecmuası, 1967, s. 45-48).

127 1976'da 12.5 milyar lira olan KİT sübvansiyonları, 1977'de 20.6 milyara, 1978'de 34.3 milyara, 1979'da 71.1 milyara ulaşmıştır (Sönmez, 1992, s. 115).

mayenin belirli bir düzeyde gelişimine paralel olarak- kendisine devretmesini beklediğini ortaya koymaktadır. Devletin teşvik ve koruma politikaları, sanayi burjuvazisinin bu talepleri ile burjuvazinin diğer kesimlerinin beklentilerinin karmaşık, çelişkili ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir.

1960'ların sonlarından itibaren sanayi sermayesi toplumsal gücünü ve bağımsız yapısını pekiştirmektedir. Sanayi sermayesinin başat bir sınıf figürü olarak belirmesinin göstergeleri, 1971 darbesi ve darbe sonrasında hayata geçirilen düzenlemelerde açığa çıkmaktadır. Ahmet Aker (1975, s. 7), darbeyi hazırlayan süreçte ve sonrasında büyük sanayi sermayesinin iktisadi hayatı belirleyen başlıca güç haline geldiğini ve Türkiye'de ilk defa kendi çıkarları yönünde ağırlığını koyduğunu vurgulamaktadır.

Darbe sonrasında büyük sanayi burjuvazisini diğer sermaye kesimlerine karşı ve bir bütün olarak burjuvaziyi işçi sınıfına karşı güçlendiren bir dizi düzenleme getirilmiştir. Çağlar Keyder darbenin esas olarak büyüyen işçi sınıfı hareketi karşısında burjuvazinin tümünün konumunu güçlendirmeyi hedeflediğini, bununla birlikte özgül olarak, büyük sermayeyi kayıran bir yanı olduğunu savunmaktadır. Keyder'e (1998, s. 68) göre darbe sonrasında büyük sermayenin iktisadi egemenliği pekişmiştir ve darbe sonrasında hayata geçirilen iktisadi politikalar, darbenin bu çerçevedeki işlevini sergilemektedir:

- Banka kredilerinin genişlemesiyle burjuvazi için ucuz para sermaye sağlanmıştır. Bunun yanında enflasyoncu politikanın uygulanması, kârlılık için elverişli koşullar oluşturmuştur.
- İşçi grevlerinin yasaklanması ve örgütlenme hakkının kısıtlanması, emek-sermaye çatışmasında doğrudan sermayeyi güçlendiren bir sonuç doğurmuştur. Ayrıca gerçek ücretlerin gerilemesi, yine sermayenin emeğe karşı kazandığı bir kozdur.
- Diğer yandan tarımsal üretime karşı sanayi üretimini destekleyen tedbirler de alınmıştır. Tarımsal ürünlerin, özellikle buğdayın taban fiyatı sanayi malları fiyatından daha düşük bir hızla artarak, ticaret hadlerini gıda üreten çiftçinin aleyhine döndürmüştür.

Bu dönemde büyüyen sanayi sermayesi yeni bir yapılanmadan geçmektedir. Dönemin en belirgin özelliği, 1960'tan beri güçlenmekte olan montaj üretiminin nitelik değiştirerek büyük sanayi üretimine dönüşüyor olmasıdır (Aker, 1975, s. 8). Sanayi sermayesinin egemenliği,

tekelleşmeyle birlikte artmış, holding biçiminde yeni sermaye yoğunlaşması ve örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır.[128] Koç grubu, ilk olarak, şirket organizasyonunda yeni bir yapılanmaya gitmiş ve 1963 yılında ilk holding şirketi olan Koç Holding'i kurmuştur. Koç Holding'in kurulmasıyla başlayan gelişme, 1970'lerde hızlanmış ve 1976'da holding sayısı 115'e ulaşmıştır (Tekeli ve Menteş, 1982, s. 264).

Devlet, teşvikler ve hukuki düzenlemelerle holding şirketlerinin kurulmasının zeminini hazırlamıştır. 1960'ların ilk yarısında şirket vergi sisteminde yapılan değişiklikler neticesinde holding yapısı şirketler için kârlı hale gelmiştir.[129] Holdinglerin kurulmasında asıl talep ve çaba burjuvazinin kendisinden gelmiş, holding kurulmasına olanak tanıyan yasa değişiklikleri, büyük sermayenin zorlamasıyla gerçekleşmiştir. Başta Koç grubu olmak üzere büyük sermaye grupları holding sisteminin kurulmasına olanak sağlayan adımların atılmasında epey uğraş vermiştir (Tekeli ve Menteş, 1982, s. 265).

Sanayi sermayesinin holdingleşme sürecine paralel bir gelişme, diğer sermaye kesimleri arasındaki hegemonya kavgasının 1960'ların sonunda sancılı bir hal almasıdır. Sınıf içi çatışma TOBB'daki iktidar kavgalarında ifadesini bulmuş ve AP'yi ikiye bölecek kadar ağırlık kazanmıştır (Gevgilili, 1989, s. 93). Odalar Birliği'nin yarı-resmi bir kuruluş olarak üstlendiği resmi görevleri, odalardaki iktidar mücadelesini şiddetlendirmektedir.[130] TOBB kotaların ve lisansların dağıtımında en

---

128 İstanbul Ticaret Odası'nın hazırladığı listeye göre, 1990'da İstanbul'da faaliyet gösteren 210 holdingin 13'ü 1960'larda, 96'sı 1970'lerde, 87'si 1980'lerde, 6'sı da 1990'ların başlarında holdingleşmiştir (Buğra, 2003, s. 256). Yani 1990'daki holdinglerin yüzde 46'sı 1970'lerde kurulmuştur (ya da yarıdan fazlası 1980 öncesinde kurulmuştur).

129 En önemli değişiklik, holdingin bağlı olduğu şirketlerden elde ettiği kazançları vergi dışı bırakarak, çifte vergilendirmeyi ortadan kaldırmaktır. Holding şirketlerden elde ettiği gelir üzerinden vergi vermek durumunda kaldığında, ödeme sonraki yıla ertelenmektedir ki, enflasyon ortamında bu çok kârlıdır. Ayrıca holdinglere kârlarını ve maliyetlerini şirketleri arasında yayabilme olanağı sağlanmıştır (Buğra, 2003, s. 260).

130 Birlik, ithal mallarının fiyat tetkiki ve tescili ile döviz kotalarının Ticaret ve Sanayi Odaları üzerinden ticaret ve sanayi burjuvazisine dağıtılmasından sorumludur. 1962'ye dek korunan sisteme göre Odalar Birliği, bünyesinde kurulan İthal Malları Dairesi aracılığıyla ithalat kontrolü yapmaktadır; herhangi bir malın ithalatı için döviz tahsisi, dairenin ithal fiyatını onaylamasına bağlıdır. Odalar 1971'e dek sürdürülen uygulamaya göre, ayrıca ithal kotalarının paylaştırılmasında da yetkili-

büyük önceliği ticari şirketlere vermekte, sanayicilerin ithal hammaddeleri doğrudan satın almasına sınırlamalar getirmekte ya da kimi zaman ülke içi üretime rakip malların ithal edilmesine yol açmaktadır.[131]

Ticaret sermayesiyle sanayi sermayesi arasındaki diğer bir çatışmanın, banka kredilerinin dağıtımında yaşandığı gözlenmiştir (Keyder, 1998, s. 67). Sanayi burjuvazisi, yatırım için giderek artan oranda ihtiyaç duyduğu para sermaye kaynaklarına ulaşmada güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu nedenle, sanayiye kredi vermek amacıyla kurulmuş olan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın tüccarlara kredi verme uygulamasının durdurulmasını ve sanayicilere verilen kredi koşullarının iyileştirilmesini talep etmiştir.[132]

1960 sonrasında sanayinin toplam gelir içindeki payı, genel olarak, artmaktadır. Bir fikir vermesi açısından Tablo 3.1'deki verilere bakılabilir.

Tablo 3.1

Sektörlerin cari üretici fiyatlarıyla GSYİH içindeki payları

	1968	1970	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Tarım	40.1	37.3	32.5	32.2	34.3	33.8	31.2	30.3	30.8	27.2
Sanayi	17.0	17.2	18.5	18.5	17.7	17.7	18.9	18.5	18.3	20.5

Kaynak: DPT, 1996, s.8'deki tablodan düzenlenmiştir.

1978'e girerken Türkiye'de yaklaşık 800 bin kişiye doğrudan istihdam sağlayan, yaklaşık 400 milyar liralık üretim gerçekleştiren bir büyük imalat sanayi yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapıda önde gelen 100

dir. 1962'de bu uygulama kaldırılmış, odalar yalnızca piyasa fiyatları ile ithal fiyatlarının karşılaştırılmasından sorumlu tutulmuşlardır. 1971'de bu uygulama da değiştirilmiş, ithalat denetimi yine odalara verilmiştir (Sönmez, 1992, s. 154-155).

131 Bu duruma ilişkin bir örneği Mustafa Sönmez (1992, s. 156), 1960'lı yıllarda İstanbul Sanayi Odası'nda yönetimde yer alan Hüseyin Başarır'dan aktarıyor: ithalatçı bir grup porselen yemek takımı için elde ettikleri döviz tahsisi ile Tuzla Porselen fabrikasının ve fabrikayı destekleyen bankanın batmasına sebep olmuştur; ancak Çanakkale Seramik, daha büyük bir sermaye grubu olmasının verdiği güçle ithalat grubunun fayans ithalini önlemiş ve zarar görmemiştir.

132 "Sanayiciler, bankaların yeni kredileri, risklerin sanayi sektörüne oranla çok daha düşük olduğu ticaret elitlerine vermesinden ve kendilerinin fon kıtlığı çekmelerinden şikayet etmektedirler. Sonuç olarak büyük sanayiciler, fon yaratmak için, bankaları ele geçirmeye ve holding şirketleri kurmaya başladılar" (Henri Barkey'den aktaran Gülfidan, 1993, s. 33).

kuruluşun toplam ciroları 102 milyar liradır ve bu 100 kuruşun 83'ü özel sermayeye aittir (TÜSİAD, 1978a, s. 5).

1950'yle kıyaslandığında, 1978'de sanayi 10 kat büyümüştür (TÜSİAD, 1979a, s. 8). Kaydedilen bu hızlı büyüme, 1966'dan bu yana yüksek oranda gerçekleşen üretken yatırımların sonucudur.[133] Sanayi üretimindeki gelişmeler TÜSİAD'ın 1976 raporunda (1976, s. 2) şöyle özetlenmektedir:

> 1950'lerde başlayan hızlı ekonomik büyüme 1960'larda plan aracılığıyla devam etti. O dönemde çıktı durmadan artarken, sanayinin yapısı da yavaş yavaş değişiyordu. Üretim çeşitlenmiş, kalite yükselmiş, teknolojik olarak daha sermaye-yoğun süreçler hayata geçirilmiş, üretim birimleri genişlemiş ve ölçek ekonomisi daha olanaklı hale gelmiştir; ayrıca nitelikli iş gücü oluşmakta, yeni bir profesyonel yönetici sınıf belirmekte, girişimci yetenekleri ve kendine güven gelişmekte.

Sanayi üretiminde kaydedilen büyümeye, işçi sınıfının niceliksel büyümesi eşlik etmektedir. Türkiye'nin 1960-80 dönemini geçmişten köklü bir biçimde farklılaştıran etkenlerden biri de, sınai sermaye birikimiyle birlikte gelişen ve büyüyen işçi sınıfının kitlesel biçimde sendikal ve siyasal mücadeleye girmesidir (Savran, 1992, s. 101).

Büyük imalat sanayiinde 1965 yılında 585.309 olan işçi sayısı, 1975'te 682.900 kişiye çıkmıştır. İşçi sayısında yılda yüzde 5.7'lik büyüme söz konusudur (DPT, 1977, s. 108). İşçi sınıfı toplam istihdam verilerine yakından baktığımızda niceliksel artış daha çarpıcı bir biçimde görülmektedir. Gerek iş yasasına gerekse memurlar yasasına bağlı olarak çalışanların tüm yurt içi istihdamdaki oranı 1972-77 arasında yüzde 15.5'dan yüzde 20.6'ya çıkmıştır (DPT, 1979, s. 136).

DPT verilerine göre toplam emek-gücü ihtiyacı 1962'den itibaren artarak 1977'de 15 milyona yaklaşmıştır. 1977'de emek-gücü arzı ise 16 milyondur. Tarımsal emek-gücü fazlasıyla birlikte düşünüldüğünde toplam emek-gücü fazlası 2.175 milyondur. Buna göre 1977'de yurt içinde yüzde 13.5'luk emek-gücü fazlası, yani istihdam dışı nüfus bulunmaktadır. Bu rakam işsizliğin boyutlarını göstermesi açısından anlamlıdır. Hatta işsizliğin resmi rakamların gösterdiğinden daha yüksek

133 1960-65 arasında yatırımlar GSMH'nin yüzde 16.25'i iken, 1966-74 arasında yüzde 19.2'ye yükselmiştir. 1975'den sonra yükselmeye devam etmiş ve yüzde 24 seviyelerine ulaşmıştır (1975-78 arasında ortalama yüzde 21.9) (TÜSİAD, 1979a, s. 10).

olması beklenmelidir. 1962-78 arasında tarım kesiminde yıldan yıla emek-gücü talebi azalırken, sanayi sektöründe emek-gücü talebi iki katına çıkarak 1.9 milyon kişiye ulaşmıştır (DPT, 1979, s. 26).

Sanayi üretimindeki gelişmeleri yakından izleyebilmek için üretimin montaj niteliğine ve montaj üretimindeki değişimlere göz atmak yararlı olabilir.

3.1.3 Montaj Sanayi

Türkiye'de üretken yatırımların genel olarak yoğun montaj üretimine dayandığı söylenebilir.[134] Montaj üretiminde, ithal edilen parça ve malzemeler, yurt içi üretimden elde edilenler ile birleştirilerek mamul mal haline getirilmektedir (DPT, 1967, s. 372). Sanayi üretimi geç başlayan ülkelerde montaj üretimi, oldukça yaygındır.[135]

Ahmet Aker, montaj üretiminin, dışarıdan alınan parçaların birleştirilmesine dayandığı için, hem ticaret sermayesinin hem de sanayi sermayesinin özelliklerini bir arada bulundurduğunu yazmaktadır.[136] Bir yandan aynı meta ucuza alınıp pahalıya satılmakta olduğu için ticari kârı içermekte, diğer yandan sanayi üretimi yapıldığı için artık-değer üretimine dayanan kâr elde edilmektedir (Aker, 1975, s. 9).

Montaj sanayi, esas olarak, üretim için gerekli olan üretim araçlarının büyük kısmının -ara mal ve sanayi malları- ithal edildiği tüketim malları üretiminden, yani kesim II'den oluşmaktadır. Dayanıklı tüketim malları üretimi bütün üretimin önemli bir bileşeniyken, üretim araçları sektörü küçük bir bölümü oluşturmaktadır.[137]

---

134 Montaj sanayi kapsadığı sanayi kolları itibariyle tamamen Türkiye'ye ait bir kavramdır. Uluslararası tasniflerde montaj sanayi diye bir grup yoktur, mühendislik sanayi adı altında toplanır (Hiç, 1973, s.4). Türkiye'de 1969 yılında radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi, telefon santralleri, otomobil, traktör üretimi montaj üretimi biçimindedir. 1967 yılında bu alanda 76 firmanın faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir (İTO Mecmuası, 1979b, s. 20).

135 "Montaj sanayi gerçekten bir ülkenin geniş teknoloji isteyen dallarda sanayileşmesi için bidayete başvurması zaruri olan bir yoldur. Ancak burada amaç, montaj yoluyla başlayan imalatı yavaş yavaş yerli imalata ulaştırmaktır" (İTO Mecmuası, 1979b, s. 20).

136 Aker, montaj üretiminde yerli el emeği oranı arttıkça, üretimin daha fazla sanayi üretimine, kârın da daha çok sanayi kârına benzediğini belirtmektedir. Yazar (1975, s. 9), kabaca artık ürünün yüzde 40'ından fazlasının yerli emek-gücünden sağlandığı aşamaya gelinmişse, kritik aşamanın aşıldığını söylemektedir.

137 DPT'nin sektörleri tüketim, ara malı, yatırım malı üreten sektörler olarak ayırmasında, dayanıklı tüketim malları üreten sektörler, genellikle yatırım malı üreten

Devletin sınai üretime üretimin farklı aşamalarında farklı biçimler alan desteği, montaj üretiminde de sürmüştür. Teşvikler, kotalar, kredi kolaylıklarına ek olarak, Sanayi Bakanlığı sınai gelişmeyi hızlandırmak ve yatırımları teşvik etmek üzere, 1964'ten itibaren 'Montaj Sanayi Talimatnamesini'[138] (MST) yayımlamaya başlamıştır (DPT, 1967, s. 366). Bu talimatnameyle, kurulu bulunan ve çoğunlukla montaj aşamasındaki sanayi kollarının, ithal kotaları ile gümrük himayesinden yararlandırılması ve zamanla yerli imalatın yükseltilmesi için kontrol altına alınması amaçlanmıştır.[139]

Nadir Akgül (1977), yabancı sermayeyle ortaklık içinde montaj üretimi yapan 89 firmanın 1973 yılındaki verilerinden hareketle, montaj üretiminin niteliklerini incelemiştir.[140] Araştırmaların sonuçlarına göre, bu firmaların toplam sermayesinin yüzde 42'sinin yabancı sermayeye ait olduğu görülmektedir. Üretim girdileri içinde ithalatın payı yüzde 38 civarında olmakla birlikte, işçi ücretleri, faiz ve rant çıkarılıp, girdi olarak kullanılan yerli ve yabancı mallar karşılaştırıldığında, girdilerin yüzde 54'ünün ithal edildiği ortaya çıkmaktadır. 1975 yılı sonu itibariyle Türkiye'de imalat sanayii kollarında çalışan ve genellikle montaj üretimi yapan yabancı sermayeli kuruluşların sayısı 93'tür. Montaj

---

sektör olarak alınmaktadır. 1973 Input-output çalışması verilerine göre, yatırım malı üreten sektörlerin toplam üretiminin genellikle yüzde 40-60'ı dayanıklı tüketim malıdır (Korum, 1977, s. 6).

138 MST'ye göre montaj sanayi şu sanayi kollarını kapsar: otomotiv sanayi (tarım alet ve makineleri, büyük çapta taşıt onarım ve bakımını içerir; motosiklet ve triportörü kapsamaz); radyo, pikap, ses alma cihazi, TV (yerli TV imalatı 1971'de dahil edildi); otomatik, yarı otomatik telefon santralleri (telefon cihazı imalatı dahil değil); buzdolabı, elektrik süpürgesi (buzdolabında yüzde 100 yerli imalat gerçekleştiği için, 1971'de çıkarıldı; aynı yıl elektrik süpürgesinde de yüksek bir yerli üretime ulaşıldığı için çıkarıldı; ancak çamaşır makinesi aynı firmalarca üretildiği halde hiç dahil edilmedi); elektrikli tıraş makinesi, yazı ve hesap makineleri, asansör (Hiç, 1973, s. 2).

139 İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, "Montajdan başlayan sanayinin komple imalat yapması için istihsal vergisinin uygulanması değişecek ve yerli oranın arttırılması teşvik edilecektir" denmektedir (DPT, 1963, s. 206).

140 Akgül, montaj üretimine asıl olarak emperyalist ilişkiler çerçevesinde yaklaşmakta ve montaj üretiminin uluslararası tekellerin sermaye ve meta ihracını yaygınlaştırmasına hizmet ettiğini belirtmektedir. Yazar ayrıca, montaj üretiminin ithal girdiye dayalı olmasının, ödemeler dengesi sorununu şiddetlendirdiğine dikkat çekmektedir (Akgül, 1977, s. 5).

üretiminin en çok yöneldiği iş kolları, işyeri sayısına göre, sırasıyla kimya, elektrik makinaları, madeni eşya ve gıda sektörleridir. Türkiye'de montaj üretimi yapan yabancı sermayenin yöneldiği iki önemli üretim dalı kimya ve dayanıklı tüketim malı üretimidir. İki sektörün üretim toplamı, Türkiye imalat sanayinin yüzde 47.5'ini oluşturmaktadır. Yabancı sermaye büyüklüğü açısından, taşıt araçları, elektrik makinaları araç ve gereçleri, kimya ve otomobil lastiği sektörleri başta gelmektedir (Akgül, 1977, s. 14).

M. Hiç'in (1973, s. 4) araştırmasından, 1973'e gelindiğinde 'montaj sanayi' kullanımının anlamını yitirdiği;[141] birçok meta için yerli imalat oranının yüzde 80-90'a yükseldiği; en düşük oranın yüzde 50'nin üstüne çıktığı ve ortalamanın yüzde 55-75 arasında olduğu anlaşılmaktadır.[142] Montaj sanayinin paketleme-ambalajlama aşamasında kaldığı eleştirisine katılmayan M. Hiç, döviz tasarruf oranının, MST'ye göre, yüzde 55-80 arasında olduğunu ve talimatnameden çıkartılan bazı mallarda yüzde 100'e ulaştığını savunmaktadır.[143] Ancak bu oranların güvenilir olduğu tartışmalıdır. MST'nin yerli imalat payı tanımında yalnızca ana ithal parçalarının ele alındığına, ithal sermaye malları ve sabit teçhizat amortismanının hesaba katılmadığına, yan sanayiden satın alınan parçalardaki ithal payının ihmal edildiğine M. Hiç de (1973, s. 350) katılmaktadır.[144] S. Korum (1977, s. 19), montaj kararnamesinde, ithal gir-

141 Kısa bir sürede, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi ev cihazları sanayi, yerli imalat oranı yüksek sanayiye dönüşmüş ve bu sanayi kolları, Montaj Sanayi Talimatnamesi'nin yürürlüğe girmesinden yedi yıl sonra (1971) talimatnameden çıkartılmıştır (Hiç, 1973, s. 340).

142 İTO verilerine göre 1969 yılında kamyon imalatında tasarruf oranı yüzde 52.5, radyoda yüzde 70, buzdolabında yüzde 72 ve telefon santralinde yüzde 50 olarak tespit edilmiştir (İTO Mecmuası, 1979b, s. 20).

143 MST döviz tasarruf oranı, malın dışarıdan komple ithaliyle, bir kısım parçaların ithali suretiyle içeride imali halinde -ithal sermaye malları amortismanı haricinde- ortaya çıkabilecek döviz gereği arasındaki fark olarak tanımlanmıştır (Hiç, 1973, s. 350).

144 Hiç'e göre, MST'de döviz tasarrufu tanımında yabancı uzmanlar için dövizle yapılan yıllık ödemeler hesaba katıldığı için, gerçekçi sonuçlar olduğu kabul edilebilir. MST'de döviz tasarrufu oranında mamulun yerli maliyeti ya da fiyatı değil, dünya piyasalarında yabancı döviz üzerinden fiyatı esas alınmaktadır. Bu durum yerli imalat oranının suni bir biçimde yükseltilmesini önlemektedir. Fakat, döviz tasarruf oranlarının yerli maliyet ve fiyatlarla bir ilişkisinin bulunmaması, döviz hesaplarını güçleştirmektedir (Hiç, 1973, s. 350).

di yoğunluğu çok yüksek olsa bile, yurtiçinde üretilen bütün girdilerin yerli girdi sayıldığını; yatırım malı üreten kuruluşların, kararnamede belirlenen girdi oranına ulaşmak için, büyük oranda ithal girdi kullanarak parça üreten firmaların üretimine talep yarattığını belirtir.

3.1.4 Üretim Birimlerinde Ölçek Küçüklüğü

Üretken sermayenin gelişiminin daha ilk aşamalarında bulunulması, sanayide büyük ölçekli üretim birimlerinin kurulmasını engellemektedir. İşletmeler genel olarak iç pazara dönük, küçük ve hatta cüce işletmelerdir. TİSSİ raporunda iç pazarın sınırlı olması, ölçek küçüklüğünün sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Raporda bazı malların Türkiye'deki ortalama üretimleri ile, etkin üretim için gerekli olan ve dünyada kabul gören en az üretim miktarı karşılaştırılmıştır. Ortalama üretim, 1974 yılı toplam üretiminin, bu üretimi gerçekleştiren işyeri sayısına bölünmesiyle bulunmuştur. Ortaya çıkan sonuca göre, Türkiye'de ortalama üretim, gerekli en az üretimin çok altındadır; hatta kimi meta üretimlerinde toplam üretim, gerekli en az üretimden daha düşüktür.

Tablo 3.2
Seçilmiş mallarda etkin üretim için gerekli en az üretim miktarları ve Türkiye'deki üretim hacmi

Mal	En az üretim	Türkiye ort. Üretim	Türkiye top. Üretim
Gazete kağıdı (bin ton)	500	48	96
Pencere camı (bin ton)	100	39	118
Bira (milyon litre)	140	19	113
Deterjan (bin ton)	70	1	44
Sabun (bin ton)	10	1	57
Süperfosfat (bin ton)	250	43	348
Amonyum nitrat (bin ton)	360	134	267
Etilen (bin ton)	300	44	44
Sülfürük asit (bin ton)	1000	25	277
Çimento (bin ton)	2000	279	8932
Tuğla (bin adet)	25000	2826	862000
Küçük dizel motor (bin adet)	250	2	16
Traktör (bin adet)	50	4	26
Bisiklet (bin adet)	100	11	85
Otomobil (bin adet)	500	20	60

Kaynak: DPT, 1997, s.28
Not: En az üretim kimi mallar için Birleşmiş Milletler uzman grubunun hesaplarına, kimi mallar için de Pratten'in bir araştırmasına dayanmaktadır.

Tablo 3.2'deki tüm örneklerde, Türkiye'deki ortalama üretim miktarının, en az üretim miktarının altında olduğu görülmektedir. Kimi metalar için en az üretim miktarı Türkiye'deki ortalama üretimin on katından fazladır. Bu oran küçük dizel motor için 125, deterjan için 70, otomobil için 25 sülfürük asit için 20, traktör için 12.5'dir. Gazete kağıdı, bira, deterjan, amonyum nitrat, etilen, sülfürük asit, küçük dizel motor, traktör, bisiklet ve motosiklet toplam üretimi, en az üretimin altındadır.

TİSSİ raporu, Türkiye imalat sanayinin çok küçük çaplı, esas olarak iç pazara yönelik işletmelerden oluştuğunu gösterir.[145] Rapora göre imalat sanayinin yüksek maliyet, düşük kalite, geçkin teknoloji, düşük kapasite kullanımı ve ihracat tıkanıklığının temel sebeplerinden biri, ölçek düşüklüğüdür. Dolayısıyla Türkiye'deki üretim birimlerinin, belirli bir koruma dönemi sonunda dışa açılmaları çok zordur. İç pazarda rekabet edebilmek için bile korumanın sürmesi gerekecektir. Rapor bu tür karşılaştırmalar için ücret ve kâr oranlarının büyük önemi olduğuna dikkat çekmektedir. Türkiye imalat sanayinde kâr oranları çok yüksektir ve kapasite kullanımı çok düşük düzeylerdedir. Kâr oranlarında ve kapasite kullanımlarında farklılaşmayla birlikte, dış rekabet olanakları değişecektir (DPT, 1977, s. 29).

TİSSİ raporundan, ülke içi üretim koşullarının kârlı fırsatlar sunuyor olmasının, ölçeği büyütmek ya da dış pazarlarda rekabet şansını denemek gibi açılımları engellediği anlaşılmaktadır. Özlem Özgür de içe yönelik birikim sürecinin sermaye açısından oldukça kârlı koşullar yarattığına dikkat çekmektedir. Özgür'e (1976, s. 212) göre Türkiye gibi içe yönelik birikimin söz konusu olduğu ülkelerde, sanayi üretiminin ilk aşamalarında, üretim yüksek gümrük duvarlarıyla korunduğu ve iç pazarda alıcı bulabildiği sürece, büyük ölçek ya da daha ileri teknolojili üretim çok gerekli olmaz.

Arıkan ve Akad, dayanıklı tüketim malı montajının ve dayanıksız tüketim malı üretiminin çok büyük ölçek gerektirmediğini tekrarlarlar. Hammadde ve ara malı bakımından bu üretimler 'dışa bağımlıdır'. Yazarlar (1976, s. 44), üretim sürecinde kullanılan tekniklerin fazla kar-

145 İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da, imalat sanayinin çok sayıda küçük ve orta çapta işletmelerden oluştuğu; 1967'ye gelindiğinde köklü bir değişim yaşanmadığı; ancak mevcut işletmelerin kapasitelerini arttırdığı, yeni kurulanların da artan oranlarda sermaye şirketleri düzenini tercih ettikleri tespiti yer alır (DPT, 1967, s. 363).

maşık olmamasının ve küçük ölçek kullanımın nedenlerini şöyle sıralarlar: Ara malı ve yatırım mallarında ithal ikamesinin zayıf olması, temel kimya ve metal ana sanayi gibi üretimlerin uluslararası işbölümü çerçevesinde asıl olarak 'sanayileşmiş' ülkelerde bulunması, bu üretimler için gerekli ölçeğin yerli sermayenin boyutlarını aşması.

Orhan Varlıer, Türkiye'de daha hızlı büyümek için başlarda oluşturulan dengesizliğin son yıllarda kapitalist gelişmeye set çekmeye başladığını yazmaktadır.[146] Dayanıklı üretim malı üretiminin sınırlarına ulaşılmasıyla, Türkiye sanayiinde 60'lı yılların sonlarından başlayarak bir kısmı montaj niteliğinde olmakla birlikte ara ve yatırım malı üretimine yönelinmiştir. Ancak Varlıer, bu yatırımların teknolojik zorunluluk ve ekonomik rasyonel gereği büyük ölçekli olmasının gerektiğini; büyük ölçekli yatırımların sermaye birikiminin belli bir düzeye ulaşmasını ve diğer koşullar yanında pazarın büyümesini ve ürünlerini kullanacak yan pazarların oluşturulmasını gerektirdiğini yineler. Varlıer'ın ulaştığı sonuçlardan birisi, sanayi yapısının on beş yıl öncesine oranla farklı bir yapıya bürünmesi, imalat sanayi katma değeri içinde ara ve yatırım mallarının payının artarak, tekelci eğilimlerin güçlenmesidir. Ancak, 1970'lerin ortalarında Türkiye'de sanayinin büyük kısmı hala dayanıklı tüketim malı üretiminden oluşmaktadır. Montaja dayalı sanayiler bu niteliği sürdürmektedir (Varlıer, 1976, s. 20).

M. Hiç, montajla başlayan üretimin, üretimin ilk aşamalarında küçük ölçekli kurulmasının sebeplerini, farklı bir çerçeveden de olsa, gayet iyi özetlemektedir: Başlarda firma ölçeği küçüktür, hem talep düşüktür hem de imalat bilgi tecrübesi düşüktür, riziko fazladır. Eğer büyük yatırımlar yapılıp, büyük fabrikalar kurulsaydı, sermaye kayıpları büyük olabilirdi. Kuruluş ve montaj aşamasında küçük ölçekli yatırımlar hem maliyeti azaltır hem de büyük sermaye kayıplarını önler (Hiç, 1973, s. 339). M. Hiç'in, sermayenin bakış açısını neredeyse doğrudan yansıtan bu sözleri, ölçek küçüklüğünün sermayenin rasyonelleri tarafından belirlendiğini, sanayinin 'çarpık' ya da 'geri' niteliğinin sonucu

146 Varlıer, Türkiye'de bölgesel eşitsizliklere dikkat çekerek, kapitalizmin eşitsiz gelişmesini sergilemektedir. Kapitalist gelişmenin başlarda yarattığı bu eşitsizliklerin, bir süre sonra büyümeye engel olmaya başladığını belirtmektedir. Varlıer sanayiyi çarpık ve dışa bağımlı bir sanayi olarak nitelemekte ve 'az-gelişmiş' bir ülke olan Türkiye'de iç pazarın gelişmemesini 'kalkınma'nın önündeki en önemli engel olarak görmektedir.

olmadığını, sermayeye bir dönem için kârlı olanaklar sağladığını ifade etmektedir. Üretimin ilerleyen aşamalarında ölçek küçüklüğü bir sorun olmaya başlayacak ve daha büyük ölçekli üretim birimleri kurulacaktır.

Sungur Savran (1992), sanayi üretiminin ilk aşamalarında kârlı olan birikim sürecinin bir süre sonra üretimi sınırladığını özlü biçimde ifade etmektedir. Üretim ölçeğinin küçük olması, emek üretkenliğinin yükselmesinin önünde bir noktadan sonra önemli sınırlar yaratır ve ekonominin dünya ekonomisi içindeki rekabet gücünü zayıflatır. Bu yapının sürmesi bir süre sonra ihracatı geriletecek ve ödemeler dengesinde açıklara yol açacaktır. Yani sermaye birikimi, kendi gelişim sürecinde kendi önüne güçlü engeller çıkarmaktadır. S. Savran (1992, s. 100) içe yönelik birikim tarzının, bir dönem boyunca birikimin motoru olmuşken, çelişkilerin birikimi sonucunda sermaye birikiminin bir engeli haline geldiğini söylemektedir. Benzer bir ifadeyi Ö. Özgür'de (1976, s. 203) görmekteyiz: "... geri kalmış bir ülke, kapitalist yoldan sanayileşme yolunu benimseyince, o ülkede kısa bir süre sonra ekonominin ve buna bağlı olarak da sanayi kesiminin kendi niteliği ve kimi yapısal özellikleri, bizzat sanayileşmeyi sınırlayan nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır".

Haldun Gülalp de birikimin çelişkilerinin bir süre sonra engele dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Birikimin engelleri, İİS üretim yapısından kaynaklanmaktadır. Gülalp bu engelleri iç pazarın sınırlılığı ile ilişkilendirir. Pazarın sınırlı olması, İİS işletmelerinin küçük ölçekte kurulmasına yol açar. İİS yapısının oluşturduğu pazar, ara ve yatırım malları üretiminin gerektirdiği ölçek ve teknoloji koşullarına uygun genişlikte değildir (Gülalp, 1983, s. 64).

TİSSİ raporu, ölçek büyüklüğünün sermaye birikimi açısından önemini şu sözlerle belirtmektedir: İşletmelerin sermaye ile ölçülen çapı büyüdükçe, kapasite kullanım oranları artmaktadır. Büyük ölçekli işletmeler üretimi daha iyi örgütlemekte, düzenli girdi stoklama ve kendi enerjilerini üretme olanaklarına sahip olmakta, döner sermaye sağlamakta, kredi kolaylıkları elde etmektedirler. Bütün bunlar kapasite kullanımı açısından büyük işletmeleri öncelikli duruma getirmektedir. Emek-gücü verimliliğini en iyi açıklayan da ölçek artışlarıdır (DPT, 1977, s. 203).

Uzmanlaşma büyük ölçekli üretimle ilişkilidir. Otomotiv sektörüne ait bir karşılaştırma, Türkiye'deki üretimin ne denli küçük olduğunu göstermektedir. Traktör üretiminde 6, otomobil üretiminde 3, kamyon-kamyonet üretiminde 9, otobüs-minibüs üretiminde 6 firma faaliyet göstermekte, optimal kapasitelerinin çok altında üretim yapmaktadır. Sanayi üretiminin küçük ve optimal olmayan büyüklükteki birimlerde gerçekleşmesi, büyük ölçeğin sağlayacağı olanaklardan yararlanmayı engellemektedir (TMMOB, 1976b, 24).

Ölçek düşüklüğünün yanında ülke içi üretimin özelliklerinden biri de, fiyatların yüksekliğidir. Cem Alpar, Türkiye'de montajı yapılan dayanıklı tüketim mallarının fiyatlarını, dünya fiyatlarıyla karşılaştırmaktadır. Alpar'ın araştırması, Türkiye'deki fiyatların oldukça yüksek olduğunu gösterir. Buna göre, Türkiye'de üretilen kamyon, dünya fiyatlarından 3.5 kat pahalıdır. Bu oran, diğer bazı metalarda şu şekildedir : A tipi binek arabası 2.3, B tipi binek arabası 1.9, C tipi binek arabası 2.6, minibüs 3.0, traktör 1.6, teyp 2.9, televizyon 2.6 (Akgül, 1977, s. 18; ayrıca, Özgür, 1976, s. 217).

Nadir Akgül (1977, s. 18), bu araştırmanın sonuçlarından hareketle, fiyatların dünya fiyatlarına oranla oldukça yüksek olmasının bir kaç sebebini sıralar: üretim için yurtdışından getirilen parça fiyatlarının yüksek olması, Türkiye'de kâr oranlarının çok yüksek olması, üretimde öz kaynaktan ziyade kredi kullanılması, üretim ölçeğinin küçük, teknolojinin geri olması vs.

1970'lerin ikinci yarısında hissedilmeye başlanan bunalımın bir bileşeni de ülke içi tüketim mallarını karşılamaya yönelik üretimin sınırlarına ulaşılmasıdır. Oldukça dar olan iç pazarın kısa sürede 'doymuş' olması, 1970'lerin ikinci yarısında bazı dayanıklı tüketim mallarının üretiminde ciddi düşüşler yaşanmasını beraberinde getirmiştir (Tablo 3.3). İç pazarın doyması, elbette kapitalist üretimin 'mantığı' çerçevesinde anlamı olan bir ifadedir. Üretimin kullanım değeri için değil değişim değeri için yapılıyor olması, önceliğin geniş halk kitlelerinin somut ihtiyaçlarına değil, piyasada halihazırda varolan etkin talebe verilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle, talebin azaldığı koşullarda sermayenin ilk tepkisi, üretimin kısılması olarak ortaya çıkmaktadır.

Ülke içine yönelik tüketim malı üretiminin sınırlarına ulaşılmasıyla, bir sonraki aşama, daha yüksek emek verimliliği gerektiren, dolayı-

sıyla daha sermaye yoğun üretim tekniklerinin kullanıldığı ara-mal ve yatırım malı biçiminde üretim aracı üretimine yönelmek olmuştur. 1970'lerde, montaja dayalı imalat yerini büyük ölçekli üretime bırakmış ve sermayenin yoğunlaşması arttıkça üretim ölçeği de büyüme eğilimi göstermiştir.[147]

Tablo 3.3
Bazı Dayanıklı Tüketim Mallarının Üretiminde Gelişmeler (Bin Adet)

Başlık	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Düdüklü tencere	200	149	160	210	233	211
Ev tipi çamaşır makinesi	103	92	127	163	207	151
Ev tipi buzdolabı	235	294	340	410	549	214
Ev tipi dikiş makinesi	153	196	183	121	132	150
Televizyon alıcısı	-	138	368	571	618	684
Transistörlü radyo	212	186	210	167	160	113
Cereyanlı radyo	51	95	75	75	-	17
Elektrik Süpürgesi	50	72	96	113	136	167
Otomobil	30	47	60	67	63	58
Motosiklet	17	22	20	28	36	30
Bisiklet	55	69	85	97	84	74

Kaynak: IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.161

3.1.5 Sermayenin Yoğunlaşma ve Merkezileşmesi

Sermayenin yoğunlaşma ve tekelleşme eğilimlerinin, birikimin iki temel eğilimi olduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu tanımları bir kez daha hatırlayalım. Buna göre yoğunlaşma, makineleşmenin artmasını, emek üretkenliğindeki artışı, sermayenin teknik bileşimindeki değişmeyi, belli bir sermayeyi harekete geçirmek için gerekli işçi sayısının azalmasını ifade eder. Teknik bileşimdeki artış, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayede bir artış olarak, değer bileşimine de yansır. Hatırlanacağı gibi, Marx üretkenlik artışından dolayı sermayenin değer bileşiminin değişmesini, sermayenin organik bileşimi olarak adlan-

---

147 M. Hiç'e göre zamanla talebin artması ve tecrübelerin yerleşmesiyle fabrika ölçeği büyüyecek, üretim artacaktır. Bu süreç sonunda sanayi kolu montaj aşamasından çıkacak, verimlilik ve maliyetler yönünden dış pazarlarla rekabet edebilir düzeye gelecektir. İhracata daha sonra yönelebilir (Hiç, 1973, s. 339).

dırmaktadır. Sermayenin yoğunlaşmasının, organik bileşimdeki yükselmeyle birlikte yürüyen bir süreç olduğu söylenebilir.

Sermayenin merkezileşmesi ise, sermayenin bireysel kapitalistin elinde toplanmasıdır. Diğer bir deyişle, daha az sayıda kapitalistin, gittikçe çoğalan miktarda ve değerde sermayeyi elinde toplamasıdır. Sermayenin merkezileşme eğilimi, anonim şirket oluşumlarında, tekelleşme ve holdingleşmede belirgin olarak ortaya çıkar.

Bu kısımda sermaye birikiminin bu iki eğilimi, eğilimlerin somutta kazandığı biçimler olarak sanayi yatırımında ölçek büyümeleri, sabit sermaye yatırımları, işçi başına düşen sermaye miktarındaki değişimler, anonim şirket, tekel, holding oluşumları aracılığıyla izlenmeye çalışılacaktır. Yoğunlaşma ve merkezileşmenin ortaya çıkardığı yeni çelişkiler araştırılacaktır.

Yoğunlaşma sürecinin niceliksel gelişimini, Orhan Silier'in sanayi üretiminde ölçek değişimlerini araştıran çalışmasından izleyebiliriz (Tablo 3.4). Silier, 1960'lardan itibaren Türkiye sanayiinde sermaye yoğunlaşmasının hızlandığı, daha büyük ölçekli işyerlerinin kurulduğu, büyük ölçekli işyerlerinin bütün işyerleri içindeki ağırlıklarının arttığı sonucuna ulaşmıştır. Silier'in (1976, s. 28) daha çarpıcı olan gözlemi ise, her bir sektörde az sayıda büyük işyeri ölçeğinin, sektördeki ortalama ölçekten çok daha hızlı artmasıdır. Üretim, sermaye ve istihdam bu en büyük işyerlerinde yoğunlaşmaktadır.

Tablo 3.4

Ölçek büyüklükleri (1963-70)

	1963	1970	1970
10'dan çok kişi çalıştıran özel sanayi(ÖS) sayısı	2774		4566
500'den çok kişi çalıştıran ÖS sayısı	51		104
500'den çok kişi çalıştıranların ÖS istihdam oranı	%29.6		%32
500'den çok kişi çalıştıranların ÖS çıktı payı	%24.2		%26
İşyeri başına çıktı değeri	3.9M	8.5M	21.2M
İşyeri başına katma değer	1.1M	3.3M	6.5M
İşyeri başına sabit sermaye yatırımı	194B	546B	1.285M

Kaynak: Silier, 1976, s.27-28'den oluşturulmuştur

1963'te 500'den fazla kişi çalıştıran 51 işyeri (yani bütün işyerlerinin yüzde 1.8'i) bütün özel işyeri istihdamının neredeyse yüzde

30'unu kapsamakta ve bütün çıktının yüzde 24'ünü üretmektedir. 1970'te 500'den fazla kişi çalıştıran işyeri sayısı 104'e çıkmış (yani bütün işyerlerinin yüzde 2.3'ü), toplam istihdamdaki payını yüzde 32'ye, toplam çıktıdaki payını ise yüzde 26'ya çıkarmıştır (Tablo 3.4).

Silier, üretim ölçeğindeki değişimleri ölçmek için yoğunlaşma oranı kavramını önermektedir. Yoğunlaşma oranı, en büyük birkaç firmanın sektör toplamı içindeki payından ibaret bir yoğunlaşma ölçüsüdür. Ancak Silier'in yoğunlaşmadan kastettiği sermayenin yoğunluk derecesi değil, göreli ölçek büyüklüğünün, istihdam cinsinden ifade edilmesidir. DİE 1970 sanayi sayımına göre 97 alt sektörün 16'sında istihdam açısından en önde gelen 3 işyerinin, içinde bulunduğu alt sektörün toplam istihdamı içindeki payı, yani yoğunlaşma oranı yüzde 75-100 arasındadır. Yani 16 alt sektörde, en büyük 3 işyerinde çalışanların sayısı, o sektörde çalışanların 3/4'ünden daha yüksektir (Silier, 1976, s. 30).

Silier, yoğunlaşma derecesinin tek tek üretilen maddelerden hareketle de ölçülebileceğini söyler.[148] Sanayi Bakanlığı 1961 Yılı İşletme Cetvellerine göre, yaygın olarak kullanılan 251 maddeden 93'ünde en büyük üç ya da bir-iki firmanın toplam üretimin yüzde 100'ünü; 87'sinde en büyük üç firmanın yüzde 75-99'unu; 56'sında en büyük üç firmanın yüzde 50-74'ünü; 15 maddede yüzde 50'sinden azını ürettiği görülmektedir (Silier, 1976, 31).

Silier, üretim ölçeğinde kaydedilen bu artışın, diğer ülkelerdeki emsalleriyle karşılaştırıldığında yine de küçük kaldığına dikkat çekmektedir. Örneğin 1975 yılına ait karşılaştırılabilir verilere göre, özel sanayi kuruluşlarından hiçbiri, kapitalist ülkelerde kendi sektörlerindeki en büyük 100 firma içine girememiştir (Silier, 1976, s. 32). Türkiye'de sanayinin en büyük özel kuruluşlarının çoğu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş,[149] İstanbul-Kocaeli bölgesinde üretim yapan, anonim şirketler tarafından sahip olunan şirketlerdir (Silier, 1976, s. 32).

---

148 Silier'in verilerini destekleyen bir başka örnek olarak treyler ve çekici üretimini gösterilebilir. Türkiye'de bulunan 4000 civarındaki treyler ve çekicinin 2951 tanesi, yani 3/4'ü, Koç Holding bünyesindeki Oto-Yol Sanayi AŞ tarafından üretilmiştir (Bizden Haberler, 1978).

149 Türkiye'de büyük işletmelerin büyük kısmı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmuştur. 1960 yılında yapılan ve 50 ve daha çok sayıda işçi çalıştran 126 işletme üzerine yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre, bu işletmelerden yalnızca üç

Silier, Türkiye'de yaşanan yoğunlaşma ve tekelleşme sürecinin özelliklerini de incelemiştir. Buna göre tekelleşme süreci, benzer düzeyde bulunan ülkelerdeki süreçlerin temel özelliklerini taşımaktadır: Bağımlı, üretim güçlerini geliştirme özelliği çok sınırlı, güdük, geçmişle bağını koparamamış, büyük ölçüde suni yöntemlerle desteklenen bir süreçtir. Türkiye'de farklılaşan yanlar ise doğrudan yabancı yatırımların sınırlı kalması ve devletin sermayenin özel ellerde yoğunlaşıp, topluplaşmasına katkısının, benzer ülkelere oranla daha sistemli ve güçlü olmasıdır (Silier, 1976, s. 25).

TİSSİ raporunda, 1970'lerin ortalarına dek, işyeri ölçeklerinde önemli artışlar yaşandığı, sabit sermaye stokunun giderek büyük birimlerde toplandığı görülmektedir. Ancak emek-gücü toplanmasındaki artış aynı oranda olmamıştır (DPT, 1977, s. 85). Raporda ortalama işletme üretimlerinin en yüksek olduğu kesimlerin, tütün, petrol, taşıt araçları, elektrik makinaları ve kimya olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde özel kesimde hem teknolojik yapıda hem de ürün bileşiminde önemli değişiklikler olmuş, bunlar ölçekleri de etkilemiştir (DPT, 1977, s. 92).

Üretim sektörlerinde tespit edilen artışların sebebi, TİSSİ raporunda değişen sabit sermaye yapısının sonucu olarak görülmektedir. İmalat sanayiine yapılan yatırımlarla, sanayi üretiminde büyük artış sağlanmıştır (DPT, 1977, s. 43). Rapora göre özel kesimde en büyük pay dokuma ve giyim sanayinindir. Bunu gıda ve içki, metaldışı maden ve kimya izler. Bu dönemde sermaye stoku kamuda yılda ortalama yüzde 10.5, özel kesimde yüzde 16.4 hızla artmıştır (DPT, 1977, s. 58). Dönem içi imalat sanayi net yatırımlarının yüzde 62'sini (1965 fiyatlarıyla 37.5 milyar TL) özel kesim yapmıştır. Kağıt, taşıt araçları, metal işleme, makine, deri ve kimya genel büyüme hızının üzerinde bir büyüme kaydetmiştir.[150]

---

tanesi 1923 öncesinde kurulmuştur. İşletmelerin büyük çoğunluğu, yüzde 75'i, 1946-60 arasında kurulmuştur (Buğra, 2003, s. 85).

150 TİSSİ raporunda sermaye stokunda kamu ve özel sektör paylarının 1965 ve 1975 yıllarındaki değerleri karşılaştırılmıştır. Sermaye stokunun 16 alt sektörde karşılaştırıldığı tablodan şu sonuçlar çıkmaktadır: 1975 yılında 12 sektörde özel kesimin elinde bulunan sermaye stokunun payı artmıştır (deri ve kürk ile kauçuk ürünleri sektörlerinde zaten kamu yatırım yapmamaktadır; tütün işleme ve elektrik makineleri sektörlerinde özel kesimin payları azalmıştır). 1965 yılında özel kesimin yüzde 60'dan fazla paya sahip olduğu altı tane sektör varken, 1975'te bu sayı 11'e çıkmıştır. 1965-75 arasında özel kesime devredilen, yani özel kesimin sabit serma-

Toplam imalat sanayi sermaye stokunda 1965'ten bu yana düzenli bir makine-donatım payı artışı vardır. Ancak değişim hızı oldukça yavaştır. Özel kesimde sermayenin daha yüksek bir hızla dinamik içeriğini arttırdığı söylenebilir. Sermaye dinamiğinin en önemli ölçüde arttığı dallar, aynı zamanda toplam sermaye stoku artış hızının da yüksek olduğu dallardır. Kağıt, taşıt araçları ve metal dışı maden ürünleri kesimlerinde sermaye stoku artışları da, sermayedeki makina-donatım payı artışları da en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir (DPT, 1977, s. 60).

Raporda sermaye yoğunlaşmasındaki değişim, sabit sermaye stokundaki büyüme ile işçi sayısında artış kıyaslanarak incelenmektedir. Rapora göre, büyük imalat sanayi 1965-75 döneminde 298.000 yeni istihdam yaratmıştır. İşçi sayısında kaydedilen bu artış, yılda ortalama yüzde 5.7'lik bir büyüme anlamına gelmektedir. Aynı dönemde gerçek katma değer artışının yüzde 13.8, sabit sermaye stokunda büyümenin yüzde 13.4 olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle sabit sermaye ve katma değer bu dönem sonunda 3.5 katına çıkarken, istihdam yalnızca 1.8 kat artmıştır.[151] İşçi sayısında yaşanan artışa oranla sermaye stokunun daha fazla artması, sermaye yoğunlaşmasının bir göstergesi olarak alınabilir (DPT, 1977, s. 30).

TİSSİ sermaye yoğunluğunu kişi başına sermaye olarak ya da ücret birimi başına düşen sermaye olarak da ölçmüştür. 1965-75 arasında sermaye stoklarında büyük artışlar kaydedilirken, imalat sanayiinde çalışan işçi sayısında aynı hızda artmamıştır. Bu durumda, çalışan başına düşen sabit sermaye miktarı artmıştır (DPT, 1977, s. 64).

Bu dönemde, kişi başına sermayenin en çok arttığı kesim, petrol ve kömür ürünleridir (Tablo 3.5). Metal kesimi başından beri en sermaye-yoğun üretim sektörüdür. Petrol, 1965'te sermaye yoğunluğunun en az olduğu kesimken, 1975'de metalden sonra ikinci sermaye yoğun kesim haline gelmiştir. Dokuma ve giyim, gıda ve içki gibi tüketim malları üretiminin yapıldığı başlıca sektörlerde sermaye yoğunluğu önemli oranda yükselmiştir. Kimya, kağıt ve kağıt ürünleri, makine gibi üretim araçları üretiminin yapıldığı sektörlerde de sermaye yoğunluğunun art-

---

ye içindeki payının yarıdan azken yarıdan fazla hale geldiği alt kesimlerin sayısı dörttür (gıda ve içki, kimya, madeni eşya, taşıt araçları) (DPT, 1977, s. 59).

151 Rapor bu sonucu, İİS'nin Türkiye'de beklenen istihdamı yaratmadığı biçiminde yorumluyor. İİS'nin dış ticaret darboğazı ve istihdam yönünden başarılı olamadığı sonucuna varan raporun bu görüşleri önceki bölümde tartışılmıştı.

tığı gözlenmektedir. Tütün işleme, kauçuk ürünleri, taşıt araç gereçleri, basım gibi alt sektörlerde sermaye yoğunlaşması sınırlı kalmıştır.

Organik bileşimdeki değişimleri -özellikle değerler cinsinden- yakalamak çok zor görünüyor. Bununla birlikte Y. Kepenek (1977a), organik bileşimdeki değişimleri izlemeyi amaçlamaktadır. Kepenek, sektörel girdi bileşimi (girdi/ücret) oranlarını veren bir tablo üzerinden, sanayi üretiminde değişmeyen sermaye bileşenleri olan girdiler ve aşınma payı ile değişen sermaye bileşeni olan ücret oranlarının seyrine bakarak, 1968-73 arasında sermayenin organik bileşimindeki değişimi inceler. Sermaye ve işçi sayısının karşılaştırıldığı bu araştırmada, Kepenek fiziksel büyüklükler yerine parasal değerleri karşılaştırır. Kepenek bu karşılaştırmada, girdi fiyatlarıyla ücretlerdeki değişmelerin araştırmanın sınırlı kalmasına yol açabileceğini belirtmektedir.

Tablo 3.5

Çalışan başına sermaye, özel kesim, 1965 fiyatlarıyla, bin lira

	1965	1975	Büyüme hızı (%)
Tüketim malları			
Gıda ve içki	19.33	53.596	9.48
Tütün işleme	7.587	11.631	1.92
Dokuma ve giyim	22.536	67.596	10.94
Kauçuk ürünleri	45.32	72.940	3.98
Taşıt araçları ve gereçleri	32.741	55.585	2.49
Madeni eşya	26.557	35.194	3.06
Üretim Araçları			
Basım	31.651	5.827	2.73
Kürk ve deri ürünleri	17.104	48.164	8.54
Ağaç ürünleri ve mobilya	24.861	54.726	6.39
Kağıt ve kağıt ürünleri	34.845	83.180	7.92
Kimya	39.540	91.428	9.20
Petrol ve kömür ürünleri	6.944	125.355	29.89
Metaldışı maden ürünleri	32.850	100.730	10.69
Metal işleme	66.156	131.972	5.19
Makina	23.983	44.418	6.60
Elektrik makinaları	25.096	40.859	4.74

Kaynak: DPT, 1977, s. 66

Bu araştırma, söz konusu dönemde, lastik-plastik, makine ve elektrik makineleri dışındaki sektörlerde girdi/işgücü oranının yükseldiğini gösterir. Kepenek (1977a, s. 21), girdi/işgücü oranında kaydedilen bu artışın, sermayenin organik bileşiminde ve sermaye yoğunluğundaki artışın bir göstergesi olduğu sonucunu çıkartır. Kepenek'in ulaştığı sonuçlar, TİSSİ raporunda elde edilen sonuçlarla neredeyse aynıdır.

Önceki kesimde aktarılan çalışmaların sonuçlarına göre, Türkiye'de 1960 sonlarında ve 1970'ler boyunca sermaye yoğunlaşmasının arttığını söyleyebiliriz. Bu sonuçlara bakarak sermaye yoğunlaşmasına merkezileşmenin de eşlik ettiği görülmektedir. Giderek daha büyük ölçekli işyerleri kurulurken, büyük ölçekli işyerlerinin bütün işyerleri içindeki ağırlıkları da artmaktadır. Bununla birlikte sermayenin merkezileşmesi, şirket birleşmeleri ve tekel oluşumlarında gözle görülür hale gelmiştir. Türkiye'de merkezileşmenin aldığı biçimlerden biri de holdingleşmedir. Şimdi, tekel ve holding oluşumuna kısaca bakalım.

Ahmet Aker'e göre, askeri darbenin yapıldığı 12 Mart 1971 ve devamındaki dönemde Türkiye'de tekelleşme hız kazanmıştır. Dönemin en belirgin özelliği, 1960'tan beri güçlenmekte olan montaj sermayesinin nitelik değiştirerek büyük sanayi sermayesine dönüşmesidir. Bu anlamda montaj üretiminden sanayi üretimine geçiş tekelleşmeyle olmuştur. 1971-73 arası tekelleşme sürecinin pekiştirildiği dönemdir. Bu dönemde iktisadi yapıyı yönetici ve belirleyici güç artık büyük sermaye olmaya başlamış, büyük sanayi sermayesi Türkiye'de ilk defa kendi çıkarları yönünde ağırlığını koymuştur (Aker,1975, s. 8).

Darbenin hemen ardından TUSİAD'ın kurulması, Aker'in tezini desteklemektedir. 1971'den itibaren sistemli olarak büyük sermayeyi teşvik politikası uygulanmış olması birçok araştırmacının kabul ettiği bir olgudur. Örneğin Doğan Avcıoğlu (1979, s. 900) 12 Mart'tan sonra teşvik politikasının, 'herşey büyük sermaye için' denebilecek öçüde hızlandırıldığını yazar. H. Gülalp de (1983, s. 63) 12 Mart döneminin büyük sanayi sermayesinin egemenliğini pekiştirdiği bir dönem olduğunu; bu dönemde ekonomi politikasının temelini, büyük sanayinin teşviki ve tekelleşmenin desteklenmesinin oluşturduğunu kabul etmektedir.

Bu süreçte sermaye, yatırım kapasitesini arttırmak için yeni örgütlenmelere gitmiştir. Sanayi sermayesi, mali sermaye (bankacılık) ve ti-

cari sermaye biraraya gelerek, holding şirketleri biçiminde yeniden örgütlenmiştir. Sanayi sermayesinin oto finansman kapasitesinin, sanayi üretiminin hızla büyüyen para sermaye talebini karşılamaya yeterli olmaması, holding şirketleri biçiminde yeniden örgütlenmeyi zorunlu hale getirmiştir. Şirketler bu şekilde, başka yerde yaratılan kaynakları kullanabilmiş ve daha hızlı büyüyebilmiştir (Tekeli vd, 1981, s. 10).

İ. Tekeli ve G. Menteş (1982, s. 264), holdingleşme sürecini inceledikleri çalışmalarında, 1963 yılında başlayan holdingleşmenin 1970 sonrasında hızlandığını ve 1976'ya gelindiğinde holding şirketi sayısının 115'e ulaştığını saptarlar. Tekeli ve Menteş, AŞ'ler, bankalar, sigorta şirketleri ve vakıfların holdingleşme sürecindeki işlevini detaylı bir biçimde ortaya koyarlar. Yazarlar bu süreçteki farklı örgütlenme şemalarını, Koç Holding, Sabancı Holding ve İş Bankası örnekleri üzerinden AŞ'ler, bankalar, sigorta şirketleri ve vakıfların bütünleşmesi çerçevesinde incelemektedir.

İlk holding, 1963 yılında kurulan Koç Holding'dir.[152] Holdingleşme sürecinin yasal çerçevesi burjuvazinin aktif katılımıyla biçimlenmiştir. 1963-70 arasında gelişmesini sürdüren tekelci sermaye, 1970'lerden itibaren "… yeni bir atılım yapmak için mevcut sınıflar ittifakında yeni düzenlemeler talep etmeye hazırlanmaktaydı" (Arıkan ve Akad, 1976, s. 20). Holding sisteminin kurulmasına olanak sağlayan iki adımın atılmasında, 1963 tarihli kurumlar vergisi değişikliği ve 1967 tarihli vakıf kurulmasına olanak veren yasanın çıkarılmasında, Koç grubu[153] epey uğraş vermiştir (Tekeli ve Menteş, 1982, s. 265).

---

152 1963 yılında kurulan Koç Holding'in 1964'de iştirak ettiği şirket sayısı 26 idi ve 5000 kişi çalışıyordu. 1970'te iştirak ettiği şirket sayısı 39'a çıkarken, çalışan sayısı 16 bine yükselmiştir (Bizden Haberler, 1970). 1979'da varlıkları bir yıl öncesine göre 608 milyon lira artışla 2 milyar 260 milyon liraya ulaşan Koç Holding'in 88 şirkette sermaye katkısı bulunmakta, bunlardan 72 şirketin yönetimine katılmaktadır (Bizden Haberler, 1980). Fortune dergisinin her yıl ABD dışındaki en büyük 500 sanayi kuruluşunu saptadığı araştırmanın 1978 sonuçlarına göre Koç Holding 224. sıradadır (Bizden Haberler, 1979b). Business Week dergisi 1977 yılında dünyanın en büyük 756 şirketini yayınlamıştır. Koç holding bu listede ön sıralarda yer almaktadır (Bizden Haberler, 1977b).

153 Koç Holding'in periyodik yayını Bizden Haberler'de bu süreç şöyle anlatılmaktadır: "Bizde Holding'i kanuni mevzuat da himaye etmiyordu. Kârın bir şirketten bağlı olduğu ana şirkete aktarılmasında mükerrer vergi ödenmesi icap ediyordu ki bu külfet Holding'in sağlıyacağı nimetten daha üstündü ... O zaman vergi müker-

O. Silier Türkiye'de büyük tekelci grupların oluşmasında iki biçimi ayırt eder: bunlardan biri tekelci grupların bankalar ve sigorta şirketleri etrafında oluşmasıdır, diğeri holding oluşumudur. Holdingleşme sermayenin tekelleşmesinin bir biçimi olduğu kadar, daha düşük vergi ödemenin ve asıl olarak vergiyi geç ödeyerek yıl boyunca kullanmanın bir aracı olarak da anlam taşımaktadır. 1976 yılında bankaların ve holdinglerin iştirak ettikleri firmaların toplamı en az 680'dir (Silier, 1976, s. 41).

Geç kapitalistleşen ülkelerde bankalarla sanayi arasındaki ilişki, sanayi yatırımları için gerekli para sermaye olanaklarının son derece sınırlı olması ile belirlenir. Silier üretim ve sermayenin yoğunlaşıp toplulaşmasının, belli bir düzeyden sonra mutlaka yabancı sermaye gerektirdiğine ve uluslararası sermayeyle işbirliği biçimine büründüğüne dikkat çekmiştir.[154] Hangi sektörde olursa olsun, yerli büyük firmalar teknolojik yaratıcılık potansiyeline sahip bulunmayan küçük ölçekli kuruluşlar olarak, daha büyük kârlar için attıkları her adımda yabancı sermayeye muhtaçtır. Dünyadaki en büyük tekellerin Türkiye temsilciliğini yapabilecek olanlar, sermaye yoğunlaşma ve toplulaşmasını üst bir düzeye çıkarabilmiş olanlardır. Örneğin 1973 yılı sonunda Yabancı Serma-

rerliklerinin maddi kayıpları, Holdingleri faydalı kılmıyordu. Medeni kanunumuz ... aile tesislerine dayanan teşebbüslere imkan vermiyordu. Bu iki engeli yıkmak için yapılan teşebbüsler sayın Vehbi Koç'un son 12-13 senelik çalışmaları arasında kuvvetle yer alır. Hala vakfa ait maniler yenilenemedi. Fakat bir şirketten ana şirkete ve onun kanalı ile hissedarlara intikal eden gelirleri mükerrer gelir vergisine tabi tutan hükümler değiştirildi ve kaldırıldı " (Alisbah, Mart 1964, s. 1).

154 Kurulan büyük şirketler yabancı sermaye ortaklığı ile, dayanıklı tüketim malı montajında yoğunlaşmış şirketlerdir. Bir kısmı, Coca Cola gibi dayanıksız tüketim malı üretmektedir. Yabancı ortaklı tekellerin 1960'larda kurulmuş olması, tekelleşmenin 1960'lı yıllarda gelişme gösterdiğine işaret etmektedir. 1971 yılında en büyük 66 özel şirket arasında yer alan bazı şirketlerin yabancı ortaklığını şöyle gösterebiliriz: Ereğli Demir Çelik 1960 yılında ABD sermaye iştiraki ile kurulmuştur. Tofaş 1962'de, Fiat, MKE Kurumu, Koç Holding ve İş Bankası'nın ortaklığında kurulmuştur. Fiat'ın Murat adı altında sunduğu otoları, montaj sürecinden geçirerek pazarlamaktadır. Goodyear, Uniroyal, Türk Pirelli şirketleri, 1960'ların başlarında, uluslararası şirketlerle işbirliğine girmiş olan TSKB, İş Bankası, Garanti Bankası, OYAK ve Koç Holding'e ait kuruluşlardır. Eczacıbaşı İlaç fabrikaları gerek hammadde gerekse patentle, uluslararası kimya tekellerine bağımlıdır. Otomarsan Mercedes otolarının montajını yapmaktadır. İstanbul Meşrubat Sanayi, Türkiye'de Coca Cola üretmektedir ve Coca Cola şirketine patent ve ara girdiler yoluyla bağımlıdır (Arıkan ve Akad, 1976, s. 20).

yeyi Teşvik Kanunu'ndan yararlanarak Türkiye'de faaliyette bulunan 95 sanayi firmasından en az 58'i büyük banka ve holdinglere ortaktır. En büyük holding, en çok sayıda temsilcilik yetkisini elinde tutmasının yanında, varolan ortaklıklarının büyük bölümünü, General Electric, Ford, Siemens, Mobil Oil gibi finans kapital şirketleriyle beraber kurmuştur. Bu holdingin fabrikalarında üretilen metaların neredeyse tamamı yabancı patentlidir. Uluslararası sanayinin geliştirilmesi için kurulmuş en büyük özel banka, dünyanın en büyük bankalarının Türkiye temsilcisidir (Silier, 1976, s. 36-37). Silier uluslararası tekellerle ortaklık kurmamış, işbirliği yapmamış, anlaşmalar imzalamamış olup da belli bir büyüklüğe ulaşmış sermaye grubunun olmadığını belirtmektedir.[155]

Silier, sanayide önde gelen birçok firmanın kuruluşunun birbirine benzediğine dikkat çeker. Şirketler başta kişi adına ya da kollektif veya limited şirket biçiminde kurulmakta ve bir süre sonra anonim şirkete dönüştürülmektedir. Bu dönüşümde ailenin şirket üzerindeki egemenliğine zarar gelmemektedir. Sermaye arttırımı ilk adımda iç kaynaklarla karşılanırken, ikinci adımda (1968 sonrasında) hisse senetleri satışı yoluyla sağlanmaktadır. Sermaye arttırımı birkaç yılda bir tekrarlanmaktadır. Şirketi elinde bulunduran aile ya da birkaç ortağın başka şirketlerinin de bulunması durumunda bir holding şirketi kurulmaktadır.[156] Yeni kurulan şirketler içinde AŞ'lerin payı 1965'te yüzde 4.3 iken, 1970'de yüzde 6.4, 1975'te yüzde 14.2 olmuştur (Silier, 1976, s. 34).

Anonim şirketler çok firmalı ve çok fabrikalı şirketlerin oluşması sürecinde en temel oluşumdur. Anonim şirketlerde sermaye belli paylara bölünmüştür. Ortak sayısında sınırlama yoktur. Bu özellikleri ile anonim şirketler, menkul kıymetler piyasasının oluşmasına ve toplumdaki küçük tasarrufların büyük yatırımlara dönüştürülmesine hizmet

155 10 büyük sermaye grubu (İş Bankası, Koç Holding, Sabancı Holding - Akbank, Yapı Kredi Bankası - Endüstri Holding, Çukurova Holding - Pamukbank, Eczacıbaşı Holding, Transtürk Holding, Türk Ticaret Bankası, Profilo Holding, Has Holding - İstanbul Bankası) ile birçok büyük banka ve sermaye sahibinin birlikte kurduğu Sınai Kalkınma Bankası'nın önemli sayılabilecek ölçüde ortak olduğu firmaların sayısı en az 395'tir (Silier, 1976, s. 41).

156 O. Silier (1976, s.33), Tuğrul Aksoy'un AŞ'ler üzerine yaptığı bir çalışmanın sonuçlarını aktarmaktadır. 1967'de faaliyette olan AŞ'lerin 11 tanesi 1923 öncesi, 44 tanesi 1923-38 arası, 66 tanesi 1939-50 arası, 196 tanesi 1951-60, 233 tanesi 1961-67 arasında kurulmuştur. Yıllara göre artış gösteren AŞ sayısı, AŞ'lerin giderek artan önemini sergilemektedir.

ederler. Anonim şirketlerin kuruluşuyla, 'işlev gören sermaye'ye tek başlarına dönüştürülemeyen atıl kaynaklar, büyük girişimlerin oluşurulmasını sağlayacak çapta yoğunlaştırılır.[157] Yine anonim şirketler, bir şirkete pay senedi olarak diğer şirketin yönetimini denetleme olanağı sağladığı için şirketlerarası bir sistem kurulmasına olanak verir (Tekeli ve Menteş, 1982, s. 265).

Tablo 3.6'dan, 1971 sonrasında kurulan anonim şirket sayısındaki artış net bir biçimde görülmektedir. Kurulan anonim şirket sayısı 1972 yılında 1971'e göre yüzde 58 artmıştır. 1975-76 arasındaki artış daha çarpıcıdır, yüzde 78'e ulaşmıştır. 1977'de kurulan anonim şirket sayısı, 1968 yılında kurulanların sekiz katına yakındır.

Sonuç olarak, sermayenin temel eğilimleri olan yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin, Türkiye'de sermaye birikimi sürecinde, özellikle 1960'ların sonları ve 1970'ler boyunca gözle görünür hale geldiği söylenebilir.

Türkiye'de üretken yatırımların hızlandığı dönemde yaşanan gelişmeleri, ülke içine yönelik üretimin sınırlılıklarını ve tekelleşme ve holdingleşme süreçlerini kısaca incelemiş olduk. Bu gelişmelere bağlı olarak ve birikim sürecinin tıkanması ile, 1970'lerin sonuna gelindiğinde, üretim sektörlerinin çoğunda, özellikle üretim aracı üretimine yönelen sektörlerde üretimin durma noktasına geldiği söylenebilir.

Tablo 3.6
Yeni Kurulan Anonim Şirketler, 1968-1977

Yıl	Kurulan AŞ (Adet)	Sermaye (Milyon TL)
1968	210	986,6
1969	242	895,1
1970	249	1.128,1
1971	231	758,0
1972	364	2.067,7
1973	470	2.256,6
1974	636	2.851,2
1975	671	2.730,3
1976	1.196	4.009,4
1977	1.584	6.422,8

Kaynak: DPT, 1979, s.19

157 "Dünya, birkaç bireysel sermayenin bir demiryolu inşası işinin hakkından gelebilecekleri bir büyüklüğe ulaşıncaya kadar birikmelerini beklemek zorunda kalsay-

TÜSİAD Raporunda 1979'a gelindiğinde üretim araçları üretiminin yapıldığı I. kesimde, yani sermaye malı ve ara malı üreten sektörlerde üretimin neredeyse tamamen durduğu belirtilmektedir. Özellikle dış girdiye bağlı üretim sektörlerinde üretim ancak kesintili olarak sürdürülebilmektedir. Örneğin ilaç sanayi, kimya girdisi kullanan sanayiler, ampul sanayi gibi (TÜSİAD, 1979b, s. 18).

Sonraki alt bölümde birikim sürecinin en önemli sınırlılığı olarak tespit edilen ve bunalımın ortaya çıkmasında en temel etken olarak görülen, para sermaye yetersizliği ile sanayi üretiminin bileşimi incelenecektir.

3.2 Üretimin Yapısı ve Kriz

Sanayi üretiminin gelişiminin incelendiği bölümün başında Türkiye'nin 70'lerin sonlarında yaşadığı bunalımın temelinde imalat sanayinin ithalata dayalı olmasının en önemli etken olduğu belirtilmişti. Sanayi üretimi, tüketim malları üretiminden üretim araçları -özellikle ara mal- üretimine doğru geliştikçe, ithalat gereği yükselmekte; bu ithalati gerçekleştirmek için gerekli döviz ihtiyacı derinleşmektedir. Kısacası krizin temel nedeninin üretimin –sanayi üretiminin- yapısıyla ilgili olduğu söylenebilir.

1960'lar boyunca dayanıklı tüketim malları üretiminde yoğunlaşan sermaye, birikimin sınırlarına ulaşılmasıyla birlikte daha kârlı üretim alanları arayışına girmiştir. Üretim araçları üretimi, emek üretkenliğinin daha yüksek olduğu, daha karmaşık teknolojilerin kullanıldığı üretim organizasyonlarına dayanmaktadır. Yüksek emek üretkenliği, daha yüksek kâr potansiyeli anlamına gelir. 1970'lerle birlikte üretim aracı -özellikle ara mal- üretiminin arttığı görülmektedir. Üretimdeki bu değişime, birikimin çelişkili işleyişi eşlik etmektedir. Daha kârlı olanaklar sunması beklenen ara malı üretimi, birikimin sınırlarını da çizmiştir. Ara malı biçiminde üretim aracı üretimi daha fazla ithal girdi ihtiyacı doğurmaktadır. Daha fazla ithal girdi ise, daha fazla döviz demektir. İthalatı karşılayacak ihracat kapasitesinin olmaması, döviz kaynaklarının yaratılmasında sıkıntı yaratmaktadır. Dolayısıyla döviz, kredi biçiminde dış finans kaynaklarından sağlanmaktadır.

---

dı, demiryollarına hala sahip olamazdı. Buna karşılık, santralizasyon bunu, hisseli şirketler aracılığıyla, kaşla göz arasında, başarmasını bilmiştir" (Marx, 1974, s. 395-96).

Ara malı üretiminin artmasıyla birlikte üretimde ithal girdi payı artmakta, döviz gereksinimi büyümekte, dış borçlar birikmektedir. Alınan borçların ödenmesi için dahi kredi bulmak gerekmiştir.

Sonuç olarak bu bölümde 'döviz krizi' biçiminde ortaya çıkan krizin dinamiklerinin sanayi üretiminde temellendiğini göstermek hedeflenmektedir. Sanayi üretiminin yapısındaki değişim ve bu değişimin sonuçları veriler ve örneklerle sergilenecektir. Bunun için imalat sanayinde sektörel ilişkileri ve ithal gereği yakından incelenecektir. İmalat sanayini incelerken, Yakup Kepenek'in (1977b) imalat sanayinin üretim yapısında gerçekleştirdiği girdi-çıktı çözümlemesinden, Sevil Korum'un (1977) girdi-çıktı tablolarıyla sanayide girdi bağımlılığını incelediği araştırmasından ve Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü (TİSSİ) Raporu'ndan (DPT, 1977) yararlanılmıştır.

3.2.1 Kaynaklar Üzerine Birkaç Not

Bu üç araştırmanın verilerinden hareketle bir çözümlemeye girişmeden önce, araştırmaların amacına, yöntemine, taşıdığı düşünülen sınırlılıklara ve bu araştırmaları kullanma nedenlerine kısaca değinme ihtiyacı duyulmuştur.

Öncelikle girdi-çıktı (input-output) tablolarının önemi üzerinde duralım. Bu tablolar bize, bir üretim yapısı içinde üretim sektörlerinin birbirlerine sağladığı mal ve hizmet miktarı ile üretim miktarı arasındaki ilişkiyi inceleme olanağını verir. Yararlanlan üç araştırmada da girdi-çıktı tabloları kullanılmıştır.

Y. Kepenek, DPT ve DİE tarafından yayımlanan 1963, 1967, 1968, 1972 (tahmin), 1973 girdi-çıktı tablolarını kullanarak imalat sanayiinde sektörler arası bağlantıları ve üretimin ithalata bağımlılığını incelemektedir. Kepenek girdi-çıktı çözümlemeleri ile, firmayı odak noktası alan mikro yaklaşımlarla, ekonomiyi bir bütün olarak ele alan makro incelemelerin daha anlamlı bir bütünlüğe kavuşturulduğunu düşünmektedir. Bu özelliği nedeniyle girdi-çıktı yaklaşımı bir taraftan doğrusal programlama ve ekonomik büyüme incelemelerinde, diğer taraftan sektör ve firma düzeylerinde süreç (process) çözümlemelerinde temel yaklaşım olarak kullanılmaktadır. Kepenek ayrıca, ekonomik planlama ile girdi-çıktı çözümlemesinin ayrılmaz olarak görüldüğüne dikkat çekmektedir. Girdi çıktı yaklaşımının bir özelliği de, "... üretim ilişkilerinin incelemesinde, buradan ücret ve kâr gibi bölüşüm grupları ile bunların

fiyatlara etkisinin ele alınmasında, diğer yaklaşımlara oranla daha gerçekçi ve ayrıntılı çözümlemelere olanak ver[mesidir]" (Kepenek, 1977b, s. 2).

Bu çalışmada girdi-çıktı analizinin sonuçlarını kullanılmasının amacı, Kepenek'in bu analizlerin sağladığı olanaklar bağlamında işaret ettiği uygulamalara pek uymamaktadır. Bu çalışmada ne mikro ya da makro bir çözümleme hedeflenmekte, ne de ekonomik büyüme ya da planlama için bir model geliştirilmektedir. Diğer yandan "ücret ve kâr gibi bölüşüm grupları"nı inceleyen araştırmalar da, üretim ilişkilerine odaklanmadığı, bölüşüm ilişkilerini öne çıkardığı için bu çalışmada zaman zaman eleştirilmiştir. Ayrıca Kepenek'in geliştirdiği analiz teknik bir analizdir ve sanayi üretimini, tarihsel bağlamından ve sınıfsal ilişkilerden soyutladığı için eleştirilebilir.

Kepenek'in çalışması, bu farklılıklara rağmen, sanayi üretiminin bileşimini göstermesi ve ithal girdi ihtiyacının ayrıntılı bir görüntüsünü sunması açısından kullanılabilir. Bu verileri kullanarak imalat sanayinin üretim yapısı, sektörler arasındaki bağlantılar ve ithal girdilerin üretimdeki yeri gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak, girdi-çıktı tablolarına dayanan bu çözümlemenin, bir dizi teknik analizi ve matematiksel hesaplamaları içerdiğini ve uzun ve titiz bir çalışmaya dayandığını belirtmek gerekir. Bu çalışmada analizin bütün bu teknik kısmı dışarıda bırakılarak, yalnızca sonuçlarıyla ilgilenilmiştir.

Sevil Korum ise DİE girdi-çıktı tablolarından hareketle, üretimde 'ithalat bağımlılığını' araştırmıştır. Korum ithalat bağımlılığını, 'yarı sanayileşmiş' ülkelerin uyguladıkları sanayileşme politikaları çerçevesinde değerlendirmektedir.[158] Sanayinin girdi yoluyla dışa bağımlılığını, kapitalist düzen içinde yalnızca ekonomik büyümeyi değil, yapısal değişmeyi sağlamaya yönelik 'yarı sanayileşmiş' ülke politikasının karşılaştığı en önemli darboğaz olarak nitelemektedir.[159]

---

158 Korum (1977, s. 4), 'yarı sanayileşmiş' ülkeleri, uyguladıkları sanayi politikalarına göre yapısal değişmeyi sağlamaya yönelen ya da yönelmeyen ülkeler olmak üzere iki gruba ayırır.

159 "... salt ekonomik büyümeyi değil, yapısal gelişmeyi de sağlamaya yönelen sanayileşme politikasını seçen ülkeler açısından sorun tümüyle değişiktir. Bu ülkeler gelişmiş ülkeleri tamamlayıcı bir ekonomik büyümeyi değil, ekonomilerin yapısını gelişmiş ülkelerdeki yapıya dönüştürebilecek bir gelişmeyi amaçlar. Başka deyişle amaç, salt ekonomik büyüme değil, yapısal değişmeyi içeren bir sanayileş-

Korum’un çalışmasına göre, yapısal dönüşümü amaçlayan sanayileşme politikası ‘dışa bağımlılık’ yaratır. Dışa bağımlılık, teknoloji bağımlılığı, yatırım aşamasında bağımlılık, sınai üretimde girdi yoluyla bağımlılık, dış finansmanda bağımlılık, ihracatta bağımlılık vs.den oluşmaktadır ve kısa ve uzun vadede üretim, istihdam ve yatırım düzeyini etkileyecek kapasitededir (Korum, 1977, s. 5). Korum’un ‘dışa bağımlılık’ nosyonu, B. Sutcliffe’in ‘bağımlı sanayileşme’ nosyonu ile paralellik taşımaktadır. Teknoloji ve dış finansman bağımlılığı ikisinde de ortaktır.

Korum’un çalışmasına dair bir iki gözlemde daha bulunulabilir.[160] Yazar, geç kapitalistleşen ülkelerden biri olan Türkiye’de sanayi üretiminin koşullarını, ülke içi sınıf yapısını, ülkenin uluslararası kapitalist işbölümündeki işlevini dikkate almadan, sanayi üretimini soyut bir biçimde, varsayılan ideal bir modelle kıyaslayarak incelemektedir. Bu kıyaslama çerçevesinde ithal ikameci sanayileşme politikalarını eleştirmektedir. Korum ithal ikamesini “... yeterli ekonomik boyutu olan bir ülkede dengeli ve sağlıklı büyümeyi, dışa daha az bağımlı bir ekonomik yapı oluşturarak sağlamanın temel politikalarından biri olarak” görmesine karşın, Türkiye’deki uygulamanın bu gerekleri tam olarak karşılayamadığını düşünmektedir (Korum, 1977, s.17). Çalışmada varılan sonuca göre, planlı bir biçimde uygulanan ithal ikamesi sürecinde ithalat kısıtlamaları, vergi politikaları, planlamaya ilişkin aksaklıklar vs., Türkiye’de sağlıksız bir sanayileşmeye yol açmış, girdi yoluyla bağımlılığın artmasına neden olmuştur.

Korum’un buraya kadar kısaca özetlenen çalışması sanayi üretiminin bileşiminin titiz bir sergilenmesi niteliğindedir; ancak bir kaç eleştiriye de açık görünmektedir. Öncelikle, birikim sürecini politika tercihleriyle açıklamak ne kadar sağlıklıdır? Daha önce de işaret edildiği gibi

---

medir” (Korum, 1977, s. 5).

160 Bir not olarak, Korum’un analizinin eksik-tüketimci tezler üzerinde temellendiğini belirtmek gerekir. Yazar sanayileşme sürecinin oluşumunu talebe göre açıklamakta, üretimin değişimini yine talepteki değişimlere dayandırmaktadır. Buna göre sanayileşmenin tüketim malları üretiminden başlaması iç talep nedeniyledir, dayanıksız tüketim malları üretiminden dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmesinin nedeni ise gelir artışına bağlanmaktadır. Korum’un sanayi üretimine geçiş ve sanayi bileşiminde değişme süreçlerini ülke içi taleple ilişkilendirmesi, sermaye birikiminin dinamiklerine başvurmadan yapılan bir açıklama girişimidir.

bu düzenlemeler ve politikalar, içe yönelik birikim sürecine içkindir. Politikalar, bu politikaların arkasında yer alan ve politikaları yönlendiren sınıfsal ittifaklar ve sınıf içi ve sınıflar-arası mücadele ile beraber ele alındığında açıklayıcıdır. Ancak, Korum'un sanayi politikalarını 'yapısal dönüşüm' gibi bir ihtiyaçla sınıfsal çıkarlardan bağımsız bir biçimde ele alması, 'yapısal dönüşümün' dinamiğini anlamayı da engellemektedir. Korum sanayileşmeyi 'dışa bağımlı' olarak nitelerken, sanayinin ithal girdi ihtiyacını vurguladığı sürece haklıdır. Bağımlılığı ülke içindeki dinamikleri gözardı edecek bir biçimde kullanmak ise, süreci anlamayı güçleştirmektedir. İkinci bölümde 'bağımlılık' anlayışı etraflıca tartışıldığı için bu bölümde üzerinde durulmayacaktır.

Tartışmalı görünen bütün bu ögelerin yanında, Korum'un sanayi üretimini inceleyerek oluşturduğu tablolar büyük bir emekle, titiz bir biçimde hazırlanmıştır. Korum, sanayi üretimini tarihsel ve sınıfsal bağlamından soyutlayarak, teknik bir süreç olarak ele alsa da, sanayi üretiminde ithalatın önemini göstermektedir.

TİSSİ raporu, Türkiye'nin ithalatının çığ gibi büyüdüğü, ihracatında ise kaydedeğer ilerleme sağlanamadığı tespitiyle başlamaktadır. Raporda ithal ikamesinden kaynaklanan döviz güçlükleri ve ihracatın gelişmemesi, tümüyle imalat sanayinin özellikleri olarak görülmektedir. Rapor, döviz darboğazının bütün ekonomiyi etkisi altına almasının, imalat sanayinin detaylı bir biçimde incelenmesini gerekli hale getirdiği düşüncesinden doğmuştur. TİSSİ'ye göre hızlı kalkınmanın motoru işlevini üstlenecek bir sanayi, yerli yatırım malları üretimini, ekonominin gereksinimlerini karşılayacak düzeye çıkaracak bir sanayidir. Tarımsal ürün ihracatı sınırlı olduğu için, sanayi ihracatını, en azından ithalat gereklerini karşılayacak düzeye çıkarmalıdır.

Rapor Türkiye gibi doğrudan teknoloji üretmeyen bir ülkenin 'ithal ikamesi' stratejisinden başlamasının kaçınılmaz olduğunu kabul etmektedir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinin eleştirilen yanı, üretim araçları üretimi yerine tüketim malları üretiminden başlamış olmasıdır. Rapora göre ithal ikamesinin tüketim malları yerine yatırım mallarından başlaması, ithalat üzerindeki ters etkiyi de en aza indirecektir (DPT, 1977, s. 30).

TİSSİ, DİE Yıllık Sanayi Anketleri sonuçlarına dayanmaktadır; anket sonuçları, DİE 1970 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, DPT Özel kesim

Yatırım Anketleri, DPT Yıllık Programları, SSK İstatistik Yıllıkları, DİE girdi-çıktı tabloları ile bir takım özel çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılarak kullanılmıştır. İki buçuk yılda tamamlanan raporda, inceleme konusu büyük imalat sanayidir.[161] Büyük imalat sanayi 1965'te Türkiye gayrisafi yurtiçi ürününün yüzde 15'ini, 1975'te ise yüzde 16'sını üretmiştir (DPT, 1977, s. 33).

Bütün bu çalışmalarda kullanılan verilerin, bir kaç kere testten geçirilmekle birlikte, yer yer güvenilirliliklerinin sorgulandığını araştırmacılar da belirtmiştir. Verilerin güvenilirliğinden belki daha önemli bir sorun, sermaye birikimi sürecinin verilerle ifade edilen niceliksel bir gösterime indirgenmiş olmasıdır. Değerlerden fiyatlara geçişin sorunları bir yana, toplumsal bir ilişki olan sermaye birikiminin bir takım makro göstergelerle teknik bir süreç olarak sergilenmesi, birikim sürecinin bütünsel bir ifadesini vermeyecektir. Ayrıca artık-değer, sabit sermaye gibi kavramların, net katma değer, sabit sermaye stoku gibi kavramlarla karşılanmaya çalışılması her zaman için sorun yaratmaktadır.

Bütün bu güçlüklere ve sınırlılıklara rağmen, bu üç çalışmanın Türkiye'de imalat sanayinin bileşimini ve yapısal değişimini betimlemeleri açısından oldukça işlevsel ve değerli olduğunu teslim etmek gerekir. Bu çalışmaların sonuçlarından hareketle, imalat sanayinde üretim yapısının, sektörel bağlantılar, sabit sermaye değişimleri, ithal girdi oranları, verimlilik değişimleri gibi ögelerle inceleneceği bu bölümde, üretimin bileşimindeki değişimlerle birlikte, ithal girdi ihtiyacının yükseldiğinin gösterilmesi hedeflenmektedir. Yükselen ithalat gereği, daha fazla döviz ihtiyacı yaratmakta, döviz kaynaklarının kesilmesiyle kriz 'döviz krizi'biçimini almaktadır.

3.2.2 Üretim Sektörleri

Kepenek'in çalışmasında, yukarıda belirtilen beş girdi-çıktı tablosu temel alınmıştır. Çalışma imalat sanayi ile ilgili olduğu için, tablolarda belirtilen diğer sektörler tarım, madencilik ve hizmetler gibi üç ana grupta toplanmıştır. Tüm tablolarda enerji üretimi imalat sanayi içinde sayıldığından, bu sektör imalat sanayine dahil edilmiştir. Sonuç olarak

161 Büyük sanayi, 1951-61 döneminde on ya da daha fazla kişinin çalıştığı işyerleri ile bu sayıda işçi çalışmasa bile on ya da ondan daha fazla beygir gücünde çevirici güce sahip işyerlerini kapsamaktadır. 1962 yılından sonra büyük sanayi yalnızca on ya da ondan fazla kişinin çalıştığı işyerleri olarak sınıflandırılmıştır (DPT, 1977, s. 1-2).

analiz için on beşi imalat sektörüne ait on dokuz alt sektörlü girdi-çıktı tablosu elde edilmiştir.

İkinci bölümde toplumsal üretimin yeniden-üretim süreci üzerinden analiz edilmesinin önemine değinilmişti. Yeniden-üretim analizinde, Marx'tan hareketle, iki kesimli bir üretim sistemi oluşturulmuştu. İki kesimli üretim sistemi, üretim araçları üretimi yapılan kesim-kesim I- ve tüketim malları üretimi yapılan kesim -kesim II- olarak ayrışmıştı. Üretim araçlarının üretildiği I. kesimin üretimini, I. ve II. kesimler üretim aracı olarak kullanmakta, tüketim malları üretimi yapılan II. kesimde, I. ve II. kesimin işçilerinin tüketim malları üretilmektedir. Tüketim mallarının bir kısmını da, her iki kesimin kapitalistleri tüketmektedir.

Yeniden-üretimin en önemli sonucu, meta kitlesinin yanında, sermaye ilişkilerinin yeniden-üretimi olmasıdır. Marx sermaye-emek ilişkisinin, kapitalist ile işçi arasındaki ilişkinin yeniden-üretimi ve yeniüretimini, üretim ve değerlenme sürecinin başlıca sonucu olarak görmektedir (Marx, 1979, s. 492).

Bu çalışmada Türkiye'de üretimin yapısını, sektörel ilişkileri ve üretim yapısındaki değişimleri incelemek için yeniden-üretim ilişkilerinden hareket edilmekte ve iki sektörlü üretim yapısı kullanılmaktadır. Burada, Y. Kepenek'in oluşturduğu alt sektörler iki sektörlü üretim yapısına dönüştürülmüştür. İmalat/imalat dışı ayrımı kaldırılmış, ayrıca hizmetler dışarıda bırakılmıştır. Sonuç olarak aşağıdaki iki sektörlü, toplam on sekiz alt sektörü içeren yapı oluşturulmuştur (Tablo 3.7):

Tablo 3.7 Üretim Sektörleri - I

Üretim araçları üreten sektör – kesim I	Tüketim malları üreten sektör – kesim II
Kağıt-Basım	Gıda
Orman ürünleri	İçki-tütün
Lastik-plastik	Dokuma-giyim
Kimya	Deri
Petrol ürünleri	Madeni eşya
Metal dışı	Elektrik makinaları
Temel metaller	Tarım
Makina	
Taşıt araçları	
Madencilik	
Enerji	

TİSSİ raporunda kullanılan tablolar da bu yapıya uyarlanmıştır. TİSSİ'de oluşturulan tablolar on altı alt sektörden oluşmaktadır. Bu tablolarda enerji, madencilik ve tarım içerilmemiştir. Alt sektörlerin adlandırması da farklılaşmaktadır: Orman ürünleri, ağaç ürünleri ve mobilya adıyla anılmaktadır. Petrol ürünleri kömür ürünlerini de içerecek biçimde, petrol ve kömür ürünleri; deri alt sektörü kürk işlemeyi de içererek kürk ve deri olarak geçmektedir. Temel metaller alt sektörü, metal işleme biçiminde yer almaktadır. Lastik-plastik sektörüne, kauçuk ürünleri adı verilmiştir. Kepenek'in tablolarında gıda ve içki-tütün iki ayrı alt sektörken, TİSSİ'de gıda ile içki birleştirilmiş, tütün işleme alt sektörü tek başına bir sektör olarak oluşturulmuştur. Kağıt-basım sektörü de iki ayrı sektör olarak incelenmiştir. Bu durumda TİSSİ'de geçen alt sektörleri yukarıdaki tabloya uyarlayınca şöyle bir tablo (Tablo 3.8) ortaya çıkmaktadır:

Tablo 3.8

Üretim Sektörleri -II

Üretim araçları üreten sektör – kesim I	Tüketim malları üreten sektör – kesim II
Kağıt ve kağıt ürünleri	Gıda ve İçki
Basım	İçki-tütün
Ağaç ürünleri ve mobilya	Dokuma ve giyim
Kauçuk ürünleri	Kürk ve deri ürünleri
Kimya	Madeni eşya
Petrol ve kömür ürünleri	Elektrik makinaları
Metal dışı ürünler	
Metal işleme	
Makina	
Taşıt araçları	

Üretim araçları ile tüketim malları arasında yapılan bu ayrımın keskin bir ayrım olmadığını belirtmek gereklidir. Üretim sektörlerinin bileşimini düşünürken dokuma ve giyim, gıda ve içki ve tütün alt sektörlerinin tüketim malı üreten sektöre; metal işleme, petrol ve kömür ürünleri, metal dışı ürünler, kimya gibi sektörlerin de üretim araçları üreten sektöre dahil edilmesi daha açık görülmektedir. Ancak kimi alt sektörlerin ürünleri bir yandan sanayi üretimine ara mal sağlarken, bir yandan da tüketim malı olarak son kullanıcıya satılmaktadır. Taşıt araçları örneğin, binek oto biçiminde tüketim malı olarak kullanıcılara satıldığı

gibi, traktör, tarım araçları, deniz taşıtları, uçak sanayi ürünleri gibi ürünler, üretim aracı kapsamına girmektedir. Yine, lastik plastik üretimi binek oto lastiği olarak tüketim malları kapsamında düşünülebileceği gibi, işlenmemiş plastik ürünler, sanayi üretimine girdi olarak da ele alınabilir. Bu örnekleri uzatmak mümkündür. Bu nedenle diğer alt sektörlerin hangi sektöre ekleneceğine karar verirken bu sektörlerin ürün bileşimlerini incelemek yardımcı olmaktadır. Böylece o alt sektörün ürünlerinin ne kadarının son tüketiciye tüketim malı olarak satıldığını, ne kadarının diğer sektörlerde girdi olarak kullanıldığını karşılaştırma olanağı doğmaktadır.[162]

Alt sektörün hangi üretim sektörüne yerleştirileceğine karar vermek bazı alt sektörler açısından güç olduğu için, farklı araştırmacıların yaptığı ayrımlar birbirinden farklıdır. DPT ve DİE'nin oluşturduğu sistemde alt sektörlerin ürün bileşimi verilidir; DPT verilerini kullanan çalışmalarda bu bileşimi değiştirmek çok güçtür ve ayrıca bir çalışmayı gerektirmektedir. Bir karşılaştırma sunması açısından, DPT'nin sınıflandırmasına bakılabilir. DPT verilerinde tüketim malları üreten sektörler, gıda, içki, tütün ve dokuma sanayileridir. Dayanıklı tüketim malları, tüketim malları sektöründe yer almadığı gibi, kimi önemli dayanıksız tüketim malı da bu bölümün dışında tutulmuştur. Örnek olarak radyo, televizyon, buzdolabı, çamaşır makinesi gibi ürünlerin tüketim malları üreten sektörden ayrı tutulduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca, deterjan, sabun, kozmetik, ilaç sanayi gibi kimya sektöründe yer alan ürünler, mobilya gibi orman sanayinin bileşimi olan ürünler ara malı üreten sektörlere dahil edilmiştir. Kısacası dayanıklı tüketim malı üreten sanayiler yatırım malları üreten sanayiler içinde anılırken, kimi önemli dayanıksız tüketim malları da ara malı üreten sanayi kesimlerinden sayılmıştır. Y. Kepenek, DPT'nin tüketim, ara ve yatırım malları ayrımının yüzeysel bir ayrım olduğuna dikkat çekmektedir. Ara malı kesiminde sayılan kâğıt, lastik, plastik vb.nin ne ölçüde ara malı olduğu gerçekten tartışma-

162 Örneğin ağaç orman sanayinin ürün bileşimi DPT verilerine göre şöyledir: kereste, doğrama, parke, A. sandığı, kontraplak, lif levha, yonga levha, mobilya, kaplama, lamine levha ve diğerleri. Bu bileşenler içinde yalnızca mobilya'nın bir kısmı tüketim malı olarak son kullanıcıya satılmaktadır; ayrıca DPT verilerine göre mobilya üretiminin 1978'deki toplam değeri, orman sanayi üretiminin yüzde 20'si civarındadır (DPT, 1979, s. 514). Bu durumda orman sanayinin (ağaç ürünleri ve mobilya sektörü) üretim araçları kesimine katılması gerekir.

lıdır. Kepenek ayrıca (1977a, s. 8), dayanıklı tüketim mallarının yatırım malları kapsamına alındığını hatırlatmaktadır. Özlem Özgür (1976, s. 206), DPT'nin ayrımını yetersiz bulduğu için alternatif bir sektör yapısı önermiştir. Bu yapıya göre tüketim malları üretimi gıda-tütün-içki, dokuma-giyim-deri, orman ürünleri ve mobilya, kağıt, kağıt ürünleri ve basım, metal eşya sanayi ve taşıt araçları sanayiden oluşmaktadır. Ara malları, kimya sanayi, metal dışı sanayi, metal ana sanayii içermektedir. Makine sanayi, elektrik makineleri sanayi ve diğer sanayiler yatırım mallarına dahil edilmiştir. Özgür'ün önerdiği model daha realistik olmakla birlikte, üç kesimli yapıyı korumaktadır.

Burada, konudan bir ölçüde sapmak pahasına, önemli bir noktaya değinmek gerekir. Yakup Kepenek'in kullandığı tabloda tarımın içerildiğini görüyoruz. Tarımsal üretim esas olarak tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörde yer almaktadır. Diğer pek çok GKÜ'de olduğu gibi Türkiye'de de tüketim mallarının büyük kısmını oluşturan 'ücret malları', tarım kesiminde üretilmektedir.

Üretken yatırımların hızlandığı bu dönemde sermaye açısından ucuz emek-gücü en önemli ihtiyaçlardan biri olarak belirmektedir. Ucuz emek-gücü, emek-gücünün değerinin başlıca belirleyicisi olan gıda ürünlerinin ucuz olmasını gerektirir. Ancak gıda ürünleri esas olarak tarımsal üretime dayandığı ve tarımda üretkenlik sanayideki üretkenliğe oranla çok daha düşük olduğu için, gıda ürünlerinin değeri ancak üretkenliğin arttırılmasıyla düşürülebilir. Bu nedenle, ucuz gıda maddeleri temel olarak tarımda kapitalist üretimin yaygınlaşmasıyla sağlanabilir. İkinci yol olarak devletin doğrudan müdahalesi ile fiyatlama, tavan fiyatı belirleme, vergilendirme gibi ucuz gıda politikaları da belirleyicidir. Devletin korumacı müdahaleleri, sağladığı teşvikler ve teknolojik yenilikler ile proleterleşme sürecine girmiş köylülerin sağladığı ucuz emeğin kullanılması, bu süreçte öne çıkan ögelerdir[163] (de Janvry, 1981, s. 158).

Geçimlik mallar kapsamında gecekondulara da kısaca değinebiliriz. Gecekondular, 'ucuz' emek-gücü yaratmanın bir yolu olarak belirmektedir. Ucuz emek-gücü nitelemesinin bir nedeni, barınmanın ucuza

163 De Janvry esas olarak üç yol önerir, anılan iki yolun yanında ayrıca ucuz ithalatı da sayar.

164 Gecekondularda masraftan tasarruf ilk önce el emeğinden elde edilir. Bina dost, arkadaşların yardımı ile ve kendi emekleriyle yapılır. İkinci tasarruf konusu kali-

mal edilmesinin sonucudur.[164] Ucuz barınma, emek-gücünün değerini düşürmüş ve sanayi üretimi için ucuz emek-gücü sağlamıştır.[165] Gecekondulaşma sürecinin hızlanarak gelişmesi kent sanayine ucuz ve büyüyen bir emek-gücü yaratmıştır. Sermayenin kârlılık koşullarını artıran bir unsur olarak hizmet gören gecekondular, çoğu zaman bir sorun olarak tarif edilmekle birlikte, devletin ve sermayenin desteklediği bir süreç olmuştur (Keleş, 1983, s. 192). Gecekondular, bu nedenle, özellikle İstanbul'da, fabrikaların yakınına kurulmaktadır.[166] "İstihdam edilen yerlerin mevkii çoğunlukla gecekondu yerleşiminin mevkiini de belirlemektedir" (Karpat, 2003, s. 59).

Bu kısa gözlemlerin ardından, şimdi sektörlerde gözlenen değişimlere daha yakından bakabiliriz.

3.2.3 Alt Sektörlerde Değişme

Sektörler arasında ayrım yaptıktan sonra, sektörler arasındaki bağlantıyı inceleyebiliriz. Ancak dinamik bir analiz için, sektörlerin yıllar içinde nasıl geliştiğini de gözden geçirmek gereklidir. Sektörler arası bağlantıyı incelemeden önce, alt sektörlerdeki gelişmeye kısaca değinelim. Böylece sanayi üretiminin bileşimindeki değişmeyi de ayrıntılı bir biçimde ele alma olanağımız olacaktır.

TİSSİ Raporu'ndaki verilerden hareketle, kesimlerin katma değere katkısını içeren tablo üzerinden, 1965-75 arasında alt sektörlerdeki

---

tesiz malzemedir, asıl tasarruf arsa değerinin fiyatını ödemeyerek elde edilir (Kıray, 1998, s. 22).

165 Göç ve gecekondulaşma üzerine TMMOB çalışma grubunun aşağıdaki saptamaları dikkate değerdir: "Tarım kesiminde kapitalistleşme sonucu kırsal alanda mülksüzleşen ve istihdam olanaklarını yitiren insanlar barınmak için şehirlere yerleştiler. Kapitalistleşmenin kentlerde sanayileşmeyi hızlandırmasına rağmen bu nüfus artışını emecek büyüklüklere ulaşamaması nedeniyle bu yeni şehirliler sürekli işlerden çok günü birlik işlerde ya da işsizlikle varlıklarını sürdürdüler. Bu şartlarda konut ihtiyaçlarını şehir yöntemleri ile sağlayacak maddi olanakları elde edemedikleri ve konut üretimi bu sürecin başlarında henüz kapitalist pazara katılmadığı için kırsal alanlardan şehirlere kayan bu nüfus konut ihtiyaçlarını köyde olduğu gibi kendi kendilerine çözdüler" (TMMOB, 1976a, s. 6).

166 Şenyapılı (2004, s. 195), bu dönemde gecekondu mahallerinin özellikle İstanbul'da fabrikaların yanında oluşmasının rastlantısal olmadığını, fabrikaların farklı isimler ve nedenlerle para yardımı yapmalarının yanısıra, gerek kent yönetimleri üzerine baskı koyarak, gerekse kuvvet dengeleri kapsamında etki yaparak bu olguyu desteklediklerini söylüyor. İstanbul gecekonduları, Rami, Zeytinburnu, Kocamustafapaşa gibi imalathanelere sahip yerlerde fabrikalar çevresinde türemiş ve çoğalmıştır (Keleş, 1983, s. 196).

değişimi inceleyelim (DPT, 1977, s. 35). 1965 verilerine bakıldığında, imalat sanayi katma değerinin yaratılmasında başlıca dört sektörün önde geldiği görülmektedir (Tablo 3.9). Gıda ve içki yüzde 21.7, dokuma ve giyim yüzde 17.4, tütün işleme 9.4'lük paylara sahiptir. Buna göre, 1965'te tüketim malları üretiminde üç büyük alt sektör imalat katma değerinin yüzde 49.5'ini, yani yaklaşık yarısını üretmektedir. Bu durumda 1965'de tüketim malları üretimi yapan kesimin, yani kesim II'nin egemen sektör olduğu söylenebilir. Üretim araçları kesimi içinde metal işleme yüzde 16.5'lik payla, bütün alt sektörler içinde üçüncü sırada yer almaktadır.

Tablo 3.9
Katma değer bileşimi, toplam, yüzde

	1965	1975	
Üretim kesimleri		1965 fiyatlarıyla	Cari fiyatlarla
Tüketim malları			
Gıda ve içki	21.72	10.37	14.54
Tütün işleme	9.37	13.24	8.46
Dokuma ve giyim	17.41	18.69	16.33
Kürk ve deri ürünleri	0.27	0.15	0.44
Madeni eşya	5.49	4.85	3.66
Elektrik makinaları	2.14	5.60	3.59
Üretim Araçları			
Kağıt ve kağıt ürünleri	1.45	2.48	2.47
Basım	1.44	1.20	1.36
Ağaç ürünleri ve mobilya	1.10	0.75	1.53
Kauçuk ürünleri	2.62	2.77	1.25
Kimya	6.47	5.72	9.32
Petrol ve kömür ürünleri	3.40	9.09	13.94
Metaldışı maden ürünleri	5.21	4.17	7.13
Metal işleme	16.53	5.21	7.13
Makina	2.30	6.14	4.87
Taşıt araçları ve gereçleri	3.06	9.57	6.77

Kaynak: DPT, 1977, s.35 ve s.41'deki tablolardan oluşturulmuştur.

1975'e geldiğimizde yaşanan değişime bakalım. Gıda ve içki sektörünün katma değerdeki payı 1975'e kadar giderek azalmış, 1975'te biraz yükselerek, yüzde 14.5'e çıkmıştır. Dokuma ve giyimin payı da giderek azalmış, 1975'te bir parça artarak, yüzde 16'ya çıkmıştır. Tütün

işleme ise yüzde 8.5'e gerilemiştir. Bu durumda bu üç sektörün toplam payı yüzde 39'a düşmüştür, yani yüzde 20'lik bir gerileme söz konusudur. Gıda ve içki sektöründeki gerileme sabit fiyatlarla çok daha keskin görünmektedir. Sektörlerdeki gerileme sabit fiyatlarla yüzde 52'dir.

Tablo 3.9'dan metal işlemenin payında da düşüş olduğu göze çarpmaktadır, 1975'teki üretim düzeyinden yüzde 7'ye gerilemiştir. Buna karşılık, petol ve kömür ürünleri 1965'te yüzde 3.4'lük paya sahipken, 1975'te yüzde 14'e yükselmiştir. Sabit fiyatlarla bakıldığında bu artış yüzde 9 civarındadır. Kimya, taşıt araçları, kağıt, makine alt sektörlerinde de yüzde 50 ile yüzde 100 arasında artış kaydedilmiştir. 1965 ve 1975 verileri sabit fiyatlarla karşılaştırıldığında, durumun oldukça değiştiği görülmektedir. Petrol fiyatlarında yaşanan artışın etkisi ise çok çarpıcı bir biçimde petrol ürünleri üretimine yansımıştır.

Kepenek'in hazırladığı tablodan 1963-72 arasındaki değişimi izlediğimizde ise, bütün olarak imalat sanayinin tüm ekonomi içindeki payının yüzde 30'dan yüzde 39'a yükseldiğini görmekteyiz (Tablo 3.10). İmalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı yüzde 11'e yaklaşmıştır. Tarımsal üretim ise yüzde 3.8'den, yüzde 2'ye gerilemiştir. En düşük büyüme oranı yüzde 1.2 ile tarımda yaşanmıştır. İmalat üretiminde toplam çıktı içinde görece yüksek payın, gıda ve dokuma alt sektörlerine ait olduğu görülmektedir. İki sektörün toplam payı yüzde 48 olduğuna göre, tüketim malları üretiminin imalat içinde en büyük payı oluşturduğu söylenebilir.

Tablo 3.10
Sektörel çıktı oranlarında değişme (sabit fiyatlarla) (1963-72)

Üretim kesimleri	1963	1972	Yıllık büyüme (yüzde)
Tarım	0.375	0.212	1.2
İmalat sanayi	0.300	0.389	10.9
Tüketim malları			
Gıda	0.282	0.276	10.6
İçki ve Tütün	0.082	0.053	5.6
Dokuma ve giyim	0.164	0.202	13.5
Deri ürünleri	0.019	0.018	10.5
Madeni eşya	0.047	0.024	2.8
Elektrik makinaları	0.020	0.019	10.3
Üretim Araçları			
Kağıt-Basım	0.023	0.016	6.9

Orman ürünleri	0.029	0.024	8.7
Lastik-plastik	0.016	0.022	15.1
Kimya	0.039	0.060	16.2
Petrol ürünleri	0.077	0.075	10.9
Metaldışı	0.033	0.032	10.4
Temel metaller	0.063	0.070	12.3
Makina	0.039	0.032	8.6
Taşıt araçları ve gereçleri	0.031	0.042	14.7

Kaynak: Kepenek, 1977b, s.103'teki tablodan oluşturulmuştur.

Sektörel üretimdeki değişmelere baktığımızda, üretim araçları üretimi yapılan sektörler arasında kimyada yüzde 16.2, lastik plastikde yüzde 15.1, taşıt araçlarında yüzde 14.7 petrolde yüzde 10.9, metal dışında yüzde 10.4 ve makine sektöründe yüzde 8.6 artış olduğu görülmektedir. Temel tüketim malları üretimi yapılan dokuma-giyim yüzde 13.5, gıda yüzde 10.6 büyümüştür. Temel metallerde yüzde 12.3, elektrik makinelerinde yüzde 10.3 büyüme kaydedilmiştir.

Sonuç olarak imalat sanayi üretimindeki artışın daha çok dokuma, gıda gibi tüketim malları üreten sektörler ile, kimya, lastik-plastik, taşıt araçları gibi üretim aracı üretiminin yapıldığı sektörlerinin gelişmesinden kaynaklandığı söylenebilir.[167] Veriler en yüksek üretim artışının üretim aracı üretiminin yapıldığı kesim I'de kaydedildiğini ortaya koymaktadır.

Bu sonuçları TİSSİ raporuyla karşılaştıralım. Öncelikle TİSSİ'nin 1965-75 katma değer verilerini karşılaştırdığını, Kepenek'in çalışmasında ise 1963-1972 çıktı değerlerinin yer aldığını belirtelim. İki çalışmanın birebir karşılaştırması doğru olmayacaktır, yalnızca genel sonuçların değerlendirilmesi hedeflenmiştir. TİSSİ'de kimya, taşıt araçları, kağıt, makine alt sektörlerinde yüzde 50 ile yüzde 100 arasında artış yaşandığı belirtilmişti. Kepenek de benzer sonuçlara ulaşmıştır; yıllık artış oranlarının 1963-72 arasındaki artışa uyarlanmasıyla bazı sektörlerin çok daha yüksek oranlarda büyüme kaydettiği görülecektir. Örneğin kağıt basım sektörü dokuz yıl içinde yüzde 62 büyüme gösterirken, kimya sektöründeki büyüme yüzde 146'yı bulmuştur. Bununla birlikte

167 Artış eğiliminin üretimde uzmanlaşmaya, daha çok işbölümüne bağlı olduğu, azalma eğilimlerinin ise üretim tekniğinin daha az girdi kullanan bir nitelik kazanmasından doğduğu söylenebilir (Kepenek, 1977b, s. 109).

raporda gıda-içki, dokuma ve tütünün toplam katma değer içindeki paylarının gerilediği sonucuna varılmasına karşın, Kepenek'in ulaştığı sonuçlara göre, gıda ile içki ve tütünün toplam çıktıdaki oranı gerilerken, dokumanın oranı yükselmiştir. Bu farklılık katma-değer ile çıktıya göre karşılaştırmanın farklı sonuçlar yaratmasından kaynaklıyor olabilir, ya da farklı yıllardaki verilerin kullanılması farklı sonuçlar doğurmuş olabilir. Ya da veriler hatalıdır. TİSSİ'nin ulaştığı sonuçlar, raporun çok farklı verileri değerlendirmesi açısından daha güvenilir kabul edilebilir.

3.2.4 Sektörler Arası İleri ve Geri Bağlantılar

Kepenek'in çalışmasından hareketle şimdi üretim sektörleri arasındaki bağlantıları inceleyelim. İkinci bölümde geç kapitalistleşmenin bir özgüllüğü olarak sektörler arasında bağlantıların zayıf olduğu öne sürülmüştü. Bu bölümde üretim sektörleri arasındaki bağlantıların incelenmesi, bu tezi Türkiye örneğinde test etmek olanağını verecektir.

Sanayi üretiminde ileri ve geri bağlantıları araştırmaya başlamadan önce, bu bağlantıların ne demek olduğunu hatırlayalım. Bir sektörün diğer sektörlerden aldığı ve onlara sattığı ara girdilerin toplam sektör üretimindeki yeri, sektörler arası bağlantıyı gösterir. Sektörlerin ekonomi içindeki etkinliği, ileriye ve geriye doğru bağlantı etkileri ile belirlenir. Kepenek (1977b, s. 21), 'kilit sektör' kavramının ancak bu incelemeyle anlaşılabileceğini belirtir. İkinci bölümde Hirschman'ın 'uyarılmış yatırımlar' bağlamında, bağlantı etkilerine dair görüşleri aktarılmıştı. Kısaca tekrarlanırsa bir sektörün üretimi, girdi olarak kullanılacağı diğer sektörleri tetikler. Bu ileriye doğru bağlantı etkisidir. Yine bir sektörde girdi olarak kullanılan ürünler, bu ürünlerin üretildiği sektörlerde üretimi uyarır, bu da geriye doğru bağlantı etkisidir. Bu bağlamda Kepenek'in kilit sektör kavramı, Hirschman'ın 'uyarılmış yatırımlar'ına benzemektedir.

Kepenek imalat sanayi üretimindeki ileri ve geri bağlantı etkilerini hangi yöntemle araştırdığını şöyle açıklar: Bir sektörün ileriye doğru bağlantı etkisi, o sektörün üretimine olan ara talebin sektör içindeki payı olduğu için, diğer sektörlerin girdileri içinde söz konusu sektörün ürünlerinin oranını hesaplamıştır. İleriye doğru bağlantı etkisinin ekonomik açıdan önemi, sektörün üretimini girdi olarak kullanan sektörlerin gelişmesine katkısı oranında değişir. Bağlantının yüksek olması durumunda, sektörel üretim artışı, ilgili sektörlere daha çok ara mal sağla-

yacaktır. Geriye doğru bağlantı etkisi, herhangi bir sektörün diğer sektörlerden girdi olarak aldığı miktarın toplam üretimi içindeki payını gösterdiği için, o sektör içindeki girdilere bakmıştır. Girdi talebinin yüksek olması durumunda sektör üretiminin artışı, girdi veren sektördeki üretimi de hızlandıracaktır (Kepenek, 1977b, s. 21-22).

Bu aşamada bir noktayı açıklığa kavuşturmak gereklidir. Bir üretim sektörünün üretimini iki kısımdan oluşur. Birinci kısım kendisi de dahil diğer sektörlerde üretim için kullanılan ürün stoğudur. Girdi-çıktı sisteminde bu kısım toplam ara talep olarak adlandırılmaktadır. İthalat ve stok değişmeleri girdi-çıktı hesaplarına bu noktada girer. İkinci kısmı ise son kullanıma ayrılan ürünler oluşturur (Kepenek, 1977b, s. 7).

Tablo 3.11
İleri ve Geri Bağlantı Etkilerine göre sektörlerin sıralanması: 1963-72

İleri bağlantı etkisi	Geri bağlantı etkisi
Temel metaller	Gıda
Madencilik	Orman ürünleri
Perol ürünleri	Deri
Metal dışı	Madeni eşya
Kimya	Kağıt-basım
Kağıt-basım	Temel metaller
Orman ürünleri	Taşıt araçları
Enerji	Dokuma-giyim
Lastik-plastik	Kimya
Makina	Lastik-plastik
Taşıt araçları	Makina
Elektrik makinaları	İçki-tütün
Madeni eşya	Metal dışı
Tarım	Enerji
Dokuma-giyim	Elektrik makinaları
Deri	Tarım
Gıda	Perol ürünleri
İçki-tütün	Madencilik

Kaynak: Kepenek 1977b, s. 64'teki tablodan oluşturulmuştur.

Geç kapitalistleşen ülkelerin özgüllüklerinin araştırıldığı ikinci bölümde, de Janvry'nin çalışmasından hareketle, söz konusu ülkelerde sa-

nayi üretiminde sektörel bütünleşmenin güçlü olmadığı, ileri bağlantı ve geri bağlantı etkilerinin genel olarak çok zayıf olduğu söylenmişti (de Janvry, 1981, s. 33; ayrıca Hirschman, 1988, s. 109). Türkiye'de imalat sanayinde ileri ve geri bağlantı etkilerine göre sektörlerin sıralandığı tabloya baktığımızda (Tablo 3.11) sektörel bağlantıların çok güçlü olmadığı görülmektedir. İleri doğru bağlantı etkisi yönünden nispeten güçlü görünen alt sektörler sırasıyla temel metaller, madencilik, petrol ürünleri, metal dışı, kimya, kağıt-basım, orman ürünleri, enerji ve lastik-plastiktir. Bu sektörler -madencilik ve enerji dışında- genellikle ara malı üreten alt sektörlerdir; bütün bu sektörler kesim I kapsamındadır. Gıda, tütün, dokuma gibi tüketim malları sektörlerinin ileriye doğru bağlantısı en düşüktür.

Geriye doğru bağlantı etkilerine göre, sırasıyla, gıda, orman ürünleri, deri, madeni eşya, kağıt-basım, temel metaler, taşıt araçları, dokuma, kimya, lastik-plastik alt sektörleri gelmektedir. Bu alt sektörlerin büyük çoğunluğu kesim I'e dahildir. Petrol ürünleri, elektrik makinaları ve metal dışı gibi alt sektörlerde geriye doğru bağlantı çok zayıftır. İleri ve geri bağlantı etkilerinden hareketle, her iki bağlantı etkisinin de güçlü olduğu sektörlerin ara malları üreten sektör, yani kesim I'in bir bileşeni olduğunu söyleyebiliriz. Tüketim malları üreten sektörlerin, yani kesim II'nin, ileriye doğru bağlantı etkisi genellikle zayıftır. Tarım ve madenciliğe dayalı sektörlerde ileri bağlantı etkisi nispeten güçlüyken, geri bağlantı etkisi zayıftır. Ancak tarım kesiminin tüketim malları üretimi ve sanayi üretimi için hammadde ürettiğini düşünürsek, bu beklenen bir sonuçtur. Hammadde işleyen ve ara malı üreten sektörlerde ise geri bağlantı etkisi güçlü ancak ileri bağlantı etkisinin zayıf olduğu görülür. Her iki etkinin de zayıf olduğu sektörler, makine ve elektrik makineleri gibi yatırım malları yanında, içki-tütün gibi tüketime dayalı sektörlerdir.

Bu noktada bir parantez açarak, tarımsal üretimde kapitalist rasyonellerin yerleşmesiyle birlikte, tarımın diğer üretim kesimleriyle ilişkisinde bir yenilikten de bahsedilebilir. Tarım, bu süreçte, sanayi mallarının kullanıcısı ve sanayiye girdi sağlayan bir alan haline gelmiştir. Tarımsal üretimde traktör, biçerdöver gibi tarım araçlarının kullanımıyla mekanizasyon hızlanmıştır.[168] Bunun yanında, kimyasal gübre kullanı-

168 Makineleşme yoluyla, özellikle traktör kullanımıyla, üretkenliği yükseltmeye ve

mının artması; öte yandan sanayi girdilerini oluşturan pamuk, keten, ayçiçeği, tütün, çay, şekerpancarı üretiminin yayılması önemli gelişmeler olarak görülebilir. Bu ilişkiler çerçevesinde tarımsal üretimin tüketim malları üretimi için girdi sağladığı, üretim araçlarının da kullanıcısı haline geldiği söylenebilir.[169]

İleri ve geri bağlantılar konusuna dönersek, sektörler arası mal ve hizmetlerin akışı yönünden her iki bağlantı etkisinin de kuvvetli olduğu sektörler, temel metaller, kimya, orman ürünleri ve kağıt sektörleridir. Kepenek (1977b, s. 68) bu sektörlerin kilit sektör olarak görülebileceğini söyler. 'Kilit sektör' nitelemesini Hirschman'ın analizine uyarladığımızda, bu sektörlere yapılan yatırımlar 'uyarılmış yatırımlar' olarak belirmektedir. Makine ve elektrik makineleri alt sektörlerinde her iki bağlantı etkisi de zayıftır. Makine üretimi esas olarak üretim araçları kesimi üretimine girer. İkinci sektör ise daha çok dayanıklı tüketim ma-

---

ekilen alanı arttırmaya yönelik bir tarım politikası izlendiği görülmektedir. 1948-55 döneminde makine ve aletler endeksi 3.3 katına yükselmiştir (Toprak, 1988, s. 19). 1960'lara kadar 40 bin civarında olan traktör sayısı 1970'de 100 bini geçmiştir. 1970'lerin ortasında traktör sayısı 250 bine ulaşmış ve 1980'de 450 bine yaklaşmıştır. DPT verilerine göre traktör kullanımı 1962'den 1977'ye 6.4 kat artmış ve yaklaşık olarak 44 binden 325 bine ulaşmış; biçerdöver sayısı da aynı dönemde 2.5 kat artışla, 6 binden 20 bine çıkmıştır (DPT, 1979, s. 11).

169 Bu değişikler tarımsal yapılardaki dönüşüm çerçevesinde düşünülmelidir. Tarımsal yapılardaki dönüşümün temel uğraklardan biri, üretimin niteliğinin değişmesidir; yani hane tüketimi, vergi ve çok kısıtlı para ihtiyacı için yapılan üretimin yerini, pazar için üretime, meta üretimine bırakmasıdır. Türkiye'de de gittikçe yaygınlık kazanan kapitalist ilişkilerin sonucunda meta üretiminin yaygınlaştığı; değişim için üretimin, kullanım değeri için üretimin yerini aldığı söylenebilir. D. Avcıoğlu (1982, s. 651), "Türk köyü, özellikle 1948'den bu yana, çok çeşitli yollardan kapitalizme doğru ilerlemektedir. Köy, kapalı ekonomiden pazara doğru açılmaktadır" saptamasını yapmaktadır. Değişim için üretim, devletin tarımsal üretimi arttırıcı politikaları, makineleşme, ulaşımı kolaylaştıran altyapı yatırımları, ürünlerin pazarlanmasında sağladığı kolaylıklar ve kredi mekanizması ile teşvik edilmiştir. Bu süreçte buğday, arpa, meyve-sebze gibi hane içi tüketim için de gerekli olan ürünlerin pazarlama oranlarının arttığı; pamuk, tütün, şeker pancarı gibi tamamen meta olarak (cash crop) üretilen ve çoğu sanayi üretiminde kullanılan ürünlerin üretimine geçildiği görülmektedir (Akşit, 1998, s. 180). Özellikle pamuk gibi daha büyük işletme ölçeğinin verimi arttırdığı ve tamamen pazar ve sanayi için tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerde, kapitalizm hızla gelişmekte; bu süreçte topraklarını yitiren köylüler ücretli işçi haline gelirken, bir kısım köylü de toprağını genişleterek, kapitalist çiftçi halini almaktadır (Avcıoğlu, 1982, s. 653).

lı üreten sektördür ve kesim II içinde yer alır.[170]

Sanayi üretiminin gelişimini ileri boyutlara ulaştırmış ülkelerde demir-çelik, dokuma, makine ve kimya alt sektörleri bağlantı etkisi yönünden kilit sektör olarak görülürken, sanayi üretiminin ilk aşamalarında olan ülkelerde ise, genellikle tarım, hayvancılık, gıda, içki-tütün, hizmetler ve ticaret kilit sektör niteliğinde kabul edilmektedir. Bu kıstaslara göre Türkiye tipik bir GKÜ görünümünde değildir. Kilit sektörlerin çoğunun ara mallardan oluşması ve özellikle temel metaller ve kimya sektörlerinin kilit niteliği, Kepenek'in son on yılda 'ara mallar' dönemine girildiği sonucuna ulaşmasına sebep olmuştur. Bu sonuçlara göre sermaye birikimi yönünden önde tutulması gereken birtakım sektörler, ekonomide gerçekten kilit sektör durumundadır (Kepenek, 1977b, s. 69). Ancak bu sonuçların girdi-çıktı tablolarının yerli-ithal ayrım yapılmadan hazırlanmış olmasından kaynaklanmış olabileceğini belirtmek gerekir. İthal bileşimlerinin de analize dahil edilmesiyle sonuç değişecektir. Sonraki bölümde alt sektörler ithal girdilerle birlikte incelenecektir.

3.2.5 İthal Girdiler ve İleri-Geri Bağlantı Etkileri

Bu aşamada, ithal girdi verilerinin eşliğinde Kepenek'in araştırmasının sonuçlarını izleyerek ileri-geri bağlantı etkilerini incelemeye devam edelim. Birim üretim içinde toplam girdi payları ile ithal edilen girdi payları arasındaki fark, yerli girdi payını verir. Yerli girdi payı aynı zamanda hem üretimde geriye doğru bağlantı etkisini gösterir, hem de üretimde doğrudan yerli girdilerin katkısını ortaya koyar. İthal girdi oranı ise, bir sektör üretimi içindeki farklı girdilerin toplam değerinin, birim üretimdeki payını ifade eder.[171] İthalatın üretime ileriye doğru bağlantı etkisi açısından ise, ithal edilen ve farklı sektörlerin üretiminde kullanılan girdilerin, toplam sektörel üretime oranı söz konusudur[172] (Kepenek, 1977b, 95-96).

---

170 Geriye doğru bağlantı etkisi, daha çok ara malı kullanılması ve diğer sektörlerde üretimin arttırılması gibi nitelikleri ile ileri doğru bağlantı etkisinden daha üstün tutulursa, gıda, madeni eşya, taşıt araçları ve deri bu açıdan önemli sektörler olarak alınabilir (Kepenek, 1977b, s. 68).

171 Örneğin birim üretim içinde ithalatın payı yüzde 16'ya yaklaşan kimya sektöründe bu oran tarım, madencilik, gıda vb. mal gruplarına giren ve kimya üretiminde kullanılan toplam girdilerin payını göstermektedir (Kepenek, 1977b, s. 95).

172 Örneğin, diğer sektörlerin girdi olarak kimya sektörü üretimine talebi, bu sektör

Kepenek'in çalışmasında ithalata bağlılık yönünden sektörel üretime baktığımızda, ara ve yatırım mallarının, yani kesim I'in ileri ve geri bağlantı açısından güçlü olduğu görülür. Kimya, taşıt araçları, elektrik makineleri ve makine sektörlerinde her iki bağlantı etkisi en yüksek değerlere ulaşmıştır. Temel metaller ve madencilik ileriye doğru bağlantı etkisinin, lastik ve plastik sektörü geriye doğru bağlantı etkisinin güçlü olduğu alt sektörlerdir (Kepenek, 1977b, s. 96).

Geriye doğru ithalata bağlılık oranı, hangi sektörlerin üretiminde ithal girdilerin önemli olduğunu ve bu önemin niteliğini, derecesini gösterir. Bu nedenle geriye doğru ithalata bağlılık çalışmamız açısından daha yakından incelemeyi gerektirmektedir. İthal girdiyi en yüksek oranda kullanan sektörlerin üretim araçları üretiminin yapıldığı sektörler olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablo (Tablo 3.12), 1968 girdi-çıktı verileriyle hazırlanmış olmasına rağmen, böyle erken bir dönemde ithalata bağlılığı göstermesi açısından çok önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Kimya yüzde 16, taşıt araçları yüzde 15, lastik-plastik yüzde 14 ile en çok ithal girdiye ihtiyaç duyan sektörlerdir. Elektrik makineleri yüzde 10.5, kağıt-basım yüzde 9.2, makine yüzde 8 oranlarında ithal girdiye ihtiyaç duymaktadır. Tüketim malı üretimi yapan başlıca sektörler olan gıda, içki-tütün sektörlerinde ithal girdi oranı binde 5 civarında seyrederken, dokuma sektöründe yüzde 5'i bulmuştur.

İthalatla ilgili yaşanacak güçlükler, ithal girdi oranı en yüksek olan sektörlerdeki üretimi doğrudan etkileyecektir. İthalatta ortaya çıkacak güçlüklerin, öncelikle bu sektörlerde üretimi kısıtlayıcı bir rol oynayacağı söylenebilir.

İleriye ve geriye bağlantı yönünden üretimleri ithalata dayalı olan sektörler, kimya, taşıt araçları, elektrik makineleri ve makine sektörleridir (Kepenek, 1977b, s.98). Temel metaller ve madencilikte ileriye, lastik ve plastik ürünlerinde geriye doğru ithalata bağımlılık oranı yüksektir.[173]

üretiminin yüzde 90'ına eşittir. Ancak bu yüzde 90'ın 41'i yerli, 49'u ithaldir (Kepenek, 1977b, s. 96).

173 Bu oranlar yalnızca girdi olarak kullanılan ithalat ile ilgilidir. Makine, taşıt araçları, elektrik makineleri sektörlerine giren ve yatırım amacıyla yapılan ithalat bu oranlara dahil değildir (Kepenek, 1977b, s. 99).

Tablo 3.12
İthal girdilere bağılılık (1968)

Üretim kesimleri	İthalata bağlılık yönünden geriye doğru bağlantı etkisi (yüzde)
Tüketim malları	
Gıda	0.48
İçki ve Tütün	0.50
Dokuma ve giyim	4.71
Deri ürünleri	2.35
Madeni eşya	5.55
Elektrik makinaları	10.49
Üretim Araçları	
Kağıt-Basım	9.22
Orman ürünleri	1.84
Lastik-plastik	13.90
Kimya	15.82
Petrol ürünleri	7.56
Metaldışı	3.18
Metal işleme	6.05
Makina	8.13
Taşıt araçları ve gereçleri	15.27

Kaynak: Kepenek, 1977b, s.97'deki tablodan oluşturulmuştur.

3.2.6 Üretimde İthal Girdiler

Bu bölümde üretimde ithal ikamesinin derecesi ve sektörel üretimde ithal girdi oranları incelenecektir. İlk olarak Kepenek'in çalışması izlenerek, ithalat-çıktı oranlarının değişimi gözlenecek, ardından Korum'un üretimde ithal girdi oranlarını araştırdığı çalışmasının sonuçlarına değinilecektir.

İlk aşamada yanıt aranan soru, incelediğimiz dönemde ithal ikamesinde nasıl bir değişiklik olduğudur. Kepenek'in oluşturduğu ithalat-çıktı tablosuna göre gıda, dokuma gibi tüketim malları üretimi yapan başlıca alt sektörlerde yıllık azalma oranı yüzde 10 civarındadır. Benzer bir gerilemenin yaşandığı bir diğer alt sektör, petrol ürünleridir. Azalma oranı, ithal ikamesinin asıl olarak bu alt sektörlerde gerçekleştiğini göstermektedir. Yine tabloya göre taşıt araçları ithali yüzde 6.7, lastik-plastik yüzde 4.1, elektrik makineleri yüzde 3.4, temel metaller yüzde 3.0, kimya yüzde 0.7, makine yüzde 1.0 oranında yıllık azalma göstermiştir

(Kepenek, 1977b, s. 118-119).

Bu verileri değerlendirdiğimizde, petrol ürünleri ve temel metaller dışında ithal ikamesinin en yoğun olduğu sektörlerin daha çok tüketim ve dayanıklı tüketim malı üreten sektörler, yani tüketim malları üretimi yapan kesim II olduğu görülmektedir. Yani ithal ikamesi, dayanıklı/dayanıksız tüketim malları alanında gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak ithalat-çıktı oranlarındaki yıllık değişme hızlarına baktığımızda, petrol ürünleri ve dayanıklı/dayanıksız tüketim malları üreten sektörlerde bu oranın hızla azaldığı, daha doğrusu ithal ikamesinin yılda yüzde 7-10 gibi boyutlara ulaştığı görülür. Buna karşı, kimya ve makine sektörlerinde üretim içinde ithalatın azalma oranı yüzde 1 gibi düşük bir düzeyde kalmıştır. Sanayi üretiminde bu sektörlerin kilit sektör olduğu söylenmişti (Kepenek, 1977b, s. 119).

İkinci aşamada, S. Korum'un üretim sektörlerinde bütün olarak ithal girdi bileşimini incelediği çalışmasına bakalım.

Korum, üretimin bileşiminin değişmesiyle ithal gereğinin de değiştiğini göstermektedir. İİS'nin ilk aşaması olan gıda ve dokuma gibi dayanıksız tüketim mallarının üretildiği aşamada ithalata bağlılık çok belirleyici değildir. Bu aşamada da üretim araçları ithalatının toplam ithalat içinde payı büyüktür, ancak ithalatın bütünü çok yüksek değildir. Dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmesi, ithalat gereğini arttırır. Üretim araçları üretimine doğru bir eğilimin başlaması, ithalata dayalı yapıyı derinleştirir. İthalat içinde üretim araçlarının, yani ara malları ve yatırım mallarının oranının yüksek olması, ithalat gereğinin derinleştiğini gösterir. Dayanıklı tüketim malı ve yatırım mallarının montaj üretimi niteliği taşıması, ithalat içinde ara malların payının giderek yükselmesine yol açar. Finansman güçlüğü ya da başka nedenlerle ithalatta tıkanma, üretim ve yatırım düzeyini etkileyecektir (Korum, 1977, s. 7).

Tablo 3.13
İmalat Sanayinde Üretim Yapısı (Yüzde)

	1963	1968	1973
Tüketim malı üreten sektörler	54.25	43.86	41.99
Üretim aracı üreten sektörler	45.75	46.14	58.01
Ara malı üreten sektörler	31.57	39.28	39.04
Yatırım malı üreten sektörler	14.18	16.86	18.97
Toplam imalat sanayi	100	100	100

Kaynak: Korum, 1977, s.15'teki tablodan oluşturulmuştur.

Sevil Korum'un 1963, 68 ve 73 girdi-çıktı tablolarından hareketle oluşturduğu tabloda, tüketim malları üretiminin toplam imalat sanayi üretimindeki payının giderek düştüğü, buna karşılık üretim araçları üretiminin yükseldiği görülmektedir. 1963-73 arasında tüketim malları üretiminin yapıldığı kesimin payı toplam imalat içinde yüzde 54'ten yüzde 42'ye gerilemiştir. Buna karşılık üretim aracı üretimi yapan sektörün payının yüzde 31.6'dan, yüzde 39'a yükseldiği görülmektedir. Bu rakamlar, tüketim malı üretiminden, üretim aracı üretimine doğru bir yönelim olduğunu ortaya koymaktadır (Tablo 3.13).

Bu değişim, üretimin bileşimindeki ithal girdi oranını da değiştirmektedir, zira üretim araçları üretiminde kullanılan ithal girdi oranının yükseldiği söylenebilir. Bu ilişki şöyle ifade edilebilir : Üretim araçları üretiminde kaydedilen artış oranı, üretim araçları üretimine giren ithal girdi oranınındaki artışın gerisinde kalmıştır.

Tablo 3.14
İthal Girdilerine Doğrudan Bağlılık (Yüzde)

	1968	1973
Tüketim malı üreten sektörler	3.33	2.49
Üretim aracı üreten sektörler	17.29	24.75
Ara malı üreten sektörler	16.58	23.16
Yatırım malı üreten sektörler	18.85	28.09
Toplam imalat sanayi	10.20	14.01

Kaynak: Korum, 1977, s.12'deki tablodan oluşturulmuştur.

Üretim sektörlerinde ithal girdi payında kaydedilen değişimi Tablo 3.14'den izleyebiliriz. Buna göre, ara malı ve yatırım mallarından oluşan üretim araçlarının bileşiminde ithalat payı 1968-73 arasında yüzde 44.65 artmıştır. Ara malı üretiminde ithal girdi payı yüzde 40 yükselmiştir. Yatırım malı üretimi açısından bu artış yüzde 49'a çıkmıştır. Tüketim mallarında ithal payı ise yüzde 25 azalmıştır. Üretim aracı üreten I. kesimde ithal girdi ihtiyacının yüzde 51 olması, kullanılan girdilerin yarısının ithal edildiğini göstermektedir. İthalat sürdürülemezse üretimin kesintiye uğrayacağı şimdi çok daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bu noktada Kepenek'in çalışmasına başvurmak gerekir. Kepenek (1977b, s.93) ithalatı alt sektörlerde incelediği için daha ayrıntılı veriler sunmaktadır. Kepenek'in elde ettiği sonuçlara göre üretim araçları üre-

timi yapılan başlıca sektörlerde ithalat-üretim oranı yüzde 50 dolayındadır. Tablo 3.15'den, ithalat-üretim oranı en yüksek sektörlerin üretim araçları üretimi kapsamında olan makine (yüzde 80), kimya (yüzde 51), petrol ürünleri (yüzde 50) olduğu görülmektedir. Elektrik makineleri üretimi yüzde 47 oranında, temel metaller sektörü de yüzde 25'e ulaşan bir oranda ithalat içerir.

İthalat verileri, ithalatın üretimdeki zorunlu niteliğini ortaya koymaktadır. 1973'de ithalatın yalnızca yüzde 5'inin tüketime gittiği düşünüldüğünde, gerek hammadde olarak 'girdi' niteliğinde, gerekse makine-teçhizat olarak, üretim araçları üretiminde ithalatın büyük önemi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.15
İthalatın üretimle ilişkisi (1973)

Üretim kesimleri	İthalata bağlılık yönünden geriye doğru bağlantı etkisi (yüzde)
Tüketim malları	
Gıda	0.74
İçki ve Tütün	0.92
Dokuma ve giyim	1.36
Deri ürünleri	1.75
Madeni eşya	14.15
Elektrik makineleri	46.51
Üretim Araçları	
Kağıt-Basım	7.78
Orman ürünleri	0.35
Lastik-plastik	4.03
Kimya	57.22
Petrol ürünleri	3.30
Metaldışı	5.03
Metal işleme	25.04
Makine	79.76
Taşıt araçları ve gereçleri	27.34

Kaynak: Kepenek, 1977b, s. 94'teki tablodan oluşturulmuştur.

Y. Kepenek bir başka çalışmasında imalat sanayinde üretimi sürdürmek için ithalat yapmak zorunda kalan sektörlerin imalat sanayi katma değeri içindeki paylarının 1976'da yüzde 51'den fazla olduğuna dikkat çekmiştir. Bu oranın 1950'de yalnızca yüzde 19 civarında olma-

sı, sanayileşmenin 25 yılda artan ithalat gereksinimini[174] sergilemektedir (Kepenek vd, 1981, s. 2).

TÜSİAD 1979 raporuna göre, 1970'ler boyunca ithalatın bileşiminde üretim araçlarının oranı giderek yükselmektedir. Raporda yatırım malları, hammadde ve tüketim malları biçiminde olan sektörel ayrım iki kesimli sisteme dönüştürülmüştür. Ancak yatırım mallarının bileşimi bazı tüketim malları üretimi yapan sektörleri de içermektedir. Buna karşılık, sekörlerdeki genel durumu göstermesi açısından bu veriler anlamlı olabilir. Sonuç olarak 1978'de ithalatın yüzde 97'sini üretim aracı sektörünün oluşturduğu görülmektedir (Tablo 3.16).

Tablo 3.16
İthalatın bileşimindeki değişme (bin dolar)

	1970	1975		1976		1977		1978	
	Yüzde	değer	yüzde	değer	yüzde	Değer	yüzde	değer	yüzde
Yatırım malları	95	4535	95.7	4972	97	5618	96.9	4466	97.1
İnşaat malz.		291	6.2	243	4.7	206	3.6	138	3.0
Makine ve teçh.		1670	35.2	1996	38.9	2.48	35.3	1453	31.6
Hamm.		2574	54.3	2733	53.3	3363	58.0	2876	62.5
Tüketim malları	5.0	203	4.3	156	3.0	178	3.1	133	2.9

Kaynak: TÜSİAD, 1979a, s. 207 ve s.216'daki tablolardan oluşturulmuştur.

Sektörler arası istihdam değişimleri sanayi üretiminin yönelimini ve nitelik değişimlerini göstermektedir. Sanayi üretimi geliştikçe nispeten daha geleneksel üretim tekniklerinin uygulandığı temel tüketim malları üretimi yapan sektörlerin istihdamdaki payları gerilerken, daha karmaşık üretim tekniklerine dayanan üretim aracı üretimi yapan sektörlerde istihdam payının yükseldiği söylenebilir. Tablo 3.17'ye göre 1965'te gıda, tütün, dokuma gibi geleneksel sektörler istihdamın yakla-

174 IV. Kalkınma Planında III. Plan dönemindeki sektörel değişimlerin incelendiği ve yeni planın imalat sanayine dair hedeflerinin açıklandığı bölümlerde alt sektörlerdeki mal bileşimlerindeki ithalat oranlarında yaşanan artış oranları da verilmektedir. Örneğin, greyder ve traktör lastiği ithalatında yüzde 70 (DPT, 1979, s. 530), petrokimya sanayi ürünlerinden poliamid elyafta yüzde 100 (DPT, 1979, s. 551), elektronik sanayinde ortalama yüzde 41.7 (DPT, 1979, s. 627), kamyonda yüzde 53.9 (DPT, 1979, s. 634) artış kaydedilmiştir.

şık yüzde 60'ına sahipken, 1975'te bu üç sektörün toplam istihdamdaki payı yüzde 46'ya gerilemiştir. Bu dönemde mühendislik sanayilerinin payı da görünür biçimde artmıştır. 1965-75 arasında makine sektörünün toplam istihdam içindeki payı 2.5 kat, elektrik makinaları sektörünün 2 kat, taşıt araçları sektörünün 1.5 kat arttığı görülmektedir. Toplam üretim içinde payı artmakta olan kesim I'in, istihdamdaki payının da yükseldiği görülmektedir.

Tablo 3.17
İşgücü dağılımı, yüzde değerler

Kesimler	1965	1970	1975
Tüketim malları			
Gıda ve içki	19.43	17.50	16.36
Tütün işleme	10.70	6.93	5.63
Dokuma ve giyim	29.55	27.10	23.81
Kürk ve deri ürünleri	0.44	0.54	0.78
Madeni eşya	6.58	6.72	5.08
Elektrik makinaları	1.74	1.98	3.79
Üretim Araçları			
Kağıt ve kağıt ürünleri	2.06	2.43	2.33
Basım	1.52	1.95	1.47
Ağaç ürünleri ve mobilya	2.09	2.43	2.47
Kauçuk ürünleri	1.91	1.75	1.64
Kimya	4.96	6.10	5.98
Petrol ve kömür ürünleri	0.58	0.43	0.75
Metaldışı maden ürünleri	6.17	7.34	6.73
Metal işleme	5.10	6.19	9.51
Makina	2.33	4.12	6.13
Taşıt araçları ve gereçleri	4.84	6.58	7.55

Kaynak: DPT, 1977, s. 113'teki tablodan oluşturulmuştur.

Sermayenin yoğunluğunun artmasıyla işçi sayısının değişmesi arasında çelişkili bir ilişki olduğunu hatırlatmak gerekir. Bir yandan sermaye yoğunluğunun artması, iş yeri ölçeğinin büyümesi ve üretim hacminin genişlemesi anlamına gelir ki, bu aynı zamanda işçi sayısını arttırır. Diğer yandan yeni üretim tekniklerinin ve organizasyonlarının kullanılması, özellikle makineleşme ile, sermaye emeği ikame edebilir. TİSSİ raporu bu dönemde, özellikle gıda ve içki, dokuma ve giyim ve metaldışı maden ürünlerinde, sermaye yoğunluğu ile emek-gücü artışın-

da tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu tespit etmektedir (DPT, 1977, s. 133).

Üretim sektörleri üzerinden yapılan analizin sonuçlarına göre ilk olarak üretim sektörleri arasında ileri geri bağlantıların zayıf olduğu görülmektedir. Tüketim malları üretiminde belirli bir aşamaya gelinmesine karşılık, üretim araçları üretimi oldukça zayıf kalmıştır. Sektörler arasındaki bağlantının zayıf olmasının sebebi de üretim araçları üretiminin çok sınırlı olmasıdır. Üretim araçları ithalat yoluyla karşılandığı için, sektörler arası bağlantı ithal girdiler dolayımıyla kurulmaktadır.

Analizin çalışmamız açısından en önemli sonucu, tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine doğru evrilen sanayi üretiminde ithal girdi gereksiniminin artırdığını göstermesidir. Tüketim malları üretiminin sınırlarına ulaşılmasıyla, sermaye daha kârlı olanaklar sunan üretim araçları üretimine yönelmiştir. Ancak, başta da belirtildiği üzere, daha sermaye yoğun ve karmaşık üretim teknikleri gerektiren üretim araçları üretimi, ithal girdi ihtiyacını derinleştirmiştir. Büyüyen ithal girdi gereksinimine karşılık para sermaye kaynaklarının kısıtlı olması, krizin temel sebebi olarak görülebilir.

3.2.7 Sonuçlar

Bu bölümde sanayi üretiminin bileşimini analiz etmek için, Yakup Kepenek'in çalışması ve TİSSİ raporundan yararlanarak on sekiz (TİSSİ raporunda on altı) alt sektörlü tablo elde edilmiştir. Bu alt sektörler, bileşimlerine bakılarak, üretim araçları ve tüketim malları olmak üzere iki kesimli bir üretim yapısına dönüştürülmüştür. Buna göre ;

Üretim aracı üretimi yapan sektörler – kesim I: Kağıt-basım, orman ürünleri, lastik-plastik, kimya, petrol ürünleri, metal dışı, temel metaller, makina, taşıt araçları, madencilik, enerji sektörleridir.

Tüketim malı üretimi yapan sektörler – kesim II: Gıda, içki-tütün, dokuma giyim, deri, madeni eşya, elektrik makinaları, tarımdır.

Kepenek'in çalışması ve TİSSİ raporu'ndan hareketle, sanayi üretimi, iki kesimli bir üretim sistemi olarak, 1968- 1975 arasında analiz edilmiştir. Bu analiz alt sektörlerin bu dönemdeki değişimlerini, tüketim malları ve üretim araçları üretimi yapan sektörlerin toplam üretim içindeki paylarını, bu dönemde sektörlerin paylarındaki değişimi, sektörlerin büyüme hızlarını, sektörler arasındaki ileri-geri bağlantı etkisini ve bu çerçevede ileri geri bağlantı etkisinin hangi sektörlerde güçlü ol-

duğunu, geriye ve ileriye doğru ithalata bağlılık etkisini, ithal ikamesinin derecesini ve sektörlerdeki ithal girdi payını içermektedir. Sevil Korum'un çalışması tüketim malları ve üretim araçları üretimi yapan sektörlerin payındaki değişimler ve ithal girdi oranlarını göstermektedir.

İlk olarak tarımsal üretimin tüketim malları arasında anılmasının önemine değinelim. Tarım tüketim malları arasında ücret mallarının üretitildiği sektör olarak önem taşımaktadır.

TİSSİ raporunun sonuçlarından hareketle 1965-75 arasında üretim sektörlerinin değişimini incelediğimizde, her iki dönemde de tüketim malları üretimi yapan sektörün, yani II kesimin egemen sektör olduğu söylenebilir. Bununla birlikte 1975'e gelindiğinde gıda ve içki gibi temel tüketim malı üretimi yapılan sektörlerde gerileme görülmektedir. Bu sektörlerde sabit fiyatlarla gerileme yüzde 50'yi aşmıştır. Buna karşılık, petol ve kömür ürünleri gibi hammadde üretimi yapılan sektörlerde üretimin payı artmıştır. Kimya, taşıt araçları, kağıt, makine gibi üretim aracı üetiminin yapıldığı sektörlerde artışn yüzde 50 ile yüzde 100 arasında olduğu görülmektedir.

Kepenek'in hazırladığı tablodan ise, 1963-72 arasında bütün olarak imalat sanayinin tüm ekonomi içindeki payının yüzde 30'dan yüzde 39'a yükseldiğini görmekteyiz. İmalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı yüzde 11'e yaklaşmıştır. Veriler en yüksek üretim artışının üretim aracı üretiminin yapıldığıı I. kesimde kaydedildiğini ortaya koymaktadır.

Bu verilerden hareketle sanayi üretiminin asıl olarak tüketim malları üretimine dayandığı söylenebilir. Tüketim malları üretimi bu dönemde bütün üretim içindeki egemen konumunu muhafaza ederken, göreli payında bir azalma göze çarpmaktadır. Buna karşılık üretim araçları üretimi yapan kesimin payı artmıştır.

İmalat sanayinde ileri ve geri bağlantı etkilerine bakarak, sektörel bağlantıların çok güçlü olmadığı söylenebilir. İleri doğru bağlantı etkisi yönünden nispeten güçlü görünen sektörlerin genellikle ara malı üreten alt sektörler olduğu görülmektedir. Yani bütün bu sektörler kesim I kapsamındadır. Gıda, tütün, dokuma gibi tüketim malları sektörlerinin ileriye doğru bağlantısı en düşüktür.

Geriye doğru bağlantı etkilerine gelince, tüketim malları üretiminin yapıldığı kesimle, yani kesim II'ye ait alt sektörülerle, ara malı sek-

törlerin, yani I. kesime ait alt sektörlerin geriye doğru bağlantı etkisinin güçlü olduğu söylenebilir. Petrol ürünleri, elektrik makinaları ve metal dışı gibi alt sektörlerde geriye doğru bağlantı çok zayıftır.

Tarıma dayalı sektörlerde ileri bağlantı etkisi nispeten güçlüyken, geri bağlantı zayıftır. Ancak tarımsal üretimde traktör gibi araçların kullanımı yaygınlaşmaktadır. Tarım, bu süreçte, sanayi mallarının kullanıcısı ve sanayiye girdi sağlayan bir alan haline gelmiştir.

İleri ve geri bağlantı etkilerinden hareketle, her iki bağlantı etkisinin de güçlü olduğu sektörlerin ara malları üreten sektör, yani kesim I'in bir bileşeni olduğunu söyleyebiliriz. Temel metaller, kimya, orman ürünleri ve kağıt sektörlerinin bu açıdan kilit sektör olduğu söylenebilir. Bu durum Türkiye imalat sanayinin tipik bir GKÜ olmadığını gösterir.

Ancak bu sonuçların girdi-çıktı tablolarının yerli-ithal ayrım yapılmadan hazırlanmış olmasından kaynaklanmış olabileceğini belirtmek gerekir. Ara malı üreten sektörlerin ileri ve geri bağlantı etkilerinin en güçlü olduğu sektörler olmasını açıktır ki Türkiye imalat sanayinin bir gelişkinliği olarak görmek çok zordur. Çünkü özellikle kimya gibi sektörlerde ithal girdi oranı çok yüksektir.

İthalatın üretimdeki payını ve önemine bakmak için girdi-çıktı analizini ithalatı da içerecek biçimde yeniden düzenlemek gerekir. Geriye doğru ithalata bağlılık oranı, hangi sektörlerin üretiminde ithal girdilerin önemli olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bu çalışmada asıl olarak geriye doğru ithalata bağlılık ilişkisine bakılmalıdır. İthal girdiyi en yüksek oranda kullanan sektörlerin üretim araçları üretiminin yapıldığı sektörler olduğu görülmektedir. Kepenek'in ithalatı girdi-çıktı analizine dahil ederek ulaştığı sonuçlara göre ithalata bağlılık yönünden lastik ve plastik, kimya, taşıt araçları, elektrik makineleri ve makine sektörleri geriye doğru bağlantı etkisinin güçlü olduğu alt sektörlerdir. İthalatla ilgili yaşanacak güçlükler, ithal girdi oranı en yüksek olan sektörlerdeki üretimi doğrudan etkileyecektir. İthalatta ortaya çıkacak güçlüklerin, öncelikle bu sektörlerde üretimi kısıtlayıcı bir rol oynayacağı söylenebilir.

İthalata bağlılık yönünden geri bağlantının en yüksek olduğu, yani ithal girdiyi en çok kullanan sektörlerin kimya, lastik-plastik, makine sektörleri gibi sanayinin en önemli sektörleri olduğu görülmektedir.

Lastik-plastik, kimya sektörleri ileri ve geri bağlantı etkisinin yüksek olduğu sektörlerdir. İthalatta yaşanacak güçlükler bu sektörlerin üretimini doğrudan etkileyecek; bu sektörlerin üretiminde ortaya çıkacak sınırlamalar, ya da kesintiler, bu ürünleri kullanacak ve/veya bu ürünlerin kullanıma giren ürünlerin ait olduğu sektörlerde üretimi de olumsuz etkileyecektir.

İleride değinileceği gibi örneğin 1970'lerin sonlarında kimya sanayinde üretimin durma noktasına geldiği gözlenmektedir. Kimya sanayindeki yavaşlama, bu sektörün ileri geri bağlantılarının olduğu sektörlerde de üretimi yavaşlatacaktır.

Üretim sürecinde ithal ikamesinin ne derecede gerçekleştiği bir diğer temel soru olarak karşımızda durmaktadır. Pek çok çalışmada ithal ikamesinin asıl olarak tüketim malları üretiminde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Kepenek'in oluşturduğu ithalat-çıktı tablosuna göre petrol ürünleri ve temel metaller dışında ithal ikamesinin en yoğun olduğu sektörlerin daha çok tüketim ve dayanıklı tüketim malı üreten sektörler, yani tüketim malları üretimi yapan II. kesim olduğu görülmektedir. Yani ithal ikamesi, dayanıklı/dayanıksız tüketim malları alanında gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar genel kabulleri desteklemektedir.

Sonuç olarak ithalat-çıktı oranlarındaki yıllık değişme hızlarına baktığımızda, petrol ürünleri ve dayanıklı/dayanıksız tüketim malları üreten sektörlerde bu oranın hızla azaldığı görülür. Buna karşı, kimya ve makine sektörlerinde üretim içinde ithalatın azalma oranı yüzde 1 gibi düşük bir düzeyde kalmıştır. Yani üretim araçları üretiminde ithal ikamesinin hemen hemen hiç gerçekleşmediği söylenebilir.

Sevil Korum'un çalışmasına göre, toplam imalat sanayi içinde tüketim mallarının üretimi gerilerken, üretim araçları üretimi artmaktadır. 1963-73 arasında tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörün payı toplam imalat içinde yüzde 54'ten yüzde 42'ye gerilemiştir. Buna karşılık üretim aracı üretimi yapan sektörün payının yüzde 31.6'dan, yüzde 39'a yükseldiği görülmektedir. Bu rakamlar, tüketim malı üretiminden, üretim aracı üretimine doğru bir yönelim olduğunu ortaya koymaktadır.

Ara malı ve yatırım mallarından oluşan üretim araçlarının bileşiminde ithalat payı 1968-73 arasında yüzde 44.65 artmıştır. Ara malı üretiminde ithal girdi payı yüzde 40 yükselmiştir. Yatırım malı üretimi açısından bu artış yüzde 49'a çıkmıştır. Tüketim mallarında ithal payı ise

yüzde 25 azalmıştır. Üretim aracı üreten I. kesimde ithal girdi ihtiyacının yüzde 51 olması, kullanılan girdilerin yarısının ithal edildiğini göstermektedir. Üretim araçları üretiminde kaydedilen artış oranı, üretim araçları üretimine giren ithal girdi oranındaki artışın gerisinde kalmıştır. Buna göre üretim araçları üretiminde, artan miktarda ithal girdi kullanıldığı yorumu yapılabilir.

Kepenek'in elde ettiği sonuçlara göre de üretim araçları üretimi yapılan başlıca sektörlerde ithalat-üretim oranı yüzde 50 dolayındadır. İthalat-üretim oranı en yüksek sektörlerin üretim araçları üretimi kapsamında olan makine, kimya, petrol ürünleri olduğu görülmektedir.

Bu verilerin ışığında ithalat sürdürülemezse üretimin kesintiye uğrayacağı şimdi çok daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bu analizden elde ettiğimiz temel sonuçları sıralarsak 1968-75 (72) arasında şöyle bir üretim yapısı elde ederiz:

- Sanayi üretimi asıl olarak tüketim malları üretimine dayanmaktadır; bu dönemde tüketim malları üretiminin göreli payı azalmakla birlikte, tüketim malları üretiminin yapıldığı kesim egemen sektördür.
- Tarımsal üretim tüketim malları kesiminde, ücret mallarının üreticisidir.
- Toplam imalat sanayi içinde tüketim mallarının üretimi gerilerken, üretim araçları üretimi artmaktadır.
- İmalat sanayinin tüm ekonomi içindeki payı yüzde 30'dan yüzde 39'a yükselmiştir. İmalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı yüzde 11'e yaklaşmış; en yüksek üretim artışı, üretim aracı üretiminin yapıldığı sektör olan kesim I'de kaydedilmiştir.
- İleri doğru bağlantı etkisi yönünden nispeten güçlü görünen sektörler ara malı üreten alt sektörlerdir. Geriye doğru bağlantı yönünden en güçlü görünen sektörler ise tüketim malları üretiminin yapıldığı sektörle, yani kesim II'ye ait alt sektörlerle, ara malı sektörleri, yani kesim I'e ait alt sektörlerdir.
- İleri ve geri bağlantı etkisinin her ikisinin de güçlü olduğu sektör, ara malları üreten sektördür, yani kesim I'in bir bileşenidir.
- Tarımsal üretimle sanayi üretimi arasındaki karşılıklı bağlantı etkisi gelişmektedir.

- İthal girdiyi en yüksek oranda kullanan sektörler üretim araçları üretiminin yapıldığı sektörlerdir.
- İthal ikamesinin en yoğun olduğu sektörler tüketim ve dayanıklı tüketim malı üreten sektörlerdir, yani tüketim malları üretimi yapan II. kesimdir.
- Üretim araçları üretiminde ithal girdi payı artarken, tüketim malları üretiminde gerilemiştir.
- Üretim araçları üretimi yapılan başlıca sektörlerde ithalat-üretim oranı yüzde 50 seviyelerine ulaşmıştır.

3.3 Sanayi Üretimi ve Kriz

Önceki bölümde yapılan analizin sonuçları, çalışmanın ikinci bölümünde geç kapitalistleşen ülke özgüllüklerine dair oluşturduğumuz –ve yer yer diğer bölümlerde de tekrarladığımız- sanayi üretiminin genel niteliklerini yansıtmaktadır. Kapitalist dünyaya geç eklemlenen bir ülke olarak Türkiye'de sermaye birikimi, içe yönelik birikim sürecine dayanmaktadır. İçe yönelik birikim, karmaşık üretim teknikleri gerektirmeyen, iç pazarı nispeten hazır olan, hammadde ihtiyacının ülke koşullarından karşılandığı -dayanıksız- tüketim malları üretimiyle başlamıştır. Sanayi üretiminin bileşimine bakıldığında, tüketim malları üretimine dayanan bir üretim yapısı göze çarpmaktadır. Üretim araçları üretiminin zayıf kaldığı görülmektedir. Üretim araçları ithalatla karşılanmaktadır.

Zamanla, tüketim malları üretiminde ithal ikamesi gerçekleşirken, üretim araçlarında ikameden söz etmek zordur. Bu nedenle üretim araçları, ithalat yoluyla karşılanmaya devam etmektedir. Bu da ithalatı yeniden üretim sürecinin önemli bir bileşeni haline getirmiştir.

Sanayi üretiminin gelişiminde tüketim malları üretiminin bütün üretim içineki payı gerilerken, üretim araçları üretiminin payının arttığı gözlenmektedir. Dayanıksız tüketim malları üretiminde kaydedilen gelişmelerin ardından, nispeten daha gelişmiş teknoloji ve sermaye yoğun teknikleri gerektiren dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmiştir. Bu değişilik ithalatın önemini azaltmamış, üretim araçlarının ithal yoluyla karşılanmasına devam edilmiştir. Hatta üretim araçları üretimine doğru yaşanan kaymanın, ithal girdi ihtiyacını daha da arttırdığı görülmektedir.

Peki sanayi üretimindeki bu değişimi nasıl açıklamak gerekir? Tü-

ketim malları üretiminden üretim araçları üretimine doğru yaşanan değişim, iç pazarın tüketim mallarına doymasının bir sonucu mudur? Eğer böyleyse sermaye birikiminin yönelimlerini tüketimin belirlediğini kabul etmek durumunda kalırız.

1970'lerin ilk yarısından itibaren mevcut üretim koşullarının sınırlarına ulaşıldığının sinyalleri alınmaya başlanmıştır. İlk olarak ölçek küçüklüğünün, daha ileri ve karmaşık üretimlere geçmek isteyen belirli donanıma ulaşan sermayeler açısından bir engele dönüşmüş durumda olduğu görülmektedir.

Diğer yandan realizasyon sorununun da başgösterdiği söylenebilir. Ancak realizasyonun kendisini bu dönüşümün temel itkisi olarak nitelemek doğru değildir. Krizin kuramsal olarak incelendiği ilk bölümde, sermayenin dolaşım sürecinde realizasyon sorunu nedeniyle belirli bir kısıtlama içerdiği, bu kısıtın sermayenin üretimi bütün sınırların ötesine taşıması eğilimiyle çeliştiğine değinilmişti. 1970'lerin ikinci yarısında toplumun bir kısmının üretimi yapılan dayanıklı tüketim mallarına doyduğu söylenebilirse de, bu mallar henüz toplumun bütününe yayılmış değildir. Elbette ki realizasyon sorunu yaşanmamıştır demek doğru değildir. Ancak eksik-tüketimci tezlerde savunulduğu biçimde, kitlelerin tüketiminin kapitalist üretimin temel itici gücü olarak görülemeyeceği belirtilmelidir.

> 1970'lerin sonunda içe dönük sermaye birikim koşullarında özellikle ülke içi tüketim ve az sayıda ara mal üretiminde uzmanlaşan üretken sermayeler, iç pazarda realizasyon sorunuyla karşılaşmışlardır. Ülke pazar koşullarının tüketildiği aşamada, sermaye birikiminin devamlılığı için realizasyon sürecinin –en azından bu sektörler için- uluslararasılaşması kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir. Bu gereklilik ticari liberalizasyonun temel belirleyenlerinden biri olmuştur (Ercan, 2004a, s. 12).

Bu dönüşümün tüketim malları üretiminde kârlı koşulları sonuna kadar kullanan ve birikimin sınırlarına ulaşan sermayelerin daha kârlı üretim alanlarına geçmek ihtiyacından kaynakladığı söylenebilir. Fuat Ercan, yukarıdaki alıntının devamında üretken sermaye sahiplerinin daha fazla artık-değer üretmek için ara ve sanayi malı üretimine yönelmenin zorunluluğunu görmüş olmalarına dikkat çekmektedir. Üretim araçları üretimi, çok daha sermaye-yoğun üretim teknikleri ve yeni teknolojileri gerektirmesi nedeniyle, daha yüksek bir emek üretkenliğine da-

yanır ve sermaye için daha kârlı olanaklar sunar. Emek üretkenliğinin yüksek olması daha fazla artık-değer üretimine olanak sağlar.

Koç Holding'in yayınında yer alan şu sözler üretim araçları üretiminin önemine dikkat çekmesi açısından ilgiye değerdir: "... Bir ülkede kumaşın makine ile dokunması bir sanayileşme demek değildir. Gerçekte o ülke kumaş dokuduğu makineleri yapmak imkanına kavuştuğu nispette sanayileşiyor demektir. Batı'da endüstri devrimi diye tamamlanan olaylar, üretim aracı yapımında keydedilen ilerlemeler ile başlamıştır" (Şenol, 1967, s.24). Aynı yerde, Türkiye'nin ekonomik politikasında tüketim malları ile üretim araçları arasında yapı farklarının henüz bir ayrıma tabi tutulmadığı, yatırım malları üretiminin gelişebilmesi için ekonominin olgunlaşma çabası içinde olması ve yatırım hacminin belli bir seviyenin üstüne çıkması gerektiği ile yatırım malları sanayinin kurulmasının maddi ve gayri maddi sermaye bakımından çok güçlü kaynaklara dayanmayı gerektirdiği belirtilmektedir.

Bı bölümün başlarında aktardığımız Vehbi Koç'un sözleri, sanayi üretiminin basitten daha karmaşığa doğru ilerleyen bir gelişme aşamasını izlediğine dikkat çekiyordu. Koç bir ülkenin sanayileşmesini bir çocuğun yetiştirilmesine benzetmekte ve sanayileşmek için belirli kademelerden geçmek zorunlu olduğuna işaret etmekteydi. Bu nedenle sanayi üretiminin dayanıksız tüketim mallarının üretiminden başlaması ve sonra dayanıklı tüketim malları üretimine geçilmesi, ardından üretim araçları üretimine evrilmeye başlaması, sanayi üretiminin gelişiminin sonucudur. Bu değişimler, Marx'ın kapitalist üretimin kendini sui generis bir üretim tarzı olarak inşa ettiği ve modern sanayi üretimini ortaya çıkardığı; emeğin üretici güçlerini geliştirmesinin yanında, üretim miktarını yükselttiği ve üretim dallarıyla alt-dallarını çeşitlendirdiği ve sayılarının artmasına neden olduğu sözleriyle uyumludur. Sanayi üretiminin bu gelişiminde üretim için üretim, kendi başına üretimin amacı haline gelmiştir (Marx, 1999b, s. 101-103).

Üretken sermaye üretim araçları üretimine geçmenin zorunluluğunu farketmiş ve üretim araçları üretimine doğru bir dönüşüm yaşamış olmakla birlikte, üretim araçları üretimi, -daha kârlı olanaklar sağlayan-daha karmaşık üretim süreçlerine dayanmakta ve daha büyük sermaye donanımını gerektirmektedir. Daha fazla üretim aracı üretmek daha donanımlı sermayeye sahip olmayı gerektirdiği gibi, daha nitelikli girdiye

de ihtiyaç duymaktadır. Yukarıda gösterildiği gibi üretim aracı üretiminde ithal girdi payı hayli yüksektir -kimi sektörlerde yüzde 80'i bulmaktadır-. Bütün bu gereksinimler daha fazla sermaye ve daha fazla yabancı parayı -dövizi- gerekli kılmıştır.

> Türkiye'de sermaye birikiminin 1980'lerde karşılaştığı temel problem, ulaşılan birikim düzeyi yeni bir aşamayı zorunlu kılarken, bu yeni aşamaya geçecek sermaye donanımının yetersiz olmasıdır. Sorun geçen süre içinde sermaye birikiminin olmaması değil, kısa sürede gerçekleşen birikimin bir diğer aşama [olan] daha yoğun katma-değer ya da artı-değer yaratacak sermaye yoğun alanlara geçmesi için yetersiz kalmasıdır. (...) Bu anlamda ihracat yönelimli gelişme, yetersiz birikim, ama özellikle de emeğin birim zamanda yaratacağı emeğin uluslararası düzeyden düşük olması ile ilintilidir. Sermayenin verimliliğini arttırması için daha fazla sermayeye ve daha fazla sermaye gereksinimi için üretim sürecinde kontrol ettiği emeğe yönelik stratejileri değiştirmiştir. Oysa emeğin verimliliğini arttıracak sermaye yatırımları için daha sermaye yoğun yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Ercan, 2004b, s. 20).

Koç Holding 1978 faaliyet raporunda içe yönelik kalkınmanın terkedilerek, ekonominin dışa açılması gerektiğine değinilmiştir. Raporda devletin üretim ve pazarlama faaliyetlerini üstlenmemesi gerektiği, görevinin altyapı tesislerini kurmak, piyasa kurallarının işlemesini kolaylaştırmak olduğu belirtilmiştir. Döviz darboğazından kurtulmak için kısa vadede sanayinin tam kapasite çalışması, uzun vadede ihracat arttırıcı sanayi yapısının kurulması gerekmektedir (Bizden Haberler, 1979a).

TÜSİAD'ın 1978'in başlarında Türkiye ekonomisi üzerine değerlendirmeleri bu taleplerin bütününü içermektedir. Değerlendirmede ilk olarak 1960'ların altyapısının 1978'lerin sanayiini kaldıramaz hale geldiği, özellikle enerji, haberleşme ve ulaşım sistemleri ile kuruluş yeri sorunlarının büyük ve ciddi projelerin geliştirilmesini güçleştirdiği söylenmektedir (TÜSİAD, 1978a, s. 1). Bir diğer husus finans kurumlarının düzenlenmesine yöneliktir. Değerlendirmede, mali aracı kuruluşların büyük projelerin finansmanına katkıda bulunacak nicelik ve nitelikte faaliyet göstermediğinden şikayet edilmektedir (TÜSİAD, 1978a, s. 2). 1978 yılı başındaki en temel sorunun döviz sorunu olduğu, ancak bunun borçların fazlalığından değil, kısa vadeli borçlardan kaynaklandığı belirtilmektedir.

TÜSİAD'ın 1979'un başlarında hükümetin hazırladığı yeni vergi yasası tasarısına itirazının, büyük sanayi sermayesinin ölçek büyütme ve dışa yönelik üretime geçme beklentilerinin bir uzantısı olduğu söylenebilir. Derneğe göre tasarı, holding biçiminde örgütlenmiş, büyük yatırımlara girişebilecek sermaye ve finans kurumlarının yükünü çok fazla arttırmaktadır. "Vergi yasaları ekonomik güçlerin dağılmasını, parçalanmasını önlemeli, birleşmeyi kurumlaşmayı teşvik etmelidir. Gelişen ekonomilerde dünya fiyatları ve teknolojisiyle rekabet edebilir üretimi ekonomik büyüklükteki kuruluşlar gerçekleştirebilir" (TÜSİAD, 1979b, s. 18).

Yasalar ve yasaların çıkarılma süreci, sınıf içi mücadelenin cisimleşmiş bir görüntüsünü sunmaktadır.[175] Bu beklentilerin burjuvazinin bütün kesimlerinin beklentisi olduğu söylenemez. Belirli büyüklüğe ulaşan sermayeler açısından uluslararasılaşmak bir ihtiyaç haline gelmiştir ve bu sermaye grupları, uluslararasılaşmak için gerek duydukları sermaye donanımına yönelik düzenlemeleri talep etmektedir. Bu talepler sermaye birleşmelerinin, holding biçiminde örgütlenmelerin kolaylaştırılması ve para sermaye donanınımın güçlendirilmesi talepleridir.

Sanayi burjuvazisinin hakimiyetini güçlendirmesi karşısında, burjuvazinin diğer kesimleri de şikayetlerini zaman zaman dile getirmişlerdir. Ticaret burjuvazisinin sözcülerinin, kendilerine bırakılan alanı gittikçe daraltan sanayi sermayesine tepkileri büyümektedir. Ali Gevgilili (1987, s. 670) fiyat artışları konusunda daha esnek ve geniş bir ithalat öneren ticaret burjuvazisinin çözüm önerilerinin sanayi burjuvazisinin önerilerinden ayrıldığına dikkat çekmektedir. Ticaret Odaları'nın

175 Holdingleşme sürecinde büyük sermayenin yasa değişiklikleri için gösterdiği çaba, 1970'lerin sonlarında hükümetin vergi yasasında değişikliği öngören tasarıyı gündeme getirmesiyle tekrarlanmıştır. Tasarı holdingleşen büyük sermaye tarafından açıkça eleştirilmiştir. TÜSİAD hükümetin vergi tasarısını eleştirirken, ilk olarak gelirden tasarruf-yatırıma ayrılan payın daha az vergilendirilmesi, ya da hiç vergilendirilmemesi gerektiğini, çünkü yatırımlar ve üretimin artmasının koşulunun böylece sağlanacağını ileri sürmüştür. Derneğin eleştirisi, sermayenin holding biçiminde örgütlü olduğu yapılara bu tasarı çerçevesinde getirilen yeni düzenlemelere yöneliktir. Eski hükümlere göre, başka bir şirketin sermayesinin asgari yüzde 10'una sahip olan bir kurumun bu iştiraklerden sağladığı kazançlar vergiden muaf tutulmaktadır. Ancak yeni tasarıya göre bu kazançlar vergi kapsamına alınmaktadır. Vergiden muaf olmak için gerekli asgari iştirak oranı yüzde 20'ye çıkarılmıştır.

eleştirileri 1970'lerin ortalarında şiddetlenmiştir. Oda hükümete, para darlığı, kredi sıkıntısı ve üretimin bazı tekellerce kısıtlanması gibi bir dizi eleştiri yöneltmektedir. Para sermaye kaynaklarının sanayi sermayesine yönlendirilmesi, ticaret sermayesinin şikayetlerinin temel nedenini oluşturmaktadır. Sanayi üretim birimlerinin yanında dağıtım ve satış örgütlenmelerini de oluşturmaya başlayan büyük sanayi kurumları, eskiden egemen olan ticaret burjuvazisine giden fonları bu şekilde de daraltmaktadır (Gevgilili, 1987, s. 672-73).

Buraya kadar anlatılanlar sanayi üretiminde yaşanan değişiminin ithal girdi ihtiyacını yükseltmesinin krizin temel nedeni olduğunu göstermeye yöneliktir. Sermaye kesimleri arasında daha donanımlı olanlar için bu süreçte uluslararasılaşmak temel bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu sermaye kesimlerinin bu süreçte beklentileri, uluslararasılaşmak için gerekli koşulların oluşturulması ve özellikle sermaye donanımını arttırmaya yönelik düzenlemelerin yapılmasıdır. Ancak büyük sanayi sermayesinin bu talep ve beklentileri, sermayenin diğer kesimlerinin direnciyle karşılaşmıştır.

Dolayısıyla kriz sürecinin incelenmesinin sınıfsal bir bakışı gerektirdiği görülmektedir. Hem burjuvazinin kendi içindeki, hem de sanayi burjuvazisi ile işçi sınıfı arasındaki mücadele krizin önemli bir bileşenidir. Sonraki bölümlerde sınıf mücadelesi açısından krizin önemi ve işlevine değinilecektir.

Sonuç olarak 1979'un ortalarına gelindiğinde belli üretim dallarında üretimin sürdüğü görülmektedir. Ancak, üretim araçları üretiminin yapıldığı I. kesimde, yani sermaye malı ve ara malı üreten sektörlerde üretim neredeyse tamamen durmuştur. Özellikle dış girdiye bağlı üretim sektörlerinde üretim ancak kesintili olarak sürdürülebilmektedir. Örneğin ilaç sanayi, kimya girdisi kullanan sanayiler, ampul sanayi gibi sektörlerde üretim güçlükle devam etmektedir (TÜSİAD, 1979c, s. 18).

3.4 Para Sermaye

Geç kapitalistleşen ülkeler açısından para sermaye, yeniden-üretim sürecinin en temel bileşenlerinden biridir ancak para sermaye kaynakları oldukça kısıtlıdır. Bu ülkelerde para sermaye ihtiyacı, döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı olarak da belirmektedir.

Sermaye ve döviz biçiminde para sermaye Türkiye'de sermaye bi-

rikiminin en temel ihtiyaçlarını oluşturmaktadır. 1970'lerin ortalarından itibaren yeniden-üretim sürecinin başlayabilmesi için gerekli olan üretim araçlarının bulunmaması ve bu üretim araçlarını satın almak için gerekli olan para sermaye kaynaklarının gittikçe yetersiz hale gelmesi, bunalımın önemli sebepleri arasındadır.

Para sermayeyle ilgili olarak beliren bir diğer ihtiyaç ise, ülke içinde birikimin sınırlarına ulaşan büyük sermayenin, uluslararası birikim süreçlerine eklemlenmek ihtiyacında açığa çıkmaktadır. Bu yeni eklemlenme sermayenin çok daha donanımlı olmasını gerektirmektedir. Bu donanımı sağlamanın yolu ise, uluslararası para piyasalarıyla daha yoğun ilişkilerin kurulmasıyla olanaklıdır.

3.4.1 Para Sermaye İhtiyacı

Türkiye'de üretken yatırımların hızlandığı ve planlı hale getirildiği dönem boyunca burjuvazinin başlıca talepleri arasında para-sermaye kaynaklarının yaratılması ve finansal kurumların oluşturulması gelmektedir. Vehbi Koç (1964, s.1), para sermaye ihtiyacını şu sözlerle dile getirmiştir:

> Türkiye gibi gelişmemiş memleketlerde, ileri memleketlere kıyasen sermaye kıtlığı vardır. Bu gerekli işler sermaye olmadan yapılamaz, yapılamadıkça da kalkınma, istenen şekil ve hızda olamaz. Milli gelirimiz düşük olduğundan tasarruflarmız da düşüktür, ayrıca sermaye piyasasını geliştirmediğimizden, ne mevcut tasarruflar gereğince yatırıma kayabilmekte, ne de tasarrufun artması için teşvik sağlanabilmektedir (...) Sermaye piyasasının hareketi, o memleketin politik ve ekonomik gidişini gösteren ayna olarak kabul edilmektedir. Sermaye piyasasının kurulması ve gelişmesi için dört şart gereklidir : a) sermayeyi sağlayacak kaynaklar, b) sermaye talep eden kuruluşlar, c) gerekli düzen ve kanunlar ... Yapılacak işlerin bugün piyasada çalışan iş adamlarının sermayeleri ile Bankalardan temin edecekleri kredilerle başarılmasına imkan yoktur. Hisse senetlerinin halk tarafından alınmasiyle büyük şirketlerin kurulabileceğine ... inanıyorum.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında kredi kurumlarının ve kredi mekanizmasının iktisadi hayatın önemli bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Planda belirlenen hedefler arasında yeni yatırım bankalarının kurulması gerektiği yer alırken, kredi kurumlarına dair düzenlemeler de öngörülmüştür.[176]

---

176 "Plan çerçevesi içinde kredi müesseseleri ve kredi mekanizmasının geliştirilmesi-

TOBB'un Kalkınma Planı üzerine hazırladığı raporda, planın en zayıf kesimlerinden birinin kredi bölümü olduğu belirtilmektedir. Raporda, kalkınma planında sermaye piyasasının problemlerine değinilmesi, kısa ve uzun vadeli yatırım kredileri ihtiyacının üzerinde durulması ve Bankalar Konsorsiyumunun kurulmasına yönelik tavsiyeler çok olumlu bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin yanında, Yatırım Bankalarının esaslarının belirlenmesi ve bankaları besleyecek fonların kaynaklarının da tayin edilmesi, sermaye piyasasının oluşturulması talep edilmektedir (TOBB, 1962, s. 17).

Burjuvazi açısından kredi sorunu ve sermaye piyasasının oluşturulması temel gündem maddeleri halini almıştır. Ekonomide finasman gereği ve sermaye piyasasının sounlarının tartışıldığı bir seminerde, 'özel kesimin' sermaye piyasasından beklentilerinin başında, yatırım yapmak isteyenlerin en ucuz ve en uygun koşullarda finansal kaynak bulabilme talebi ile, birikimi olanların bunu en iyi biçimde değerlendirebilme talebinin geldiği dile getirilmiştir (Atasavun, 1979, s. 3). TOBB da, daha erken bir dönemde sermaye piyasası üzerine rapor hazırlamıştır. Raporda, biriken fonların kullanımı hakkındaki kararların politik ve idari kararlar olmaktan çıkarılarak bir sisteme kavuşturulması gerektiği belirtilmektedir.[177] Sistemden kastedilen sermaye ve kredi piyasasıdır (TOBB, 1964b, s. 8).

Para sermaye kaynaklarının yaratılmasında devlet, kalkınma ve yatırım bankaları aracılığıyla önemli roller üstlenmiştir. Planda yer aldığı gibi devletin temel desteği, sermaye yatırımlarının arttırılabilmesi ve mevcut yatırımların genişletilmesi için ucuz kredi sağlanması biçiminde açığa çıkmaktadır. Döviz biçiminde para sermayeye yönelik ihtiyaçları karşılamak üzere, bu dönemde ya döviz kuru sabit tutulmuş ya da

---

ne önem verilecektir. Kredi müessese ve mekanizması, tasarufları teşvik edecek şekilde donatılacaktır. Para ve sermaye piyasası ihtiyaçlarını tatminkar bir şekilde karşılayacak gerekli organizasyonların kurulması sağlanacaktır" (DPT, 1963, s. 113).

177 Raporda sermaye piyasasının gelişmesi için bazı hukuki tedbirlere ve düzenlemelere ihtiyaç duyulduğuna yer verilmiştir: Fiyat istikrarı sağlanmalıdır, kredi sistemi ve faiz yapısı rasyonelleştirilmelidir -kısa vadeli faiz hadleri indirilmeli, faiz narhları kaldırılmalı, Merkez Bankası bankacılık sistemini ve para piyasasını idare eden bir yapıya dönüştürülmelidir-, Hayat Sigortacılığı ve Emekli Sandıkları teşvik edilmelidir, sermaye şirketleri teşvik edilmelidir, uzun vadeli kredi ve yatırım müesseseleri kurulmalıdır (TOBB, 1964b, s. 32-33).

TL aşırı değerlenmiştir.

Para sermaye ihtiyacını karşılamak üzere yeni bankalar kurulmuştur.[178] Bununla birlikte yatırımların kredi yoluyla finansmanında başlıca iki banka, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) ile Sınai Yatırım ve Kredi Bankası (SYKB) gelmektedir. Yatırımlar için krediler büyük oranda TSKB tarafından sağlanmaktadır.[179] Bankanın amacı, özel teşebbüsün uzun vadeli sanayi kredisi gereksinimini karşılamak, sanayi alanında girişimcilere teknik ve idari yardımda bulunmak, yatırım malları ithalatı için döviz biçiminde para sermaye sağlamak biçiminde tarif edilmiştir. TSKB 1962 yılından itibaren Dünya Bankası'ndan kredi almış ve bu kredileri ülke içinde tahsis etmiştir. Banka 1960 yılı sonunda özel sınai girişimlerine hisse senetlerini satın almak suretiyle katılmak veya yeni kurulmakta olan özel girişimlerin sermayesine ortak olmak için Marshall Planı fonlarından belirli bir tutarın ayrılmasını sağlamıştır[180] (TSKB, 1995, s. 97-100). TSKB'nin aracılığıyla özel kesime akta-

178 1960'da Turizm Bankası, 1963'de Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, 1964'de Devlet Yatırım Bankası, 1975'de Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası gibi. 1968 yılına gelindiğinde, Türkiye'de 48 bankanın faaliyette olduğu görülmektedir. Bunların beşi yabancı, beşi yerel banka, on ikisi özel kanunla kurulmuş yerel banka, dördü yatırım bankası, yirmi ikisi özel ticari bankadır. 1968 yılında 42 milyar liraya ulaşan kredilerin yüzde 50'si ticari kredilere aittir (İTO Mecmuası, 1969b, s. 19). 1980'de ise Merkez bankası ile birlikte 44 banka faaliyettedir, bu bankaların 5769 şubesi mevcuttur. Yabancı kaynaklı dört banka bulunmaktadır; bununla birlikte bankacılık faaliyetleri yapmamak şartıyla City Bank, Deutsche Bank AG, Dresner bank AG gibi bankalar temsilcilik açmıştır (Sadıklar, 1981, s. 15-17).

179 TSKB, Dünya Bankası Heyetinin 1949'da Türkiye'yi incelemesinin ardından özel girişimcilerin sanayi alanındaki çabalarına yardımcı olacak, uzun vadeli kredi ihtiyaçlarını karşılayacak, aracılık ve yönlendiricilik yapacak bir kurumu gerekli görmüştür. Temasların ardından TSKB 1950 yılında, sermayesinin yüzde 78'i özel bankalarca, yüzde 16'sı Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsaları'nca, yüzde 6'sı özel sanayi kuruluşu ve kişilerince karşılanarak kurulmuştur (TSKB, 1995, s .20-21). T. Kayanç TSKB'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası, soğuk savaş koşullarında, kapitalizmin devamlılığını sağlamak üzere dış yardım politikasının araçlarından biri olan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın (IBRD) Türkiye uzantısı olarak kurulduğuna dikkat çekmektedir (Kayanç, 1977, s. 8).

180 TSKB 1951'de Marshall Planından özel kesime aktarılacak yatırımlarda aracı olur. Bunu Amerikan Ekonomik Yardımının, Kalkınma İkraz Fonunun, Uluslararası Kalkınma Birliğinin (IDA), Uluslararası Finans Kurumunun (IFC), Avrupa Yatırım Bankasının vb. sağladığı kaynakların özel kesime aktarılması izler (Kayanç, 1977, s. 8; Tören, 2006, s. 100). 1970-80 arasında TSKB, Dünya Bankası kredi-

rılan yabancı sermayenin yüzde 58'den fazlasının dokuma, cam ve gıda sektörlerine yönelik olduğu görülmektedir (Kayanç, 1977, s. 9). Bankanın 1979 yılı sonu itibariyle verdiği krediler toplamı 21.3 milyar lirayı bulmuştur (Sadıklar, 1981, s. 71).

SYKB ise döner (working) sermaye ve yatırım kredilerini dağıtmaktadır (TÜSİAD, 1976, s.88). Banka 1963 yılında, T. İş Bankası, Osmanlı Bankası, Akbank, Garanti Bankası, Vakıflar Bankası gibi büyük ticari bankaların ortaklığıyla kurulmuştur. Bankanın kurulma amacı, özel sanayi işletmelerine orta vadeli işletme ve yatırım kredileri sağlamaktır. 1979 yılı sonu itibariyle bankanın verdiği krediler toplamı 2.5 milyar TL'ye ulaşmıştır (Sadıklar, 1981, s. 72).

İkinci Beş Yıllık Planda sermaye kesiminin talepleri yankı bulmuş ve planda, banka sisteminin halkın tasarruflarını toplamada yetersiz kalması ve tasarrufların dağıtımında başka kurumların geliştirilememesi gibi sorunlara yer verilmiştir. Bu bağlamda en büyük ihtiyacın kurumsallaşmış kredi sistemi olduğu görülmektedir. Planda dikkat çekilen bir diğer sorun, Merkez Bankası'nın kaynaklarını kredi ihtiyacı duyulan sektörlere yöneltmek için etkin bir politika izlenememiş olmasıdır. Kredilerin dağıtımında mevcut politikalar yetersiz kalmış ve tamamen banka iradelerine ve serbest piyasanın şartlarına bırakılmıştır. Bankaların ihtisaslaşmaları da sınırlı kalmış, uzun ve orta vadeli kredi talebi, kısa vadeli kredilerle karşılanabilmiştir. Faiz oranlarının farklılaştırılması, kredilerin dağıtımında etkin bir araç olarak kullanılamamıştır (DPT, 1968, s.39). Planda bu sorunlara çözüm getirmek üzere şu ilkeler benimsenmiştir: kredi hacmi ihtiyaca göre arttırılacak ve kredi kaynakları geliştirilecektir, krediler planda özellikle geliştirilmesi gerekli görülen sektörlere kaydırılacak ve buna göre faiz ve vadeler farklılaştırılacaktır, kredilerin en etkin dağıtımının sağlanması için kurumsallaşmış kredi sistemine geçilecektir. Planda bankaların kaynaklarının artırılması, banka sisteminin orta ve uzun vadeli kredi ihtiyacını karşılamak üzere yeniden yapılandırılması, yatırımların finansmanında selektif kredi politikasından geniş ölçüde yararlanılması öngörülmüştür (DPT, 1968, s. 114-117).

Banka kredilerinin 1970'ler boyunca gelişimi incelendiğinde (Tablo 3.18), kredi miktarında sürekli bir artış göze çarpmaktadır. 1970'lerin başında yılda yüzde 11 civarında olan kredi artışı, 1975'te

yüzde 45'e yükselmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında ekonomide yaşanan durgunluğa bağlı olarak, kredi artışında da yavaşlama kaydedilmiştir.

Tablo 3.18
Banka Kredileri

	Toplam Krediler (milyon TL)	Artış (yüzde)
1970	37.00	11.5
1971	42.83	15.8
1972	56.00	30.7
1973	75.07	34.1
1974	95.75	27.5
1975	138.95	45.1
1976	183.76	32.2
1977	231.47	25.9
1978*	277.08	19.7

Kaynak: TÜSİAD, 1979b, s.47'den türetilmiştir.
* 1 Aralık 1978 tarihi itibariyle

Sanayi sermayesinin büyüyen para sermaye ihtiyacı, holding oluşumlarını zorunlu hale getirmiştir. Sanayi sermayesinin, mali sermaye (bankacılık) ve ticari sermaye ile bir araya gelerek, holding şirketleri biçiminde yeniden örgütlenmesinin en önemli nedeni, oto finansman kapasitesinin, sanayi üretiminin hızla büyüyen para sermaye talebini karşılamaya yetmemesidir[181] (Tekeli vd, 1981, s. 10).

1970'ler boyunca para sermaye yetersizliğinin yol açtığı sorunlar aciliyetini sürdürmüştür. DPT'nin teşvik belgesi almış 1320 adet projeyle yaptığı araştırmaya göre, yatırım projelerinin karşılaştığı darbo-

---

lerini artan oranda kullandığı gibi, Dünya Bankası'nın bir kuruluşu olan IFC'nin önderliğinde dünya mali piyasalarından sağlanan sendikasyon kredilerinden de yararlanmıştır (TSKB, 1995, s. 143).

181 Örneğin Koç Holding'den H. Alisbah (1964, s. 2), holdingin kurulma amaçlarını şöyle sıralamaktadır: küçük tasarrufların ve sermayenin birleşmesini teşvik ve temin ederek büyük teşebbüslere uygun koşulların oluşturulmasına ve bir sermaye piyasası yaratılmasına yardımcı olmak, holding etrafında toplanan şirketlerdeki serbest varlıkların kolaylıkla holdinge ve onun kanalı ile genişletilebilecek yeni sahalara aktarılmasına olanak sağlamak, holdinge dahil şirketlerin finansman ve kredi ihtiyaçlarını kendi topluluğu içinde karşılamak ve onların kredi bulmak için mali piyasalara ödedikleri masrafları kendine mal ederek, gelirini arttırmak..

ğazların yüzde 70'e yakını iç kredi, dış kredi, işletme kredisi ve öz kaynak sağlama güçlükleriyle ilgilidir. 742 yatırım projesi için elde edilen bilgilere göre, 36 proje iç kredi temini, 107 proje dış kredi temini, 51 proje işletme kredisi, 32 proje öz kaynak temini, 44 proje hammadde ve yardımcı madde açısından darboğaz yaşamıştır (TÜSİAD, 1975, s.17).

Temel sorunların başında bankacılık sisteminin yetersizliği gelmekte ve bankaların yeniden-yapılandırılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bankacılık sistemiyle ilişkili sorunların temelinde fonların yetersizliği ve para-banka-kredi politikalarında bütünlük sağlanamaması yatmaktadır.[182] TÜSİAD 1975 Raporunda, yatırımları hızlandırmayı sağlayacak en etkin teşvik aracının finansman konusunda getirilecek kolaylıklar olduğu vurgulanmaktadır. Raporda finansman kaynakları olarak, mevduat artışına bağlı olarak bankaların kredileme olanaklarının genişlemesi, orta vadeli kredilerde duraklamayı ortadan kaldırmak için gerekli düzenlemeye gidilmesi, sermaye piyasasındaki gelişmeye bağlı olarak hisse senedi ve tahvil artışı yoluyla sermaye piyasasından yararlanma ve yabancı para-sermaye piyasalarından borçlanma talepleri dile getirilmiştir (TÜSİAD, 1975, s.117).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1972-77) bankaların dış piyasalarla ilişkilerinin yoğunlaştığı bir dönemdir.[183] Türkiye para

---

182 Bankacılık sisteminde, bankalararası rekabet, bankaların hizmet standartlarının yükseltilmesi, ileri bankacılık uygulamalarına geçiş, hizmet fiyatının ucuzlatılması, yani banka sisteminin gelişmeyi destekleyici niteliğe kavuşması yolunda hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Bankacılık sisteminin statik yapısından kurtarılıp, dinamik bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Sistemin özellikle sermaye piyasası gelişmelerinde 'aracılık' ve 'geliştiricilik' konusuna ve kuruluşların 'yabancı para ve sermaye piyasaları' ile ilişkilerini kurma ve yürütme konusuna eğilmesi son zamanlarda en çok üzerinde durulan konulardır. Maliye Bakanlığının bankalara yurt dışında döviz pozisyonu bulundurma olanağı tanıması ve faizli döviz tevdiat hesapları ile bu hesaplara dayalı kredileme sisteminin getirilmesi, Türk ticaret bankalarının dış piyasalara açılmaları yolunda önemli bir aşamadır (TÜSİAD, 1975, s. 77).

183 Bu dönemde Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) ve Avrupa para piyasalarından yararlanmak amacıyla, uluslararası bankacılık yapmak üzere yabancı ortaklık halinde Arap-Türk Bankası dışında banka kurulmamıştır. Mevduat toplayan bankaların şube sayıları artmıştır. 13 özel banka, sermaye piyasasını geliştirmek, çok ortaklı şirketlerin sermayesine katılmak ve halka hisse senetleri satışına aracılık etmek üzere Yatırım Finansman AŞ'yi kurmuştur (DPT, 1979, s.

piyasaları 1975'ten beri yabancı kaynaklara erişime sahiptir. Uluslararası piyasalarla ilişki, DÇM (Dövize Çevrilebilir Mevduat) hesapları yoluyla başlamıştır.[184] DÇM hesapları ile faizli döviz hesapları uygulaması hızlanmış, "... dünya para ve kambiyo piyasalarına yatkınlıkları artan bankalar, bu piyasadaki gelişmeleri yakından izlemeye ve olanakları değerlendirmeye yönelmişlerdir" (DPT, 1979, s. 113).

Bir diğer gelişme ise, 1975 yılında yetkili bankalara Merkez Bankası'nca alım satım konusu yapılan dövizler üzerinden döviz pozisyonu tutma yetkisinin verilmesidir. Yetkiyle birlikte bankaların kambiyo işlemlerine aracılık etme olanakları genişlemiştir.[185] 7129 sayılı Bankalar Yasasında öngörülen kredi olanaklarından yararlanmak amacıyla, özel sektör holdingleri bankaların sahipliğini elde etme çabalarını attırmıştır (DPT, 1979, s. 113). Gerek Kambiyo, gerek dış ticaret işlemlerinde Merkez Bankası nazım rol oynamaktadır. Bununla birlikte Merkez Bankası yanında diğer bankalar da izin verilen kambiyo işlemlerini yapmaya yetkili kılınmışlardır. Bankaların yaptığı uluslararası işlemler, döviz ve efektif alım satımı ile ithalat ve ihracat işlemlerine aracılık etmekten ibaret kalmıştır (Töre, 1982, s. 11).

---

113). Şirketin, hisse senetleri faizlerini alarak şirketleri desteklemesi ve finans piyasalarına erişememiş şirketlerin hisse senetlerini halka açması, sermaye piyasasında bir aracı kurum olarak çalışması öngörülmüştür. TÜSİAD'a göre bu, Türkiye finans sisteminde tamamiyle yeni bir deneyimdir (TÜSİAD, 1976, s. 88).

184 1967 yılında, yurtiçi ve yurtdışındaki gerçek ve tüzel kişilere Türkiye'de yetkili bankalarda DÇM hesapları açabilme olanağı sağlanmıştır. Bu uygulama 1972 yılına dek sürdürülmüştür. 1975'te, yurt dışındakiler için yeniden uygulamaya konan DÇM hesaplarından bakiyeyi aşmamak üzere kredi verilebilme ilkesi getirilince, bu yoldan Türkiye'ye giren dövizde büyük bir artış yaşanmıştır. 1978 yılı sonuna kadar DÇM hesaplarıyla 2.8 milyar dolarlık bir ek kaynak yaratılabilmiş ve bunun için başta yabancı bankalar olmak üzere uluslararası para piyasalarıyla yakın ilişkiler kurulabilmiştir (Töre, 1982, s. 12).

185 Mart 1977'den itibaren Merkez Bankası'nın ithalat transferleri acil gereksinimler dışında durdurulmuştur. Transferlerin durduğu dönemde özel bankalar önemli tutarlarda transfer yapmıştır. Merkez Bankası'nın transfer değeri önceki yılki beş aylık dönemde 1.586 milyon dolar iken, 1978 yılında 434 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık döviz tutma yetkisine sahip özel bankaların yaptığı transferler iki kattan fazla artarak 250 milyon dolardan 642 milyon dolara çıkmıştır. Buna göre 1978 Ocak-Mayıs döneminde gerçekleşen fiili ithalat transferinin yüzde 60'lık bölümü özel bankalara aittir. Önceki sene bu oran yüzde 14 civarında kalmıştır (TÜSİAD, 1978b, s. 8).

1970'lerin sonlarına dek izlenen politikalar ile plan ve programlar çerçevesinde piyasa mekanizması geliştirilmiş, ekonominin hatta toplumsal kesimlerin alanları giderek para ekonomisine katılmış, buna koşut olarak bankalar sistemi de ileri ölçüde gelişmiş, temel ekonomik kararları etkileyebilir hale gelmiştir (DPT, 1979, s. 257). Öncelikle para-sermaye piyasasını yönlendirecek bir temel politika oluşturma aşamasına gelinmiştir. Planlı dönemde ulusal para-banka sisteminin denetimi Merkez Bankası ve kamu bankaları yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü Kalkınma Planı döneminde dış ticaret ve yabancı para-sermaye ilişkilerinin gelişmesi ölçüsünde, ulusal para sisteminin tanımlanması ve kontrolü güçleşmiştir. Dış ilişkilerin ve finansman gereklerinin artışı oranında, yerli ve yabancı paraların ve piyasaların bütünleşme eğilimi artmıştır.

Dördüncü Beş Yıllık Planda, en önemli ekonomi politikasının para-banka sistemini yönlendirmeye ilişkin politika olması öngörülmüştür. Planda özel kişisel tasarrufların öncelikli alanlarda girişimlerde bulunacak çok ortaklı şirketlere ve kooperatiflere yönlendirilmesine özen gösterileceği yer almaktadır (DPT, 1979, s. 260).

Planda yer alan bu hedefler, özellikle holding şirketi biçiminde örgütlenmiş büyük sermayenin para-sermaye kaynaklarına duyduğu ihtiyaçla belirlenmektedir. 1970'lerin sonlarına yaklaşıldığında büyük sermaye grupları açısından para-sermaye ihtiyacı üretimi sürdürmekle sınırlı değildir; mevcut üretim koşullarının sınırlarına ulaşılmasıyla, sermaye açısından yeni bir birikim aşamasının kendisini dayatması sonucunda bu dönüşümü gerçekleştirmek üzere para-sermaye ihtiyacı büyümüştür. 1970'ler boyunca dayanıklı tüketim malları üretimi kârlılık sınırlarını zorlamaya başlamıştır. Kâr oranlarını yükseltmek üzere üretkenliği arttırmak gereklidir. Kâr oranlarının düşme eğiliminin incelendiği ilk bölümde değinildiği üzere, üretkenlik artışı üretim sürecinde yeni üretim tekniklerinin hayata geçirilmesini gerektirir. Sermaye birikiminin bu temel eğiliminin ithal ikameci birikim sürecine uyarlanmasının sonucu, ya içe dönük üretimden dünya piyasalarında rekabet edecek üretim aşamasına geçilmesini ya da tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesini gerektirir. Bu iki süreç de daha sermaye yoğun, daha karmaşık üretim tekniklerine dayanan, daha yüksek üretkenlik gerektiren ve daha kârlı olanaklar sunan üretim aşama-

larıdır. Bu dönüşüm çok daha büyük para-sermaye donanımı gerektirmektedir. N. Töre'nin (1982, s. 22) söylediği gibi, ekonominin bir bütün olarak dışa açılması için, dolaylı ve doğrudan yollarla dış para sermaye kaynaklarına erişim çok önemlidir.

Buraya kadar, para sermayenin sermaye birikimi açısından temel gereksinimlerden biri olmasına karşılık, geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye'de ne denli kısıtlı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Sanayi üretimi gelişirken para sermaye kaynaklarında da gelişmeler olmuş, yatırımları desteklemek için çeşitli bankalar kurulmuş, büyük sanayi sermayesi kendi bankalarını kurarak -ya da bankalarla birleşerek- holding biçiminde örgütlenmelere gitmiştir. Geç kapitalistleşen ülkelerde önemli bir para sermaye kaynağı olan yabancı sermaye, Türkiye'de nispeten sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte büyük yatırımların yabancı sermayeyle ortaklık içinde kurulduğu görülmektedir.

1970'lerin sonlarına doğru ülke içinde kârlı üretim koşullarının sınırlarına ulaşan sermaye için dışa açılmak ve uluslararası sermayeyle daha yakın ilişkiler kurmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Ancak uluslararası piyasalarda rekabet daha büyük donanımı gerektirmektedir. Bu dönüşümde en önemli gereksinimin para sermaye olduğu görülmektedir. 1980 dönüşümü bu anlamda sermayenin bu ihtiyacını giderecek yapısal dönüşümlerin de koşullarını oluşturmuştur.

Para-sermaye kaynaklarından birisi de yabancı sermayedir. Yabancı sermaye doğrudan yatırımlarda bulunduğu gibi, proje ve program kredileri ya da kısa vadeli krediler de sağlamıştır. İzleyen bölümde yabancı sermaye ve Türkiye'nin borçlanması süreçlerine değinilecektir.

3.4.2 Yabancı Sermaye, Dış Ticaret ve Türkiye'nin Borçlanması

Tunç Kayanç'ı (1977, s. 3) izleyerek, Türkiye'deki doğrudan yatırımları dört grupta toplayabiliriz. Türk Parasının Kıymetini Koruma Mevzuatı (17 sayılı karar) uyarınca, Petrol Kanunu ile, 7462 sayılı Ereğli Demir Çelik Fab. TAŞ. Kanunu ile, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (6224 sayılı kanun) ile gelen yabancı sermaye.

Türk parasının kıymetini koruma mevzuatı uyarınca Türkiye'de yatırım yapmak isteyen yabancı gerçek ve tüzel kişiler, yapacakları işin gerektirdiği öz sermayeyi döviz olarak Türkiye'ye getirebilmektedir. 17 sayılı kararın, 6224 sayılı kanundan farkı, kâr transferine olanak ver-

memesidir. TÜSİAD tarafından yapılan araştırmaya göre karar kapsamına giren 97 kuruluş vardır. Petrol kanunu ise 7 Mart 1954'te kabul edilmiştir ve başta Amerikan sermayesi olmak üzere,[186] yabancı sermayenin önde gelen faaliyet alanlarından birini petrol oluşturmaktadır (Kayanç, 1977, s. 13).

1960 yılında 7462 sayılı kanunla kurulan Ereğli Demir Çelik Fabrikası'nın yüzde 28'ini Koppers konsorsiyumu, yüzde 9'unu Chase International, yüzde 12'sini özel sektör, yüzde 51'ini Türkiye devleti oluşturmaktadır. AID, IBRD, First National City Bank ve Eximbank'tan da kredi sağlanmıştır (Şeni, 1978, s. 83-84).

Yabancı sermayeyi teşvik kanunu (6224 sayılı kanun) 1954 yılında çıkarılmıştır. 1975'de 6224 sayılı kanun uyarınca faaliyette bulunan 109 şirket vardır. 6224 sayılı kanun uyarınca gelen yabancı sermayenin yüzde 84'lük kısmı imalat sanayinde yoğunlaşmıştır.[187] İmalat sanayi içinde en cazip kesim yüzde 25.3'lük oranla taşıt araçlarıdır. Taşıt araçlarını yüzde 16.6 ile kimya, yüzde 12.6 ile elektirk makineleri, yüzde 5.4 ile gıda izlemektedir (İTO Mecmuası, 1979b, s. 44).

Diğer yabancı ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'deki yabancı yatırımların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. İTO Mecmuası'nda aktarılan verilere göre, 1975 yılında bütün 'az-gelişmiş' ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar 75.9 milyar dolardır. Aynı yıl Türkiye'deki yabancı yatırımlar ise 500 milyon dolar civarındadır. Buna göre

186 Üç petrol devinin Türkiyedeki uzantıları, petrol aramadan dağıtımına uzanan zincirin halkalarını denetlemektedir: BP, Mobil grubu ve Shell. 1970 yılında ham petrol üretiminin yüzde 30'unu TPAO, yüzde 2'sini Ersan Petrol AŞ, yüzde 55'ini Shell, yüzde 13'ünü Mobil gerçekleştirmektedir. Ham petrolün yüzde 60'ını yabancı sermaye denetiminde bulunan ATAŞ işlemektedir (Kayanç, 1977, s. 13-14).

187 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasasına göre Türkiye'ye gelen yabancı sermaye miktarı Kasım 1978 tarihi itibariyle 2.755 milyar lira olup, yerli sermayeyle birlikte 7 milyar liralık bir büyüklüğe sahiptir. Yabancı sermayeli 98 firma olup, bunların 22'si B. Almanya, 19'u ABD, 12'si İsviçre kaynaklıdır. ABD, 440 milyon lira ile en büyük yatırıma sahiptir (İTO Mecmuası, 1979b, s.44). Tunç Kayanç yabancı sermayenin büyük bölümünün 6224 sayılı kanun uyarınca gelen değil, diğer yollarla gelenler olduğunu yazmaktadır. Yazar, anapara girişleri kadar kredi girişlerinin de önemli olduğunu, yalnızca yabancı sermaye girişine ve sermayenin dışarı kâr transferine bakarak, yabancı sermayenin getirdiği-götürdüğünün anlaşılamayacağını, yabancı sermayenin kullandığı ithal girdiler, teknik yardım ve lisans ödemelerine, bu girdilerin hangi yabancı şirketten alındığı ve kimin için lisans ödemesi yapıldığına da bakılması gerektiğini belirtmektedir (Kayanç, 1977, s. 21).

bütün yatırımlar içinde Türkiye'nin payı binde 6.6'dır. Bu oran Yunanistan için yüzde 1.2, İspanya için yüzde 5.8, Brezilya için yüzde 12, Meksika için yüzde 6.3, Singapur için yüzde 2.2 ve Güney Kore için yüzde 1.2'dir (İTO Mecmuası, 1979b, s. 47).

Bir fikir vermesi açısından, Türkiye'yi benzer geç kapitalistleşen ülkelerle kıyasladığımızda, yabancı yatırımların ulusal gelir içindeki payı Venezüella'da yüzde 14.6, Meksika'da yüzde 7.6, Arjantin'de yüzde 5.1, G.Kore'de yüzde 4.8, Yunanistan'da yüzde 4.2 iken, Türkiye'de yalnızca yüzde 1.4'tür (İTO Mecmuası, 1979b, s. 47).

Türkiye'nin kısa ve orta vadeli borçlanmasına baktığımızda, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planından itibaren kredi alındığını görmekteyiz. Planın finansmanı için Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu kurulmuştur. Konsorsiyum, program kredileri, proje kredileri ve borç tecili olarak kredi sağlamaktadır. 1967'de sağlanan toplam kredi 340 milyon doları bulmuştur (Bulutoğlu, 1970, s. 129).

Tüketim malları üretiminden üretim araçlarına geçilmeye bağlandığı dönem, kredilerin de yoğunlaştığı dönemdir. Kredi, dünya krizinin etkileri ve petrol fiyatlarının yükselmesi bağlamında daha şiddetli bir ihtiyaca dönüşmüştür. Türkiye bu ihtiyacı gidermek üzere 1970'lerin ikinci yarısında uluslararası kredilere daha çok yönelmiş ve borç yükünü giderek ağırlaştırmıştır. 1977 ve sonrasında döviz bulunamadığı için sanayi üretiminin birçok sektörde durma noktasına geldiği görülmektedir. Bu süreç sonunda, IMF ile yapılan görüşmeler neticesinde borçların ertelenmesi gündeme gelmiştir. Şimdi Türkiye'nin uluslararası finans piyasalarında borçlanmasına bakalım.

Türkiye'nin dış borcu, özellikle 1975 sonrası dönemde büyük boyutlara ulaşmıştır. 1974 sonrasında cari işlem açığının da hızla yükseldiği, 1974'te 718 milyon dolar iken 1977'de 3.4 milyar dolara çıktığı göze çarpmaktadır. Artan dış açıklara ilkin döviz rezervlerindeki azalma eşlik etmiş, sonra da esas olarak kısa vadeli temelde Euro-piyasalardan borçlanma başlamıştır. (TÜSİAD, 1979a, s. 16). Kredilerin büyük bölümü yabancı hükümetler, Euro-piyasalar ve yabancı firmalardan karşılanırken, bir kısmı da uluslararası kuruluşlardan alınmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2003, s. 172).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndaki verilere göre, Türkiye'nin uluslararası banka sisteminden kullandığı kredi miktarı 1976'da

bir sıçrama yapmıştır. 1975'te Türkiye 240 milyon dolarlık kredi kullanmışken, 1976'da kredi miktarı 1.5 milyar dolara yükselmiştir. 1977'de bu rakam iki milyar dolara yaklaşmıştır (DPT, 1979, s.60). Borçların bu denli büyümesinin başlıca nedeni, üretimin ithalata dayalı olmasıdır. Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren uygulanan ithal ikameci birikim süreci dayanıksız tüketim malları üretiminden, önce dayanıklı tüketim malları üretimine, sonra da üretim araçları üretimine doğru gelişirken, üretim araçları ithalatı giderek artmıştır. Bu süreç, yukarıda ayrıntılı olarak ele alınmıştı.

Türkiye'de ithalat faturası giderek yükselirken, döviz ihtiyacı temel bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. İthalatın bileşimindeki en çarpıcı değişiklik, tüketim malları ithalatının yıllar içinde gerilemesidir. Öte yandan, ithalat gereği artarken, ihracat aynı oranda artmamıştır. İhracatın sürekli olarak ithalatın gerisinde kalması, giderek büyüyen bir ticaret açığı yaratmış ve döviz darboğazı sorununu gündeme getirmiştir.

İhracatın ithalatı karşılamaması sorunu Türkiye için yeni bir durum değildir. 1950'lerin ortalarından bu yana ithalatın GSYİH içindeki payı ihracatın payından daha yüksek olmuştur. Yıllar içinde ithalatın payı yükselirken, ihracatın payı çok değişmemiştir. 1954-58 dönemiyle, 1974-78 dönemini karşılaştırdığımızda, GSYİH içinde ithalatın payı iki kattan fazla artarken (yüzde 5.4'den yüzde 11.8'e), ihracat artışının yalnızca yüzde 10 düzeyinde kalması (yüzde 3.9'dan yüzde 4.3'e) dikkat çekicidir. 1974-78 arasında ithalatın payı, ihracatın payının üç katına yaklaşmıştır (TÜSİAD, 1979a, s. 22).

1974 yılında ithalat faturası bir sıçrama yapmış, yüzde 81 oranında artarak, 2.1 milyar dolardan 3.8 milyar dolara yükselmiştir. İhracattaki artış ise yüzde 16 ile sınırlı kalmıştır. İthalat/ihracat arasındaki uçurumun sonucunda, dış ticaret açığı bir önceki seneye oranla yaklaşık üç katına çıkarak, 2.2 milyar dolara ulaşmıştır. Sonraki yıllarda açık büyümeye devam etmiştir. 1975 yılında, örneğin, ithalat ihracatın yaklaşık 3.4 katı değerindedir. İthalat faturası 1977'ye kadar yükselerek, 1977'de 5.8 milyar doları bulmuş; aynı yıl dış ticaret açığı da 4 milyar dolara ulaşmıştır. Artan dış ticaret açığı, ithalat gereğini karşılamak için döviz ihtiyacını daha acil bir sorun haline getirmiştir (TÜSİAD, 1981, s. 122).

Türkiye'nin ihracat/ithalat oranı, gerek erken kapitalistleşmiş ül-

kelere kıyasla, gerekse diğer geç kapitalistleşen ülkelere kıyasla oldukça düşüktür (TÜSİAD, 1979c, s. 46). Örneğin Brezilya'nın 1977'de kişi başına düşen ihracatı 108 dolardır; neredeyse ithalatına eşittir. Keza Meksika'nın kişi başına ihracatı 65 dolardır ve ihracatı ithalatının yüzde 75'inden yüksektir. Türkiye'nin kişi başına ihracatı, ithalatının üçte birinden daha azdır. Toplam ithalat ve ihracat verilerine göre, 1977 yılında Türkiye'nin toplam ithalatının kaba bir hesapla 5.7 milyon dolar, ihracatının 1.8 milyon dolar olduğu görülmektedir. Meksika'nın ithalatı, yine kabaca, 5.4 milyon dolar, ihracatı ise 4.1 milyon dolardır. Türkiye'nin ithalatının Meksika'nınkinden yüzde 10 fazla olması; buna karşılık ihracatının Meksika'nın ihracat değerinin yüzde 43'ü civarında seyretmesi, Türkiye'nin geç kapitalistleşen ülkeler arasındaki özgül durumuna işaret etmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'de ithalat değerlerinin yıllar içinde yükseldiği, buna karşılık ihracatta önemli bir artış kaydedilmediği görülmektedir. 1970'ler sonrasında ithalat faturasında kaydedilen artışın esas olarak tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesinden kaynaklandığı, önceki bölümde gösterilmişti. Şimdi kısaca, petrol fiyatlarının yükselmesi ve dünya krizinin sonuçlarının ithalata etkisine bakalım.

Sanayi üretiminin ithalat gereksiniminin yarattığı dış açık sorunu, petrol fiyatlarının yükselmesinin ve dünya krizinin etkileriyle daha da derinleşmiştir. 1974'de OPEC'in petrol fiyatlarını yükseltmesinin borçlanmaya etkisini, doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki biçimde ele alabiliriz. Petrol fiyatların yükselmesinin dolaysız etkisi, ithal edilen petrol ve petrol ürünlerinin maliyetlerinde artışa neden olmasıdır. Dolaylı olarak ise, fiyatların yükselmesi, erken kapitalistleşen ülkelerin birçok ithal ürünün fiyatını arttırmasına yol açmıştır (Schick ve Tonak, 1998, s. 374).

TÜSİAD verilerine göre, Türkiye 1978'de petrol ithali için 1.4 milyar dolar harcamıştır. Eğer aynı petrolü 1973'teki fiyat seviyesinden almak mümkün olsaydı, 400 milyon dolardan daha aza mal olacaktı. Bu veriler, petrol fiyatlarının yükselmesinin yaklaşık 1 milyar dolarlık bir ek maliyet getirdiğine işaret etmektedir. Bu veriler kesin olmasa da, petrol fiyatlarının yükselmesinin ithalat faturasını ne denli şişirdiğini göstermesi açısından çarpıcıdır (TÜSİAD, 1979a, s. 24).

EKÜ'lerde yaşanan krizle birlikte üretken yatırımların gerilemesi, bu ülkelerin ithalatını kısmıştır [188]1970'lerin başlarında patlak veren krizin bir etkisi kredi hacminin büyümesi, diğer etkisi de Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan enflasyondur. Enflasyon ithal malların fiyatlarını yükseltmiş ve ticaret hadlerinin kötüleşmesi açığı büyütmüştür. Bu süreçte bütün dünyada meta fiyatları yükselmiştir.

Diğer yandan, ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine bozulması, döviz yükünü ağırlaştırmıştır. GKÜ'ler tarımsal ürünlerini ucuza ihraç ederler. Sanayi mallarının fiyat artış hızı, tarım ürünlerinin fiyat artış hızından yüksektir. Krizin de etkisiyle, ticaret hadleri Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkeler için gittikçe kötüleşmiştir.[189] TÜSİAD'ın yaptığı bir hesaplamaya göre, ticaret hadleri 1973'teki seviyelerinde kalsaydı, Türkiye'nin toplam ihracatı 2.2 milyar dolar daha az olacaktı.

Tablo 3.19
Döviz Açığı ve Dış Borçlar (milyon dolar)

	Ticaret Açığı	Döviz Açığı	Toplam Dış Borç	Dış Borçta Yıllık Artış
1970	359	170	1930	-
1971	494	110	2210	280
1972	177	10	2620	410
1973	769	+490	2840	220
1974	2245	720	3150	310
1975	3337	1880	3930	780
1976	3168	2300	6260	2330
1977	4043	3390	10420	4560
1978	2311	1400	14440	4020

Kaynak: TÜSİAD, 1979a, s. 22

Ticaret hadleri, 1968-73 arasında nispeten Türkiye lehine iken, 1974'ten sonra dünya krizinin etkisiyle bozulmuş ve gittikçe kötüleşmiştir. 1973-74 arasında ithal mallarının fiyatı neredeyse yüzde 50 oranında yükselmiştir. Buna karşılık, ihraç mallarının fiyatındaki artış orta-

188 TÜSİAD'ın verilerine göre, Türkiye'nin OECD ülkelerine ihracatı 1973'te bütün ihracatının yüzde 75'ini oluştururken, 1978'de yüzde 65.9'a gerilemiştir (TÜSİAD, 1979a, 212).

189 Örneğin, bazı makineleri alabilmek için 1973'te 1 ton tütün verilmeliydi; aynı makine için 1978'te 1.5 ton tütün verilmesi gerekiyordu (TÜSİAD, 1979a, 25).

lama yüzde 36'da kalmıştır. 1973-79 arasındaki fiyatları karşılaştırdığımızda, ithalat fiyatları iki buçuk katı kadar artarken, ihracat fiyatları ancak yüzde 82 civarında yükselmiştir (TÜSİAD, 1981, s. 120-1).

Türkiye'nin döviz açığı, beşer yıllık ortalamalar olarak bakıldığında, 1950-55 ile 1971-75 dönemleri arasında üç katına çıkarak 574 milyon dolara yükselmiştir. 1976-78 arasında ise, çok hızlı bir yükselmeyle neredeyse 2.5 milyar dolara ulaşmıştır (TÜSİAD, 1979a, s.22). Dolayısıyla döviz ihtiyacı asıl olarak 1970 sonrasında, özellikle 1974'ten sonra, çok daha acil bir sorun biçimini almıştır (Tablo 3.19).

1970'lerin ilk yıllarında, işçi dövizlerinin de etkisiyle döviz açığı çok düşük düzeylerde seyretmiştir. Hatta 1973'te yaklaşık yarım milyar dolarlık bir fazla söz konusudur. Ancak 1973 sonrasında hem döviz açığının hem de ticaret açığının sıçrama yaptığını görüyoruz. 1974 sonrasında bu değişim daha görünür hale gelmiş, dış borç katlanarak atmıştır. Toplam dış borçtaki artış özellikle 1975 sonrasında belirgindir. 1974'e kadar yıllık yüzde on-onbeş olan dış borç artışı, 1975'te yüzde 25'i bulmuştur. 1976'da borç artışı yüzde 70'i geçmiştir. Dış borçlardaki bu büyüme, alınan kredilerden kaynaklanmaktadır.

Bu durumda sanayi üretiminin sürdürebilmesi için geriye iki kaynak kalmaktadır: işçi dövizleri ve dış krediler.

1970'lerin başlarında işçi dövizleri önemli bir para sermaye kaynağı sağlamıştır. 1970'de 273 milyon dolar olan işçi dövizi gelirleri, birkaç yıl boyunca sürekli artarak 1974'de 1.462 milyon dolara yükselmiş, ancak daha sonra gerilemiş ve 1975'de 1.312 milyon dolar, 1976-78 arasında ise 980 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir (TÜSİAD, 1978a, s.27; 1981, s.255). Bu dönemde para sermaye kaynağı olarak işçi dövizleri azalmış ve dış krediler daralmıştır. 1972'den sonra Batı Avrupa'da işçi arzında önemli bir düşüş olmuş, ayrıca TL'nin hızla değer kaybetmesiyle işçi dövizleri ülkeye gelmemiştir (Başkaya, 2004, s. 172). Elbette bu durumu dünya krizi bağlamında düşünmek gereklidir. Erken kapitalistleşen ülkelerde kâr oranlarının düşmesiyle üretken yatırımlar yavaşlamış, üretim azaldığı için istihdam düşmüş, işçi ücretleri gerilemiştir. Dolayısıyla işçi dövizleri azalmıştır.

İşçi dövizleri 1979-80'de yeniden artmış ve ilk yıl 1.7 milyar dolar, ikinci yıl 2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu artışın bir nedeni olarak, 1975-77 arasında gerçekleştirilen ve 'mini devalüasyon' deni-

len kur ayarlamaları gösterilebilir. Ancak işçi dövizlerindeki bu artış, krizin derinleştiği koşullarda, geçmişte olduğu gibi döviz açığını kapatmaya yetmemiştir.

1970'li yılların ortalarına gelindiğinde döviz sorunu şiddetlenmiştir. Sanayi üretimini sürdürebilmek ve döviz ihtiyacını karşılayabilmek için yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu gelişmelere kısaca bakalım.

Türkiye'de en yoğun kullanılan dış kredilerin başında program kredileri ve proje kredileri gelmektedir. Banker kredileri ve DÇM hesapları da zaman zaman başvurulan kredi biçimleri olmuştur. DÇM, Merkez Bankası'na kısa vadeli, yüksek faizli borçlar sağlayan bir uygulamadır.[190] Ödemeler dengesini düzeltmek bir yana, daha da bozmuştur.

Yabancı kredilerin yıllar içindeki değişimine bakıldığında, 1974'de 270 milyon dolar olan toplam kredi miktarının 1978'de 1.3 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Kullanılan krediler içinde, proje kredileri ağırlıktadır. Proje kredileri, 1978'de (450 milyon dolar), 1974'tekinin iki katıdır. Program kredileri ise, 1974-78 arasında üç kat artmış ve 110 milyon dolara ulaşmıştır (TÜSİAD, 1979a, s. 254).

Türkiye'nin borçlanmasını derinleştiren ve acil bir soruna dönüştüren başlıca etkenin, kısa vadeli borçlanmadaki artış olduğu söylenebilir. İlk iki plan dönemi boyunca genel olarak orta ve uzun vadeli kredilerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. 1974 sonrasında ödemeler dengesinin iyice bozulması birikiminin sürdürülebilmesi için acil kredi kaynaklarının bulunmasını gerektirmiştir. Bu dönemde imtiyazlı kredilerin, hatta para piyasalarından orta ve uzun vadeli kredilerin bulunması güçleşmiş, buna karşılık kısa vadeli kredilere erişim kolaylaşmıştır. 1970'lerin ortalarından itibaren kısa dönemli borçlanmanın başlaması dikkat çekicidir. Kısa vadeli borçlar, 1972-77 yılları arasında 8.9 milyar dolarlık bekleyen ve ödenmiş toplam borç artışının dörtte üçünü oluşturmaktadır. Kısa vadeli borçlar 1972'de 19 milyon dolarken, 1977'de

190 DÇM uygulaması, kurumlar ve şahısların, Türkiye'deki bir şahıs adına döviz hesabı açabilmelerine olanak sağlıyordu. Devlet garantisi ve birçok avantaj getiriyordu. Dövizin kaynağı sorulmamakta ve hesap, istenildiği zaman geçerli döviz kurundan TL olarak ödenmekteydi. DÇM devalüasyona karşı korunuyor ve istendiğinde dövize çevrilebiliyordu. İşçi dövizlerini çekmek için düşünülen bu uygulamada, mevduat sahipleri daha çok yabancı ticari bankalar olmuştur (Schick ve Tonak, 1998, s. 375).

6.6 milyar dolara yükselmiş, yani toplam borçların yüzde 60'ına ulaşmıştır[191] (Dünya Bankası, 1980b, s.18).

Kısa vadeli borçların miktarı büyürken, 1972-77 arasında orta ve uzun vadeli kredilerin durumu da kötüleşmiştir. Kredi faizleri yükselmiş, vadeler düşmüştür. 1972-77 arasında orta ve uzun süreli dış borçların faiz oranı yüzde 4.4'ten, yüzde 7.6'ya yükselmiş, vadeler 22.1 yıldan 12.7'ye gerilemiştir. Borç veren hükümetlerin 'bağış' bölümü yüksek olan kredilerinin oranı da azalmıştır. 1970'lerin başlarında alınan kredilerde 'bağış' kısmının oranı yüzde 38.6 seviyesinde iken, bu oran 1977'de yüzde 11.4'e gerilemiştir (Dünya Bankası, 1980b, s. 31).

1978'in başlarında hükümet ciddi bir dış borç sorunuyla karşı karşıya gelmiştir. 1978'e gelindiğinde en önemli sorunlardan biri, 200'den fazla bankaya olan ve 2 milyar doları aşan kısa vadeli borçların ve özellikle Batı ülkelerine olan garantili- garantisiz ithalat borçlarının ertelenmesidir (TÜSİAD, 1979b, s. 91). Borç bakiyesi büyümüş, gelecek aylar için önemli bir borç ödemesi birikmiştir. Kısa vadeli borçların büyümesini engellemek, borçları düzenlemek ve yeni kredi kaynakları bulmak amacıyla hükümet, uluslararası kurumlardan yardım arayışına girmiştir.

Bekleyen ve ödenmiş borçlar 1970'de 2 milyar dolar iken, 1978'de 14 milyar doları geçmiştir. Kısa vadeli borçlardaki artış da çarpıcıdır: 1970'de 15 milyon dolar, 1978'de ise 7.469 milyon dolar. Kısa vadeli borçlar artarken, orta ve uzun vadeli borçlar gerilemiş değildir; 1974'te 1.9 milyar dolar olan borçlar, 1978'de 6.5 milyar doları aşmıştır (Dünya Bankası, 1980b, s. 31).

İlk borç operasyonu OECD konsorsiyumuyla Mayıs 1978'de düzenlenir. Bu toplantıda 600 milyon dolarlık birikmiş garantili kısa-dönem ve çift taraflı orta ve kısa vadeli borçların konsolidasyonu ve hükümetlerden alınan 400 milyon dolarlık uzun vadeli borçların ertelenmesi öngörülmüştür. Bir diğer borç yapılandırması ticari bankalarla, DÇM, banker borçları, kredi ve üçüncü parti kredilerin yapılandırılma-

191 1974-78 arasında sağlanan kısa vadeli kredilerin kaynağı DÇM, kabul kredileri, mala karşı nakit ödeme, banker kredileridir. DÇM'ler yavaşlayınca, mala karşı nakit ödeme en önemli kısa vadeli borç kaynağına dönüşmüştür. Bu kredi çeşitlerinin yanında bireysel yabancı kaynaklar da kredi sağlamayı sürdürmüştür. Kredi kaynaklarından bir kısmının, doğrudan yatırım yapan yabancı işletmelerin ana şirketi olduğu görülmektedir (Dünya Bankası, 1980b, s. 32).

sını içermektedir. Yeniden yapılandırılan banker kredileri ve DÇM'ler, LIBOR'dan 1.75 puan yüksektir ve 3 yıllık ödemesiz dönem ile 4 yıllık geri ödeme dönemini içermektedir (DB, 1980b, s. 34).

1978 yılı sonuna kadar borç erteleme çalışmaları, 3.783 milyar dolarlık toplam borç esası üzerinden yürütülmüştür. Türkiye, bu borcun ertelenmesi karşılığında, 1978-85 yılları arasında toplam 1.267 milyar dolarlık ek faiz ödemesi yapacaktır.

1978 yılında Türkiye borç ana para ve taksidi olarak 1.221 milyar dolar ödemiştir. Bu ödeme, kısa ve orta vadeli borçların ödemesinin durdurulmasına rağmen yapılması zorunlu asgari ödemelerdir. 1978'de yeni borç kullanımı ise, 1.183 milyar dolardır (TÜSİAD, 1979b, s. 93). Yani 1978'de bulunan yeni borç, borçların bir kısmı ertelendikten sonra zorunlu ödemeleri yapmaya bile yetmeyecek düzeydedir.

1978 sonunda Türkiye'nin dış borçları 14.4 milyar dolara ulaşmıştır. Toplam borcun 7 milyar doları orta ve uzun vadelidir (üç yıl ya da daha uzun vadeli), 7.4 milyar ise kısa vadeli borçlardan oluşmaktadır (TÜSİAD, 1979a, s. 259). Orta ve kısa vadeli borçların yüzde 30'u uluslararası finans örgütlerinden, yüzde 56'sı ise yabancı hükümetlerden sağlanmıştır.

İkinci borç ertelemesi Haziran 1979'da gerçekleşir. Bu pazarlık sürecinde, Mayıs 1978-Haziran 1979 arasında alınan kısa dönemli kredilerle, 1978'den önce hükümetlerden alınan uzun dönemli kredilerin ödemesi gelen kısımlarının yeniden yapılandırılmasında taraflar anlaşırlar (Dünya Bankası, 1980b, s. 33).

1979'da OECD Özel Yardım Programı hayata geçirilmiştir. 14 OECD ülkesi, Türkiye'ye yardım olarak 900 milyon dolar taahhüt eder. Bu yardım, bağış, uzun vadeli imtiyazlı ve diğer borç ve orta vadeli ihracat kredilerini içermektedir. Dünya Bankası 150 milyon dolar program kredisi taahhüt etmiştir (TÜSİAD, 1979a, 259).

Tablo 3.19'da, Türkiye'nin 1976-78 arasındaki dış borçları detaylı bir biçimde görülmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin borçlanmasında dünya genelinde yaşanan gelişmelerin etkili olduğu görülmektedir. Petrol fiyatlarının yükselmesi, dünya krizinin sonucunda ticaret hadlerinin gerilemesi ve dünya ticaretinin daralması, Türkiye'nin ithalat faturasını şişirirken, ihracat gelirlerini azaltmıştır. Krizin bir etkisi de aşırı-kredi oluşumuna yol aça-

rak, özel kaynaklardan kısa vadeli kredilere erişimi kolaylaştırmış olmasıdır.

Bununla birlikte, bütün bu etkenler krizi derinleştiren etkenlerdir. Bunlar, krizin ortaya çıkma dinamiklerini açıklayamadığı gibi, kriz sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin gereğini de ortaya koyamamaktadır.

Tablo 3.20
Türkiye'nin Dış Borçları (Anapara olarak, milyon dolar)

	1976	1977	1978
Orta ve Uzun Süreli	4.212	4.819	7.052
A. Uluslararası Kuruluşlar	1.496	1.682	2.137
1. IMF	396	409	621
2. DB	363	488	635
3. Uluslararası Kalkınma Bankası	163	180	188
4. Uluslararası Finansman Kur.	118	117	109
5. Avrupa Yatırım Bankası	371	398	440
6. Avrupa İskan Fonu	85	90	118
7. İslam Kalkınma Bankası	-	-	26
B. İkili Kaynaklar	2.716	3.137	4.915
1. Yabancı Hükümetler	2.388	2.364	3.953
2 .Para Piyasaları	328	357	332
3. Yabancı Firmalar	-	416	630
Kısa Süreli	3.115	6.620	7.366
1. Banker Kredileri	411	384	333
2. DÇM Hesapları	1.781	1.979	2.860
3. DÇM Ödeme Gecikmeleri	-	289	357
4. Akreditif Taahhütleri	-	204	250
5. Muhabir Borçları	124	240	346
6. Uluslararası Ödemeler B.	150	190	-
7. Dresdner Bank	49	173	363
8. İhracat Önfinansmanı	-	83	-
9. Petrol Ofisi	-	150	150
10. Renault – EMCC	-	-	135
11. Irak Petrol Borcu	-	350	-
12. İran Petrol	-	-	150
13. Kabul Kredileri	-	560	848
14. Satıcı Kredileri	-	1.508	1.224

15. Kliring Tasfiyeleri	600	510	350
TOPLAM	7.327	11.439	14.418

Kaynak: TÜSİAD, 1979c, s.38

Not: Türkiye'nin 1978 yılı sonunda fiilen kullanılmış kredilerden oluşan 14.4 milyar dolarlık dış borçları yanında, anlaşması imzalanmış olmasına rağmen karşın henüz kullanılmamış kredileri 4.6 milyar doları bulmaktadır. Kullanılmamış kredilerin de dikkate alınmasıyla yapılan hesaplamalar, faiz yükünün 6 milyar dolar olduğunu ortaya koymaktadır.

3.5 Sınıf Mücadelesinin Krize Etkisi

Türkiye'de 1970'lerin sonlarında yaşanan bunalım sosyo-ekonomik boyutları ile beraber düşünüldüğünde, 1960'lardan itibaren gelişen işçi sınıfı mücadelesinin krizin derinleşmesinde önemli bir bileşen olarak belirdiği söylenebilir.

Kriz teorilerinin incelendiği ilk bölümde Yeni-Rikardocu kâr-sıkışması teorisinin temel argümanları tartışılmış ve Türkiye krizini bu çerçeveden ele alan çalışmalara değinilmişti. Yeni-Rikardocu kâr-sıkışması teorisinin, ilk bölümde açıklandığı gibi, temel hareket noktası, işçiler ve kapitalistler arasındaki bölüşüm ilişkileridir ve teori kapitalist toplumda ortaya çıkan krizleri sermaye-emek arasındaki kâr-ücret mücadelesi ile açıklamaktadır. Aynı yerde, artık-değer üretiminde temellenen kapitalist üretimde sermaye ile emek arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi kriz analizine dahil etmesinin, yeni-Rikardocu kriz analizinin önemli bir katkısı olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte teoride analiz bölüşüm ilişkileriyle sınırlanmakta, ücret artışlarının kâr oranlarını baskıladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Burada yine altını çizmek gerekir ki bu teori krizin bütüncül bir açıklamasını vermekten uzak görünmekte, kriz oluşumuna yol açan başlıca dinamikleri analiz dışı bırakmaktadır.

Bu bölümde, Türkiye'de krizin derinleşmesinde sınıf mücadelesinin ne şekilde etkili olduğu araştırılacaktır. Ancak sınıf mücadelesi ücret mücadelesi ile sınırlanmayacaktır. İşçi sınıfı ile sanayi burjuvazisi arasındaki mücadelenin krize uzanan süreçte ortaya çıkardığı belirlenimler araştırılacaktır.

Sınıf mücadelesinin Türkiye krizine etkisini araştırırken göz önünde tutulması gereken bir diğer nokta, Türkiye'nin geç kapitalistleşmiş bir ülke olmasının getirdiği özgüllüklere dairdir. İkinci bölümde ele alındığı üzere geç kapitalistleşen ülkelerde sanayi üretiminin gelişme-

siyle birlikte, kapitalizme özgü sınıflar belirginleşmekte ve sınıf mücadelesi giderek keskinleşmektedir.

Türkiye'ye bakıldığında, sanayi üretiminin 1960'lardan itibaren gelişmesiyle birlikte emek-sermaye mücadelesinin şiddetlenmeye başladığı, 1960 sonlarında mücadelenin keskinleştiği 1971 darbesinin bu mücadelenin bir sonucu olarak değerlendirilebileceği, darbe sonrasında mücadelenin devam ettiği görülmektedir. Sınıflar arasındaki mücadele, sendikal haklar, toplusözleşme ve grev hakkı ve kıdem tazminatı gibi hukuksal-sosyal alanlarda ve iş bırakma, işyeri işgali, kitlesel mitingler, grev ve lokavtlar gibi eylemlerle sürmüştür.

Büyük sanayi sermayesinin egemenliğinin pekiştiği dönem olan 1970'lerde sermayenin yoğunlaşma derecesi yükselmiş, fabrika ölçeği büyümüştür. 1960'ların sonlarından itibaren DİSK'in büyük ölçekli, içe yönelik üretim yapan üretim alanlarında örgütlenmesi sendikal mücadeleyi güçlendirmiştir. İşçilerin en güçlü biçimde örgütlendiği alanlar, dayanıklı tüketim malları ve otomotiv sanayileri gibi büyük ölçekli, modern teknoloji kullanan ve çoğunlukla yabancı sermayenin girdiği sektörler ile, kağıt ve demir-çelik gibi gibi üretim araçları üreten kamu işletmeleridir (Keyder, 1995, s. 219). 1970'lerin ikinci yarısında yaşanan grevlerin büyük çoğunluğunu DİSK örgütlemiş, her yıl on binlerce işçinin katılımıyla gerçekleşen onlarca grevin üretimi aylarca kesintiye uğrattığı olmuştur. 1970'lerin sonlarında özellikle metal iş kolunda, MESS ve Maden-İş arasında toplusözleşme sürecinde yaşanan uyumsuzluklar ve ardından gerçekleşen toplu grevler, ciddi bir bunalım yaratmıştır.

Bu araştırmaya girişmeden önce, ikinci bölümde sermaye birikimi ve sınıf mücadelesine dair söylenen bir iki noktayı tekrarlamakta yarar görülmektedir. Hatırlanacağı üzere, sermaye birikimi emek ve değerlenme süreçlerinin birliği olarak kavrandığında, işçi mücadelesinin değerlenme sürecinde, yani artık-değer üretiminde engeller yaratabileceği belirtilmişti. Değer ve artık-değer yaratımında ortaya çıkan engeller, birikimin temel sınırlılıklarından biri olarak görülmelidir, çünkü artık-değer üretimi, Marx'ın dediği gibi, kapitalist üretim sürecinin belirleyici amacı, sürükleyici gücüdür. Sınıf mücadelesinin kriz oluşumuna etkileri, mücadelenin değerlenme sürecinde ortaya çıkardığı belirlenimler bağlamında ele alınacaktır.

Krize uzanan süreci anlamayı kolaylaştırmak açısından, işçi hareketinin etkilerini iki boyuta indirgeyebiliriz. Bir yandan, emek süreçlerine dair elde edilen kazanımlar değerlenme sürecine dolaylı etki yapmaktadır. Diğer yandan, yasal grev haklarını kullanan işçiler grev ve iş bırakmalarla birikim sürecini kesintiye uğratarak birikimi dolaysız olarak etkilemektedir.

Bu çerçevede binleri, on binleri bulan işçinin katılımıyla gerçekleşen, yüzbinleri bulan işgünü kaybına neden olan grevler, üretimin fiili olarak durmasına yol açmıştır. Grevlerin işçilerin toplu pazarlıktaki konumunu güçlendirdiği de söylenmelidir. Grevlerden güç alan işçiler toplu sözleşmelerde yeni talepleri gündeme getirmiş; ücretler, iş güvenliği, iş güvencesi, çalışma saatleri gibi konularda giderek daha büyük kazanımlara kavuşmuştur. Emek sürecinin iyileştirilmesi, işçilerin emek sürecine dair kazanımları, grevler, giderek değerlenme sürecinin önünde daha büyük bir engel olmaya başlamıştır. 1961-80 arasında gerçekleştirilen grevler, Şehmus Güzel'in betimlemesiyle (1993, s. 312) "... yeni geleneklerin doğmasına yol açarak, tüzel düzenlemenin sınırlarını zorlamış"; toplu iş sözleşmelerine işçiler lehine, haftalık çalışma süresinin 48 saatten 46 saate indirilmesi, kıdem tazminatı ölçütlerinde yasal üst sınırların aşılması, yıllık ücretli izinde yine yasal limitlerin üzerine çıkılması gibi yeni haklar konmasını sağlamıştır.

Sınıf mücadelesinin sürdüğü en önemli zeminlerden biri de yasalar olarak belirmektedir. Sanayi burjuvazisi 1961 Anayasası'yla tanınan sendikalaşma, toplusözleşme ve grev ve lokavt hakkını başlarda desteklemiş ve onaylamış olmakla birlikte, bu hakların yasalaşması sürecinden itibaren sınıf bilinciyle hareket etmiş ve yasal hakların sınırlanması için mücadele vermiştir. 1970'ler boyunca grevlerden, iş bırakmalardan, işçi üretlerinin yükselmesinden bu yasaları sorumlu tutmuş; yasaların değişmesi için başta MESS ve TİSK olmak üzere sermaye örgütleri büyük çaba sarfetmiştir. Vehbi Koç'un (Bizden Haberler, 1977c, s. 110) o döneme dair anıları burjuvazinin tavrına bir örnek olarak alınabilir:

> 1961 Anayasasından sonra 1963 senesinde grev ve lokavt kanunu kabul edildi. Bu kanun çıktığı zaman Çalışma Bakanı olan Sayın Ecevit'i şahsen tebrik ettim. Geçirdiğimiz bu 13 sene zarfında işçiler sendikaları vasıtasıyla organize oldular, aşırı taleplerde bulunmaya başladılar,

> istediklerini aldılar. Her toplu sözleşmede biraz daha fazla alabilmek için grev tehdidi altında işverenleri müşkül duruma soktular.

Sermaye açısından bir diğer temel sorun ücret artışları olarak ortaya çıkmaktadır. Sanayi burjuvazisi ve sermaye örgütleri her fırsatta ücretlerin yüksek olmasından yakınmış ve ücretlerin düşürülmesini talep etmişlerdir. Popülizm tartışmasına değinirken belirtildiği gibi, ücret seviyelerinin, popülist ittifaklar sonucunda, iç tüketimi sağlamak üzere sermayenin belli kesimlerinin onayıyla yükseltilmiş olduğunu söylemek hiç doğru görünmemektedir. İleride görüleceği gibi işçi sınıfı, sendikal mücadeleler sonrasında, sermayenin direncine rağmen ücretleri yükseltebilmiştir.

> Bu sene [1977] Türkiye'de yapılan toplusözleşmelerde bir sene için %35-40 zam verilmiştir ... Memleketi idare eden büyük partiler bir araya gelip, işçi işveren münasebetlerini, toplu sözleşmelerde verilecek zamları, kıdem tazminatını bir sisteme bağlamadıkları taktirde bu sene kapanan 22 fabrika yerine önümüzdeki sene 200-300 fabrika daha kapanacak, ondan sonra büyük işsizlik başlayacak ... (Bizden Haberler, 1977c, s. 110).

Burjuvazi grevlerin ve iş bırakmaların önlenmesini, çalışma saatlerinin yükseltilmesini ve ücretlerin düşürülmesini 1970'ler boyunca talep etmiş ve işçilerin elde ettiği sosyal hakların geri alınması için büyük çaba sarfetmiştir. Türkiye'nin 1970'lerin sonlarında karşılaştığı bunalımın önemli bir nedeni, sınıf mücadelesinin şiddetlenmesidir. TÜSİAD Türkiye'nin iktisadi sorunlarını sıralarken, özellikle bu sorunu vurgulamaktadır. "İşçi ücretlerindeki artıştan çok iş barışının bozulmasından kaynaklanan nedenler, istihdam artışını caydırıcı, üretim artışını sınırlayıcı etken olarak ortaya çıkmıştır" (TÜSİAD, 1979c, s.4).

24 Ocak kararları, 1980 darbesi, darbe sonrası emek-sermaye arasındaki ilişkilerin yeniden yapılandırılmasının, büyük sanayi sermayesinin talepleriyle bütünüyle uyuştuğu söylenebilir. Sermaye-emek ilişkilerinin yeniden yapılandırılması temel olarak artık-değerin üretilme ve el-konulma koşullarının değiştirilmesini, yeniden örgütlenmesini içerir. 1980 sonrasında çalışanların ekonomik-demokratik hakları büyük ölçüde kısıtlanmış, çalışma yaşamı üzerindeki baskılar yoğunlaşmıştır.

3.5.1 Sendikal Örgütlenme ve Yasalar Üzerinde Mücadele

Sendikal örgütlenme işçi sınıfı mücadelesinde temel mücadele alanını oluşturmaktadır. Sanayi üretiminin gelişmesi, büyük ölçekli üretim alanlarını yaratırken, işçilere biraraya gelerek çalışma koşullarını iyileştirmek, haklarını korumak ve yeni haklar elde etmek için mücadele etmenin olanağını sunmuştur. İşçi sınıfı tarihinde çalışma saatlerinin düşürülmesinden tatil hakkına, sosyal güvenceden reel ücretlerin yükseltilmesine kadar hemen hemen bütün kazanımlar, sendikal mücadeleler sonucunda elde edilmiştir.

1960 askeri darbesinin ardından kabul edilen 1961 Anayasası çerçevesinde işçilere sağlanan sendikalaşma, toplu pazarlık ve grev hakları, işçi sınıfı örgütlenmesi ve mücadelesinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Sendikalaşma özgürlüğü, grev ve toplu sözleşme gibi haklara kavuşmasının yanında işçi sınıfı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, ücretli tatil, ücret eşitliği, sosyal güvenlik gibi kazanımlar da elde etmiştir.[192]

Anayasa'daki hakların hayata geçmesi için bu haklara yönelik yasaların Meclisten çıkması gerekmektedir. Ancak yasaların çıkarılması uzun sürmüş, yasama sürecinde anayasal haklar epeyce sınırlandırılmıştır. Yasaların içeriğinin belirlenmesi, sınıf mücadelesinin önemli zeminlerinden birini oluşturmuştur. Özellikle sendikal örgütlenmeye ve toplu sözleşmelere dair yasalar söz konusu olduğunda, sınıf mücadelesinin bizzat kendisinin, yasanın sınırlarının nasıl çizileceğini belirleyeceği söylenebilir; zira yasalar da sınıflararası çatışmalarla belirlenmektedir. Fuat Ercan'ın (2003, s. 7) vurguladığı gibi; "[k]apitalist toplumda olgularla hukuksal düzenekler arasnda aracı olan yasalar, sınıfsal bir içeriğe sahiptir. Diğer bir deyişle, yasal düzenekler ve yasaların işaret ettiği hak ve sınırlamalar sınıfsal mücadeleler dolayında biçimlenir". Dolayısıyla çıkarılan yasaların içeriğinin yanında, bu yasaların çıkarılma süreci de özel bir önem kazanmaktadır. "Yasaların çıkarılma süreci, belirli

192 1961 Anayasası işçi hakları ve örgütlenme açısından önemli değişiklikler getirmiştir. Sendikalaşma hakkını düzenleyen madde 46'ya göre, "İşçiler ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptir". Toplu sözleşme ve grev hakkının tanındığı 47. maddeye göre ise, "İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev hakkına sahiptirler."

nesnel çıkarları temsil eden aktörler ya da sınıfların kendi aralarında çatışmalara ya da bir dizi ittifakların varlığına neden olmuştur" (Ercan, 2003, s. 3).

Sermaye örgütleri yasaları sınırlamaya çalışırken, emek örgütleri de yasaların gecikmesini protesto eden eylemler düzenlemektedir. 31 Aralık 1961 yılında İstanbul'da düzenlenen Saraçhane Mitingi, yüz binden fazla işçinin grev ve toplu sözleşme hakkı taleplerini dile getirdiği büyük bir eyleme dönüşmüştür. Grev ve toplusözleşme hakkının tanınmadığı dönemde Kavel işçilerinin 1963 yılındaki 36 günlük direnişi de, Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi yasalarının çıkarılması sürecini hızlandırmıştır.[193]

Nihayet, 1961 Anayasasında geniş bir biçimde tanınmış olan sendikal hak ve özgürlükler, 24 Temmuz 1963 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 274 sayılı Sendikalar Yasası ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Yasası ile önemli ölçüde kısıtlanarak hayata geçirilmiştir. Özellikle grev hakkına getirilen kısıtlamalar ve Anayasa'da yer almayan lokavt yetkisinin tanınması önemli hak kayıplarıdır [194]

Yasalar, sendikal örgütlenmenin önündeki birçok engeli kaldırarak, işçi ve işveren örgütlenmesine zemin oluşturmuştur. 1963 sonrasında sendika sayısı ve sendikalaşma oranı hızla yükselmiş ve toplu sözleşme işçi haklarının geliştirilmesinde en temel alan haline gelmiştir.

1970'ler sendikalaşmanın kitleselleştiği dönemdir. 1971 darbesi sonrası genel seçimlerin ardından, özellikle 1974 sonrasında, sendikalı işçi ve sendika sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Çalışma Bakanlı-

---

193 Türk-İş'e bağlı Maden-İş sendikası'na üye 170 işçi, fazla mesai ve kıdem esasına göre verilen ikramiyelerin ödenmemesini ve ikramiye sorununu işverenle görüşen üç işçinin işten atılmasını protesto etmek üzere iş bırakarak oturma eylemine başladı. Eylemin ardından işverenden bütün işçilerin işlerine son verildiği haberi geldi. Bu haberin ardından Kavel'deki oturma eylemi direnişe dönüştü. Direniş Mart başına kadar sürdü ve 4 Mart'ta anlaşmaya varıldı (TSA-1, s.240). 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda yer alan ve yasanın çıkışından önce grev nedeniyle haklarında takibat yapılan işçilerin davasının düşmesine ilişkin madde, 'Kavel maddesi' olarak bilinmektedir.

194 Anayasa'nın 47. maddesinin Kurucu Meclis'te kabulü büyük tartışma yaratmıştı. Tartışmalar genellikle grev hakkının karşısında lokavt hakkının da bir anayasal hak olarak konmak istenmesinden kaynaklanmıştı. Lokavt hakkı Anayasa maddesine konmadı ancak maddenin gerekçesinde lokavt hakkının, grev hakkına muvazi olarak kanunla düzenleneceği belirtilmişti (Esin, 1974, s. 176).

ğı verilerine göre 1977'de sendika sayısı 863'tür ve 3.8 milyon işçi sendikalıdır. 1980 yılında ise 5.7 milyon çalışan sendikalıdır. Çalışma Bakanlığı'nın verilerini kullanan DPT'ye göre sendikalaşma oranı 1963'te yüzde 11 civarındadır; 1971'de yüzde 30'a yükselmiştir. 1977'de sendikalı işçi oranı yüzde 13'tür (DPT, 1979, s.136). Berch Berberoğlu 1971'de Türkiye'de sendikalaşma oranının, Fransa (yüzde 20) ve Batı Almanya'dan (yüzde 25) daha yüksek olduğunu söylemektedir (Berberoğlu, 1982, s.113). Ancak Yıldırım Koç Çalışma Bakanlığı'nın 1967 sonrası verilerinin yanlışlığına ve 1980 yılında sendikaların üye sayısı 5.7 milyon değil, 1.5-2 milyon civarında olduğuna dikkat çeker (Koç, 2003, s.106). Koç'un itirazı o dönemin şartları gözönüne alındığında makul görünmektedir.[195]

İşçi sınıfının memur statüsünde istihdam edilen kesimi 1961 Anayasasının kendine tanıdığı sendikalaşma hakkını 1965 yılından itibaren kullanmaya başlamıştır. Tüm kısıtlamalara rağmen memurların yaklaşık yarısı memur sendikalarında örgütlenmiştir. 1965-71 arasında 658 memur sendikası kurulur. Bu dönemde öne çıkan sendikalar, TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası) ve İLKSEN'dir (İlkokul Öğretmenleri Sendikası) (Koç, 1979, s. 113).

1947 yılında kabul edilen Sendikalar Kanunu'nun ardından Türkiye'de işçi sendikalarıyla birlikte burjuvaziyi temsil eden sendikaların kurulmasının da zemini hazırlanmıştır.[196] Kanunun ardından, gıda, dokuma ve deri gibi geleneksel işkollarında 'işveren sendikaları' kurulmaya başlanmıştır.

1959 yılında kurulmuş olan Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, MESS'i, ilk sendikalardan ayırmak gerekir. Sendikanın nispeten erken bir tarihte kurulmuş olması, sermayenin sınıf bilincinin ve öngörüsünün bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. MESS, işveren sendikaları ve diğer sermaye örgütleri içinde, bir yandan sermayenin sınıf bilincinin

---

195 SSK istatistikleri ve toplu sözleşmeler de yaklaşık 2 milyon işçinin sendikalı olduğunu göstermektedir. Bakanlık verilerinin bu kadar sapmasının nedeni, birden fazla sendikaya üye olunabilmesi, üyelikte noter aracılığı koşulunun bulunmaması, istifa, ölüm ve işten atılmaların kayda geçirilmemesidir.

196 İlk işveren sendikası 1949'da tekstil sanayii kolunda kurulmuştur (Esin, 1974, s. 173). Ancak kurulan bu ilk sendikaları bütünüyle 'sendika' olarak kabul etmek zordur. Bunların çoğu, ithalat güçlükleri karşısında üyelerine ithal malı hammadde ve malzeme ya da yedek parça tahsis ettirmek ve bunların dağıtımını yapmak amacıyla kurulmuş sendikalardır (Esin 1974, s. 174; MESS, 1999, s. 16).

erken bir ürünü, diğer yandan emek-sermaye mücadelesinde öne çıkan bir örgüt olması açısından ayrı bir öneme sahiptir. MESS ayrıca büyük bir işkolu olan metal sanayindeki burjuvazinin örgütü olması nedeniyle de önem taşımaktadır.

Sermayenin ilk üst örgütü, 1961'de, İstanbul Sanayi Odası'nın desteği ile, MESS ve MESS'in kurulmasına yardım ettiği beş işveren sendikası tarafından, 'İstanbul İşveren Sendikaları Birliği', İİSB adı altında kurulmuştur (MESS, 1999, s.51). İlk konfederasyon, 20 Aralık 1962 yılında kurulan Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonudur (TİSK). TİSK, İİSB'nin örgütlenmesini ülke geneline genişletmesinin ardından, tüzük değişikliği ile TİSK adını almasıyla kurulmuştur.

Burjuvazinin örgütlenmesi sürecinde kamu kesimi işverenlerinin benzer örgütlenmeye gitmesi dikkat çekici bir gelişmedir. 1965'ten itibaren kamu kesimi işverenleri de sendikal biçimde örgütlenmeye başlamıştır. 1977'de işveren sendikalarının sayısı 118'e çıkmış, KİT'lerin katılımıyla üye sayısı 12.514'ü bulmuştur (TÜSİAD, 1979a, s. 97).

MESS, diğer işveren sendikaları, Sendikalar Birliği ve nihayet TİSK'in kurulması, biri diğerini karşılıklı olarak gerektiren iki dinamiğin sonucudur. Bir yandan sanayi üretiminin gelişmesi işçi sınıfında niceliksel büyümeye yol açmakta, işçi sınıfı emek ve değerlenme sürecinde söz sahibi olmak ve çalışma koşullarını iyileştirmek için örgütlenmektedir. Örgütlendikçe güçlenen işçi sınıfı hareketi, değer yaratma sürecinin önünde bir tehdit olarak belirmekte, sanayi burjuvazisi büyüyen sınıf hareketi karşısında örgütlenme ihtiyacı duymaktadır. Diğer yandan, burjuvazi çıkarlarını savunmak, emek sürecinde hegemonyasını güçlendirmek ve değerlenme koşullarını daha kârlı kılmak için örgütlendikçe, sınıf mücadelesini şiddetlendirmektedir.

İşçi sınıfının sendikal örgütlülüğünde, 1967'de DİSK'in kurulması bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. 13 Şubat 1967'de Türk-İş'e üye sendikalardan Maden-İş, Lastik-İş, İstanbul Basın-İş ve Türk Maden-İş ile bağımsız sendikalardan Gıda-İş tarafından Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, DİSK, kurulmuştur. DİSK'in kurulmasının temel nedenlerinden biri, Türk-İş yönetimi ile DİSK'in kuruluşunda yer alan sendikalar arasında, sendikal anlayış ve mücadele konusunda yaşanan fikir ayrılıklarıdır [197]

197 Tevfik Çavdar, Kavel direnişindeki pasif tutumu nedeniyle Türk-İş'e yönelik eleş-

1960'ların sonlarında işçi hareketi güçlenmiş; işgal, kuşatma, oturma eylemi, grev gibi eylemler sıklaşmıştır.[198] Bütün dünyada işçi, öğrenci, gençlik eylemlerinin yükseldiği 1968 yılının coşkusu, Türkiye'de üniversite gençliği ve işçi hareketinde yansıma bulmuştur. 1968 yılından itibaren, üniversiteli öğrencilerin boykot ve işgallerinden etkilenen fabrika işgalleri gerçekleşmiştir.[199] Artan işçi eylemlerinin bir bölümünü DİSK'e bağlı sendikalar örgütlemiş ya da desteklemiştir. İşçi sınıfının önemli bir kesimini örgütleyen DİSK, sınıf ve kitle sendikacılığı temelinde mücadele ederek büyümesini sürdürmüştür. Sınıf mücadelesinin keskinleştiği bu dönemde işçi sınıfı en güçlü mücadelesini vermiş ve bu mücadele DİSK'in kapatılma girişimine karşı patlak veren 15-16 Haziran 1970 olaylarında doruğa ulaşarak, en dolaysız ifadesini bulmuştur.[200]

Artan eylemlere sermayenin, özellikle TİSK'in tepkisi sert olmuştur. TİSK 1970 Nisan ayında toplanan Genel Kurulu'nda 'kanunsuz fiiller'e büyük yer ayırmış; DİSK'i suçlayarak, konfederasyonu kanun dışı eylemlerden sorumlu tutmuştur. TİSK'e göre işgal, oturma eylemi, grev, verimin düşürülmesi, kuşatma gibi eylemlerin temelinde Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Yasası'ndaki boşluklar yatmakta; sorun 'sendika enflasyonu'na dayanmakta yani Sendikalar Yasası'nda düğümlenmektedir. Yasalar üzerinde yürüyen sınıf mücadelesi, 1961 Ana-

---

tirilerin daha erken bir dönemde biriktiğini söylemektedir. Bu dönemde bazı sendikalar konfederasyonu suçlayarak ayrı bir birlik oluşturma girişimi bile başlatmıştır. Bu girişimler 1967'de DİSK'in kuruluşuna kadar devam edecektir (Çavdar, 2005, s.148). Türk-İş üyesi olan bazı sendikaların Paşabahçe grevini Türk-İş üst yönetiminin aykırı kararına rağmen desteklemeleri nedeniyle geçici ihraçla cezalandırılması, DİSK'in kurulmasında belirleyici olmuştur (TSA-4, s.307; Işıklı, 2003, s. 98).

198 1961-71 arasında gerçekleşen 862 eylemin yüzde 70'i grevdir. Grev dışı eylemlerin başında pasif direniş ve yürüyüşler gelmektedir. Bu dönemde 45 işyeri işgali saptanmıştır (Akkaya, 1998, s. 106).

199 1968'de Derby, Kavel Kablo ve Roche İlaç fabrikaları; 1969'da Singer, Krom Magnezit ve Türk Demir Döküm fabrikaları ile Çorum Alpagut Kömür İşletmeleri işçiler tarafından işgal edilmiştir (Koç, 1979, s. 119).

200 1969 yılının son günlerinde patlak veren Gamak olaylarında ve ardından 1970 Ağustos'unda Aliağa Petrol rafinerisi inşaatında başlatılan grevde; ve aynı yıl Kasım ayında Adana'da Bossa fabrikasının işgal eyleminde yaşanan çatışmaların ardından işçi eylemlerinde iki-üç yıllık bir sessizlik yaşandı (Koç, 2003, s. 181). 15-16 Haziran olayları, bu yükselen hareketin ulaştığı tepe noktasını işaret ediyordu.

yasası sonrasında başlamış, 1970'lerin sonlarına dek sürmüştür.

274 ve 275 sayılı yasalarda değişikliği öngören tasarı, çalışmalarını gizlilikle yürüten bir komisyondan geçtikten sonra Meclis'e gönderilmiştir. Tasarının gerekçesinde, mevcut yasaların bazı boşluklar ve eksiklikler taşıdığı; bu boşluk ve eksikliklerin sendika bolluğuna sebep olduğu; sendika bolluğunun çalışma ve iş hayatını engellediği ve emekçilere zarar verdiği; güçlü sendikacılığı kurmak için bu değişikliklerin yapılması gerektiği ileri sürülmektedir (Öztürk, 1979, s. 54).

Tasarıdaki öngörülen değişiklikler, esas olarak DİSK'in ve bağlı sendikaların faaliyetlerini kısıtlamaya yöneliktir.[201] 1968'den itibaren DİSK'in güçlenmesiyle birlikte yaygınlaşıp sertleşen kitlesel eylemlerin yasa ve baskı yoluyla önüne geçmeye çalışılmakta; 274 sayılı Sendikalar Yasası değiştirilerek, işçi sınıfının DİSK içindeki örgütlenmesini engelleyecek tedbirlerin alınması amaçlanmaktadır. Sendikal harekette DİSK'e oranla çok daha uzlaşmacı olan Türk-İş'in etkinliğini sürdürmesi planlanmıştır.

15-16 Haziran olayları, yasa tasarısının işçilerce kitlesel bir biçimde protesto edilmesiyle patlak verir. Tasarının Mecliste kabulünden dört gün sonra protesto eylemleri başlamıştır. Eylemlere ilk gün 70 bin kişinin katıldığı tahmin edilmektedir. İkinci günkü eylemlerde ise katılım bunun iki katını geçmiş, yaklaşık 150 bine ulaşmıştır (Özsever, 1998, s. 452-53). Eylemlere DİSK'e bağlı sendikalara üye işçilerin yanı sıra, Türk-İş sendikalarının çoğunlukta olduğu fabrikalarda çalışanlar da katılmıştır.

15-16 Haziran olayları kendiliğindenci niteliği[202] ve Kocaeli gibi

---

201 Tasarıya göre, bir işçi sendikasının Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için, o işkolunda toplam işçi sayısının üçte birini; işçi federasyonunun faaliyette bulunabilmesi için, bağlı sendikaların üye sayısı toplamının, kendi işkollarındaki işçi sayısının üçte birini oluşturması; işçi konfederasyonun kurulabilmesi için, sözü edilen sendika ve federasyonların en az üçte birini ve sendikalı işçi sayısının en az üçte birini üye olarak içermesi gerekiyordu. Ayrıca, tasarı ile sendika üyeliğinden ayrılmak için noter onayı getiriliyor, sendika kurmak için en az üç yıl işyerinde çalışmış olmak gerekiyordu (Özsever, 1998, s. 454; Koç, 1979, s. 116).

202 Sırrı Öztürk hareketin 'kendiliğinden' olmadığını; eylemin örgütlenme biçiminin ve bir yıl öncesinden 'Anayasal Direniş Komiteleri'nin kurulmuş olmasının, hareketin kendiliğinden olmadığını kanıtladığını söylemektedir (Öztürk, 1976, s. 447). Olaylar kendiliğinden başlamamış olsa da, gelişmesi ve yayılmasının kendiliğinden bir yanı olduğu söylenebilir.

İstanbul dışındaki işçileri de saran kitleselliği ile Türkiye işçi sınıfı tarihinin en önemli, en büyük eylemidir.[203] Çeşitli işkollarında ve illerdeki işçilerin ücret dışı haklar için ortaklaştığı ilk eylem olması açısından özel bir yere sahiptir (Koç, 2003, s. 187). İki gün boyunca süren eylemlerde Türk-İş'e karşı DİSK savunuluyor olsa da, eylem DİSK yönetiminin sınırlarını da aşan radikalliği ile uzunca bir dönem sermayenin bilinçaltında yer etmiştir.[204] Olaylar, 1971 darbesinin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.[205]

274 Sayılı Sendikalar Kanunu'nun 20 maddesinde değişiklik getiren tasarı Ağustos 1970'de kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir. CHP ve TİP'in Anayasa Mahkemesine başvurması üzerine, 1/3 koşulu ve önemli birkaç hüküm daha iptal edilmiştir (Esin, 1974, s. 198).

1971 yılı Türkiye tarihinde yeni bir dönüm noktasını oluşturur. 12 Mart 1971'de ordu hükümete bir muhtıra vererek, belirtilen hususlar hayata geçirilmezse silahlı kuvvetlerin ülke yönetimini ele geçireceğini bildirmiştir. Ne ilginçtir ki, darbeden bir hafta önce TİSK'in kamuoyuna duyurduğu bildiride, "... son zamanlarda çeşitli işyerlerinin fiili işgali ve tahribatı halinin gerek ekonomik hayatımızı gerekse teşebbüs ve çalışma güvenini kökünden sarstığı" söylenmiş; başta İçişleri Ba-

---

203 "… 15/16 Haziran; işçi sınıfının, kazanılan hakların savunulması yolunda, ülkedeki sosyal, ekonomik ve politik gelişmeler sonucu doğan sınıf çelişkilerinden ve bunların sonucu giderek oluşan ilerici hareketin birikiminden yararlanarak gerçekleştirdiği, demokratik-politik nitelikte, ülke tarihinin en büyük sınıfsal bir kitle hareketidir" (Öztürk, 1976, s. 446).

204 Eylemlerde işçilerle güvenlik güçleri arasında çatışma çıkmıştı. Eylemin ikinci günü, 16 Haziran akşamüstü İstanbul ve Kocaeli'nde sıkıyönetim ilan edildi. Aynı gün olaylardan sorumlu görülen 12 DİSK yöneticisi tutuklandı. Olayları izleyen günlerde yaklaşık 4 bin işçinin işine son verildi (Öztürk, 1979, s. 97).

205 MESS'in Gelenek ve Gelecek kitabında (1999, s. 259), 12 Mart muhtırasına yol açan nedenlerden birinin "15-16 Haziran 1970'teki, o güne kadar görülmemiş boyutlardaki işçi eylemleri olduğu" söylenmektedir. 15-16 Haziran olayları "gösteriyi 'devrim provası' olarak betimleyen rejim için bardağı taşıran son damla oldu" (Ahmad, 2002, s. 187). "Sermayeyi ciddi bir biçimde etkileyen ve 12 Mart'a yol açan sürecin önemli aşamalarından biri olan 15-16 Haziran olayları sosyalist hareket açısından da bir dönüm noktası oldu" (Özsever, 1998, s. 454). Vehbi Koç (1971, s.1), "16 Haziran 1970 tarihinde İstanbul'da bazı sendikalar tarafından tertiplenen işçi ayaklanmasının sonucu olarak Hükümet sıkı yönetim ilan etmek mecburiyetinde kaldı … Her gün biraz daha bozulan asayiş yüzünden can ve mal emniyeti kalmadı. İşçi sendikalarının, memleketin ekonomik gerçeklerine uymayan talepleri, sanayii ciddi sorunlarla karşı karşıya bıraktı" diye belirtmektedir.

kanlığı olmak üzere, Emniyet ve adli makamlar göreve çağrılmıştır (MESS, 1999, s. 193).

12 Mart darbesi sonrasında, büyük sanayi sermayesinin başat bir sınıf figürü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Sermayenin yoğunluğunun ve merkezileşmesinin arttığının göstergesi sayılabilecek biçimde tekel ve holdinglerin yaygınlık kazandığı bu dönemde büyük sanayi sermayesinin, bir yandan ihtiyaç ve taleplerini doğrudan dillendirmek ve kendi çıkarlarının takipçisi olmak ihtiyacıyla; diğer yandan güçlenen işçi sınıfı mücadelesinin karşısına daha donanımlı çıkma zorunluluğuyla yeni bir örgütlenmeye gittiği ve 1971'de TÜSİAD'ı kurduğu önceki bölümlerde anlatılmıştı.

Güçlenen işçi sınıfı mücadelesini dizginlemek üzere 1970 ve 1971 yıllarında iki yeni işçi örgütlenmesi daha gündeme gelmiştir: MHP'nin denetimindeki Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve Türk-İş içindeki Sosyal Demokratların örgütlediği Sosyal Demokrat Sendikalar Konseyi (Koç, 1979, s. 112). MİSK 23 Haziran 1970'te İstanbul'da kurulmuştur. Kuruluşunun 15-16 Haziran olaylarının hemen sonrasına rastgelmesi, konfederasyonun kurulma amacını ve sınıf hareketine bakışını gözler önüne sermektedir.[206]

DİSK 1970'ler boyunca içe dönük üretim yapan sermaye kollarında örgütlenmiş, büyüyen işçi eylemlerini örgütleyen ve kitleselleştiren bir sendika olmuştur. Türk-İş ise daha çok ihracata yönelik üretim yapan sektörlerde ve kamuda örgütlenmiştir (Akkaya, 1998, s.107-109). 1970 sonrası dönem önceki döneme kıyasla, grev ve grev dışı eylemler açısından daha hareketli geçmiştir.[207] Özellikle 1974 yılından itibaren

---

206 1975-78 arasında MİSK, özellikle DİSK'e bağlı sendikaların örgütlü olduğu işyerlerinde ve bölgelerde, MHP yandaşı Ülkü Ocak militanlarına alternatif sendikalar kurdurarak, işçi sınıfını yönlendirmeye çalıştı. MİSK'in kurulması ve faaliyetleri, 1970-80 arasında işçi hareketinin sınıf bilinci ve siyasal bilinç kazanmasına karşı, MHP'nin işçi hareketini denetim altına alma çabası olarak özetlenebilir (TSA-3, s. 424-426).

207 Grev ve iş bırakmalara ek olarak, kasıtlı olarak hatalı iş çıkarma; makine ve teçhizata özen göstermeme ve bozulmalarına ve kırılmalarına göz yumma; işi durdurarak oturma grevi yapma; işi durdurarak işyerini terk etme ve gösteri ve yürüyüş yapma; işyeri işgali; grev döneminde hammadde girişini ve mamul madde çıkışını engelleme; çeşitli biçimlerde işi yavaşlatma gibi yeni eylemler gerçekleşmiştir. 1970'li yıllarda astsubayların ve astsubay eşlerinin ve 1970'li yılların sonunda polisin de eylemleri olmuştur (Koç, 2003, s. 181-82).

işçi eylemlerinde artış ve çeşitlenme göze çarpmakta, kitlesel mitingler düzenlenmektedir.[208]

Bu süreçte işçi sınıfının yasalarca belirlenmiş sendikalaşma ve grev haklarının yanında, başta çalışma saatinin azaltılması ve ücretlerin iyileştirilmesi olmak üzere mücadele vererek elde ettiği kazanımları burjuvazi açısından giderek ağır bir külfete dönüşmüş; yayılan grevler üretimi kesintiye uğratarak, artık-değer yaratımının önünde engel oluşturmuştur. İşçilerin yönetime katılma ve karar alma süreçlerinde belirleyici olma talebini gündeme getirmeye başlaması, emek sürecinde radikal bir değişikliğin işaretini vermektedir. Sermayenin emek ve değerlenme süreci üzerindeki denetiminin zamanla azaldığı gözlenmektedir. Burjuvazi toplusözleşme sürecinde sendikaların taleplerine karşı çıkmaya, ya da en azından isteklerini sınırlamaya çalışırken, yasalar üzerindeki savaşımını sürdürmektedir. 15-16 Haziran olaylarının ertesinde 274 Sayılı Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişikliklerin ardından, 275 sayılı Toplusözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'nun değişmesi, burjuvazinin temel beklentisi haline gelmiştir. Başta MESS ve TİSK olmak üzere sermaye örgütleri 1970'ler boyunca 275 sayılı yasayla mücadele etmeyi sürdürmüştür (Esin, 1974, s. 202).

İşçi eylemlerini durdurmak ve sınıfın kazanımlarını geri almaya yönelik programlar, sermaye örgütleri ve işveren sendikalarının en önemli gündemi haline gelmiştir. Burjuvazinin işçi haklarını kısıtlamaya yönelik geliştirdiği projelerden biri de 'tek tip toplu sözleşme' politikasıdır. MESS'in tek tip toplu sözleşme politikasına dair saptadığı ilkeler, sendikalaşmanın önüne geçmeye, işçilerin yönetime katılmasını, çalışma saatinin kısaltılmasını engellemeye ve sosyal kazanımları kısıtlamaya yönelik bir dizi maddeyi içermektedir. Bir anti-emek manifestosu niteliği taşıyan ve sanayi burjuvazisinin aktarılan şikayetlerini çözmeye yönelik olan ilkelerden bazıları şöyledir:[209]

---

208 DİSK 1975 yılından itibaren çeşitli bölgelerde mitingler düzenlemişti. 6 Eylül 1975 günü İzmir'de ve 20 Eylül 1975 günü İstanbul'da Demokratik Hak ve Özgürlükler İçin Mücadele Mitingleri yapıldı. 16 Haziran 1975'de, Türk-İş İzmir'de sekiz saatlik 'Genel Uyarı Eylemi' düzenledi. Eylemin amacı '… hükümetle işverenlerin işçilere ve sendikalara yönelik olumsuz tutumlarını protesto etmek' olarak açıklanmıştı. (TSA-I, s. 288). 1 Mayıs, 51 yıl sonra, 1976 yılında DİSK'in organize ettiği mitingle Taksim'de kutlandı (Koç, 2003, s. 183).

209 Kabul edilen ilkelere göre, ayrıca, haftalık çalışma saatinin 48 saatten aşağı indi-

- İşçilerin yönetime katılması yönündeki tekliflerin kesinlikle reddi ve bu tekliflere en ufak bir kapı aralığı dahi bırakılmaması gerekir.
- İşverenin çoğunlukta olmadığı bir işyeri disiplin kurulu asla kabul edilmemelidir.
- Sendika üyesi işçilerin yasadaki prosedürden daha zor bir prosedürle işten çıkartılması yolundaki tekliflerin asla kabul edilmemesi gerekir.
- Kıdem tazminatı yasa sınırları içinde kalmalı ve yasada öngörülen limitlerin üstüne çıkacak herhangi bir teklif kesinlikle kabul edilmemelidir.
- Çalışma sürelerinin kısaltılması yönünde gelen teklifler asla kabul edilmemelidir.
- Ücret zamlarının tesbitinde şu esaslar mutlaka göz önüne alınmalıdır: 1) bölgesel farklılıklar; 2) hükümet-işveren-işçi temsilcilerinden oluşması düşünülen üçlü komisyonun kabul ve tespit edeceği kriterler; 3) prodüktivite artışı; 4) ücretlerin iş değerlendirmesine göre grup ve nevilerinin tespiti (MESS, 1998, s. 395-400).

1970'lerin ortalarından itibaren emek-sermaye çatışmasının sürdüğü alanlardan biri de kıdem tazminatıdır. Toplu iş sözleşmesinde yer alan ve fiili olarak uygulanmakta olan haklar, 1975 yılının Temmuz ayında yasalaştırılmıştır.[210] MESS kıdem tazminatının en kısa zamanda ıslah edilmesini, toplusözleşmelerin işyeri seviyesinde değil, işkolu seviyesinde yapılmasını ve ücret adaletsizliğini giderecek biçimde geliştirilmesini talep etmekte; toplu iş sözleşmelerinin yol açtığı 'ölçüsüz külfeti' taşıyan tüketicileri, yani kamuoyunu, bu gidişe bir 'dur' demeye çağırmaktadır (TSA-II, s.384). 1970'lerin sonlarında TÜSİAD (1978a, s. 1), iş barışında ve mevzuattaki kıdem tazminatları gibi olumsuz gelişmelerin, girişimcilerin daha fazla sayıda işçi çalıştırmasını engellediğini ve emek-yoğun yatırımları ertelediğini söylemektedir.

---

rilemeyeceği hükmünün toplu sözleşme metinlerine konması ve arife günü verilen yarım günlük iznin sözleşme metinlerinden çıkarılması, yerine 'kamudaki genel tatil günlerine ilave yapılmayacaktır' ifadesinin eklenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, "sağlık ve ilaç yardımı veya yıpranma tazminatı gibi, sosyal sigorta ve ücret kavramları içinde mütalaası gereken yardım ve tazminatları işverenden ayrıca isteyen tazminatlar kabul edilmeyecektir" ifadesi eklenmiştir (TSA-1, s. 383).

210 Yasa, kıdem tazminatının her hizmet yılı için 15 günlük ücret yerine 30 günlük ücret üzerinden hesaplanması, kıdem tazminatına hak kazanma süresinin üç yıldan bir yıla indirilmesi, zorunlu haller nedeniyle istifa eden işçiye de kıdem tazminatı ödenmesi gibi hükümler içeriyordu (Koç, 2003, s. 194).

1977’ye gelindiğinde yaklaşık 600 bin işçi toplu pazarlık hakkını kullanarak toplu sözleşme yapabilmekte, işçilerin yaklaşık yarısı toplu pazarlık hakkını kullanabilmektedir. Yaklaşık 600 işyerinde toplam 2300 toplu sözleşme yapılmıştır.

Buraya kadar, 1960’lardan itibaren güçlenmeye başlayan ve 1960 sonlarında keskinleşen; 1971 muhtırasının ardından oluşan baskı ortamında biraz durulsa da, 1974 sonrasında tekrar canlanan emek-sermaye mücadelesi, sendikal haklar, toplusözleşme ve grev hakkı ve kıdem tazminatı gibi hukuksal-sosyal alanlar ve iş bırakma, işyeri işgali, kitlesel mitingler gibi eylemlilikler üzerinden gösterilmeye çalışıldı. Şimdi ücretler üzerinde gerçekleşen mücadeleye bakılacaktır. Son olarak 1970 sonrasında bunalımı derinleştiren bir olgu olarak grevlere değinilecektir.

3.5.2 Ücret Artışları

1960 sonrasında, 1980’lere kadar, zaman zaman gerileme gösterse de, reel ücretlerde bir artış olduğu söylenebilir. Ancak bu kazanımların ne popülist politikalardan kaynaklandığını, ne de sermayenin pazar ihtiyacının bir sonucu olduğunu söylemek doğru görünmektedir. Güçlü sendikal mücadelenin sonucunda 1960’lara kadar süregiden düşük ücretlerin yukarıya çekilmesi sağlanmış; ücretleri iyileştirici, ikramiye adı altında çeşitli maddi kazanımlar da elde edilmiştir.

İşçi sınıfı hareketinin güçlendiği 1963-72 arasında parasal ücretler yılda yüzde 13.3 artarken, işçi sınıfının gerek nicelik gerekse örgütlenme olarak önemli bir bölümünü oluşturan imalat sanayi işçi kesiminin milli gelir içindeki payı yılda ortalama yüzde 1.3 azalmıştır (Dorsay, 1976, s. 17).

Ücret artışları Türkiye’de genel olarak popülist politikalara bağlanmış, İİS’nin zorunlu kıldığı bir olgu olduğu düşünülmüştür. 1960 sonrası döneme bakıldığında, ücretlerin toplusözleşmeler ve grevler; işçi sendikalarıyla sermayeyi temsil eden sendikalar arasında yaşanan zorlu mücadeleler yoluyla yükseltilebildiği görülmektedir. Sungur Savran’ın (1992, s. 100) sözleriyle, “... 60’lı yıllarda, iç pazara dönük sermaye birikimi altın çağını yaşarken bile, işçi ücretleri, ancak çok zorlu mücadeleler sonucunda, büyük ve küçük sermayenin gösterdiği güçlü direnişe rağmen yükseltilebilmiştir.”

Sanayi burjuvazisi işçi eylemlerinden, grev ve iş bırakmalardan,

işçi haklarının günbegün gelişmesinden olduğu kadar, ücretlerden duyduğu rahatsızlığı da sık sık dile getirmiştir. TİSK'in 12 Mart darbesi sonrası kurulan yeni hükümetten beklentilerinin başında, çalışma barışını zedeleyen kanunsuz olayların önlenmesi; 275 sayılı Toplusözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'nun değiştirilmesi ve verimliliği ön planda tutmayan ücret politikasının düzeltilmesi taleplerinin (Esin, 1974, s. 202) geldiği göz önünde tutulduğunda, ücretlerin, popülizm kavamlaştırmasını kullananlarının tezlerinin aksine, çok daha erken dönemlerde bir mücadele alanı olduğu görülmektedir.

MESS Genel Kurulu'nda, "[t]oplusözleşme düzeni, sendikal düzen ve yasadışı olaylar işletmeleri kökünden sarsacak ve ülkemizin sosyal ekonomik yapısında büyük yaralar açacak bir yönde gelişme göstermektedir" yönünde karar alınırken;[211] TÜSİAD başkanı şöyle konuşmaktadır:

> [g]rev ve lokavtlar, yasadışı direnişler, azaltılan çalışma gün ve saatleri, toplu sözleşmelerin uzayan süreleri, üretimi teşvik edici uygulamaların kaldırılması ve sevk ve idarenin yönetimdeki disiplin etkinliğinin 'yönetime katılma' sloganı altında felce uğratılması prodüktiviteyi ciddi şekilde düşürmekte ve daha az üretim için daha fazla ücret ödenmektedir. Bu durum yatırım kararlarını etkilemekte ve işçi yoğun yerine sermaye ve teknoloji yoğun yatırımlara geçmeyi zorunlu kılmaktadır (MESS, 1999, s. 422).

Ücretlerdeki göreli yükseliş, pazarın gelişmesi için sermayenin çıkarlarıyla uyumlu olacak biçimde uygulanan popülist politikaların sonucu değildir; böylesi bir bakış artık-değer sömürüsünü gizlediği gibi, krizi var eden mekanizmayı anlamayı da güçleştirecektir. Ücretler, 1960'lardan itibaren gelişen sendikal mücadeleyle yükseltilmiştir. Marx'ın (1999, s.144) vurguladığı gibi, "sendikaların temel hedefi, sanayinin çeşitli dallarındaki ücretlerin geleneksel olarak belirlenen düzeyin altına düşürülmesini önlemektir".

Kısacası ne ücret artışlarının sebebi bir dönem uygulandığı kabul edilen popülist politikalardır; ne de kriz -bu arada popülizmin krizi denilen kriz de- ücretlerin belli bir seviyeyi aşmasının sermaye için 'kat-

211 Burjuvazinin ücretlerle savaşına bir örnek de, MESS'in 1970'ten itibaren üzerinde durduğu tek tip toplu sözleşme politikasıdır. Bu politikanın maddelerinden biri, işçi ücretlerinin yüksek bulunmasından kaynaklanan rahatsızlığı yansıtmakta ve ücret zamlarının bir komisyon tarafından belirlenmesini talep etmektedir.

lanılamaz' hale gelmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Yeni-Rikardocu tezlerin eleştirildiği bölümde belirtildiği üzere, sermayenin krizinin analizinde sermaye birikimine içkin olan dinamiklerin etkisini incelemek gerekir. Ücret-kâr ilişkisi sermaye birikiminin temel çelişkisini göstermez.

Parasal olarak ücretler 1963-80 arasında sürekli artmaktadır. Reel olarak baktığımızda inişli çıkışlı bir eğilim görülmektedir. 1963-1970 arasında ücretler yüzde 33 yükselmiş; 73'e dek yüzde 11 oranında gerilemiştir. 1971-73 arasında 12 Mart döneminin baskıcı yönetiminin etkisiyle reel ücretlerin düştüğü ileri sürülebilir (Kepenek ve Yentürk, 2003, s. 429). 1973 sonrasında işçi mücadelesinin canlanmasına paralel olarak reel ücretlerin yükseldiği görülmektedir. 1973-77 arasında reel ücretlerde, yüzde 47'lik bir yükselme söz konusudur. Bunalımın baş gösterdiği 1977 sonrasında reel ücretler tekrar gerilemiştir.

3.5.3 1970'lerin Sonlarında Grevler

1970'ler boyunca süregiden grevler, 70'lerin sonlarına doğru artan işçi katılımıyla kitlesellik kazanmış; giderek daha uzun zamana yayılmıştır.

> ... grevler yüzünden yitirilen işgünlerinin göreli ağırlığı 1977-80 yıllarında, 1973-76 yıllarıyla karşılaştırılırsa iki buçuk misli artmıştı. Dolayısıyla büyük sermaye çevreleri 'bu başıboş gidişe dur denilmesi'nin, sendikaların disiplin altına alınmasının, sermaye için gerekli güven ortamının yaratılmasının çağrılarını 1979 yılından itibaren açıkça yapmaya başlamışlardı (Boratav, 2003, s. 147).

Büyük sanayi sermayesinin egemenliğinin pekiştiği dönem olan 1970'lerde DİSK'in büyük ölçekli, içe dönük üretim yapan üretim alanlarında örgütlenmesi, sendikal mücadeleyi güçlendirmiştir. Grevlerin gerçekleştiği işkolları arasında imalat sanayi birinci sırayı almaktadır. Toplam grevlerin yüzde 62.48'i, greve katılan işçilerin yüzde 66.57'si, grevde geçen günlerin yüzde 71.07'si imalat sanayi bünyesindedir. Grev, greve katılan işçi, grevde geçen süre açısından özel sektör kamu sektörünü geride bırakmıştır (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988, s. 2282). 1973-80 arasında meydana gelen grevlerin yüzde 80'i, grevde kaybedilen işgünün yüzde 75'i özel kesimde gerçekleşmiştir; greve katılan işçilerin yüzde 64'ü özel kesimde istihdam edilmektedir (Akkaya, 1998, s. 109).

70’lerin ikinci yarısında yaşanan grevlerin büyük çoğunluğunu DİSK örgütlemiştir. 1970’lerin sonlarında özellikle metal iş kolunda, MESS ve Maden-İş arasında toplusözleşme sürecinde yaşanan uyumsuzluklar ve ardından gerçekleşen toplu grevler, bunalımın önemli bir bileşenini teşkil etmiştir.

1971’de 11 bin kişinin katılımıyla 78 grev yapılmıştır. 1971-73 arasında grev sayısında bir azalma göze çarpmaktadır (Tablo 3.20). 15-16 Haziran olaylarının yenilgiyle sonuçlanmasının ve ardından gelen 1971 darbesinin işçi sınıfı mücadelesinde bir yavaşlamaya neden olduğu görülmektedir. Darbeden hemen sonra sıkıyönetim ilan edilmesiyle işyerlerinde baskılar artmış, çok sayıda işçi işten çıkarılmıştır. Grevler sıkıyönetim komutanlığının iznine bağlanmıştır (Koç, 1979, s.1 06). Bu gelişmeler ışığında grev ve greve katılan işçi sayısında gerileme kaydedilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Darbe sonrası kurulan ara rejimin sona ermesinin ardından grevler artmaya başlamış; 1974 yılında yaşanan canlanmayla grev sayısı artmış, 1975’de 100’ü geçmiş, katılan işçi sayısı 25 bini bulmuştur.

Tablo 3.21
Grevler, kaybolan işgücü (1971-1980)

Yıllar	Grev sayısı	Greve katılan işçi	grev süresi* (gün)	kaybolan işgünü
1971	78	10.916		476.116
1972	48	14.879	2.297	659.362
1973	55	12.286	2.209	671.135
1974	110	25.546	4.104	1.109.401
1975	116	13.708	5.601	668.797
1976	58	7.240	3.691	325.830
1977	59	15.682	3.622	1.397.124
1978	87	9.748	4.457	426.127
1979	126	21.011	10.529	1.147.721
1980	220	84.832	22.474	1.303.253

Kaynak: Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt I, 1996, s.493
* 1972-80 grev süresi verileri, TÜSİAD, 1979a, s.10’dan alınmıştır.

1970’lerin ikinci yarısında başlayan MESS grevlerinin 12 Eylül’e giden süreçte, gerek kapsadığı işçi ve işyeri sayısı, gerekse siyasal içeriği açısından, önemli bir uğrak oluşturduğu söylenebilir. 1960’ların

sonlarından itibaren, MESS'in örgütlü olduğu metal sanayi emek-sermaye mücadelesinde önemli bir yere sahip olmuştur. 1963-80 arasında yapılan grevlerin yüzde 28'i bu sektörde gerçekleşmiştir. Metal işkolu, kaybedilen işgünü açısından birinci sırada yer almaktadır (Yükselen, 1998, s.386). 1972-80 arasında grev başına düşen ortalama işçi sayısı bütün iş kollarında 194.125 iken, metal işkolunda örgütlü olan MESS üyelerinde 524.75'tir.[212]

Madeni eşya imalat sanayi kolunda 29 işyeri ve 11 bine yakın işçiyi kapsayan grevler sonucunda 1977 yılında 21.5 milyon işçi/saat kaybı olmuştur. Bu kayıp üretim değeri olarak yaklaşık on milyar liralık üretim eksikliği şeklinde hesaplanmaktadır. Madeni eşya imalat sanayi kolundaki grevler (TV, buzdolabı, fırın, emaye eşya, otomotiv, otomotiv yan sanayi, aliminyum eşya, telekomünikasyon, bobin, kablo, boru, fittings, ısı sanayi, kazan, makine ve döküm) üretiminde önemli miktarda kayıplara sebep olmuştur (TÜSİAD, 1978, s. 58).

'Büyük Grev Dalgası' olarak adlandırılan bu grevler, Türkiye'de toplumsal sınıflar arasındaki çatışmanın şiddetlenmesinin göstergesi niteliğindedir.

> 1978-79 döneminde artık toplu sözleşmelerde istenen ve alınan hak ve menfaatler patronları iyice rahatsız etmeye başladı. Ücret zamlarının yanı sıra, sosyal yardım adı altında yapılan ödemeler, çalışma süresinin ücrette bir indirim olmaksızın azaltılması, ücretli izin günlerinin arttırılması, kıdem tazminatı, işsizlik tazminatı ve işçilerin işyerlerinde belli demokratik haklar konularındaki talepleri patronları iyice huzursuz etti ... 1978 yılında başlayan Maden-İş MESS grev ve lokavtları, patronların bu huzursuzluklarının ürünüydü (Koç, 1979, s. 80).

'MESS grevleri' olarak adlandırılan grev dalgasında sendikaya bağlı işyerlerinde 1977 yılında 37 grev örgütlenmiş, grevlere 12 bin işçi katılmıştır. 1978'de grev sayısı 40'a yükselmiş; katılan işçi sayısı 14 bini geçmiştir.

Grevler MESS'in tüm işyerlerini kapsayacak 'grup sözleşmesini' dayatmasıyla başlamıştır. Bu öneriyle MESS, işyeri ve işkolu sözleşmesi yapma hakkını, tek bir grup sözleşmesi yapmaya indirgemek istemektedir. Maden-İş sendikası ve bağlı olduğu DİSK bu öneriyi, 'işçilerin kazanılmış haklarına yönelik bir saldırı' olarak nitelemiş ve reddet-

212 Gelenek ve Gelecek (1999, s. 385) kitabında yıllara göre verilen rakamlardan hesaplanmıştır.

miştir. Türkiye işçi hareketi tarihinin en önemli grevlerinden biri olan ilk grev dalgası, 30 Mayıs 1977'de Maden-İş'in örgütlü olduğu yaklaşık 8 bin işçinin çalıştığı 25 işyerinde başlar. Grevler sürerken MESS'in henüz greve gidilmemiş 12 işyerinde lokavta gitmesiyle, üretimin durduğu işyeri sayısı 43'e, grevdeki işçi sayısı 16 bine yükselir [213] (MESS, 1999, s.308). 1978 Şubat ayında, Maden-İş ile MESS arasında 63 işyeri için ayrı ayrı toplusözleşme imzalanır.[214]

MESS işyerlerinde ikinci grev dalgası 1979'da başlamıştır. Maden-İş sendikasının örgütlü olduğu sekiz fabrikada çalışan 3 bin işçi, toplusözleşme uyuşmazlığı nedeniyle, kademeli olarak greve gider. Grevler 31 Temmuz 1979'da taraflar arasında anlaşma sağlanmasıyla son bulur. Üçüncü grev dalgası ise, 13 Mart 1980'de başlar. Bu sefer uyuşmazlığın, Maden-İş'in yanı sıra, bağımsız Otomobil-İş sendikasının örgütlü olduğu MESS işyerlerine de yayılmış olması, grev dalgasını büyütmüştür.[215] Maden-İş, beş kentte MESS'e bağlı 12 işyerinde 4 bin ki-

---

213 30 Mayıs 1977 tarihinde başlayan ve 11 bin işçiyi kapsayan grevin ikinci ayında Koç Holding bünyesinde 23 işyeri üretimini tamamen durdurmuştur. Diğer 6 işletmede sürdürülen grevlerin en uzunu 20 ay, en kısası 7 aylıktır. Grevler yüzünden bugüne kadar 10,83 milyon saat çalışılmamıştır. Temmuz sonu itibariyle grevde geçen süre içindeki işletmelerde üretim kaybı 2 milyar TL'yi geçmiştir (Bizden Haberler, 1977b). Grevlerde Koç bünyesinde Arçelik, Bekoteknik, Simko, Türk Siemens Kablo, Mesan ve Bebimot şirketlerinde çalışan 5000 personel de grevdedir (Bizden Haberler, 1977a).

214 Ücretlerde, ikramiye ve yakacak, izin bayram ödemelerinde önemli artışlar sağlandı; sosyal haklarda iyileşmeler kazanıldı; izin süreleri arttırılırken, haftalık çalışma saati ilk yıl için 47.5, ikinci yıl için 46.5 saate indirildi. Ancak kıdem tazminatlarına ilişkin bir kazanım sağlanamadı. Bütün toplu sözleşmelerin bir grup altında toplanması, fiilen grup sözleşmesinin kabulü anlamına geliyordu (Yükselen, 1998, s. 392).

215 Maden-İş ile Otomobil-İş'in birlikte hareket etme kararını almasının ardından, ortak mücadele hedefleri belirleyen ortak protokol imzalandı. Bu protokole göre, ücretlerin yükseltilmesi, haftalık çalışma saatinin azaltılması, yıllık ücretli izin sürelerinin uzatılması, keyfi işten çıkarmanın önlenmesi, işçi sağlığı ve iş güvenliği tüzüğünün uygulanması, sözleşme kapsamının genişletilmesi, kadın işçilerle genç işçilerin özel olarak korunması talep ediliyordu. MESS'le sürdürülen görüşmeler, özellikle çalışma saatleri, iş güvencesi, işçi sağlığı, ücretler, ikramiyeler, yan ödemeler ve sendikal haklar hususunda anlaşmazlıkla sonuçlandı (Yükselen, 1998, s.392). MESS sendikanın taleplerini "işletme hayatı gerekleri ile bağdaştırılması mümkün olmayan, mülkiyet, üretim ve yönetim hakkına tecavüz eden" talepler olarak niteleyerek reddetmişti (MESS, 1999, s. 469).

şiyle greve başlar. 9 Eylülde Maden-İş'in yaptığı açıklamaya göre, 74 işyerinde 30 bin işçi grevi başarıyla sürdürmektedir (Yükselen, 1998, s. 395).

1980 yazı, sermayeyi temsilen MESS ile işçi sınıfını temsilen Maden-İş'in gergin ve şiddetli çatışma dönemidir. Grevlerin sürdüğü 1980 yılında, Başbakanlık'a bağlı Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu'nca bir genelge yayımlanmıştır. Başbakanlık müsteşarı (ve MESS'in eski başkanı) Turgut Özal'ın da onayladığı ve TOBB ve TİSK gibi kuruluşlara da özel olarak gönderilen genelge, 12 Eylül sonrasında hayata geçecek olan emek-sermaye ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının bir provası niteliğindedir. Genelgede "Toplu sözleşmelerde ek mali yükümlülük getirecek yeni kalemler yer alamaz; işçilerin yönetime katılmaları mümkün değildir; daha önce toplu sözleşmelerde yer almış böyle bir madde varsa istişari olarak değiştirilecektir; yıllık izin süreleri arttırılamaz; haftalık çalışma saatleri indirilemez" denmekte; 'işverenlerden' işveren sendikalarına hemen üye olmaları istenmektedir (TSA-5, s. 385).

Sonuç olarak, gösterilmeye çalışıldığı gibi, Türkiye'de sermaye birikimi süreci, sınıf mücadelesinden ayrı düşünülemez. Aynı şekilde, kriz analizinde kapitalist dinamiklere odaklanırken, sınıf mücadelesinin gelişimini de göz ardı etmemek gereklidir. Son olarak gösterileceği gibi, 1980 dönüşümünün en önemli unsurlarının arasında sınıf içi ve sınıflararası ilişkilerin yeniden yapılandırılması yer almaktadır.

3.5.4 12 Eylül ve Sermayenin Yeniden Yapılanmasına Dair Notlar

1980 darbesi ve sermayenin yeniden yapılanması süreçleri, oldukça geniş bir araştırma alanı oluşturmaktadır. 1980 dönüşümü ve sermayenin yeniden yapılandırılma süreçleri bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu bölümde söz konusu yeniden yapılanma süreçleri, işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin ve burjuvazinin farklı kesimleri arasındaki mücadelenin 1979 krizindeki etkisini göstermekle sınırlı tutulmuştur. Yeniden yapılanma süreçlerine genel hatlarıyla değinilecektir.

24 Ocak 1980'de yürürlüğe konan ve '24 Ocak Kararları' olarak anılan kararlarla birlikte, krizin ardından toplumsal ve iktisadi alandaki dönüşümün ilk adımı atılmıştır. Ancak o dönemki Türkiye'nin iktisadi-sosyal koşullarında, özellikle işçi sınıfı mücadelesinin keskinleştiği ko-

şullarda, bu kararların uygulanması çok mümkün görünmemektedir. Kararlar işçi sınıfının oldukça etkin direnişiyle karşılaşır. Programın hayata geçirilmesi ve devamının getirilmesi 12 Eylül darbesiyle mümkün olmuştur.

Boratav (2003, s. 148), hükümetin 24 Ocak kararlarını, sermayenin beklentileri doğrultusunda emek aleyhtarı biçimde uygulamasının araçlarından yoksun olduğunu, 12 Eylül'ün, kararların önündeki bu en büyük engeli kaldırdığını yazmaktadır. Kararların mimarı Turgut Özal, "12 Eylül olmazsa bu ekonomik programın neticelerini alamazdık" derken aslında bu gerçeği dile getirmektedir. İSO Başkanı İbrahim Bodur, "24 Ocak kararlarının başarıya ulaşmasında en büyük pay bu yönetime aittir. 12 Eylül'den sonraki yönetim 24 Ocak kararlarının başarısını iki kat artırmıştır" sözleriyle (Sönmez, 1982, s. 90-91), darbenin sermayenin yeniden yapılanması açısından taşıdığı hayati önemini ortaya koymaktadır.

Önceki bölümde 1970'ler boyunca gelişen işçi mücadelesi ve özellikle 1970'lerin sonlarında etkisini arttıran grevler kısaca aktarılmıştı. 12 Eylül gününe gelindiğinde on binlerce işçinin grevde olduğu görülmektedir. Grevler, tüm grevleri yasaklayan 14 Eylül tarihli Milli Güvenlik Konseyi bildirisiyle sona ermiştir. Askeri yönetiminin bütün grevleri durdurması elbette ki burjuvaziye bir rahatlama sağlamıştır. Nitekim MESS 12 Eylül darbesini büyük coşkuyla karşılamıştır. Sadece bu bile darbeyle sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermeye yetecek bir gösterge niteliğindedir. Gerçekten de darbeye neden olan başlıca olaylardan birinin MESS grevleri olduğu yorumları yapılmıştır[216] (Yükselen, 1998, s. 395).

Bununla birlikte 1980 sonrası yeniden yapılanmalara göz atıldığında, darbe-kriz-sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiler daha açık hale gelmektedir.

1980 sonrası sermayenin yeniden yapılandırılmasının başlıca iki eksende yürüdüğü görülmektedir. Bu süreçler, sermaye-emek ilişkisinin

---

216 1980 yılının ilk sekiz ayında 131 bin işçinin grevinin ertelendiği görülmektedir. Bu dönemde yürürlükte olan mevzuata göre erteleme süresi sonunda greve çıkma hakkı doğmaktadır. Yıldırım Koç, eğer 12 Eylül darbesi grevleri yasaklamasaydı, 1980 yılında greve çıkan işçi sayısının 200 bini bulacağına dikkat çekmektedir. 5 Eylül 1980 tarihinde 54 bine yakın işçi grevdedir. Bu işçiler 15 Eylül günü işbaşı yaptılar (Koç, 2003, s. 187).

yeniden yapılanması ve sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanmasıdır. Devlet de bu yapısal dönüşümleri gerçekleştirmek üzere yeniden yapılanmaktadır.

Sermaye-emek ilişkilerinin yeniden yapılanması temel olarak artık-değerin üretilme ve el-konulma koşullarının değiştirilmesini, yeniden -sermaye lehine- örgütlenmesini içerir. Bu yapılanmalar, sermayenin, sendikaların disiplin altına alınması, toplu sözleşme, grev hakkının yeniden düzenlenmesi, sermaye için güven ortamının yaratılması çağrılarına verilen bir yanıt olarak görülebilir.

Emek ve değerlenme sürecinin yeniden örgütlenmesine dair uygulamalar 1980 darbesiyle mümkün olmuştur. Askeri rejim, 24 Ocak kararlarıyla başlayan politikaları sermayenin taleplerini karşılayacak biçimde sürdürmüştür. Bu, esas olarak, işçi sınıfının ekonomi dışı, askeri ve yasal yöntemlerle disiplin altına alınmasını içerir. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması; DİSK yöneticilerinin yargılanması; grev yasağı; ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu'na (YHK) kaydırılması gibi uygulamalar ve bunların hukuksal, toplumsal karşılıkları, sermayenin emek üzerindeki gerçek tahakkümünü ortaya koyar.

Bu süreçte çalışanların ekonomik-demokratik hakları büyük ölçüde kısıtlanmış, çalışma yaşamı daha baskıcı bir yapıya büründürülmüştür. 24 Ocak kararlarının ardından işçi ve memurların reel gelirleri de önemli ölçüde gerilemiş, ayrıca kıdem tazminatları, ikramiye adı altında sağlanan gelirleri sınırlandırılmış, işçilerin sosyal sigorta yükleri ağırlaştırılmış, emeklilik aylıkları düşürülmüştür.

Önceki bölümde ücretler üzerine verilen mücadeleye değinilmişti. Sermaye ücretleri çok yüksek buluyor ve her fırsatta bunu düşürmek gerektiği dile getiriyordu. 1979 yılının son günlerinde Başbakan Demirel'e sunduğu 'hizmete özel' raporda Turgut Özal 24 Ocak kararlarının esaslarını ve gerekçelerini ortaya koymuş ve savunmuştur. Bu raporun en ilginç savlarından biri, Türkiye'nin bu derecede 'yüksek' ücretlerle ihracat yapamayacağı, dolayısıyla ayakta duramayıp batacağı görüşüdür. Bu nedenle ücretleri disiplin altına alacak yöntemler muhakkak bulunmalıdır (Boratav, 2003, s. 147). Bu alıntının da işaret ettiği üzere, emek-sermaye ilişkilerinin yeniden yapılanmasının bileşenlerinden biri de ücretlerin düşürülmesi olarak görülebilir.

Yıllık izin, tatil, iş güvencesi, iş güvenliği ve işçi sağlığı konusunda varolan kısıtlı haklar da budanmıştır. Sendikal hakların askıya alınması, grevlerin yasaklanması, direniş cezalarının arttırılması, işyerlerinde özel güvenlik örgütlerinin kurulması, Sendika, Toplu Sözleşme ve Grev Yasasında kazanılmış hakları çok geriye götüren düzenlemeler gündeme gelmiştir. Mutlak artık-değerin arttırılmasına yönelik doğrudan bir uygulama, tatillerin azaltılmasına ek olarak, 'Ulusal Bayram ve Hafta Tatillerine İlişkin Yasa'yla, yılda 243 gün olan çalışma yaşamının, 5.5 gün uzatılarak 248.5 güne çıkarılmasında görülmektedir.

Sermayenin kendi içindeki yeniden yapılanma ise, artık-değerin paylaşımını yeniden organize eder. Bu süreçte atıl sermayelerin bertaraf edilmesi, ya da zayıf sermayelere daha güçlü olanlarca el konulması gerçekleşir. Sermayenin kendi içindeki yeniden yapılanması iki biçimde ele alınabilir: Ülke içi sermayenin uluslararası sermayeyle ilişkilerinin ve ülke içindeki sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerin dönüşmesi. Sermayenin uluslararası sermayeyle ilişkileri, yabancı sermaye ve dış kredi kurumlarıyla girilen köklü ilişkilerde somutlaşmaktadır. Ülke içinde ise, hem sanayi sermayesinin kendi içinde hem de sanayi sermayesiyle, artık-değerin üretken alanlara dönemeyen rant, faiz, ticari kâr paylarına el koyan sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerde somutlaşır.

Sermayeler arası ilişkide önemli bir sonuç, sermayenin merkezileşmesinin artmasıdır. Sanayi sermayesinin içinde zayıf kalan, yeni koşullara ayak uyduramayanlar elenmektedir. Bu, büyük ve güçlü sermayelerin, krizle baş edemeyen, ayakta duramayan sermayeleri ele geçirmesiyle en görünür biçimini almaktadır.[217] Küçük sermayelerin şikayetleri karşısında Alarko Yönetim Kurulu Başkanı İshak Alaton büyük sermayenin düşüncesini çok iyi özetlemiştir: "Türkiye'de mali ve endüstriyel kudretin birkaç kuruluşta toplanması, şayet daha rantabl bir çalışma imkanı sağlıyorsa sakıncalı değildir ... Kendini iyi planlayan, sağlıklı kararlar alan işletmeler-şirketler bu çalkantıdan sonra ayakta kalacaklardır. Diğerleri ise, piyasadan çekilmek zorundadır" (Sönmez, 1982, s. 115). Sermayenin merkezileşmesi, aynı zamanda yeni birikim sürecinde gerekli olan donanımı sağlamaya da hizmet etmekte, üretken-

217 Bu dönemde, Eczacıbaşı Yatırım Holding gibi kuruluşlar, gazete ilanlarıyla firma arayışına girmişler; öte yandan iflasın eşiğine gelen firmalar da, ilanlarla sermayelerini satışa çıkarmışlardır.

liği arttırmaktadır; bu eğilim devletin doğrudan politikaları ya da dolaylı uygulamalarıyla da desteklenmektedir: vergiden bağışıklık, kredi olanakları, banka sermayelerinin arttırılması koşulu, ithalatta sınırlamaların kaldırılması gibi. Kurumlar vergisinin azaltılması, birleşecek firmalara uzun vadeli, düşük faizli krediler verilmesi, ihracatta vergi iadesinin sağlanması gibi kararlar da hayata geçirilmiştir.

Bu dönüşüm sürecinde uygulanan politikalardan biri de, yeni birikim sürecine geçişte para sermaye donanımını arttırmaya yöneliktir. Sermayenin merkezileşmesini de hızlandıran bu uygulama, bankaların yeni yükümlülüklerinde görülmektedir. Para ve Kredi Kurulu, yeni banka kurulması, mevcut bankaların gelişmeleri ve yabancı bankaların şube açmaları ile ilgili olarak tamamlamaları gereken ön koşulları açıklamıştır. Bu koşullar, özellikle sermaye arttırımına yönelik gerekliliklerdir. Bankaların sermaye arttırımları ile ilgili kararın iki hedefi vardır: asıl olarak para sermaye donanımını güçlendirmek amaçlanmıştır; ayrıca, bununla ilintili olarak, banka kurma hevesindeki yeterince 'güçlü' olmayan sermaye gruplarının önüne engel koyarak, olmuyorsa bunları kendi aralarında birleşmeye zorlayarak sermayenin merkezileşmesi hedeflenmiştir. Yeni birikim sürecine geçişte para sermaye donanımını arttırmaya yönelik uygulamaların biri de, bankaların 'dışa açılmasını' yani uluslararası para sermayeyle daha üst düzeyde eklemlenmesini, dış ülkelerde faaliyet göstermesini sağlamaya yöneliktir.

Bu süreçte, sermaye grupları arasında keskinleşen çelişkiler doğrudan açığa çıkmıştır. Devletin sermaye içi çelişkilerde aldığı tarafı ve bu çelişkilerin gözle görünür hale gelmesini göstermesi açısından şu iki alıntı oldukça çarpıcıdır:[218] Sermaye Kurulu Başkanı İ.Türk, "Bankalarımızın sermayelerinin artırılmasına, birleşmelerinin kolaylaştırılmasına, büyük meblağlı teminat mektuplarının bankalarımız arasında paylaştırılmasına önem verilmeli" demektedir. Mart 1982'de İzmir'de toplanan Bankalararası 13. toplantıda, küçük ölçekli sekiz banka, bu kararların

218 Yapısal dönüşümü gerçekleştirmeye yönelik politikaların devamında, bir grup sermayeyi korumak ve desteklemek üzere, bazı önemli tesislerin KİT'lerce satın alınmasına, iflasın eşiğine gelmiş büyük kuruluşlara kamu bankalarından kredi sağlanmasına ve Merkez Bankası'nda krizdeki firmalar için bir fon oluşturularak, 'zararın toplumsallaştırılması'na da gidilmiştir. KİT'lerce gerçekleştirilen satın almalara örnek olarak, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nca satın alınan süt fabrikaları gösterilebilir.

büyük sermayenin işine geldiğini tartışmak üzere, gizli bir rapor sunmuştur: "Dört bankanın oluşturduğu fiili oligopolün resmileştirilmesi ve desteklenmesi isteniyorsa bunun küçük bankaların piyasadan silinmesi gibi çok ağır bir bedeli olacaktır ... Bankalara konulan ek yükümlülüklerle eldeğiştirme sürecinin hızlanması istenmiştir" (aktaran Sönmez, 1982, s. 123-24).

Sonuç olarak kriz sonrasında hayata geçen düzenlemelerin büyük sermayenin beklentileri doğrultusunda şekillendiği söylenebilir. Bir yandan işçi sınıfı tehdit olmaktan çıkarılarak toplumsal muhalefet baskılanmış, diğer yandan küçük ve verimsiz sermayeler elenirken, ranta dayalı sermayelere kısıtlamalar getirilmiş, bir diğer yandan belirli donanıma ulaşan sermayelere uluslararası sermayeyle girişilecek daha köklü ilişkilerin olanakları yaratılmış olmaktadır. Bu süreçte en önemli ihtiyaç olan para sermaye donanımını güçlendirmeye yönelik düzenlemelerin de gündeme geldiği görülmektedir. Bu dönüşümlerden hareketle, darbenin sermayenin yeniden yapılanması sürecinde önemli bir işlev üstlendiği söylenebilir.

3.6 Türkiye'de Krize Getirilen Açıklamalar

Türkiye'de 1970'lerin sonlarında yaşanan krizi inceleyen çalışmalara bakıldığında, genel olarak, krizin döviz krizi olarak nitelendiği görülmektedir. Ancak bu çalışmalar içinde, döviz ihtiyacının bir darboğaza dönüşmesini birikim sürecinin dinamiklerinden hareketle ele alan örneklere çok az rastlanmaktadır.[219] Analizlerde döviz ihtiyacının artmasının nedeninin genellikle üretimin sektörel bileşimiyle ilişkili olarak ele alınmadığı söylenebilir.

İncelemelerin çoğunda, sistematik bir kriz analizi geliştirildiğini söylemek güçtür. Birçok çalışmada, Marx'ın kriz analizinin ve ilk bölümde ana hatlarıyla ve tarihsel gelişimleri içinde incelenen kriz teorilerinin uygulandığına da rastlanmamaktadır. Kriz teorilerinin varsayımlarının ve belli vurgularının yer yer kullanıldığı göze çarpmakla birlikte, Türkiye'deki analizlerde kriz teorilerine genellikle referans verilmemektedir.

Çalışmaların azımsanamayacak bir bölümünde genel olarak iktisat politikaları, özel olarak da ithal ikameci sanayileşme politikaları eleşti-

219 Türkiye'de 1979 krizine getirilen açıklamaları, sermaye birikimi çerçevesinde değerlendiren bir çalışma için bkz: Yılmaz, 2006.

rilmiştir. İçe yönelik birikim dönemde rasyonel sanayileşme politikalarının uygulanmadığını öne süren bu açıklamalar, 'doğru' politikaların uygulanmasıyla krizin önleneceği varsayımını içermektedir. Kriz analizlerinin bir kısmında Türkiye'deki kriz dünya kriziyle bağlantılı bir biçimde ele alınmış, daha doğrusu krizin nedenleri arasında petrol fiyatlarının yükselmesi ve dünya krizinin etkileri öne çıkarılmıştır.

Bu bölümde ilk olarak, Türkiye'deki kriz analizlerinde -genellikle örtük olarak içerilmiş olan- kriz teorilerinin izleri sürülecektir. Bunun ardından, krizi iktisat politikaları bağlamında ele alan çalışmalar ile dünya krizinin etkilerini araştıran incelemelere değinilecektir. 1979 krizini ele alan çok sayıda çalışma bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmanın amaçları ve sınırları açısından kriz incelemelerinin dökümünü yapmak hedeflenmemiştir; bu çalışmalar arasından sadece belirli vurguları göstermek üzere seçilmiş örneklere yer verilmiştir.

3.6.1 Türkiye'de Kriz Açıklamalarında Kriz Teorileri

3.6.1.1 Türkiye'de Eksik-Tüketimci Tezler

Türkiye'de yapılan kriz analizlerinde, tüketim yetersizliğini vurgulayan tezler genellikle kabul görmektedir. Ancak, 'tüketim yetersizliğinin' ya da 'efektif talep eksikliğinin' bir kriz kuramı olarak geliştirilip Türkiye krizine uyarlandığını söylemek zordur. Bir kriz biçimi olarak eksik-tüketimci kriz teorisinin anıldığı durumlarda bile, 1970'lerin sonlarında yaşanan krizi açıklamak üzere bu teoriye başvurulmamıştır. Yine de, birikim sürecinin analizinde ve krize getirilen açıklamalarda, diğer etkenlerin yanında yetersiz talep vurgusunun öne çıktığı görülmektedir.

Tüketime yapılan vurgu, içe dönük birikimde, üretimin iç pazara yönelik olmasından kaynaklanır ve iç pazarın sınırlı olduğu gözlemine dayanır. Eksik-tüketimci kabullere dayanan bu görüşlerde pazarın ve tüketimin birikim temel itkisi olarak kabul edildiği belirtilmelidir. Bu dönüşümde asıl nedenin sermayenin belli kesimlerinin artık-değer üretimini arttırmak ihtiyacında temellendiği gözden kaçmaktadır. Üretim araçları üretimi, dayanıklı tüketim malları üretiminde sınırlara ulaşılmasıyla, daha fazla artık-değer elde etmenin yolu olarak belirmektedir.

Kriz sonrası dönüşüm genel olarak iç pazara dönük üretimden, dış pazara dönük üretime geçiş olarak tarif edildiği söylenebilir. Bu dönüşümün temel itkisinin de iç pazarın sınırlarına ulaşması olarak açıklan-

dığı görülmektedir. Önceki bölümlerde ele alındığı üzere belirli donanıma ulaşan sermayeler açısından sorun iç pazarın doymasına indirgenemez. Üretim araçları üretimine geçilmesi girişiminde temellenen artık-değeri arttırma ihtiyacı, sermaye ve döviz kaynaklarının yetersiz kalmasıyla tıkanmıştır. Bu sermaye kesimleri açısından şimdi temel ihtiyaç uluslararası sermayeyle girilecek çok boyutlu ilişkiler olarak açığa çıkmaktadır. Bu ilişki sadece dış pazarlar yaratmak biçiminde sınırlanmamalıdır. Üretken yatırımları, finansal birleşmeleri ve ticareti içeren daha karmaşık ilişkiler söz konusudur.

Bu çalışmalarda tüketime yapılan vurgu, genellikle bölüşüm ilişkileri bağlamında kurgulanmış ve çözümün yeniden-bölüşüm politikalarında olduğu düşünülmüştür. Sınırlı pazar olgusu bölüşüm eksenli tezlerle birleştiğinde, analizler popülizm kavramlaştırmasına dek uzanmıştır. Bir sonraki alt bölümde detaylı olarak ele alınacağı gibi, popülist politikaların sınıflar arasındaki ittifakı sağladığı ve pazar yaratarak, birikimin -tüketim eksikliğinden kaynaklanan- çelişkilerini ertelediği savunulmuştur.

Krize tüketim sorunu açısından yaklaşan çalışmalarda, tüketim eksikliğinin genel bir eğilim olarak ele alınmadığı görülmektedir. Yani eksik-tüketimci kriz teorisinde kabul edildiği biçimiyle, kapitalist birikimde sürekli bir talep yetersizliği sorununun mevcut olduğu tezine neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Bu konuya yer veren istisnai çalışmalardan biri, Nadir Akgül'ün (1977) Türkiye'de montaj sanayini incelediği çalışmasıdır. Akgül'ün tüketim eksikliğini kapitalist birikimin temel eğilimi olarak kabul ettiği görülmektedir. Akgül, 'AGÜ'lerde montaj sanayinin kurulmasını uluslararası tekellerin sermaye ve mal ihracıyla açıklamakta ve bu süreci eksik-tüketimci tezler çerçevesinde ele almaktadır. Buna göre, uluslararası tekeller açısından, kârın yanında artık-değer kitlesinin gerçekleştirilebilmesi de önemlidir. Realizasyon sorunu kapitalist üretimde kolayca üstesinden gelinebilecek bir sorun değildir. Tüketim mallarının alıcıları emekçiler, sermaye mallarının alıcıları kapitalistlerdir. Kapitalist üretim geliştikçe emekçilerin gelirleri göreli olarak azalacağı için, tüketim malları üretiminde bir sınırlılık doğacaktır. Bu kesimde üretimin hacmini emekçilerin gelir düzeyi belirleyecektir. Sonuç olarak Akgül (1977, s. 7), "kapitalist üretimde üretimin hacmini belirleyen üretim kapasitesi değil, pazarın büyüklüğüdür" demektedir.

Özlem Özgür Türkiye'de sanayileşme sürecini incelerken, ekonomik büyümeyi engelleyen iki temel güçlükten biri olarak pazar sorununu işaret etmektedir. Özgür, Türkiye gibi 'geri kalmış' bir ekonomide pazarın çok çabuk doyduğunu ve üretilen malların satılmasının ciddi bir sorun haline geldiğini yazmakta, bu durumu kitlelerin satınalma güçlerinin yetersizliğiyle ilişkilendirmektedir. Bununla birlikte Özgür'ün çalışmasının ilerleyen bölümlerinde realizasyon probleminin 'geri ülkelere' has bir sorun olarak görülmediği anlaşılmaktadır: "... daha çok yatırım ve üretim daha çok kâr getirir ama, üretimle elde edilen kârların gerçekleştirilebilmesi için, üretilen malların satılabilmesi gerekir. Bundan ötürü de, kapitalist bir ekonomide üretimin hacmini hiçbir zaman üretim kapasitesi değil, daha çok pazar belirler" (Özgür, 1976, s. 231).

Çağlar Keyder krizin dinamiğini incelediği çalışmasında (1995) ve İİS'nin çelişkilerini ele aldığı makalesinde (1987), tüketim-eksikliğini bir kriz eğilimi olarak nitelemekte, ancak Türkiye'de ithal ikameci dönemde klasik kriz eğilimlerinin ortaya çıkmadığını ileri sürmektedir. Keyder, kriz eğilimlerinin ithal ikameci sanayileşme politikalarıyla önlenmeye çalışıldığını savunmaktadır (Keyder, 1995, s. 226).

Keyder (1995, s. 207), 1960 sonrasında uygulanan yeni birikim modelinin devlet eliyle düzenlenen iki mekanizmayı içerdiğini yazar: döviz gibi kaynakların tahsisinin politizasyonu ve gelirin yeniden dağılımı yoluyla bir iç pazarın kurulması. Keyder'e göre temel sorun dövizdir; dövizden sonra iç pazar önemlidir. Sınırlı bir yapıya sahip olan iç pazarın genişletilmesi gerekmektedir. Keyder (1995, s. 213), bu gerekliliği şöyle ifade etmektedir: "Sanayi üretiminin bileşimi sürekli değiştiğine, yani ekonomi tekstilden dayanıklı tüketim mallarına ve otomotiv ürünlerine kaydığına göre, yeni imalat kollarına pazar oluşturacak yeterli gelire sahip tüketiciler bulmak ve yaratmak gerekiyordu". Keyder bu dönemdeki düzenlemelerin, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde erken kapitalistleşen ülkelerde hayata geçirilen Keynesyen politikalarla paralellik taşıdığını yazar.[220] Keynes'in teorisinin, sonuçları itibariyle

220 Keyder, Keynesçilikte ekonominin devlet güdümüne girmesinin, bürokratların önem kazanmasının ve iç pazarın oluşturulup yeniden üretimi amacıyla gelirin yeniden bölüşümünün birikim tarzının en belirgin özellikleri olduğunu belirtmektedir. GKÜ'lerin gelişmiş ekonomilerden farklılaşan yanı, sanayi üretiminin daha az ağırlıklı olmasının yanında, ülke içi üretiminin dış rekabetten korunuyor olmasıdır (Keyder, 1995, s. 207).

aşırı üretim biçiminde patlak veren 1930'ların krizinin ardından, kapitalist üretimin devamı açısından efektif talebi canlandıracak politikaları önerdiği genellikle kabul görmektedir. Keyder'in talep eksikliği ile ilişki kurmadan Keynes'i anması dikkat çekicidir. Ancak başta da belirttiğimiz gibi sermayenin ihtiyacı salt dış pazarlarla açıklanamayacak denli çok boyutludur.

Soruna benzer bir çerçeveden yaklaşan Haldun Gülalp (1983, s. 81), iç pazarla yeniden-bölüşüm arasındaki ilişkiyi şöyle ifade eder: "İçe dönük sınaileşmenin yarattığı ekonomik gelişmeden işçi sınıfı da belli bir pay almaktadır. Özellikle dayanıklı tüketim mallarına yönelik iç pazarın genişlemesi, orta ve düşük gelirli kesimler lehine bir yeniden bölüşümün gerçekleşmesine bağlıdır."

Korkut Boratav, 1960'lı yıllarda ithal ikameci sanayileşmenin bölüşüm ilişkileri çerçevesinde biçimlendirildiğini savunmaktadır. Boratav'a (2003, s. 119) göre kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyleri, bu sınıfların tüketim dürtüsünü yaratmıştır. Türkiye'de ilk önce montaj sanayi biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayi, giderek modern bir sanayi görünümü kazanmıştır. Bu sanayilerin ürettiği mallar başlarda burjuvazinin tüketim taleplerine yanıt verirken, zamanla diğer kesimlere de yayılmaya başlamıştır. Boratav, aynı yerde (2003, s. 119-120), şöyle yazar:

> Bu sanayi kollarının kuruluşları varlıklı grupların tüketim eğilimleri tarafından belirlenmekle birlikte, ... dönem boyunca sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlar, dayanıklı tüketim mallarının kullanımını toplumun tüm kesimlerine yayacaktır. 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde gecekondu semtlerinde çatıları kaplayan televizyon antenleri bu gelişmenin sembolik bir kanıtıdır. Benzeri gözlemler işçi ve köylü ailelerinde giderek yaygınlaşan transistörlü radyo, teyp, buzdolabı, hatta otomobil kullanımı üzerinde yapılabilir.

Ç. Keyder, bu bağlamda, tüketimin kapitalist üretimin önemli bir dinamiği olduğunu söylemektedir. Buna göre, tek tek kapitalistlerin kârlarını maksimize edebilmeleri, ücretleri en aza indirmelerini gerektirir. Ancak, bir bütün olarak kapitalist sınıf açısından, ücretler pazardaki temel talebi oluşturur ve dolayısıyla üretim hacmiyle uyumlu bir boyutta olmalıdır. "Yani her kapitalist kendi ödediği ücretleri düşürse, ekonominin tümü için bir pazar problemi (eksik talep) başgösterir".

(Keyder, 1995, s. 213). Benzer bir vurguya Korkut Boratav'ın çalışmasında da rastlamaktayız. Boratav (2003, s. 124), ithal ikamesi sürecinin iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine inşa edildiğini ve yeni modelde, "... ücretler[in] bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen talep unsuru" olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş, popülizm nitelemesinin dayanaklarından biri oluşturur. İthal ikameci dönemde iç pazarın gelişmesi için işçi ücretlerinin arttırılmasına sanayi burjuvazisinin genellikle ses çıkarmadığı varsayılır. Örneğin Keyder (1995, s. 219), "Sanayi burjuvazisinin ithal ikamesinin rantlarını toplayan kesimi, kârları tehlikeye düşmediği sürece bu pazarlığı devam ettirmeye istekliydi" demektedir. Boratav da (1987a, s. 135), benzer biçimde "[h]er tekil sermayedar kendi ücret maliyetlerini asgarileştirmeye çalışırken, genel olarak sermaye ekonominin tümünde ücret düzeyinin yüksek olmasını olumlu karşılar" diye yazar.

Boratav'ın işaret ettiği tekil sermaye/genel olarak sermaye ayrımı önemli bir ayrımdır. Bu ayrım, daha önce değinilen, soyut birikimin temel dinamiklerini ve mekanizmalarını içeren 'genel olarak sermaye' kategorisi ile sermayeler arası rekabetin analize dahil edildiği, somut kapitalist işleyişe daha yakın bir soyutluk düzeyi olan 'birçok sermaye' kategorisi arasındaki ayrıma dayanır. Tekil sermayelerin ihtiyaçları, bireysel sermayenin sermayenin hangi bileşenine dahil olduğuyla ilişkilidir ve birbiririnden farklılaşır. Bu ihtiyaçlar genellikle kısa dönemli ve acil sorunlarla belirlenir. Genel olarak sermayenin ihtiyaçları ise, bir bütün olarak sermayenin yeniden üretimi açısından gereken uzun erimli ihtiyaçları ifade eder.[221] Tekil sermayeler için aslolan artık-değer üretimi olduğundan, bireysel sermayeler ücretleri düşürmek ve emek üretkenliğini yüksetmek amacındadır. Genel olarak sermaye açısından, üretilen metalar için bir pazar gereklidir ve işçiler meta ilişkisine çekilmeye çalışılır. Ancak bu çelişkili durum emekle sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi ortadan kaldırmaz.[222]

---

221 Bob Jessop (2004, s. 203), "... genel olarak sermayenin çıkarları ile tikel sermayelerin çıkarları, izlenen özgül birikim stratejisine göre değişecektir" diye belirtmektedir.

222 İşçi ücretlerinin kapitalistlerin rızasıyla yükseltildiği tezine karşılık, burada şimdilik Marx'ın ücretlerin bu biçimde kavranışına dair yanıtını doğrudan aktaralım: "Aslında bir kapitalistin, bir başka kapitalistin işçileriyle olan ilişkisi burada bizi

Sonuç olarak, popülizm nitelemesine iki varsayımın temel oluşturduğu söylenebilir. Birincisi iç pazarın genişletilmesi ihtiyacıdır; ikincisi ise, bununla ilişkili olarak, bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve bu bağlamda işçi ücretlerinin yükseltilmesi gerektiğidir. Kriz açıklamalarında popülizm vurgusu çoğu incelemede öne çıkmakta ve birçok durumda birikimin krizi popülizmin kriziyle birlikte ele alınmaktadır. Bölüşüm ilişkilerine dayanan yeni-Rikardocu tezleri içeren kriz açıklamalarının incelendiği bir sonraki alt bölümde popülizm temelli tezler daha ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Şevket Pamuk'un krizi inceleyen çalışmasında da tüketim vurgusu oldukça belirgindir. Pamuk, bir dönem boyunca birikimin yüksek kârlarla sürdüğünü, ancak sanayileşme sürecinin ilerlemesiyle kârlı işleyişin güçleştiğini yazmaktadır. İthal ikameci sanayileşmenin önünü tıkadığını düşündüğü darboğazlardan yalnızca ikisinin kendi başlarına bunalım nedeni olarak ortaya çıkabileceğini söylemektedir.[223] Bunlar, talep yetersizliği ve İİS'nin ithalat bağımlılığının yol açtığı döviz ihtiyacıdır (Pamuk, 1987, s. 44). Bu etkenlerden talep yetersizliği, Pamuk'a göre de popülist politikalarla giderilmiştir. Böylece, sanayi üretimine eşlik edecek büyük bir pazar oluşmuştur. Ücretler konusunda Keyder ve Boratav'ın görüşlerini paylaşan Pamuk (1987, s. 58), "... işçi ücretlerindeki ve tarımsal üreticilerin reel gelirlerindeki artışlar, iç pazara yönelik sanayileşme ve birikim sürecinin mantığıyla çelişmemektedir. Üretim esas olarak iç pazara yöneldiğinden, ücretler bir maliyet unsu-

---

hiç ilgilendirmez. Bu sadece her kapitalistin kafasında olan yanılsamayı gösterir, sermaye ile emek arasındaki genel ilişkide birşey değiştirmez. Her kapitalist bilir ki, kendi işçisiyle olan ilişkisi bir üretici-tüketici ilişkisi değildir ve baş arzusu onun tüketimini, yani mübadele kapasitesini, ücretini, mümkün olduğu kadar kısmaktır" (Marx, 1979, s. 462).

223 1. Basit tüketim malları üretiminden ara malı üretimine geçilirken daha ileri teknolojiyle üretimin yapılmasının gerekmesi, yabancı sermayeye bağımlılığı ve yabancı sermayeyle ortaklığı giderek arttırır. 2. Teknolojinin karmaşıklaşması ve sermaye yoğun üretimi gerektirmesiyle birlikte yatırımın ölçeği büyümekte ve büyük ölçekli altyapı yatırımlarını gerektirmektedir. Sermaye/hasıla katsayısının yükselmesi, toplam tasarrufların GSMH'ya oranının artmasını gerektirmektedir. 3. İthal ikamesinin dayanıklı tüketim malları üretiminde yoğunlaşması, bir süre sonra pazar sorununu birikimin önüne önemli bir engel olarak çıkarmaktadır. 4. İİS ile sanayi üretiminin toplam üretim içindeki payı büyürken, hem tüketim malları hem de yatırım malları üretiminde ithalat bağımlılığı artmakta ve giderek artan oranda döviz tüketen yapılar ortaya çıkmaktadır (Pamuk, 1987, s. 44-45).

ru olmakla kalmamakta, aynı zamanda satınalma gücü yaratmaktadır" diye yazar. Dolayısıyla "İç piyasadaki talep hacmi ise, sanayileşmenin önünde engel oluşturmak bir yana, iç pazara yönelik üretimi daha cazip hale getirmiş, sanayi sermayesinin ihracata yönelmesine gerek kalmamıştır." Sonuç olarak bunalımın temel sebebi, döviz darboğazıdır (Pamuk, 1987, s. 59).

Haldun Gülalp'in analizinde de (1983) tüketim yetersizliği önemli bir unsur olarak ortaya konulmaktadır. Gülalp, Türkiye'deki krizi ithal ikameci birikimin çelişkili doğasına bağlamakta ve diğer geç kapitalistleşen ülkelerde uygulandığı biçimiyle genel olarak İİS'yi incelemektedir. Gülalp'in yaklaşımı, ithal ikameci birikimin, uygulandığı yerlerde başlarda hızlı bir büyümeyi sağlamasına rağmen, belirli sınırlılıkları içerdiği kabulünde temellenmektedir. Bu yaklaşım, ithal ikameci süreci bir kapitalist birikim olarak nitelemekte ve krizi, birikimin çelişkili doğasıyla açıklamaya çalışmaktadır. İthal ikameci birikim sürecinin temel çelişkisi de, bir dönem boyunca kapitalist gelişmenin motoru olmasının yanında, bir süre sonra birikimin sınırlarını oluşturmasına dayanır. İthal ikameci birikimin sınırları, iç pazara yönelik olmasından ve ithal girdilere dayanmasından kaynaklanmaktadır.

Dolayısıyla Gülalp, iç pazarın küçük olmasını ve döviz darboğazını başlıca sınırlılıklar olarak ele almaktadır. İthal ikamesine dayalı sanayilerin kurulduğu dönemde iç pazar hazırdır, ancak kısa bir süre sonra pazarın sınırlarına ulaşılacaktır. Bununla birlikte, Gülalp de analizinin bir noktasında popülizm kavramına başvurmaktadır. Buna göre, iç pazarın sınırlı olması, popülist politikaları doğurmaktadır. Döviz darboğazı da kaçınılmaz bir sorundur. Sonuç olarak ithal ikameci sermaye birikim süreci, "yapısı içinde bunalıma doğru bir eğilimi barındırmaktadır." (Gülalp, 1983, s. 56).

Türkiye'nin karşılaştığı kriz söz konusu olduğunda, Gülalp (1983, s.61) asıl olarak döviz darboğazının etkili olduğunu söylemektedir. 1970'lerde iç pazar önemini sürdürmektedir ve 1970'lerin sonlarında, ithal ikameci sermaye birikim sürecinin sınırlarına ulaşılmıştır.

Gülalp'in analzinde gördüğümüz gibi kriz sanayi üretiminin ithal girdiye dayanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu saptamanın bir çok çalışmada kabul edildiği söylenebilir. Krizin bu şekilde açıklanması, bu çalışmada savunulan görüşe yakındır. Ancak farklılaşan yan, üretimde-

ki ithal gereksinimindeki artışın ve üretim araçları üretimine geçiş ihtiyacının, birikimin temel amacı ve itici gücü olan artık-değer üretimiyle bağlantısının kurulmamış olmasıdır.

Bu nedenle sorun iç pazarın doyma noktasına gelmesi olarak tarif edilmekte ve sadece bir döviz ihtiyacı olarak görülmektedir.

3.6.1.2 Türkiye'de Kriz Analizlerinde Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi

Türkiye'de krizlere getirilen açıklamalarda genel olarak kriz teorilerine baş vurulmaması olgusundan, krizi kâr oranlarının düşme eğilimiyle ilişkilendiren yaklaşım da nasibini almıştır.

Bununla birlikte, yasanın anıldığı çalışmalara az da olsa rastlanmaktadır. Krizi kâr oranının düşme eğilimi çerçevesinde ele alan ilk çalışmalardan biri Mustafa Sönmez'e aittir. Ancak, Sönmez'in Türkiye'deki krize sermayenin bu temel eğiliminden hareketle açıklama getirdiği söylenemez. Bunun yerine Sönmez, Bağımlılık tezleriyle kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını birleştiren 'eklektik' bir yaklaşım geliştirmiştir. Sönmez, kitabının girişinde (1980, s. 11) bu yaklaşımın ipuçlarını vermektedir:

> Türkiye ekonomisinin uluslararası işbölümündeki 'bağımlı ülke' konumu, bu konumun belirlediği sermaye birikimi süreci, yapısal nitelikte birçok darboğazlar yaratmış -döviz, enerji, ulaşım, haberleşme darboğazları, sermaye yetersizliği vb.- ve 1950'lerden beri yaşanan bu darboğazlar her geçen yıl daha da artmış, diğer etkenlerle birlikte son on yıldan bu yana 'kâr oranlarının eğilimsel düşme' sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sönmez, çalışmasının ilk bölümünde (1980, s. 16) sermaye birikiminin aksaması ve darboğazlara girmesinin bizzat kapitalizmin doğasında olduğunu ve bunun birikimin temel bir yasası olan "kâr oranlarının eğilimsel düşüş yasası"ndan kaynaklandığını yazar. Sonra yasayı ve yasanın önüne çıkan karşı engelleri açıklar. Bu çerçeveden hareketle, 'gelişmiş' ülkelerde 1970'lerin ortalarında yaşanan krizi ve krizden çıkış arayışlarını inceler. Sönmez'e (1980, s. 29) göre, "gelişmiş kapitalist ülkelerde bugün daha şiddetle kendini gösteren aşırı sermaye birikimi krizi 1970'li yıllarda ivme kazanmış ve kâr oranlarındaki düşüş özellikle petrol fiyatlarındaki hızlı artışlarla körüklenmiştir."

Sönmez'in çalışmasının bir sonraki aşaması, Türkiye'deki bunalı-

ma odaklanmaktadır. Kâr oranlarının düşmesine dayanan bir kriz teorisi geliştirmesi beklenirken, Sönmez bu aşamada Marksist argümanlardan uzaklaşır ve birikimin temel çelişkisinin analiziyle başlayan incelemesi, yerini Bağımlılık Okulu tezlerine bırakır. Buna göre, kitabının başında belirttiği üzere Türkiye'nin bunalımı yapısaldır ve Türkiye'nin uluslararası kapitalist sistemle girdiği bağımlı ilişkinin sonucudur. Bunalım aynı zamanda süreklidir: bağımlı ilişkinin sürmesi, darboğazları sürekli olarak yeniden-üretmektedir. Türkiye ekonomisinin enerji, ulaşım, haberleşme, makine ve hammadde yollarıyla dışa bağımlı yapısı 1950'lerden beri sürmekte ve giderek büyüyen bir döviz darboğazı yaratmaktadır. Türkiye, 1980'lere gelindiğinde bu sorunların yoğunlaşmış bir biçimiyle karşı karşıya kalmıştır (Sönmez, 1980, s. 36-37).

Bu açıklamaların ardından, Sönmez kâr oranlarının düşme eğilimine tekrar başvurur. Sönmez'e göre (1980, s. 36) yaşanan bunalımın derinleşmesinin bir diğer sebebi, imalat sanayiinde sermayenin kâr oranlarının düşme eğiliminin ortaya çıkmasıdır. Ancak, kâr oranlarının düşmesi sermaye birikiminin içsel bir çelişkisi olarak ele alınmaz. Çalışmada savunulan teze göre kâr oranlarının düşmesi, yukarıda sıralanan ve uzun bir süredir devam eden yapısal ve sürekli darboğazlardan bağımsız değildir, hatta bunların bir sonucu olarak görülmelidir. Sönmez, kâr oranında yaşanan düşüşü göstermek üzere TİSSİ çalışmasını kullanmaktadır. TİSSİ'ye göre sabit sermaye stokunun kamuda 2.7, özel kesimde 5.1 kat artması, değişmeyen sermayedeki artışı nitelemekte ve bu da organik bileşimde yaşanan artışı ifade etmektedir. TİSSİ verilerinden Sönmez'in (1980, s. 37-38) çıkardığı sonuçlara göre, 1965-75 arasında,

> Türkiye imalat sanayiinin sermaye verimliliği -net artık/sabit sermaye stoku- oranı kamu kesimi için 1968 yılına dek artış göstermiş, bu yıldan sonra ise düşüşe geçmiştir ... özel kesimde ise 1972 yılında yüzde 5'lik artış dışında genel bir düşme eğilimi göstermektedir. Düşüş özellikle 1973'ten sonra hızlanmıştır. 1965'te 53.7 olan oran, 1975'te 26.3'e kadar düşüş göstermiştir.

Sönmez'in çalışması, bağımlılık tezlerini kâr oranlarının düşme eğilimiyle birleştirdiği için, kâr oranın düşme eğilimi yasasının ortaya çıkma dinamiğini anlamak güçleşmektedir. Sönmez'in sermayenin organik bileşimindeki yükselmeyi göstermek üzere net artık/sabit serma-

ye stoku oranını örnek olarak göstermesi, artık-değer oranı, sermayenin organik bileşimi gibi Marksist kavramlarla, artık, sabit sermaye stoku gibi makroekonomik göstergelerin tam karşılık bulamamasının zayıflığını taşımaktadır. Yine de, bu oranın sermayenin bileşimindeki yükselme hakkında bir fikir verdiği söylenebilir. Sonuç olarak, her ne kadar eklektik bir çalışma olsa da, Sönmez'in eğilimi anmış olması ve krizi sermaye birikiminin çelişkilerinde arama çabası önemlidir.

Krizin kâr oranlarındaki düşme eğilimi açısından ele alındığı çalışmaları anarken, Murat Usman'ın küçük ancak etkili çalışmasından da söz etmek gerekir. Usman (1991, s. 151), Türkiye'de 1977-80 krizine getirilen açıklamaların klasik kriz teorilerinden çok farklı olduğunu belirtir ve bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Bu açıklamalara alternatif olarak, Usman, krize kâr oranlarının hareketini izleyen bir açıklama getirilmesini önerir. Kâr oranının yanında, sermayenin organik bileşimini, kapasite kullanım oranlarını ve sömürü oranını incelemenin gerektiğine dikkat çeker. Usman, 1950-85 arasındaki verileri kullanarak, kâr oranlarının çevrimsel olarak düştüğünü gösterir. Kâr haddine ilişkin olarak dört dönemsel çevrim saptar. Bu çevrimleri Usman'ın hazırladığı tablo yardımıyla gösterebiliriz:

Tablo 3.22
Kâr Haddinin Dönemsel Çevrimleri

	Yıllar			Kâr Haddi (%)		
	Başlangıç	Son	Zirve	Başlangıç	Son	Zirve
Çevrim1	1951	1957	1952	18.5	18.0	27.7
Çevrim2	1957	1963	1961	18.0	14.0	21.7
Çevrim3	1963	1980	1969	14.0	11.9	31.0
Çevrim4	1980	1984	1982	11.9	12.9	16.3

Kaynak: Usman, 1991, s.155

Usman, 1970-80 arasında -bir dönem yaşanan döviz bolluğuna rağmen- kâr oranlarında muazzam bir düşme yaşandığını belirtmektedir. Kâr oranı bu dönemde yüzde 31'den yüzde 12'ye gerilemiştir. Döviz sıkıntısı ise, 1970'lerin sonunda kendisini bir sorun olarak hissettirmeye başlamıştır. Usman buna dayanarak, döviz sıkıntısının kâr oranı üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu sonucuna varmaktadır.

Bunun ardından, Usman, kâr oranında düşüşü açıklamakta klasik kriz unsurlarının ne derece etkili olduğunu araştırmaya girişir. Talep ye-

tersizliğinin kâr oranına etkisini ortadan kaldırmak için, verileri kapasite kullanım oranlarına göre uyarlar. Bu uyarlama sonrasında da kâr oranının düşmeye devam ettiğini gösterir. Dolayısıyla, eksik-tüketim kuramının açıklayıcı gücünün oldukça sınırlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Usman, kâr oranındaki düşmeyi, organik bileşim ile sömürü haddini tahmin etmek için kullanılan kâr/katma-değer oranı üzerinden incelemiştir. 1975'e kadar iki etkenin de kâr oranındaki düşmeyi etkilediğini, ancak, 1975 sonrasında organik bileşim düşmeye başladığı için, kâr oranını düşüren temel etkenin sömürü haddindeki düşme olduğunu söylemektedir. Usman, 1980 sonrasındaki düzenlemelerin sömürü haddini yükseltmek için hayata geçirildiğine dikkat çekmektedir.

Kâr oranlarındaki düşmeyi göstermek üzere girişilen bir çalışma, Usman'ın kendisinin de başta belirttiği birçok güçlüğü -ki bunların başında Marksist kategorilerle Keynesyen kategorilerin uyuşmazlığı gelir- taşımaktadır. Ayrıca, Usman'ın kâr oranındaki düşmeyi, sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin yanında, işçilerin sınıf mücadelesinin sömürü oranını düşürmesiyle de ilişkilendirdiği görülmektedir. Buna göre Usman, sermayenin temel bir eğilimini, yeni-Rikardocu tezlerle birleştirmiş görünmektedir. Bütün bunlara rağmen, Usman'ın çalışması krizi Marksist kategorilerle analiz etmeye yönelen az sayıdaki çalışmadan biridir.

Metin Altıok krizi kriz teorilerinden hareketle ele almakta ve kriz teorilerinin Türkiye krizine uygunluğunu araştırmaktadır. Altıok (1998), krizin sermaye birikimi çevrimi bağlamında analiz edildiğini ve bu birikimin halkalarından herhangi birinde ortaya çıkan kopma ya da kırılmanın krizlere neden olduğunu belirtmektedir. Bu çalışma, Türkiye'de ortaya konulan araştırmalar içinde, Marksist bir kriz analizinin geliştirilmeye çalışıldığı ve Türkiye krizine uygulandığı az sayıdaki örnekten biridir.

Altıok, krizleri incelemeden önce 'kriz teorilerini' kavramlaştıracağını söylemektedir (1998, s. 247). Altıok'un kriz açıklamasında, sermayenin döngüsel çevrimi analizinden hareket edilmektedir. Bu döngü ikiye ayrılmakta, birincisi sermayenin dolaşım sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin 'eksik tüketim' ve 'orantısızlık' krizi, ikincisinin sermayenin üretim sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin 'kâr hadlerinin düşmesi' ve kâr sıkışması' krizi olduğu kabul edilmektedir.[224]

224 Altıok'un bu çalışması 1980 sonrası sermaye birikimi ve kriz sürecini incemekte-

Altıok dolaşım sürecinde krizlerin nedenini, tüketimin üretime göre düşmesinin neden olduğunu kabul ettiği aşırı üretime bağlamaktadır. Üretim sürecinde ise krizlerin dinamiğinin sermaye birikiminin kendisi olduğuna dikkat çekmektedir. Sermaye birikiminin genişlediği dönemlerde yatırımlar artar, yeni sektörler ve alanlar üretime yatırılır. Bununla birlikte sermaye birikimi kendi içsel çelişkilerinin -sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, emek verimliliğinin daha fazla arttırılamaması gibi- nedenlerle bir süre sonra yavaşlamaya başlar. Bu yavaşlamanın temelinde kâr hadlerinin düşmesi yatar (Altıok, 1998, s. 248).

Altıok (2002), Türkiye'de sermaye birikimi ve krizi incelediği bir diğer çalışmasında ise, krizi kâr oranlarının düşme eğilimi ile ilişkili olarak ele almakta, diğer kriz teorilerine referans vermemektedir. Yazar bu çalışmasında krizi birikimin çelişkilerin artması sonucu sermaye birikiminin tıkanması olarak tarif etmektedir. Altıok (2002, s. 79) "... üretim süreci ile dolaşım süreci arasında zincirleme ilişkide halkalardan herhangi birinde kopma ya da kırılma gerçekleştiğinde kriz ortaya çıkar. Kriz varolan üretim biçiminin artık sermaye birikimini sağlayacak noktanın gerisine düştüğünde bir üst aşamaya geçişin sancılı bir biçimde ortaya çıkmasıdır" diye yazar.

Altıok, dünya kapitalist birikim sürecinin, iç çelişkilerinin artması sonucunda 1970'lerden beri kâr oranlarının düşme eğilimi ile krize girdiğine; 'gelişmiş' kapitalist ülkelerin düşen kâr oranlarının ortaya çıkardığı atıl sermayeyi kâr oranlarının yüksek olduğu ülkelere yönlendirmesiyle dünya genelinde sermayenin yeniden yapılandırıldığına dikkat çekmektedir. Bu ülkelerde krizi aşmak üzere uygulanan iktisat politikalarının 'azgelişmiş' ülkelere yansımasının uluslararası borç krizine neden olduğunu belirtmektedir. 1970'li yıllarda bütün 'azgelişmiş' ülkeler gibi Türkiye de dünya kapitalizminin krizinden etkilenmiştir. Yazar 1960'lı ve 70'li yıllarda büyümenin aracı olan ithal ikameci birikim modelinin, 1970'lerin sonuna gelindiğinde sermaye birikimini olanak-

dir. Yazar (1998, s. 265), incelediği dönem olan 1963-1994 arasında sermaye birikiminin krizinde dolaşım sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin, yani eksik-tüketim ve orantısızlık krizinin belirleyici olmadığı, asıl belirleyici etkenin üretim sürecindeki çelişkiler, yani sermayenin organik bileşiminin yükselerek kâr oranını düşürmesi olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Altıok'un bu çalışmasına, 1970'lerin krizi hakkında yorumlar içerdiği için değinilmektedir.

sızlaştırdığını yazmaktadır. Birikim modelinin krize girmesiyle, iki temel sorun kendisini şiddetli bir biçimde hissettirmiştir. Bunlar, döviz yetersizliği ve yüksek enflasyondur. Altıok, yaşanan krize krizin göstergeleri ve dışa konuş biçimleri olan ödemeler dengesi sorunu ve enflasyon açısından getirilen açıklamaları eleştirmektedir. Döviz yetersizliği ve enflasyonun sermaye birikiminin çelişkilerinin kaynağı değil, bu çelişkilerin atmasının sonucu olduğunun altını çizmektedir. Buradan hareketle, krizin kâr oranlarının düşme eğiliminin bir sonucu olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Kâr oranlarındaki düşmeyi "işgücü verimliliğinin yeterince artmaması ve sermayenin organik bileşiminin yaratılan artık-değer kitlesine oranla giderek büyümesi" ile açıklamaktadır (Altıok, 2002, s. 86).

> Türkiye'de 1980'lere kadar artan emek verimliliği ve artan sömürü oranına rağmen sermayenin yükselen organik bileşimi kâr hadlerini düşürmüştür. 1971'den itibaren kâr hadlerinin düşmesiyle birlikte sermaye birikimineki yavaşlama 1978 ve 1979'da derin bir krize yol açmıştır (Altıok, 1998, s. 252).

Altıok kâr oranlarının 1970'lerin başlarından itibaren düşmeye başladığını söylemektedir. Altıok'un hesaplamalarına göre (2002, s.86), sermaye birikiminin lokomotifi olan kâr oranları 1969 yılında yüzde 25.2 iken, 1971'de yüzde 23.3'e, 1977'de yüzde 14.1'e ve 1979'da yüzde 8.9'a gerilemiştir. Kâr oranlarının 1960'ların sonlarından düşmeye başlamasına karşılık, krizin yaklaşık on yıl sonra 70'lerin sonunda patlak vermesini Altıok, dış borçlanma ve işçi dövizleriyle sağlanan dış kaynak girişleriyle ithalatın sürdürülmesine bağlamış ve krizin engellenmeye çalışıldığını savunmuştur. Bu süreçte, parasal genişlemenin artmasının enflasyonu hızlandırdığını ve ithalatın sürmesine olanak sağlayan işçi dövizleri ile dış kaynak girişinin gerilemesi sonucunda, döviz darboğazının ortaya çıktığını söylemektedir. Dolayısıyla Altıok, enflasyon ve döviz sorununun krizin temel dinamiği olmayıp, birer sonucu olduklarının altını çizmektedir: "… kriz kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanırken, krizin ortaya çıkardığı sonuç, işsizlik artışı, bütçe açıklarının büyümesi, aşırı borçuluk, enflasyonun artışı ve döviz darboğazı olmuştur" (Altıok, 2002, s. 87).

Çalışmanın taşıdığı öneme karşılık, sınırlarına da değinilebilir. Krizler arasında yapılan ayrımın ardından, kriz açıklaması olarak kabul edi-

len farklı kriz teorileri hiç incelenmemekte ve bu teorilerin krizleri açıklamaktaki yeterlilikleri/sınırlılıklarını sorgulanmamaktadır. Kriz teorilerinin dolaşım ve üretim alanına göre ayrılırken hangi unsurun temel alındığı da anlaşılmamaktadır. Örneğin 'kâr sıkışması' kriz teorisinin niçin üretim alanına yerleştirildiği sorulabilir. Kriz teorilerinin incelendiği ilk bölümde 'kâr sıkışması' teorisinin bölüşüm ilişkileri merkezli bir anlayışın ürünü olduğu ve birikimin temel çelişkilerini barındırmadığı belirtilmişti. Ayrıca krizin temel dinamiği ile krizin ortaya çıkma biçimi arasında bir ayrım yapılmadığı için, bu farklı kriz teorilerinin nasıl birarada kullanıldığı sorusu da yanıtsız kalmaktadır.

Altıok'un sermayenin organik bileşimindeki artıştan hareketle kâr oranlarındaki düşmeyi hesaplaması, yine Marksist kavramların niceliksel verilerle ifadesinde karşılaşılan sorunları taşımaktadır. Marx'ın yasayı ele alışı, birikimin çelişkilerinden hareketle sermaye birikim sürecinde uzun erimli bir eğilimi ortaya koymaktadır. Sermayenin kendi içindeki çelişkilerin, sermayenin kendi önünde nasıl bir engele dönüştüğünü göstermektedir. Altıok'un çalışmasında olduğu gibi, Marksist kategorilerin mokro verilerle ifade edilmesi sorun olarak görülebilir. Altıok Keynesyen verileri kullanmak zorunda olmasının neden olacağı sorunlara değinmektedir. Keynesyen kavramlardan Marksist kavramlara geçiş için teorik bir dönüşüm yapmak gerektiğini, bu sorun 'gelişmiş ülkeler' için çözülmüş olsa da, Türkiye gibi 'gelişmekte olan' ülkelerde böyle verilerin yetersiz olduğunu belirtmektedir (Altıok, 1998, s. 249). Bu sınırlara rağmen, Altıok'un krizi birikimin çelişkileri bağlamında ele aldığı araştırması, Türkiye'de krizi Marksist çerçevede ele alan nadir incelemelerden biridir.

Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ve kâr oranlarının gerilmesi, sermayenin en temel eğilimlerinden biridir. Ancak geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalist gelişmenin bu erken aşamalarında sermayenin organik bileşimindeki değişimleri tespit etmek çok anlamlı sonuçlar vermeyebilir. Bununla birlikte sektörel bazlı kâr oranlarının izlenmesinin bir fikir vereceği tahmin edilebilir. Üretim araçları üretimi çok zayıf ve gelişme aşamasında olduğu için bu sektörde organik bileşimi incelemek çok anlamlı olmayacaktır. Tüketim malları üretiminde ise nispeten gelişme kaydedilmiştir. Türkiye örneğine bakacak olursak, tüketim malları üretiminde neredeyse 15-20 yıllık bir gelişme söz konu-

sudur. Tüketim malları üretiminin yapıldığı başlıca sektörler üzerine yapılacak bir çalışmada kâr oranlarının düştüğü sonucuna ulaşılabilir. Tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesi süreci de aynı zamanda tüketim malları üretiminin sınırlarına ulaşılmasının, yani kârlılığını yitirmesinin bir sonucu olarak görülebilir.

3.6.1.3 Türkiye'de Yeni-Rikardocu Tezler

Türkiye'de krize getirilen açıklamaların bir kısmı yeni-Rikardocu tezler bağlamında değerlendirilebilir. Ancak bu açıklamalarda yeni-Rikardocu kriz yaklaşımı anılmamakta ve sistematik bir kriz teorisi geliştirilmemektedir. Bununla birlikte, kriz açıklamalarında öne sürülen tezler birçok yaklaşımda bölüşüm ilişkilerinde temellenmiştir. Örneğin Korkut Boratav, çalışmalarında bölüşüm ilişkilerine odaklanması ve krizi bölüşüm ilişkileri çerçevesinde değerlendirmesi nedeniyle yeni-Rikardocu 'kâr sıkışması' teorisine yakın durmaktadır. Kendi yaklaşımının, "... bölüşüm sorunlarına 'hasılanın toplumun sınıfları arasında [nasıl] paylaşıldığını' sorarak yaklaşan klasik politik iktisadın sorunsalından hareket ederek sosyal sınıfların ve bunları oluşturan sosyo-ekonomik grupların gelir payları üzerine" inşa edildiğini söylemektedir (Boratav, 1987a, s. 121).

Türkiye'de eksik-tüketimci tezlerin izini sürerken belirtildiği gibi, krizin analizinde tüketim eksikliğine ve pazarın küçük olmasına dair vurguların da bölüşüm ilişkileri çerçevesinde ele alındığını tekrarlamakta fayda vardır. Bölüşüm ilişkilerine odaklanılması ve pazarın önemli bir sorun olarak görülmesi, 1960-80 arası İİS döneminin popülist bir dönem olarak nitelenmesi sonucunu doğurmuştur. Haldun Gülalp'e (1983, s. 55) göre, "... içe dönük sermaye birikim süreciyle popülist rejimlerin bir arada yer almasının bir nedeni de, iç pazarı genişletici, yani geliri yeniden bölüştürücü politikalara ihtiyaç duyulmasıdır". Şimdi kısaca, popülizm kavramının Türkiye'deki kullanımına bakabiliriz.

Popülizme yapılan ısrarlı vurgu, popülizm anlayışını kısaca incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluğun bir nedeni de, birçok çalışmada birikimin krizi ile popülizmin krizinin içiçe geçmiş bir biçimde ele alınmış olmasıdır. Popülizm nitelemesini kullanan araştırmacılara göre, büyüme hızının yavaşlamasıyla ve işçi ücretlerinin yükselmesiyle popülizmin krizi baş göstermiştir. Bu açıklama, aynı zamanda birikimin krizini açıklamak için de kullanılmaktadır. Boratav (1983a, s.15-

16), bu modelin istikrarının, yüksek büyüme hızının sürdürülebilmesine ve emekçi sınıflarının ekonomik ve siyasi isteklerinin popülizmin sınırlarını etkili bir biçimde zorlamamasına bağlı olduğunu yazar. Buna göre 1974 sonrasında sertleşen siyasi rekabet, bunalıma karşı herhangi bir politika izlenmesini olanaksız kılmış ve üç yıl boyunca, dış açıklar pahasına, popülizmin koşulları ödünsüz bir biçimde sürdürülmeye çalışılmıştır. İstikrar koşulları 1976 sonrasında ortadan kalkmıştır. Büyüme hızının düşmesi yalnızca ulusal ekonominin değil, popülizmin de bir model olarak bunalıma girdiğini simgelemiştir. Boratav (1987a, s.136), "1974'ü izleyen yıllarda ekonomik krizin ön-koşullarıyla birlikte modelin çelişkileri de ortaya çıktı ve 'normal' yıllarda ücret hareketlerinin ardında yatan ... etkenlerin kriz koşulları içinde geçerliliklerini sürdüremeyeceği de zamanla anlaşıldı" demektedir.

Haldun Gülalp, popülist ittifakların sona ermesini, 1970'lerin sonlarında yaşanan krizin ardından gelişme stratejisinin değişmesi ve ekonominin yeni bir sermaye birikimine yönelik olarak yeniden yapılanması bağlamında ele alır. Gülalp'e göre, bu yeniden yapılanma hem yerli ekonominin kesimleri arasında yeni bir ilişkiler ağını, hem de dünya işbölümü ile yeni bir bütünleşme biçiminin kurulmasını gerektirmiştir. Gülalp (1993, s.40), "[b]ütün bunlar, aynı zamanda, toplumdaki çeşitli sınıflar arasında yeni bir dizi ilişkiler kurulması, daha net olarak, 1960'ların 'kalkınmacı' ittifaklarının dağılması anlamına da gelir" diye yazar.

GKÜ'lerde popülizmi tartıştığımız ikinci bölümde, popülizm nitelemesinde sınıflar arasında çıkar birliği olduğunun varsayıldığı aktarılmıştı. Kavramın Türkiye'deki kullanımında da sınıfsal ittifaklar varsayımı öne çıkmaktadır. Gülalp (1993, s. 36-37), içe dönük sınai sürecin, toplumdaki değişik sınıf ve kesimlerin 'kalkınmacı' temelde bir ittifakına dayandığını, bu sürecin farklı sınıf ve kesimlere ortak çıkarlar sağlayan özelliklere sahip olduğunu söylemektedir. Buna göre, popülist dönem sanayi sermayesinin güdümündedir; çıkar birliği sanayi burjuvazisi ile işçi sınıfı arasında olduğu kadar, burjuvazinin değişik kesimleri arasında da kurulmuştur. Ayrıca, kentli aydınlar ve orta sınıflar da bu dönemi niteleyen ideolojik ögeleri desteklemektedir.[225] Gülalp (1983, s.

---

225 İkinci bölümde GKÜ'lerde popülizmi incelerken, Türkiye'de 'popülist' diye nitelenen dönemin en önemli özgüllüğünün, bu dönemde sınıfsal ittifakların hemen

42), “... popülist rejimler siyasal açıdan toplumdaki çeşitli sınıfların çıkarlarından uzaklaşıp, ekonomik gelişmenin ortak çıkarları etrafında buluşmasını sağlamıştır” diye yazmaktadır. Keyder’e göre ise İİS, sanayi burjuvazisini ve çalışan sınıfları biraraya getirdiği gibi bürokrasiyi de içeren hassas bir sınıf ittifakı üzerinde temellenmiştir. Yeni birikim modelinde “... sanayi burjuvazisinin... projesi, bürokrasinin belli tabakasının ve işçi sınıfının kısa ve orta vadeli çıkarlarına uygun düşüyordu” (Keyder, 1995, s. 199). Boratav (2003, s. 123), Türkiye’de İİS’nin 1962-76 arasındaki kesitini popülizm kavramı çerçevesinde ele almakta ve sınıflar arasında bir ittifaktan söz etmektedir.[226]

Sınıflar arası ittifaklar varsayımının bir dayanağını, işçi sınıfının gelişmemiş ya da güçsüz olduğu iddiası oluşturur. Keyder’e göre, 1960 sürecinde ve daha sonrasında işçiler ne ücret artışı yoluyla ne de siyasi bir güç olarak aktif olmamışlardır ve özellikle işçi sınıfı ile sanayi burjuvazisi arasında bir çatışma yoktur. Keyder (1995, s. 205), “[i]şçi sınıfının –hem iktisadi hem de siyasi bir güç olarak- tarihi açıdan azgelişmiş” olduğunu yazmakta, “[k]apitalist üretim tarzına özgü sınıf mücadelesi[nin] henüz toplumsal dönüşümün motoru olma[dığını]” düşünmektedir. Yazar, işçi sınıfının yüksek ücretler elde etmiş olmasının kaynağını, İİS’nin dayandığı siyasi-iktisadi mevzuatta aramaktadır. Buna göre, örgütlü işçi sınıfını koruyan iş mevzuatı ve iki yılda bir yapılan toplu sözleşmeler, parasal ücretleri otomatik olarak arttıran bir mekanizma haline getirmiştir. Keyder, işçi sınıfının ‘az-gelişmişliğinin’ yanında, burjuvazinin de güçsüz olduğunu düşünmektedir. Hızlı sanayileşmenin başından beri burjuvazinin hiçbir fraksiyonunun hegemonik hakimiyet sağlayamadığını yazmaktadır (Keyder, 1979, s. 28). Boratav ise, sınıfların gelişmemiş olmasını, ittifakın dağılmasıyla ilişkilendirmektedir. Yazar, popülizmin bir çöküntüyle ortadan kalkmış olmasında işçi sınıfının olduğu kadar sanayi burjuvazisinin de yeterince gelişme-

---

hemen bütün sınıfları kapsayacak biçimde içerilmesi olduğu belirtilmişti. Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıktığı biçimiyle popülist ittifaklar oligarşiye karşı oluşturulurken, Türkiye örneğinde sanayi burjuvazisinin önderliğinde gerçekleştiği düşünülen ittifakın, işçi sınıfını, köylülüğü, bürokratik elitleri içerdiği düşünülmektedir.

226 Boratav’a (1987a, s.149) göre Türkiye’de popülizm, “... bölüşüm sorunlarına ilişkin çatışmaların yer aldığı ve çözüldüğü siyasi, hatta ideolojik çerçeveyi aydınlatan bir kavram olarak kullanılabilir”.

miş olmasının büyük payı olduğunu kanısındadır. Boratav (1983a, s. 18), Türkiye gibi ülkelerde burjuvazinin "burjuva demokrasisi doğrultusundaki dönüşümleri sürükleyecek özellikler taşımamasının; bu işi yapmaya aday olabilecek diğer sınıfların ise belki biraz da popülizmin etkisiyle, bu tarihi misyonu ifa edebilecek öznel koşulları bir türlü edinememelerinin rolü" olduğunu yazar.

Türkiye'deki popülizm nitelemelerinde devlet, bölüşüm politikalarının uygulayıcısı olarak merkezi bir önem taşımaktadır. Keyder (1995, s. 213), devleti gelir bölüşümünü düzenleyen mekanizma olarak analize dahil eder:

> ... burada devletin üstlendiği rol önem kazanır; tekil kapitalistlerden belli ölçüde özerk olan siyasi otorite, özel çıkarlara önem vermeden, geliri global ölçekte kapitalist birikimin mantığına hizmet edecek şekilde bölüştürme işlevini yerine getirmelidir. Devletin bu özerkliği sanayicilerin tercih ettiği birikim modelinin ihtiyaçlarından kaynaklanan araçsal bir özerkliktir. Yani bu tür bir özerkliğin sınırları, açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla bürokrasinin hakim burjuva fraksiyonunun tercih ettiği birikim modeline karşı çıkma ihtimali yoktur.

Keyder'e göre devlet, 1960-70'ler boyunca gelir bölüştürücü mekanizmaların garantörü işlevini görmüştür. Böylece pazarın üretimin ihtiyaçlarına 'şaşırtıcı bir hızda' uyması sağlanmıştır. Boratav da devletin iktisat politikalarını ve gelir dağılımını belirleyerek önemli bir işlev üstlendiğini söylemektedir. Devlet, göreli fiyat oluşumları ve mali sistem aracılığıyla kaynak aktarımlarını belirlemekte ve artığın yeniden paylaşımının ardındaki temel etken olarak ortaya çıkmaktadır (Boratav, 1987a, s. 150). Gülalp (1983, s. 42) ise, devletin İİS sürecinde önemli görevler üstlenmiş olmasının, "devletin ortak çıkarları temsil eden sınıflar-üstü bir görünüm kazanmasına" neden olduğunu söyler.

Dolayısıyla, devletin geliri ve artığı bölüştürücü politikaları ile bir dönem boyunca bütün sınıflar ve kesimlerin çıkarını ortaklaştıran bir süreç yaşandığı kabul edilmektedir. Böylece, sanayi sermayesinin ihtiyaç duyduğu iç pazar yaratılmış ve işçi ücretleri yükseltilmiştir. Ancak, yüksek ücretler bir süre sonra bunalımın temel bir nedeni haline gelmiştir. 1970'lerin sonlarında şiddetlenen bunalımla popülizmin temelinin sarsıldığı ve 1980 darbesiyle birlikte emek-sermaye arasındaki uzlaşmanın ortadan kaldırılarak, işçi sınıfının yükselen taleplerinin susturulduğu düşünülmektedir. "Popülist dönem boyunca başta işçi sınıfı ol-

mak üzere toplumdaki çeşitli sınıf ve kesimlerin öncelikle ekonomik ve giderek siyasal taleplerinin yükselmesi, popülist dönemi olanaklı kılan yapı sınırına ulaştığında baskıcı ve otoriter bir rejimi özellikle gerekli kılmaktadır" (Gülalp, 1983, s. 83). Popülist nitelemesi ve bu çerçevede oluşturulan devlet anlayışı, aşağıda bölüşüm temelli tezlerle birlikte ele alınacaktır.

Şimdi bölüşüm odaklı kriz incelemelerine geçebiliriz. Boratav, krizi iki farklı bölüşüm ilişkisi üzerinden analiz etmektedir. Bunlar, sermaye-emek arasındaki ücret-kâr ilişkisi ve sanayi sermayesi ile sermayenin diğer kesimleri arasındaki artık-değer bölüşümüdür. Boratav ilk olarak, işçi sınıfı militanlığının artmasını ve reel ücretlerin yükselmesini önemli bir sorun olarak tespit eder. Bu kavrayış, yeni-Rikardocu kriz anlayışıyla paralellik arzetmektedir. Ancak Boratav'ın formülasyonu kâr-sıkışması analizden farklılaşmaktadır. Boratav'ın analizinde sınıf mücadelesinin sürekliliğinden bahsedilmez, mücadele kesintili bir süreç olarak ele alınır. Yazar 1976'ya dek popülist politikalar sayesinde sınıf çatışması yaşanmadığını düşünmekte, ancak bunalımın ortaya çıktığı 1976 sonrası dönemi, 'emekçi ve egemen sınıflar arasındaki bölüşüm çekişmesinin siyasi ve sosyal dengeleri temelinden sars[tığı]" bir dönem olarak nitelemektedir (Boratav, 2003, s. 142). Boratav'a göre (1983a, s. 15), bu dönemde sanayi kesimindeki ücret-kâr ilişkisi sanayi sermayesi aleyhine seyretmiştir. Boratav ücret-kâr ilişkisi çerçevesinde önce ücretlerin seyrini inceler. Buna göre popülizm, emekçi sınıflarda sürekli reel gelir artışına yol açmış, ücretler bu dönemde hemen hemen her yıl artarak 1976'da 1960-61 dönemine göre yüzde 85 yükselmiştir.

Boratav, ücretlerin toptan eşya fiyatlarına göre ya da tüketici fiyatlarına göre hesaplanmasıyla iki faklı sonuca ulaşıldığına dikkat çeker. Toptan eşya fiyatlarına göre hesaplanan ve Boratav'ın "reel işgücü maliyeti" dediği reel ücretler zirveye 1977 yılında ulaşmış ve sonraki iki yıl ağır bir tempoyla aşınmıştır. Fiyat kontrollerinin daha etkili olduğu tüketici fiyatlarına göre hesaplanan ve Boratav'ın "birim işgücünün reel geliri" dediği reel ücretler ise, 1976-79 arasında yüzde 45 oranında artmış ve 1980'de yüzde 23'lük bir düşüş yaşamıştır (Boratav, 2003, s. 143).

Boratav, ücret-kâr ilişkisi çerçevesinde ikinci gösterge olarak üc-

retlerin sanayi katma değerinden aldığı payı inceler. 1962-76 arasında reel ücretlerdeki artış ücretlerin payına yansımamış, ücretlerin payı 1972'den sonra artış göstermiştir. Boratav (2003, s. 144), "... özel sektör ücret paylarındaki bu yükselme (ve kârların gerilemesi) sanayi burjuvazisini popülizmin bölüşüm politikalarına ve toplu-sözleşme grev hakkına veto çekmeye yönelten etkenlerden biri olarak görülmelidir" ve "[d]ahası işçi hareketlerinin giderek militanlaşması sonunda, zaman zaman işyeri düzleminde dahi kapitalistler için ciddi yönetim ve kontrol sorunları doğmaktaydı" demektedir. Ücretlerdeki yükselme bunalıma yol açan etkenlerden biridir (Boratav, 1983a, s. 13). Gelir bölüşümünde emekçiler lehine kaydedilen bu gelişme, egemen sınıflar açısından 'hazmedilebilir' olmaktan çıkmış bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir (Boratav, 1983a, s. 17).

Boratav (1983a, s. 9-10), tarım/sanayi fiyat ilişkilerini yansıtan iç ticaret hadlerini üçüncü gösterge olarak ele alır. Bu dönemde iç ticaret hadlerinin tarım lehine seyrettiği görülmektedir. Boratav (2003, s. 143) 1977 seçimlerinin tarımsal desteklemeyi pompalayan katkısı ve 1978'de fiyat kontrollerinin sınai ürün fiyatlarını baskı altında tutması sonucunda tarım/sanayi fiyat makasının 1976-78 arasında yüzde 12 oranında çiftçiler lehine döndüğünü, ancak sonraki yıl 1976'daki düzeyin yüzde 16 altına düştüğünü yazmaktadır. Boratav'a göre İİS ile reel ücretlerin ve köylü gelirlerinin yükselmesi olguları çelişkili değildir. Keyder'e (1995, s. 217) göre de, 1961-80 arasında köylülük, kapitalist sektör açısından iç pazarın önemli bir katmanı olarak görülmüştür.

Boratav ikinci olarak, sermaye kesimleri arasındaki artık bölüşümünü krizin bir ögesi olarak ele almaktadır. Buna göre, 1979 yılının sonlarına yaklaşırken üretimde ve dolayısıyla artık kitlesinde büyüme durmuştur. Bu dönemde, sermaye sınıfları için artığı paylaşmanın kredi, döviz tahsisi, vergi teşvikleri gibi geleneksel mekanizmaları önemini yitirmiştir ve artıktan asıl payı stokçuluk/karaborsa koşulları sonucunda aracı/ticari faaliyetler elde etmektedir. Boratav (2003, s. 142) ticari ve aracı faaliyetlere intikal eden ücret dışı gelirleri, DPT'nin 1980 programından aktarmaktadır. Bu gelirlerin GSYİH içindeki payı, 1975'te yüzde 29.8'den, 1979'da yüzde 42.5'e yükselmiştir. Aynı dönem içinde sanayi kesimi içinde Boratav'ın gayri safi kârlar diye nitelediği ücret-dışı gelirlerin GSYİH içindeki payı, yüzde 8.7'den yüzde 7.6'ya ge-

rilemiştir. Boratav, bu durumda sanayi burjuvazisi için artık-değer oranını arttırmanın temel amaç olduğunu ve sermaye-emek çelişkisini kendi lehine çevirmekten başka çarenin kalmadığını yazar.

Bölüşüm ilişkilerine odaklanan yazarlardan Ç. Keyder (1995, s. 259), 1970'lere doğru sistemin krize girdiğini ve "maddi üretim araçlarını idame ettirmenin güçleşmesi ve kâr sıkışmasının boyutlarının büyümesiyle" sistemin krizinin sermayenin krizine dönüştüğünü yazar. Kâr sıkışmasının üç unsurunu sıralar. Bu unsurlardan ilk ikisi, Boratav'da olduğu gibi, bölüşüm ilişkilerine dayanır ve sermaye kesimleri arasında artık paylaşımını ve emek-sermaye arasındaki ücret-kâr ilişkisini anlatır. İlki artığın gittikçe büyüyen bir bölümünün sanayi sermayesine gitmek yerine aracılara ve özellikle kaçakçılara bırakılmasının sonucudur. Keyder'e göre sanayileşmenin hedeflerinin bu şekilde çarpıtılmasıyla ithal ikamesinde mevcut olan rant ekonomisi tamamen kontrolden çıkmış ve aracı rantiyelerin büyük servetler biriktirmesine yol açmıştır. Buna göre rant ekonomisinin boyutları büyümüş, sanayi sermayesine giden pay azalmış ve böylece sanayi üretiminde kârlar düşerek, sanayi aleyhine yeniden bölüşüm o ölçüde önem kazanmıştır. Keyder (1995, s. 258), "Bu rant ekonomisi, 1970'lerin sonlarında sermaye-emek ilişkilerine ve sanayi sektörünün siyasi tepkisine damgasını vuran kâr oranının düşmesinin başlıca unsurlarından biriydi" diye yazmaktadır.

İkinci unsur işçi ücretlerinin giderek yükselmesinin yol açtığı kâr sıkışmasıdır. Keyder'in aktardığı verilere göre (1995, s. 219), 1963 sonrasında 60'lar boyunca yükselen ücretler ordunun yönetime el koyduğu iki yıllık dönemde yüzde 10 gerilediyse de, 1974 sonrasında yükselmeye devam etmiştir. 1975'teki yüzde 21'lik sıçramanın ardından, 1976'da yüzde 5, 1977-78'de toplam yüzde 22 yükselmiştir. 1980'deki askeri müdahaleye kadar gerçek ücretler yerinde saymıştır. Keyder'e göre bu dönemde sanayi yatırımları yavaşlar ve sanayi üretimi düşerken, işçi ücretlerinin sanayi katma değer içindeki payı yükselmiştir. Keyder tezini şu rakamlarla desteklemektedir: 1976 fiyatlarıyla, 1977'de 40.4 milyar TL olan yatırım düzeyi, 1978'de 38.7 milyar TL'ye ve 1979'da 36.4 milyar TL'ye gerilemiştir. Üretim düzeyi 1978'de, 1977'ye göre yalnızca yüzde 3.6 oranında artmış, 1979'da ise yüzde 6 azalmıştır. 1980 yılındaki sanayi üretimi 1978 yılı düzeyinden yüzde 10 düşüktür. Üretim düşerken ücretlerin sanayi katma değeri içindeki pa-

yı artmış ya da aynı kalmıştır. 1974-76 arasında ücretlerin payı yüzde 27'den yüzde 31.7'ye çıkmış, 1978'de yüzde 37.7'ye yükselmiş, 1979'da yüzde 37.3 düzeyinde seyretmiştir (Keyder, 1995, s. 260).

Bunlara ek olarak, işçi sınıfı önemli ayrıcalıklar ve haklar elde etmiştir. İşçilerin güçlü bir biçimde örgütlendiği, büyük ölçekli ve modern teknolojinin kullanıldığı dayanıklı tüketim malları ve otomotiv sektörlerinde ücretler yüksektir. Keyder'e (1995, s. 219) göre bu sektörler, "birikimin mantığını yakalamışlardı : işçi sınıfına hem siyasi olarak hem de iç pazarın vazgeçilmez bir unsurunu oluşturup sistemle bütünleşmesini sağlayacak ölçüde örgütlenme ve talepte bulunma izni verilmişti. Sanayi burjuvazisinin ithal ikamesinin rantlarını toplayan kesimi, kârları tehlikeye düşmediği sürece bu pazarlığı devam ettirmeye istekliydi."[227] Böylece, bu büyük sektörlerde, ücretleri kitlelerinkinden daha yüksek olan bir 'işçi aristokrasisi' yaratılmıştır. Örgütlenmenin güçlü olduğu bu sektörlerde söz konusu işçi kesiminin bütün işçilerin yaklaşık üçte birini oluşturduğu söylenebilir. Keyder (1995, s. 220) bu işçi aristokrasisinin ücretlerinin, başka ülkelerdeki işçi aristokrasilerine göre daha yüksek olduğunu yazar: 1977'de günlük ortalama ücret Yunanistan'da 11.72 dolar, Fransa'da 20.48 dolar, İngiltere'de 23.56 dolarken, Türkiye'de 11.14 dolardır. Bu ülkelerin kişi başına gelir düzeyleri ise Türkiye'nin sırasıyla iki buçuk, altı ve dört katıdır. Keyder Güney Kore'yle Türkiye arasında yapılacak bir ücret karşılaştırmasının ise daha çarpıcı olduğunu göstermiştir. 1974'te Türkiye'deki ücretler, Kore'deki ücretlerin üç katıyken, 1977'de iki katı olmuştur; 1979'da, Kore'deki hızlı ücret artışlarına rağmen halen yüzde 50 daha yüksektir.

Keyder yükselen ücretlerin ve gittikçe sayısı artan ve yayılan grevlerin bir süre sonra sermaye açısından tehlike haline geldiğini düşünmektedir. Yazar (1995, s. 260) "... üretimin maddi koşulları artık yeniden üretilemez hale gelip, birikim kolayca gerçekleşebilir olmaktan çıktığında sendikaların gücü[nün] işlevini kaybederek burjuvazi için bir engel oluşturmaya başladı[ğını]" belirtir. Bir gösterge olarak, 1973-76 döneminde yılda ortalama 65 grev ve bir milyona yakın olan iş günü kaybı, 1977-80 arasında ortalama 190 greve ve 3.9 milyon işgününe çıkmıştır (Keyder, 1995, s. 260).

227 Kâr sıkışmasının üçüncü unsuru, sanayi üretimi için gerekli maddi girdilerin teminindeki güçlükler karşısında sabit maliyetlerden tasarruf edilememesidir.

Özetle, popülist nitelemesine uzanan bölüşümcü tezlere göre bir dönem boyunca devletin 'sınıflar üstü' konumu çerçevesinde sınıflar arasında uzlaşma sağlanmış, sınıf mücadelesi ertelenmiş ve bu süreçte ücretler yükselmiştir. Üretken yatırımlar için elverişli koşullar ortadan kalktıkça ve döviz kaynaklarının önünde dış sınırlamalar belirdikçe, bürokrasi, sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfı arasında kurulan bu 'kutsal ittifak' dağılmıştır. Ücretler ve işçi sınıfının diğer kazanımları burjuvazi için 'katlanılmaz' seviyelere gelmiştir. İktisadi bunalıma popülizmin bunalımı eşlik etmiştir.

Krize bölüşüm ilişkileri çerçevesinden yaklaşmanın sınırlılıkları ilk bölümde değerlendirilmişti. Türkiye'de krize getirilen açıklamaların bu çelişkileri taşıdığı söylenebilir. Buradaki açıklamalarda en sorunlu yanlardan birisi de, popülizm gibi bir kavramlaştırmaya başvurulmasıdır. Özellikle sanayi burjuvazi ile işçi snıfı arasında bir ittifaktan söz etmek sorunludur. Diğer yandan bu iki sınıf arasındaki mücadelenin ücret mücadelesine indirgenmesi de kabul edilemez.

Bölüşüm ilişkilerinin sermaye grupları arasında yaşandığı söylenebilir. Holding gibi üretim organizasyonları ile TÜSİAD gibi işveren örgütlenmeleri sermaye kesimleri arasındaki mücadelenin sonucu olarak görülebilir. Sermaye kesimleri arasındaki artık-değerin bölüşümüne yönelik mücadelenin kriz sürecine etkili olduğu da kabul edilebilir. Ancak bu belirlenim yine tüketim malları üretiminde belirli gelişmişliğe ulaşan sanayi sermayesinin kesimlerinin, artık-değeri arttırmak ihtiyacında temellenmektedir. Bu sermaye gruplarının üretim aracı üretimine yönelmesi ve uluslararasılaşmak ihtiyacından kaynaklanan talepleri, kriz sonrası sermayenin yeniden yapılanma sürecinde belirleyici olmuştur.

3.6.1.4 Değerlendirme

Önceki bölümlerde Türkiye'de 1970'lerin sonlarında yaşanan krize, kriz kuramları çerçevesinde getirilen açıklamalardan örnekler gösterildi. Bu örneklerin büyük çoğunluğu, aslında krizi anılan kriz teorilerinden hareketle ele alan çalışmalar değildir. Bu çalışmaların çoğunda kriz teorileri incelenmediği gibi, söz konusu teorilere referans da verilmemektedir. Yine de, ithal ikameci birikim sürecine dayanan yorumların ve kriz teorilerinin başlıca tezlerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Özellikle yeni-Rikardocu bölüşüm odaklı tezler ve eksik-tüketim tezleri birçok açıklamada içerilmiştir.

Kriz açıklamalarında eksik-tüketimci tezlere sıklıkla rastlanmasının önemli bir sebebi, pazarın kapitalist birikimin temel bir bileşeni olarak görülmesinden kaynaklanır. Ancak bu görüşte birikimle pazar ilişkisi ters çevrilmiştir; birikimin pazarı oluşturup biçimlendiriyor olması değil, pazarın iç pazarla sınırlı olmasının birikim önündeki en temel sınırlardan biri olduğu kabul edilmektedir. Bu anlayışın içe yönelik birikim sürecini iç pazara dönük birikim olarak nitelemeye yatkın olduğu, ve hatta 1980 sonrası dönüşümü de dış pazarlara açılma biçiminde tarif ettiği söylenebilir. Ancak, daha sonraki bölümlerde de inceleneceği üzere, içe yönelik birikimden dışa dönük birikime geçiş pazar ölçeğindeki değişime indirgenecek denli basit bir dönüşüm olarak görülmemelidir. Sermaye açısından daha acil görünen sorun, daha kârlı olanaklar sunacak üretim araçları üretimine geçişin denenmesidir.

Eksik-tüketimci tezlerin içerildiği çalışmalarda krizin bölüşüm ilişkilerine odaklanarak ele alındığını gördük. Bölüşüm odaklı analizler krizi popülizm anlayışı çerçevesinde açıklanmakta ve birikimin kriziyle popülizmin krizi birlikte ele alınmaktadır. Popülizm anlayışına iki aşamalı bir eleştiri getirmek mümkündür. İlk olarak, popülizm nitelemesinin içeriği ortaya konulabilir; ikinci olarak, Türkiye'deki kriz sürecinde sınıfsal mücadeleye dair olgusal gelişmelerin popülizm gibi bir kavramlaştırma ile ne kadar bağdaştığı sorgulanabilir.

İlk olarak, popülist nitelemesinin zayıflığının, ikinci bölümde değinildiği üzere, bölüşüm ilişkilerinde temellenmesine dayandığı söylenebilir. Yeni-Rikardocularda olduğu gibi, ücret-kâr ilişkisine odaklanan tezlerde bölüşüm ilişkileri önce gelir ve ücretler bir maliyet unsuru olarak görülür. Emeği ücret aracılığıyla bir maliyet unsuru, yani üretimin basitçe bir girdisi olarak görmek, artık-değer üretiminin teknik, niceliksel bir süreç olarak anlaşılması tehlikesini taşır. Artık-değer üretiminde temellenen emek-sermaye ilişkisi bir sömürü ilişkisidir; bu ilişki ücret-kâr bölüşümü gibi niceliksel bir ilişkiye indirgenemez. Üretimin niceliksel, teknik bir süreç olarak anlaşılması, artık-değer üretiminin başlıca niteliğini, bir sömürü ilişkisi olduğunu, bir sınıfın artık emeğine diğer sınıfça el koyulmasına dayandığını gizler. Bu bakış açısı, artık-değerin tek yaratıcısının emek-gücü olduğu gerçeğini gizlediği gibi, emek-sermaye arasındaki temel çatışmanın artık-değer üretiminde temellendiğini de göz ardı eder. Fügen Eryılmaz (1993), Boratav'ın ücretleri ma-

liyet unsuru olarak ele alan tezlerini etraflıca değerlendirmektedir. Eryılmaz'a (1993, s. 25-26) göre, "böyle olunca, kapitalistin el koyduğu artı-değerin emek sömürüsü, artı-emek yoluyla sağlandığı gerçeği de, otomatikman ortadan kalkmaktadır ... artı değer oranı, karşımıza kapitalistin geliri içinde ücret maliyetinin payı biçiminde çıkıyor."

Bir diğer nokta artık-değer ile kâr arasındaki ayrıma ilişkindir. Kârın kaynağı artık-değerdir ancak kâr, artık-değere oranla çok daha somut ve karmaşık bir kategoridir. Artık-değerin kâra dönüşmesi, sermayeler arası paylaşım sürecini içerir. Çünkü artık-değer, kârın olduğu gibi, faiz ve rantın da kaynağıdır.

Popülist tezlerde bölüşüm ilişkilerine tanınan öncelik nedeniyle, sınıf mücadelesinin de kesintili bir süreç olarak ele alındığı görülmektedir. Oysa, kapitalist birikim sürecinde sömürü ilişkisine dayanan sermaye-emek çelişkisi sürekli bir çelişkidir ve artık-değer üretimi ortadan kaldırılmadan bu çelişkinin ortadan kalkması beklenemez. Bu çelişkide temellenen sınıf mücadelesinin seyrine bağlı olarak, işçi sınıfı kazanımlarının bazı zamanlarda arttığı bazı zamanlarda ise gerilediği söylenebilir. Yani sınıf mücadelesi düz, homojen bir süreç değildir. Ancak, popülizm nitelemesinde öngörüldüğü biçimde sınıflar arasında bir 'uzlaşma'dan bahsetmek olanaklı değildir; bu ilişki çelişkileri ve çatışmaları içerir.[228]

Popülizm nitelemesindeki bir diğer kritik nokta, birçok çalışmada 'devlet'in anlaşılma biçimiyle ilişkilidir. GKÜ'lerde popülizm nitelemesini değerlendirirken belirtildiği gibi, popülizm kavramının kullanımında devletin sermaye birikimi sürecinden kopuk, birikimin dışında, ayrı bir varlık olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu bölümde geliştirdiğimiz eleştiriler bu bölüm için de geçerlidir. Burada kapitalist devletin sermaya birikiminin yeniden üretiminde asli bir unsur olduğunu, birikimin farklı aşamalarında farklı işlevler yüklendiğini ve bu işlevleri, sınıf içi ve sınıflar arası çelişkiler ve çatışmalar çerçevesinde edindiğini bir kez daha vurgulayalım.

Benzer vurgular, devleti sınıflar üstü gören anlayışları kabul etme-

228 "'Popülizm' kavramlaştırması, bölüşüm ilişkileri ve üretim ilişkilerinin dinamik analizi çerçevesinde kurulamadığı ve bununla bağlantılı olarak bölüşüm ilişkilerinin zengin ve çoğul çerçevesinin kısırlaştırılarak kullanılmasına yol açtığı ölçüde, döneme ilişkin 'sınıf mücadeleleri' olgusunu gizleyen ve reddeden bir anlamlandırmaya yol açmıştır." (Tuna, 2006, s. 149).

yen ve Türkiye'de de devletin sınıflar üstü olmadığını, aksine "... kalkınma aşamasına bağlı olarak sermaye birikimi yasalarına uygun hareket ettiğini" (Gülalp, 1993, s. 29) kabul eden Haldun Gülalp'in çalışmalarında da belirgindir. Gülalp (1993, s. 29), farklı gelişme aşamalarının, iç sınıf yapısınca ve dünya işbölümüyle bütünleşme tarzınca belirlenen özgül bir sermaye birikimiyle ayırt edildiğini, her aşamanın özgül bir birikim biçiminin gerekliliklerini yansıtan bir gelişme stratejisiyle tanımlandığını ve yeni aşamaya geçişi belirleyen bir krizle son bulduğunu; aşamalar arasındaki geçiş sermaye birikiminin yeniden yapılanması anlamına geldiği için, sınıf çatışmaları ve ittifaklarının yeniden yapılandığını ve bu yeni ittifak ve çatışmaların siyasal rejime ilişkin uzantıları olduğunu yazmaktadır.[229] Ayrıca, devletin rolünün farklı aşamalarda değişmediğini ve bu rolün sermaye birikimine dayalı sistemin yeniden üretilmesi olarak ifade edilebileceğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte Gülalp'in önceki çalışmasında (1983), ekonomik gelişme sürecinde devletin önemli görevler üstlenmiş olmasının devletin sınıflar-üstü bir görünüm kazanmasına neden olduğunu aktarılmıştı (Gülalp, 1983, s. 42).

Popülizm nitelemesine ve bölüşüm odaklı tezlere ilk olarak kuramsal düzeyde itiraz edilmişti. İkinci olarak, Türkiye'de 1960 sonrası dönem incelendiğinde bölüşüm odaklı tezleri kabul etmek zor görünmektedir. 1960-70'ler boyunca sanayi-burjuvazisiyle işçi sınıfı arasındaki mücadele gelişmiş, işçi sınıfının kazanımları artmış ve ücretler iyileşmiştir. Ancak bu kazanımlar ve ücretlerdeki göreli yükseliş, pazarın gelişmesi için sanayi sermayesinin çıkarlarıyla uyumlu olacak biçimde

229 Gülalp sermaye birikimini, krizi ve devleti, M. Aglietta'nın 'birikim rejimi' kavramına benzeyen 'birikim biçimi' kavramı ile ele alır. Birikim biçimi kavramı birikim rejimi kavramından bazı açılardan farklılaşsa da (Gülalp, 1993, s.70), Gülalp'ın birikim süreci, kriz ve yeniden yapılanma ilişkisini Düzenleme Okulu tarafından oluşturulan çerçeveye benzer bir biçimde kavradığı söylenebilir. Bu çalışmanın sınırlılıkları açısından 'Düzenleme Okulu'nun kriz analizi incelenmemiştir. Türkiye'nin 1970'lerin sonlarında yaşadığı krize bu çerçeveden yaklaşan ve krizi birikim rejiminin ya da 'düzenleme biçimi'nin krizi olarak niteleyen bir analiz için Tülay Arın'a (1986) bakılabilir. Arın krizin, Türkiye'deki 'ithal ikamesine dayanan birikim rejiminin' ve buna bağlı olarak 'düzenleme'nin çelişkilerinden kaynaklandığını yazmaktadır. Varolan düzenleme biçimleri yeniden üretimi sağlayamaz olmuş ve sermayenin değersizleşmesini önleyemez hale gelmiştir (Arın, 1986, s. 105).

uygulanan popülist politikaların sonucu değildir. Böylesi bir yorum artık-değer sömürüsünü ve sınıf mücadelesini gizlediği gibi, krizi var eden mekanizmayı anlamayı da güçleştirmektedir. Zira bu bakış açısı, ücretlerde yaşanan iyileşmelerin burjuvazinin onayıyla ve sonuç olarak burjuvazinin sayesinde gerçekleştiği varsayımını içermektedir. Yalçın Küçük (1985, s. 68), Boratav'ın popülizm üzerine yazdığı makalesini eleştirirken, tam da işçi sınıfı mücedelesinin yükseldiği dönemlerde burjuvazinin bu denli belirleyici görüldüğüne dikkat çekmektedir: " 'İşçiyiz, güçlüyüz' sloganlarının sık sık bağırıldığı bir dönemde bile, sermaye sınıfının gücünü korumuş olduğu ortaya çıkıyor." Y. Küçük, Boratav'ın ücret artışlarına ve iç ticaret hadlerinin tarım lehine geliştiğine yönelik tespitlerini de kabul etmemektedir.[230] Küçük, bu dönemde işçi ücretlerinde yaşanan artışın, verimlilik artışının gerisinde olduğunu vurgular. İç ticaret hadlerinin ise, Boratav'ın popülist olarak nitelediği dönemin yalnızca son iki yılında, 1975-76 yıllarında tarım lehine döndüğü sonucuna ulaşır (Küçük, 1985, s. 68).

1961 Anayasası'nın tanıdığı sendikalaşma ve grev ve toplusözleşme hakkının yasalaşması sürecinden itibaren, bu haklar sanayi burjuvazisi ile işçi sınıfı arasında sınıf mücadelesinin önemli bir zeminini oluşturmuştur. İşçi sınıfı toplu sözleşme sürecinde çalışma koşullarının iyileştirilmesine ve ücretlerin yükseltilmesine yönelik birçok kazanım elde ederken, sanayi burjuvazisi bu hakların budanması için çaba sarfetmiştir.

Bu süreçte giderek sıklaşan grevler ve iş bırakmalar sanayi sermayesi için bir engele dönüşmüştür. Diğer yandan, büyük sanayi sermayesinin gelişimi sonucunda kendisini burjuvazinin diğer kesimlerinden ayıran bir örgütlenmeye gitmesi ve 1970'lerin sonlarında elverişli koşullarının sınırına ulaşan birikim sürecinde yeniden-yapılanma gereğini dillendirmesi, burjuvazinin kesimleri arasındaki çıkar çatışmalarının da keskinleştiğini göstermektedir. Bu çerçevede, krize uzanan sürecin bir bileşeninin de yükselen sınıf mücadelesi olduğu görülmektedir. Ancak sınıf mücadelesini, yeni-Rikardocu kâr sıkışması teorisinde olduğu gibi ücret-kâr ilişkisinden ibaret saymak ve bu biçimiyle krizin başlıca dinamiği ve kâr oranlarındaki düşmenin temel nedeni olarak değerlendirmek doğru görünmemektedir.

---

230 Y. Küçük (1985, s. 61), popülizmin, Dünya Bankası-IMF uzmanlarının ve Latin Amerika yazarlarının bulduğu günah keçisi olduğunu ileri sürer.

Tekrar kriz analizlerine dönersek, kriz teorilerinin anıldığı az sayıda örnekte ise, genellikle bu teorilerin Türkiye'deki krize uygulanamayacağı kabul edilmektedir. Bu kabul, Türkiye gibi 'azgelişmiş' bir ülkede yaşanan krizin, 'gelişmiş' ülke kapitalizmlerinde ortaya çıkan krizleri açıklamak için geliştirilen kriz teorileriyle açıklanamayacağı varsayımına dayanır. Örneğin Çağlar Keyder, kapitalist ekonomide klasik kriz eğilimlerine değinen nadir araştırmacılardandır; ancak, kriz eğilimlerini kolaycı bir yaklaşımla ikiye ayırmış ve bunları birer kriz kuramı olarak geliştirmemiştir. Keyder, kriz eğilimlerinden ilkini düşük tüketim -pazardaki talep eksikliği- olarak adlandırmakta, ikincisini azalan kâr oranı -üretici yatırımın yetersizliği- biçiminde tarif etmektedir. Ancak Keyder'e göre (1995, s. 226), bu klasik kriz eğilimleri Türkiye'de ortaya çıkmamıştır, çünkü bu eğilimler ithal ikameci sanayileşme politikalarıyla önlenmeye çalışılmıştır. Bu politikalarla bir yandan sanayicilerin yüksek kârlar elde etmeleri sağlanırken, diğer yandan iç pazarın oluşturulması ve geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Kriz analizleri içinde sadece kâr oranlarının düşme eğiliminden hareket eden kriz teorisine başvurulduğunu gördük. Ancak bu çalışmaların da kriz teorilerini detaylı bir biçimde incelemediği görülmektedir. Bu çalışmalarda kâr oranlarının düşme eğilimi ya bağımlılık teorileriyle ya da diğer kriz teorileriyle eklektik bir biçimde ele alınmaktadır. Sonuç olarak Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş bir ülke için Marksist kriz analizine dayanan ve bu analizi geç kapitalistleşmenin özgül yanlarına uyarlayan sistematik bir kriz teorisinin geliştirildiğini söylemek zor görünmektedir.

Türkiye'de krize getirilen açıklamalar bu çerçeveyle sınırlı değildir. Aslında kriz analizlerinin büyük kısmında, kriz ekonomik politikalarla ilişkilendirilmiştir. Keza popülizm nitelemesinde de, popülist dönemin iktisat politikalarıyla sürdürüldüğü görüşü yer almaktadır. Yani popülizm çerçevesindeki değerlendirmeler de, sermaye birikiminin dinamikleri ve eğilimleri yerine, ekonomik politikalara öncelik vermektedir. Keyder'in yukarıdaki sözleri hatırlandığında, yani kriz eğilimlerinin ithal ikameci sanayileşme politikalarıyla önlenmeye çalışıldığı tezi düşünüldüğünde, sermaye birikiminin iç çelişkilerinin rasyonel politikalarla önlenebileceği varsayımı ortaya çıkmaktadır. Krizin ekonomik politikalarla önlenebileceğini savunan bir kriz kavrayışı, sermaye biriki-

minin çelişkili işleyişini ve bu işleyişte krizlerin önemini göz ardı ettiği gibi, ekonomi politikalarının önemini de abartmış olmaktadır. Bu durumda, Türkiye gibi 'azgelişmiş' bir ülkede kriz oluşumu 'politikalarla' önlenirken, 'gelişmiş' kapitalist ülkerlerde krizin ortaya çıkması nasıl açıklanacaktır? Bu bağlamda Murat Usman'ın yukarıda anılan çalışmasına bir kez daha göz atılabilir. Usman, (1991, s. 151), Türkiye'de 1977-80 krizine getirilen açıklamaların klasik kriz teorilerinden çok farklı olduğunu belirtip, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Keyder'in anılan sözlerine değinerek, kriz eğilimlerinin Türkiye'de ortaya çıkmamış olması varsayımını, "ilk bakışta azgelişmiş görünen Türkiye kapitalizminin batılı benzerlerine karşı tartışılmaz bir üstünlüğü var: krizi kendi iç dinamikleriyle üretmiyor" sözleriyle eleştirmektedir.

Krizi ekonomik politikalarla ilişkilendiren çalışmalarda, Keyder'in tezlerine zıt bir düşünce biçimi söz konusudur. Buna göre krizin sebebi, yanlış iktisat politikalarıdır. Aşağıdaki bölümde krizi sermaye birikimine referans vermeden, salt politik tercihlerin bir sonucu olarak gören değerlendirmelerden bazı örnekler ele alınmaktadır.

3.6.2 İktisat Politikaları ve Kriz Açıklamaları

Türkiye'deki krizi iktisat politikaları bağlamında ele alan araştırmacılar içinde ilk akla gelen Taner Berksoy'dur. Berksoy (1980a, 1980b), Türkiye'deki krizin belirlenmiş politika tercihlerine dayanmayan, rastgele sanayileşme politikasının tıkanmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.

Yazar, Türkiye'de sanayileşme politikasının olmadığı, plansız bir ithal ikamesinin uygulandığı kabulünden hareket etmektedir. Berksoy (1980b, s. 10) sanayileşme politikasının "... sanayileşme konusunda belli tercihleri içeren ve bu tercihleri açıkça ortaya koyan, özellikle sektör bazında uzun dönemli bir perspektif içerisinde ne yapılacağını, hangi hedeflere yöneleceğini açıkça söyleyen, sonra bu hedeflere ulaşmak için hangi araçların kullanılacağını açıklayan bir belge ya da metin" olması gerektiğini belirtmekte ve Türkiye'de 25-30 sene geriye bakıldığında böyle bir şeyin olmadığını söylemektedir. Yani Türkiye'de sanayileşme politikası olmamıştır.

Berksoy (1980b, s. 11), üç tip ithal ikamesi olduğunu, bunların doğal ithal ikamesi, planlı ithal ikamesi ve rastgele ithal ikamesi olarak

adlandırılabileceğini yazar. Doğal ithal ikamesi süreci, sanayileşme sürecinin herhangi bir düzenleme ya da sınırlama olmadan, doğrudan piyasa göstergelerine göre, ekonominin dünya ekonomisi içinde -dünya ekonomisinin değişen dinamiğine bağlı olarak kendi dinamiğinin değişmesi sonucu- mukayeseli üstünlüklere bağlı olarak üretebileceği mal sayısının artması ve giderek bu malları kendisinin üretmesine dayanır. Planlı ithal ikamesi ise, hangi malın nasıl üretileceğine, ülke içinde nasıl bir sanayi yapısının kurulacağına, sanayiler arasındaki bağlantıların nasıl oluşturulacağına ve buna bağlı olarak hangi kesimlerin geliştirileceğine dair bilinçli biçimde karar verilen bir süreci içerir. Üçüncü tip ithal ikamesi, bu iki ithal ikamesi biçimini de dışlar. Rastgele ithal ikamesinde sanayileşme ne piyasa güçlerinin hareketine bırakılmıştır ne de bilinçli politikalarla düzenlenmektedir. Sanayi ne doğal gelişmesine bırakılmış ne de planlanmıştır. Yalnızca kısıtlayıcı, koruyucu ticaret politikaları uygulanmaktadır. Berksoy'un (1980b, s. 12) sözleriyle, "... bu durumda ithal ikamesi gerçekten rastgele olmaktadır. Bizim bilinçli bir tercihimiz sonunda, istediğimiz endüstrilerin kurulması şeklinde olmamaktadır. Ne ölçek tercihiniz, ne teknoloji tercihiniz vardır. Bir tek yapılan şey ithalatı kısmaktır". Sonuç olarak, Berksoy'a (1980b, s. 12) göre Türkiye'de sanayi üretiminin geliştiği 1950 sonrasında sanayileşmeyi düzenleyecek politika ve stratejilerden söz edilemez: "Türkiye'de sanayileşme politikası olmamış, ticaret politikasından kaynaklanan bir rastgele ithal ikamesi süreci günümüze kadar giderek hızlanan bir şekilde yaşanmıştır".

Rastgele ithal ikamesinde, Berksoy'a göre, sanayileşmenin kendine özgü dinamik etkileri, sektörler arası dinamik bağlantıları, arz talep sorunları önceden planlanmış değildir. Böylesi plansız bir sanayileşme sürecinde, bir süre sonra tıkanmalar, kesintiler baş gösterecektir. "Kuşkusuz bu sorunların tümü rastgele gelişmeye terk edilmiş süreç içinde ortaya çıkacak ve çeşitli tıkanıklıklar yaratacaklardır. Bu ise rastgele başlayan sürecin kısmi ve etkileri sınırlı rastgele müdahalelerle sürdürülmeye çalışılması gibi yapıdaki bunalımı pekiştirici bir yolun açılmasına neden olur" (Berksoy, 1980a, s. 20). Berksoy (1980a, s. 21), rastgele ithal ikamesinde ortaya çıkan iki temel tıkanıklığa odaklanır. Bunlardan biri döviz gereğinin büyümesi nedeniyle dış kaynaklara ihtiyaç duyulması, diğeri üretimin iç pazara dayanması nedeniyle iç talebi

özendirmenin gerekmesidir. Bu süreç giderek kurumsallaşarak sürekli bunalım yaratan ve iyice tıkanan bir yapı ortaya çıkarmıştır. İthal ikamesi tıkanmıştır ve rastgele ithal ikamesi, 1970'lerin sonuna doğru kendi içinde yarattığı darboğazlara birer birer çarpmaya başlamıştır: "1970'lerin sonuna doğru yoğunlaşan dış ödeme dar boğazı, pazar tıkanması, finansman güçlüğü, üretimin durma noktasına gelmesi vs. gibi sorunlar gerçekte 1960'ların sonuna doğru belirgin hale gelmiştir" (Berksoy, 1980a, s. 23).

Berksoy'un sanayi üretiminde saptadığı tıkanıklıklar, geç kapitalistleşen ülke birikim süreçlerine has özgüllüklerin sonucudur. Ekonomik politikaların bu sorunları şiddetlendirdiği söylenebilirse de, 'daha doğru' politikaların bu sorunları ortadan kaldırmasını beklemek olanaklı değildir. Ekonomi politikalarının birikim sürecine kısmi etkilerinin olduğu kabul edilebilir; ancak, bunalıma sebep olan tıkanıklıkları doğrudan yanlış politikalarla açıklamaya çalışmak, krizin temelindeki çelişkileri görmeyi engeller.

Türkiye'de ithal ikameci dönemde yanlış sanayileşme politikalarının uygulandığı ya da uygulanan ithal ikamesinin zaten rastgele bir süreç olduğu düşüncesi oldukça yaygın bir kabul görmüşe benzemektedir. Osman Ulagay (1984, s. 51), Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren uygulanan biçimiyle ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin kendi çıkmazlarını yarattığını ve aşılması güç bir darboğaza dönüştüğünü yazar. Ulagay'a göre bu süreci, Berksoy'un deyimiyle 'rastgele ithal ikamesi' olarak nitelemek doğru görünmektedir. Türkiye'de DPT'nin kurulması, 'planlı dönem'e geçiş ve 'ithal ikamesine yöneliş'in aynı döneme rastlaması, 'planlı ithal ikamesi' uygulandığı anlamına gelmez. Çünkü Türkiye'de ithal ikamesi, "belli süre sonra belli bir sanayi yapısına erişmeyi amaçlayan, öncelikleri buna göre saptayan, koruma ve teşvikleri buna göre yönlendiren" bir uygulama olmamıştır. Ulagay'a göre Türkiye'deki uygulama, gücü yetenin üretmek istediği malın ithalatını yasaklatabildiği, uluslararası maliyetlerden çok farklı bir maliyetle ülke içinde üretip satabildiği ve tekel kârları elde ettiği bir süreç olmuştur. Bu uygulama aşırı değerlenmiş döviz kuruyla desteklenmiş ve kolay ve kârlı bir üretim yapısı oluşturulmuştur. Ancak bu süreçte ihracata yönelik üretim hiç düşünülmemiştir. Üretim ithal malı girdilerine bağımlı hale gelmiş ve içe dönük sanayinin finansman gereği dışarıdan sağlan-

mıştır. İşçi dövizleri gibi elverişli koşullar ortadan kalkınca, petrol krizinin de etkisiyle döviz darboğazı baş göstermiştir.[231] Sonuç olarak, uygulanan rastgele ithal ikamesi sonucunda kaçınılmaz bir biçimde darboğaz ortaya çıkmıştır (Ulagay, 1984, s. 52).

A. Savaş Akat (2004, s. 5), Türkiye'nin çıkmazlarını ve yaşadığı bunalımı, Cumhuriyet tarihi boyunca sürdürülen iktisat ideolojisinin bir sonucu olarak görmektedir. Akat, 1980 yılına gelindiğinde iflas eden ve çökenin yalnızca Türk ekonomisi olmadığını, Türkiye'yi 1980 yılına getiren iktisat anlayışının ve onun ardında yatan dünya görüşünün de iflas ettiğini yazar. "Türkiye ekonomisinin bugünkü yapısal bunalımından çıkıp hızlı büyüme rayına oturmasının köklü reformlar, gerçekçi iktisat politikaları ve akılcı bir planlama gerektirdiği çok açıktır" (Akat, 2004, s. 42).

Akat, ithal yasaklarına dayanan korumacılık ile ithal ikamesinin aynı şey olmadığını, Türkiye'nin ilkini yapıp, ikincisini yapmadığını ileri sürer. 1970'lerin sonlarında etkileri iyice görülmeye başlanan bunalımın petrol fiyatlarındaki artış ve bunun dünya konjonktürüne olan etkisi ile açıklanamayacağını, sorunun doğrudan Türkiye ekonomisinin yapısından kaynaklandığını savunur (2004, s.3 5). Akat'a (2004, s. 9) göre, kapitalizm öncesi kalıntıların yol açtığı ve sanayileşmenin getirdiği dönüşümleri dikkate almayan iktisat ideolojisinin temelinde, devleti yüceltip bireyi küçülten anlayış bulunmaktadır. Böyle olunca da ekonomi ile ilgili kararları devletin alması eğilimi artmakta ve piyasaların işlemesine izin verilmemektedir.

Akat'a göre bu anlayış 1960'lara da damgasını vurmuş, 1973-74 döneminin olağanüstü elverişli koşulları önerilen yanlış iktisat politikalarının doğru olduğu kanısını güçlendirmiştir. Kısmen konjonktürün tersine dönmesi, kısmen 1971'den beri uygulanan yanlış politikaların ekonomiyi bitirmesi sonucunda oluşan bunalımın karşısına 1978-80 arasın-

---

231 Ulagay'ın, 24 Ocak kararlarını değerlendirdiği derlemesinde (1984), 24 Ocak sonrası hayata geçirilen iktisat politikalarını, kararların mimarı olan Turgut Özal'ın bireysel tercihleriyle ve öngörüleriyle açıklamaya yöneldiği görülmektedir. Ulagay (1984, s. 46), programı "... ekonomide kendi tercihlerine uygun bir yapısal değişimi öngören Özal programı" olarak nitelemektedir. Yazar, kararların iktisadi ve toplumsal açıdan geniş kapsamlı bir yeniden yapılanma olduğuna işaret etmekle birlikte, bu kararların arkasındaki sınıf bileşenlerini ve sınıf çatışmalarını göz ardı etmektedir.

da aynı iktisat anlayışı ile çıkılması, ekonominin tümüyle iflasını getirmiştir. Akat (2004, s. 90) bu koşulları şöyle özetlemektedir: Devalüasyonla birlikte işçi dövizlerinde gerçekleşen patlamanın da etkisi ile 1970'lerin başlarında çok elverişli koşullar oluştu. Ancak 12 Mart dönemi hükümetleri, 1970'in eğilimlerini süratle tersyüz ettiler. 1971-74 arasında dünya konjonktürünün dış ticaret hadlerinde Türkiye lehine yarattığı olumlu durum da değerlendirilemedi. Bu dönemde ekonomiyi dışa açmak ve 1955-70 arasındaki 'rasgele' ithal ikamesinin yol açtığı dengesizlikleri düzeltmek gerekirdi. Bu koşullarda ekonomi akılcı bir ithal ikamesi stratejisi izleyecek yapıya kavuşabilirdi. 1972 ve sonrasında iktisat politikalarına bunun tam tersi bir yaklaşım hakim oldu. 1972 yılından itibaren TL süratle revalüe edildi, ithal yasakları genişletildi, iç talep pompalandı, programsız devasa yatırım projeleri devreye sokuldu. Türkiye ekonomisini yönetenler, 1974 yılında petrol fiyatlarındaki ani patlamayı görmezden geldiler ve uzun süre, döviz karşılığı ithal edilen petrolün tüketimi sübvansiyonlarla teşvik edildi. Böylece, 1971 sonrasında üstüste yapılan inanılmaz iktisat politikası hataları ekonominin tüm manevra alanını yok ederek tarihin en büyük (ve en uzun süren) bunalımı ile noktalandı.

Akat'a göre yeni bir iktisat anlayışına ihtiyaç vardır. Türkiye'de geçmiş 60 yılda düzenli bir şekilde birbirini izleyen, Türkiye'nin 1980'deki bunalımına yol açan ve artık 'eskimiş alternatifler' olarak nitelendirdiği iki alternatif politika bulunduğunu söyleyen Akat (2004, s. 46), bu politikaları şöyle açıklamaktadır:

> 1.Yapısalcı-popülist politikalar: büyümeye ve yatırıma yönelik genişleyici politikalardır. Bu politikada gelir bölüşümünün düzelmesi yönündeki hedefler öne çıkar ve kontrollü fiyatlar ve bir tür 'kumanda ekonomisi', piyasa mekanizmasına tercih edilir. Bu durumda, planlı ya da plansız, bürokratik kaynak dağılımı mekanizmaları ağırlık kazanır. İhracat düşer. Yapısalcı-popülist politikalar, uluslararası konjonktür de müsait ise, kısa dönemde çok başarılı sonuçlar verir: büyüme hızlanır ve gelir bölüşümü düzelir. Ancak, uzun dönemde, genellikle ödemeler bilançosundan kaynaklanan darboğazlar ciddi bir enflasyona ve gelir bölüşümünün hızla bozulmasına yol açar. Süreç, büyüme hızının sıfıra (veya negatife) düştüğü bir bunalımla noktalanır.
>
> 2. Muhafazakar-istikrarcı politikalar: Fiyat istikrarı ve bütçe disiplinine yönelik; bütçenin denkliğinin, yatırımların düşük olması, gelir bölü-

şümünün bozulması ve işsizliğin artması pahasına da olsa savunulduğu politikalardır. Toplam talebin düşmesi, piyasa/fiyat mekanizmalarının daha rahat kullanılmasına olanak verir. Dış ticarette ise, istikrarla birlikte ödemeler bilançosu üstündeki baskılar kalkar, ekonomi daha az otarşik olma (dışa açılma) yönünde eğilimler gösterir. Muhafazakar-istikrarcı politikalar döneminde yatırımlar düşer; hiçbir darboğaz çıkmasa da, ekonomi düşük bir büyüme hızı tutturur.

Akat'a göre (2004, s. 47), bugünkü bunalımın sebebi bu politikalardır ve bu politikalar mevcut yapıyı değiştirme gücüne sahip değildir. Bunalımın ortadan kaldırılması ancak her iki politika anlayışının reddedilmesi ve yeni iktisat poltikalarının hayata geçirilmesi ile mümkündür. Ancak, Türkiye ekonomisinin 1980'lerde girdiği bunalımın kökeninde yapısal sorunların olduğu, bu sorunların onlara çözüm getirecek köklü reformlar aracılığı ile bertaraf edilebileceği anlaşılmadıkça, getirilecek politikalar ister yapısal-popülist ister muhafazakar-istikrarcı olsun, sonuç vermeyecektir.

Akat her iki politika biçiminde de mevcut olan ve Türkiye'nin yapısal sorunları dediği sorunları şöyle saptar: düşük iç tasarruf oranı, yetersiz vergi sistemi, yetersiz mali sistem, bozuk gelir bölüşümü, çarpık fiyat yapısı, yanlış koruma politikası, aşırı tekelleşme, ihracatın engellenmesi, kaynak israfı, işsizlik, yetersiz altyapı ve kamu tüketimi. Bu sorunları çözmeye yönelik alternatif iktisat politikası, basit bir makro politika değişikliği olamayacaktır. Böyle bir iktisat politikası, Türkiye ekonomisinin görüntüsünü değiştirecek bir dizi köklü reformla beraber, makro politikadaki değişikliklerin ele alınmasını gerektirmektedir.

Akat'ın sunduğu alternatif, çözümlemesinden çıkarılabilir. Yazar, Türkiye'nin çağdaş sanayi toplumlarında yer alan ideolojik ve kurumsal yapılara geçmesini önerir. Bu öneri, iflas eden yeniden-bölüşümcü devletin yerine, piyasanın öne çıkarılmasında somutlaşmaktadır (Akat, 2004, s. 38).

Alternatif bir bakış açısında sahip olmakla birlikte Fikret Başkaya, krizin bir çok sebebini sıralarken, rasyonel bir sanayileşme politikasının izlenmemiş olmasını da bir sorun olarak tespit etmektedir. Başkaya'ya göre (2004, s. 148), Türkiye gibi 'geri kalmış' bir ülkede sanayileşmenin ithal ikamesi ile başlaması doğaldır. Sorun ithal ikameci sanayileşme değil, Türkiye'de uygulanma biçimidir. Sanayileşme sürecinde yapılan temel hata, ithal ikameci sanayileşmenin bir araç olmak

yerine nihai bir amaç olarak görülmesidir. İthal ikameci sanayileşme rastgele ortaya çıkmıştır:

> ... rastgele ortaya çıkan bir süreç olduğu için belirli bir zamanda yatırım ve ara mallarında dışa bağımlılığı azaltıcı yollara girilememiştir. Bunun sonucunda ithal ikamesine yönelik sanayiler kurulmuş ama, Türkiye sanayileşememiştir. Bu olumsuzluk, ithal ikamesinin, sanayileşme politikasının bir aşaması haline getirilememiş olmasındadır (Başkaya, 2004, s. 149).

1980 sonrası dışa açılma politikalarının tartışıldığı bir oturumdaki konuşmacıların düşünceleri de yanlış ithal ikamesi uygulandığı fikrini destekler niteliktedir (Uras vd., 1981, s. 17). Sanayide bir dizi yapısal bozukluğa neden olan ve uzun yıllar ithal ikamesi adı altında uygulanan sanayileşme politikalarının Türkiye ekonomisine etkisinin ne olduğu sorusuna Güngör Uras, ithal ikamesinin kaçınılmaz bir politika olduğu, ancak bilinçsizce uygulandığı yanıtını vermektedir. Mete Durdağ da, ithal ikameci politikanın yanlış bir politika olmadığını, ancak Türkiye'de uygulanış tarzının yanlış olduğunu düşünmektedir. Katılımcılardan Mehmet Betil, ithal ikameci politikalarda hatalar yapıldığına katılmasının yanısıra, 'gerçek ithal ikamesi' ile 'sahte ithal ikamesi'ni ayırmakta ve Türkiye'de daha çok sahte ithal ikamesinin uygulandığını öne sürmektedir. Gerçek ithal ikamesinin sermaye birikimine hizmet etmesi, birikimi hızlandırması, yabancı kaynaklara olan ihtiyacı azaltması gerektiğini öne süren Betil, "...Türkiye içinde yapılan üretimin esas olarak birçok alanda sermaye birikimine hizmet etmediği[nin]" ortaya çıktığını iddia eder (Uras vd., 1981, s. 21). Mehmet Betil'in gerçek ithal ikamesi / sahte ithal ikamesi ayrımı Berksoy'un planlı/rastgele ithal ikamesi ayrımına benzemektedir. Bununla birlikte, Betil'in sözlerinde daha ilginç olan, 'sermaye birikimi'ne dair muğlak bir kavrayış geliştirmiş olmasıdır. Bu kavrayışta Betil, ithal ikamesi ile sermaye birikimini birbirinden ayrı şeylermiş gibi düşünmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, soyut ve ideal bir sermaye birikimi anlayışı geliştirmektedir. İthal ikamesinin yabancı kaynaklara ihtiyacı azaltmadığı için birikime hizmet etmediği yargısına ulaşmaktadır.

Krizi yanlış politikalar çerçevesinde değerlendiren bir diğer yazar Seyfettin Gürsel'dir. Gürsel (1982), Türkiye'de bunalımın nedenlerini açıklamaya yönelik iki yaklaşım olduğunu yazar. İlk yaklaşım, Türki-

ye'de yaşanan krizi dünya genelinde yaşanan krizin bir parçası olarak görür. Bunalımı dünya genelindeki işbölümündeki değişiklikler bağlamında ele alır. Buna göre, sermaye birikimi tıkanmıştır ve birikimin önünü açmak üzere dünya genelinde yeni bir işbölümü oluşturulmaktadır. Yeni işbölümüne göre azgelişmiş ülkeler, doğal sınırlarına ulaşan ithal ikamesi yoluyla sanayileşme politikalarından, ihracata dönük sanayileşme politikalarına yönelmektedir. Türkiye'de birikim tarzındaki bu değişiklik, 24 Ocak kararları yoluyla sağlanacaktır. Gürsel (1982, s. 34) bu yaklaşımı "teleolojik bir tarih-toplum görüşünün ürünü" olarak niteleyerek reddeder ve buna karşı, krizin esas olarak Türkiye'de uzun yıllardan beri uygulanan yanlış ithal ikamesi politikalarından kaynaklandığını savunur. Yazar bu yaklaşımın toplumsal çelişkilerden hareket ettiğini ve insansal-siyasal etkenleri önemsediğini, bu nedenle bunalımdan çıkış için sistem içinden gelecek alternatif yollara kapılarını kapatmadığını belirtir. Bu bağlamda uygulamaya konulan iktisat politikalarının hedeflerini, politikaların bu hedeflere ulaşmada ne derece etkin olduğu ve toplumsal sonuçlarının neler olacağı açısından araştırmaya yönelir. Gürsel'e göre, yeni iktisat politikasının döviz darboğazının aşılması, finansman açığının kapatılması ve iktisadi ajanların davranışlarının değiştirilmesi gibi hedefleri vardır ve bu hedefler bunalımın ortaya çıkış tarzına dair saptamalarla tutarlıdır. Bu hedeflere ulaşıldığında, bunalımın çözülmesi beklenmektedir. Ancak Gürsel, bu politikaların bunalımı ortadan kaldırmayacağını, kısmi başarıların ise ancak ağır toplumsal maliyetlerle gerçekleşebileceğini; bununla birlikte asıl çözümün, devletin planlı ve selektif bir müdahale politikası ile ortaya çıkacağını öne sürmektedir (Gürsel, 1982, s. 39).

Krizi iktisat politikalarıyla ele alan bir diğer yaklaşımı Kemal Çakman'ın çalışmasında görmekteyiz. Çakman bunalımı, 1970'lerin başından itibaren yükselen enflasyon, endüstrideki düşük kapasite kullanımı, dış ödemeler açığı ve paradan gerçek değerlere kaçma eğilimi ile ilişkilendirir. Bunalımın ortaya çıkmasında "anarşi ve terör, sosyal huzursuzluk, politik istikrarsızlık ve hükümet bunalımları gibi sosyal ve siyasi sorunlar"ın da belirleyici olduğunu söyler (Çakman, 1982, s. 60). Çakman'ın çalışmasında da krizin sebebi 'yanlış' politikalar olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Çakman, diğer araştırmacılardan, bu yanlış politikalar yüzünden piyasa güçlerinin serbest işleyişinin engellendiğini dü-

şündüğü için ayrılır. Buna göre para, ucuz kredi ve ucuz faiz, döviz, petrol politikaları iktisadi dengeleri bozmuş ve piyasa mekanizmasını işlemez hale getirmiştir. Çakman'a (1982, s. 63) göre, Turgut Özal'dan çok önce, 1970'ler hatta 1960'larda gerçekçi bir döviz kuru ve gerçekçi bir faiz politikası uygulamaya konmuş olsaydı, böylesine şiddetli bir bunalım yaşanmayacaktı.

TÜSİAD'ın 1981 raporunda, ithal mallarının fiyatlarının yükselmesi ve 'sanayileşmiş' ülkelerde yaşanan durgunluğun yarattığı etkilerin ekonominin kötüye gitmesinde temel etkenler olduğu kabul edilmektedir. Rapora göre, siyasal bakımdan zayıf olduğu düşünülen hükümetlerin bu etkenlere karşı geliştirdikleri politikalar, uluslararası koşulları daha da güçleştirmiştir. Özellikle kısa dönemli dış finansman arayışına gidilmesi sonucunda, 1977 ortalarında kriz yaşanmıştır (TÜSİAD, 1981, s. 30).

Bütün bu örneklerin ortaya çıkardığı sonuca göre, çoğu iktisatçı tarafından, bunalımın nedeninin iktisat politikalarında bulunduğu kabul edilmektedir. Bu tartışmaların bir kısmında, birçok olumsuzluğun sebebi olarak devlet öne çıkartılırken, özellikle devletin borçlanma gereği vurgulanmaktadır. Ancak bu açıklamalarda, devletin borçlanmasının sermayenin belli kesimlerinin döviz ihtiyacı biçiminde açığa çıkan para sermaye ihtiyacından kaynaklandığı ve sermayenin bu ihtiyacını karşılamak üzere belli kesimlere kaynak aktarımıyla sonuçlandığı göz ardı edilmektedir (Ercan, 2003, s. 4). Sungur Savran, birikim tarzının tıkanmasıyla iktisat politikalarının 'yanlış' görünmeye başlandığını ve sermayenin genel çıkarlarıyla uyuşmadığını belirtmektedir. Savran, bu politikaların 'yanlış' olduğu için değil, sermayenin çıkarları açısında zamanını doldurduğu için defteri dürülmelidir, demektedir (Savran, 1992, s. 100).

Kapitalist birikimin işleyişinde, uygulanan ekonomi politikaları büyük önem taşımaktadır. Hayata geçirilen politikaların, birikimin belli ihtiyaçlarına göre ve sınıf mücadelesi sonucunda belirlendiği ve alınan kararların sermaye birikimini belirlediği söylenmelidir.

Korkut Boratav, birçok çalışmasında (1984, 1987b) iktisat politikalarını öne çıkaran açıklamalara karşı çıkmaktadır. Boratav öncelikle, krizi iktisat politikaları çerçevesinde açıklayan çalışmalarda krizin en önemli yapısal belirtisinin dış açıklar olarak gösterilmesine katıldığını

belirtmektedir. Ancak Boratav'ın dış açıklar bağlamında ortaya koyduğu tez iktisat politikalarının eleştirisi niteliğindedir: Yazar, planlı dönem boyunca ithal ikamesi öncelik taşımış olmasına rağmen, makro-ekonomik anlamda ithal ikamesinin gerçekleşmediğini öne sürer (Boratav, 2003, s. 135). Boratav GSMH'da ithalatın payı 1962-1976 arasında artma eğilimi gösterirken, ihracatın ithalatı karşılama oranının azaldığını gösterir. İthalat 1960-61'de yüzde 7 iken, 1975-76'da yüzde 12.6'ya çıkmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı aynı yıllar arasında yüzde 68.5'ten, yüzde 33.9'a gerilemiştir. Bu bakımdan ithal bağımlılığının aşırı ithal ikamesinden değil, yetersiz ya da yanlış ithal ikamesinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Böylece, döviz kısıtları büyüme hızının üst sınırını belirlemiş ve dış kaynak bulunamadığı zaman ekonomi durgunluğa sürüklenmiştir.

Boratav iktisat politikalarının önemini inkâr etmez, ancak bu politikaların özerk bir biçimde oluşturulduğunu da kabul etmez. Boratav Türkiye'de iktisat politikalarını incelediği makalesinde (1984, s. 257), amacını şöyle ifade eder: "Bir kere, geçmiş yılların iktisat politikalarını bugünkü ekonomik bunalımın tek sorumlusu olarak gören anlayışa karşı çıkarak, bu politikaların belirleyici değil, bir değişken olarak ele alınmasının bizi ne gibi sonuçlara götüreceğini tartışacağım".

Boratav iktisat politikalarını eleştirmektedir; bununla birlikte, ithal ikameci süreci ve bu süreç sonunda yaşanan krizi iktisat politikalarının dışsal olarak belirlendiğini düşündüğü için eleştirisini buna yöneltmektedir. Boratav, ekonomiye nesnel bir ihtiyacı olmadığı halde 'dış yardım' enjekte edildiğini ve ithalat hacminin zorla yükseltildiğini düşünmektedir. Buna göre dış açık "... ulusal ekonomi tarafından yaratılmamış; aksine dışarıdan zerk edilmiş; 1947'den başlayarak kesintisiz ve sürekli kılınmış; kronikleşmiş[tir] ... Bu anlamda Türkiye ekonomisinin 1945 sonrasında bağımlı özellikler kazanmasında dışsal belirlenmenin başat olduğu söylenmelidir" (Boratav, 1987b, s. 89). Aslında Boratav hem ekonomi politikalarını, hem de bu politikaları zorla uygulatan dışsal güçleri eleştirmektedir.

Dünya genelindeki kapitalist ilişkiler eşitsiz bir niteliğe sahiptir ve Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde birikim sürecinin önemli bir belirleyeni de uluslararası sermayeyle girilen ilişkilerdir. Ancak birikim sürecinin bütününü dış dayatmalarla açıklamak ne derece doğru bir

yaklaşımdır?

Türkiye'de krizin incelendiği çalışmalarda öne çıkan bir diğer vurgu, dünya krizi, petrol fiyatlarının yükselmesi gibi dış etkilere yöneliktir. İzleyen bölümde, bu belirlenimlerin krize etkisini ele alan çalışmalara değinilmektedir.

3.6.3 Dış Belirlenimler ve Kriz Açıklamaları

Türkiye'deki krizi dış belirlenimlerle ele alan araştırmacılara örnek olarak, Ahmet Özpınar (1975, s. 27), dünya genelinde ortaya çıkan durgunluğu yaratan unsurun enflasyon olduğunu ileri sürmektedir. Özpınar, petrol fiyatlarındaki yükselişle Arap ülkelerinin Batıdan para çektiğini, böylece Batı ülkelerinde bir daralma yaşandığını, çare olarak para arzının arttırıldığını ve enflasyonun ortaya çıktığını yazar. Türkiye ekonomisi, batı ülkelerini sarsan bu bunalımdan oldukça etkilenmiştir. Özpınar'a göre bu etkilenme iki yönlüdür: Türkiye enflasyondan etkilenmiş ve "enflasyon ithal etmiştir"; durgunluğun etkisiyle ihracatı düşmüş, fiyatların artmasından dolayı da ithalatı yükselerek dış ticaret açığı büyümüştür (Özpınar, 1975, s. 29).

Hikmet Bila, petrol fiyatlarının yükselmesinin 'azgelişmiş' ülkelere etkisini vurgulamaktadır. Bila petrol fiyatlarının yükselmesinden Batılı sanayileşmiş ülkelerin kazançlı çıktığını, asıl yükü 'azgelişmiş' ülkelerin üstlendiğinin altını çizmektedir. Yazar, çokuluslu şirketlerle OPEC arasındaki ilişkiyi hatırlatarak, petrol zammındaki bir artışın esas olarak bu şirketlerin kasasına gittiğini; diğer yandan, petrol ihraç eden ülkelerin Batılı sanayileşmiş ülkelerde hisse senedi alımlarıyla petrol karşılığında elde ettikleri para sermayeyi tekrar Batıya verdiklerini söylemektedir. Türkiye 'azgelişmiş' bir ülke olarak bu artıştan fazlaca etkilenmiştir (Bila, 1977, s. 14).

Benzer bir tez, Ruzan Yarar'ın çalışmasında ifade edilmektedir. Yarar, dünya bunalımından etkilenmeyen ülke olmadığını, ancak en zor durumda kalanların petrol geliri olmayan, gelişmekte olan ülkeler olduğunu söyler. Türkiye'de para-kredi piyasasının sorunları giderilememiş, para arzı enflasyonist baskıları arttıracak yönde genişletilmiştir. Döviz darboğazı ekonominin birincil sorunu haline gelmiştir (Yarar, 1976, s. 33).

Aslan Başer Kafaoğlu, 1979'da yayımlanan yazısında, krizin başlarında dünyada yaşanan gelişmeleri doğru değerlendiremediklerini di-

le getirir.[232] O zamanlar Türkiye'de darboğazı hatalı bir biçimde OPEC zammına bağladıklarını, ancak asıl sorunun petrol zammı, hatta Batı ülkelerinin petrol fiyatının yükselmesinin ardından ürettiği mallara yaptığı zam olmadığını savunur. "Asıl neden batı dünyasının bizim gibi ülkelere uyguladığı 'Eli açık borç verme politikası'dır" (Kafaoğlu, 1979, s.16). Batı ülkeleri, artan fiyatlara karşı bastırılan talebi kapatmak için, Türkiye gibi ülkelere cömert biçimde kredi vermeye başlamıştır. Bu kredilerle Batı ülkeleri hem kendi iç dengesini bulmuş, işsizlik ve enflasyonu önlemiş, hem de bizim gibi ülkeleri gelirinin üstündeki tüketime alıştırmıştır. 1977 yılında kredileri kendi içindeki, özellikle ABD'deki yatırımların finansmanına kaydırınca, Türkiye'de bunalım başlamıştır.

TÜSİAD'ın 1979 yılı raporuna göre son beş yıldır Türkiye'de büyüme oranı 25 OECD ülkesinin hepsinden daha yüksek oranlarda seyretmiş, ancak büyümeye gittikçe artan oranda dış dengesizlik eşlik etmiştir. Ödemeler dengesindeki bozulmanın en önemli nedeni, petrol, ithal hammadde ve yatırım malları fiyatlarındaki keskin yükselişin ardından, ticaret hadlerinin kötüleşmesidir. Dünya krizi de ihracatı ters yönde etkilemiştir. Diğer neden, tüketim ve yatırımlara yönelik yüksek talebin ithalatı ivmelendirmesi ve ödemeler dengesini negatif yönde etkilemesidir. Bir diğer neden, KİT'lerdeki kayıplardan kaynaklanan kamu açığındaki artışın parasal genişlemeyle finanse edilmesinin, enflasyonu hızlandırmış olmasıdır. Enflasyon 1978'de toptan eşyada yüzde 52.6'ya ulaşmıştır. Dış ödemeler krizi, Türkiye'nin ticaret hadlerinin kötüye gitmesi ve dünya ekonomik faaliyetlerinin yavaşlaması tarafından koşullandığı gibi, ihracata ve turizme yeterince önem vermeyen politikalardan da kaynaklanmıştır (TÜSİAD, 1979a, s.16).

TÜSİAD raporuna göre bunalımın en büyük nedeni, ödemeler dengesinde açıklara neden olan ithalat gereğidir. Ekonomik faaliyetlerin yürümesi için beş milyar dolarlık ithalata gerek duyulmaktadır. Bunun 1.7 milyar doları petrol, 900 milyon doları makine, 350 milyon doları otomotiv girdisi, 670 milyon doları demir-çelik, 250 milyon doları teks-

232 Kafaoğlu (1979, s. 16), ne 1973-77 dönemine, ne emperyalizmin ekonomideki egemen rolüne, ne de dünya sermaye piyasasının plasman politikasındaki dalgalanmalara doğru teşhis koyamadıklarını itiraf eder. Yazara göre doğru bir değerlendirme, Türkiye ekonomisinin ulusal bir Marksçı incelemeler bütünüyle oluşturulabilir.

til, 260 milyon doları kimyasal gübre, 500 milyon doları lastiktir. Bununla birlikte rapora göre ithalat listesi bazı tedbirlerle azaltılabilir:

- Demir-çelik, gübre, alüminyum, bakır ve petro-kimyada kullanılmayan kapasitelerin kullanıma açılması, 900 milyon dolarlık bir ithal ikamesi sağlayacaktır.
- KİT'lerde kullanılmayan kapasitenin kullanıma açılması, 500 milyon dolarlık bir ithal ikamesi ve ihracat geliri sağlayacaktır.
- Gerçekçi bir döviz kuru politikası işçi dövizlerini çekecek ve 500 milyon dolar girecektir.
- Son iki yılda döviz transferlerindeki güçlükler, ithalatın krediyle ödenmesini zorunlu kılmıştır; bu da yüzde 23 oranında daha pahalıya mal olmuştur. Dövizin arttırlması nakit ödemeye yol açacak ve yüzde 23'lük bir kaybı önleyecektir.

Bu önlemler alındığında, toplam petrol, kimyasallar, makina ve hammadde ithalatı, bir milyar dolar daha aza gerçekleştirilebilecek, toplam kazanç üç milyar dolar olacaktır (TÜSİAD, 1979a, s. 18).

Raporda beş milyar dolarlık ithalat gereksiniminin Türkiye ekonomisi için bir yük olduğu ve ekonominin dünyanın geri kalanına bağımlı olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir. Türkiye bu ithalatı karşılayacak ihracat yapma kapasitesinde değildir. Resmi yollardan ancak 2.7 milyar dolarlık ihracat yapabilir. İhracatın bileşimi ise şöyledir: tarımsal ürünler 1.75 milyar dolar, madencilik 150 milyon dolar, sanayi ürünleri 800 milyon dolar - bunun 150'si tarımsal sanayi, 300'ü tekstildir. Bu durumda ithalat ile ihracat arasındak fark 2.5 milyar dolardır (TÜSİAD, 1979a, s. 21).

Petrol fiyatlarının yükselmesinin krize etkisi, Fikret Başkaya'nın çalışmalarında da vurgulanmaktadır. Başkaya'ya (2004, s. 157) göre petrol fiyatlarının yükseltilmesi 'ileri' kapitalist ülkeler açısından beklenildiği kadar kötü sonuçlar doğurmamış, hatta biriken petro-dolarlar daha sonra Batı finans kurumları aracılığıyla Batıdaki yatırımlara yönelmiştir. Bu süreçten zararlı çıkanlar, Türkiye gibi petrol ithalatçısı ülkelerdir. Türkiye bu dönemde büyümesini sürdürmüş, ancak 1977'den başlayarak sürekli ve kesin bir gerileme dönemine girmiştir. (Başkaya, 2004, s. 162). Başkaya bu gerilemenin dünya krizinin etkisiyle ortaya çıktığını, bununla birlikte büyüme modelinin krizinden de kaynaklandığını belirtir.

Başkaya'ya göre 'yarı-sanayileşmiş' olan Türkiye ekonomisi, kriz yaratabilen bir yapıya sahiptir. İleri ülkelerdeki biçimleriyle ortaya çıkmasa da, Türkiye ekonomisinde periyodik ve yapısal krizlerden bahsetmek mümkündür. Nitekim, kriz dünya ekonomisindeki krizle aynı zamanda ortaya çıkmamıştır (Başkaya, 2004, s. 163). Dünya krizinin bir etkisi yükselen petrol fiyatları ve bunun ödemeler dengesine yaptığı basınç, diğeri enflasyonist eğilimi güçlendirmesi, üçüncüsü Türkiye'nin büyüme sürecinde giderek artan dış kaynak ihtiyacına karşılık, dış kaynakların bu dönemde daralmasıdır (Başkaya, 2004, s. 164).

3.6.4 Değerlendirme

Son iki bölümde krizi iktisat politikalarıyla ve dış belirlenimlerle açıklayan çalışmalara örnekler gösterildi.

İlk olarak iktisat politikalarının krizle ve sermaye birikimiyle ilişkisine bakalım. Bununla ilgili olarak öncelikle iktisat politikalarının birikimin dışında bir olgu olarak görülemeyeceğini belirtmek gerekir. İktisat politikaları ya da politik tercihler, devletin birikimin farklı aşamalarında farklı işlevler kazanmasıyla ilişkili olarak ele alınabilir. Simon Clarke'ın belirttiği gibi devlet, ancak artık-değerin üretimi ve yeniden üretimi için gerekli olan koşulları değişikliğe uğratarak, toplumun maddi yeniden üretimini yönlendirmede bir müdahalede bulunabilir. Sermaye ile devlet arasındaki maddi ilişkiler, devletin sermayeye tabi oluşunun maddi temelidir; ancak bu tabiyet, sınıf mücadelesinin büründüğü siyasal biçimler tarafından dolayımlanır (Clarke, 2004b, s. 238-9). H. Gülalp de (1993, s. 67), devletin birikim sürecindeki merkezi rolüne dikkat çeker:

> Devletin rolü, ikisi de sermaye birikiminin değişen zorunluluklarıyla ilişkilendirilebilecek olan, gerek ekonomi politikaları, gerekse siyasal rejimler yoluyla, her aşamada merkezi önemdedir ... Her aşamada devlet, egemen birikim biçiminin gerekliliklerini yansıtan politikalar izleyerek, sınıf egemenliğinin yeniden üretilmesine nesnel olarak hizmet eder.

Devlet birikimin yeni ihtiyaçlarına göre biçimlenirken, hem kendisini hem de kurumları yeniden yapılandırır. Fuat Ercan (2003, s. 6-7), kapitalist toplumda devletin sınıfların güç donanımına göre biçimlendiğini belirterek, "[d]evletin dönüşümü sermaye birikiminin dünya ölçeğinde açığa çıkardığı nesnel konumlara karşı sınıfların birbirine karşı ve

kendi içinde çıkan çelişkilerin, çatışmaların ve uzlaşmaların sonucunda gerçekleşiyor" diye yazmaktadır. 1960 sonrasında ortaya çıkan yeni düzenlemeler ve yeni kurumlar, yükselen sanayi burjuvazisinin ihtiyaçları çerçevesinde, ancak sanayi burjuvazisi ile burjuvazinin diğer bileşenleri ve işçi sınıfı arasındaki çelişkili ilişkiler sonucunda hayata geçirilmiştir. Ercan'ın (2003, s. 5) sözleriyle devlet,

> ... sermaye birikiminin belirli tarihsel ve toplumsal koşullarda oluşma süreci -yani yapısal bir dizi özellikle- daha somut bağlam-bağımlı sınıfsal ve mekansal özelliklerin kesiştiği noktada biçimlenir. Bu anlamda devlet, genellikle egemen sınıfın belirlemesi dolayında hareket eder, ama devlet genellikle egemen sınıfın her bir bireyin kısa erimli çıkarlarının ötesinde daha yapısal değişkenler doğtultusunda kararlar alır/alabilir.

Daha somut gelişmelere işaret edersek, devletin üretken yatırımların hızlandığı dönemde birikimin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılanırken, sınıf-içi ve sınıflararası mücadeleler çerçevesinde yeni düzenlemelere gittiği söylenebilir. Bu düzenlemeler, sanayi sermayesine yönlendirilen teşviklerden ithal kotalarına, döviz kurundan faiz oranının belirlenmesine, DPT gibi kurumların oluşturulmasından yasal düzenlemelere dek birçok ögeyi içermektedir. Bu ögelerle ilgili kararlar iktisat politikası biçiminde ortaya çıkmakta ve sermaye birikiminin yönelimini belirlemektedir. Bununla birlikte, iktisat politikalarının gerisinde sınıflararası çatışmalar yer almaktadır. Özellikle faiz oranının, döviz kurunun, ithal kotalarının, yasal düzenlemelerin vs. sınıfsal içeriğe sahip olduğu ve burjuvazi kesimleri arasındaki mücadeleyle belirlendiği vurgulanmalıdır. Emek sürecine yönelik düzenlemeleri içeren politikalar ise, kapitalist toplumun temel iki sınıfı olan burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki mücadeleyle biçimlenmektedir.

Devletin işlevi, birikimin başlıca uğrakları diyebileceğimiz krizler sonrasında yaşanan yeniden yapılanma süreçlerinde çok daha belirgin hale gelir. Krizlerin ardından kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden yapılanmasının başlıca iki süreci içerdiği söylenebilir. Bir yandan verimsiz sermayelerin elendiği, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesinin yaşandığı gözlenmektedir. Burjuvazinin kendi içinde artık-değer paylaşımına yönelik yapılanmalar, kendini artan tekelleşmede ve el değiştirmelerde açığa vurmaktadır. Diğer yandan, burjuvazi ve işçi sınıfı

arasında, değer yaratımını yeniden yapılandırmak üzere düzenlemelere gidilmiştir. Emek sürecinin dönüştürülmesine yönelik bu yeniden yapılanma koşulları, üretim sürecinin emek süreci olmasının yanında esas olarak değerlenme süreci olmasına dayanır. Bu süreçte yeni tekniklerin üretim sürecine sokulduğu, emek sürecinde yeni denetim ve kontrol mekanizmalarının geliştirildiği, işçi sınıfı kazanımlarını azaltmaya yönelik düzenlemelerin gündeme geldiği söylenebilir. Bu düzenlemelerin çoğu, iktisat politikaları ve yasal düzenlemeler yoluyla devlet tarafından gerçekleşmektedir. Devletin bizzat kendisi de yeniden yapılanma koşullarına göre dönüşmektedir. Bütün bu dönüşümlerin nasıl ve ne ölçüde gerçekleşeceği, emek-sermaye arasındaki mücadele kadar, sermayenin kendi içindeki mücadele tarafından da belirlenmektedir.

Son olarak, ekonomi politikalarıyla krizler arasında nasıl bir ilişki olduğuna bakalım. Fuat Ercan (2004b, s. 18), başta T. Berksoy'un çalışmaları olmak üzere 1980 dönüşümünü iktisat politikaları bağlamında inceleyen araştırmalara şu eleştiriyi yöneltmektedir: "Sermaye birikimine içkin olan uzun erimli açmazlar ya da gelişmeler genellikle iktisat politikaları dolayında ele alınıyor. Süreç ve süreç içindeki hata ya da sevaplar, uygulanan iktisat politikaları dolayısıyla siyasal mercinin karar-müdahaleleri dolayında analize konu oluyor". Ercan aynı incelemesinde (2004b, s. 19), sevilmediğini ve pek de gündeme getirilmediğini belirttiği, içinde kendi yanıtını da barındıran şu soruyu sormaktadır: "Sermaye birikim süreci ve bu sürece içkin mantığı iradi politik kararlara mı indirgeyeceğiz, yoksa bu politik kararları da içine alan yapısal-sınıfsal süreçlere mi bakacağız?"

Ekonomik politikalar sermaye birikiminin seyrine etki ederken, birikimi yönlendiren asıl olarak sermayenin içsel eğilimleri ve çelişkileridir. Uygulamaya sokulan ekonomik politikaların bu eğilimler ve çelişkilerin ortaya çıkardığı ihtiyaçlara göre belirlendiği söylenmelidir. Ancak, uygulanan politikaların bu ihtiyaçları anında ve doğrudan karşılaması beklenemez. Bu bağlamda, ekonomik politikaların birikim sürecinde bir takım sürtünmelerle gittiği kabul edilebilir. Uzun vadede devlet ve ekonomi politikaları sermayenin ihtiyaçlarına göre ve sınıfsal çelişkiler/ittifaklar çerçevesinde yeniden yapılanır. Ancak krizleri ortaya çıkaran temel dinamikler, sermayenin soyut çelişkileridir. Bu nedenle, birikim sürecini tamamiyle ekonomik politikalarla açıklamak ve tıka-

nıklıklar ve krizlerin yanlış politikalardan kaynaklandığını ileri sürmek, hatta kimi durumda politik liderlerin seçimleriyle ilişkilendirmek, kapitalist birikimin eğilimlerinin, çelişkilerinin, içsel dinamiklerinin analiz dışında bırakılmasına yol açmaktadır. İkinci olarak, böylesi bir kavrayış, devleti ve karar verici organları sınıflarüstü bir konuma yerleştirir. Bu bakış, hem sınıf mücadelesini, hem de iktisat politikalarının sınıfsal karakterini göz ardı eder.

İkinci olarak, Türkiye'nin dünya kapitalist sistemiyle girdiği eşitsiz ilişkinin bir sonucu olarak, dünya krizinden etkilenmediğini söylemek mümkün değildir. Keza, petrol fiyatlarının yükselmesi de petrol ithal eden bir ülke olarak Türkiye'de birikim sürecini olumsuz etkilemiştir. Diğer petrol ithal eden ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de yükselen fiyatlar ithalat faturasını şişirmiştir. Dünya kriziyle birlikte ticaret hadlerinin gerilemesi, Türkiye'nin zaten kısıtlı olan ihracatını olumsuz etkilemiştir. Bu süreç detaylı olarak önceki bölümlerde incelenmiştir.

Bununla birlikte, sürecin bütününü yalnızca dışarıdan belirlenen bir süreç olarak değerlendirmek ya da krizin temel nedenini dış belirlenimlere bağlamak, ülke içindeki birikim dinamiklerinin ve sınıf ilişkilerinin göz ardı edilmesine yol açacaktır.

Sonuç olarak Türkiye 1979 krizine getirilen açıklamalara bakıldığında, krizin bir 'döviz krizi' olduğu kabulünün yaygın olduğu söylenebilir. Borçlanmanın muazzam boyutlara ulaşması ve ithalat güçlüklerinin yaşanması sonucunda, krizin görünen biçiminin, krizin dinamiği ile karıştırıldığı görülmektedir.

Krize getirilen açıklamaların çoğunda, sistematik bir kriz analizi geliştirilmemekte ve Marx'ın kriz analizi ile kriz kuramlarına genellikle yer verilmemektedir. Çoğu çalışmada Türkiye'de kapitalist birikime özgü kriz dinamiklerinin oluşmadığı düşüncesi yer almaktadır

Kriz kuramlarından kâr sıkışması ve eksik-tüketim kuramları gibi kriz kuramlarının kimi tezlerinin yaygın bir biçimde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Birikimin içe yönelik olması, pazarın birikim sürecinde önemli bir bileşen olarak görülmesine yol açmakta ve tüketimin birikim önündeki temel engellerden biri olarak kabul edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçişin yine pazarın doymasıyla açıklandığı görülmektedir. Bu süreçte realizasyon sorunun yaşandığı söylenebilirse de bu sorun, önceki bö-

lümlerde gösterilmeye çalışıldığı gibi, tüketim malları üretiminin kârlı olmaktan çıkmasıyla ilişkili olarak düşünülmelidir. Bu konuda, eğer tüketim malları üretimi kârlı olmaya devam etseydi, pazarı genişletmenin koşulları yaratılırdı biçiminde bir varsayımda bulunmak, hiç de gerçek dışı değildir.

Kriz açıklamalarında bölüşüm odaklı analizler özellikle öne çıkmaktadır. İşçi sınıfı mücadelesinin güçlendiği 1960-80 arası dönemde işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmesi ve elde ettiği kazanımları sınıf mücadelesiyle açıklanmak yerine, popülist politikalara bağlanmaktadır. Sınıf mücadelesi sadece ücret-kâr paylaşımına indirgenmiş durumdadır. Ancak önceki bölümde gösterilmeye çalışıldığı üzere, işçi mücadelesi değerlenme sürecinin önünde bir engel halini almıştır. Krizin analizi, işçi sınıfı mücadelesini de içerecek daha geniş boyutlu bir incelemeyle anlaşılabilir.

Kriz analizlerinde öne çıkan bir vurgu, iktisat politikalarınadır. Bu açıklamalarda yanlış uygulamaların krize neden olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda krizin, özellikle yanlış ithal ikameci politikalardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Kriz incelemelerindeki bir diğer yaklaşım dünya krizi ve petrol fiyatlarının yükselmesinin Türkiye gibi 'azgelişmiş' ülkelerde ithalat güçlüklerine neden olduğu ve bunun sonucunda krizin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu etkiler krizi şiddetlendirmiş olsa da, krizin temel mekanizmasını ortaya koymamaktadırlar.

SONUÇ

Bu çalışmada geç kapitalistleşme sürecinde sermaye birikiminin ve kriz oluşumunun dinamikleri incelenmekte ve bu bağlamda Türkiye'de 1970'lerin sonunda yaşanan krize odaklanılmaktadır.

Çalışmada ulaşılan temel sonuç, krizin geç kapitalizmin krizi olduğudur. Bir başka deyişle kriz, sermaye birikimi sürecinin çelişkilerinin sonucunda açığa çıkmıştır. Ancak Marx'ın kriz analizini ve Marksist kriz kuramlarını Türkiye krizine doğrudan uyarlamak olanaklı değildir. Kriz geç kapitalistleşme sürecinde ortaya çıktığı için, geç kapitalistleşmenin sermaye birikimi sürecinde yol açtığı farklılaşmalar ve özgül belirlenimler araştırılmıştır.

Krizin temel nedeni, sermayenin artık-değer üretimini arttırmak ihtiyacında temellenmektedir. Tüketim malları üretiminde kârlı olanakların azalması sonucunda sermayenin artık-değeri yükseltmesinin yolu, geç kapitalistleşme koşullarında, üretim aracı üretimine geçmek olarak belirmektedir. Üretim aracı üretimine geçiş ise, yine aynı koşullarda, artık-değer üretimine, yani birikime bir sınır getirmiştir. Üretim araçları üretiminin ithal girdi ihtiyacını arttırması, dolayısıyla döviz biçiminde para sermaye ihtiyacını derinleştirmesi, geç kapitalistleşme sürecinde bir bunalım yaratmıştır. Artık-değeri arttırmaya yönelik çaba, giderek, artık-değer üretiminin bir engeline dönüşmüştür.

Bu çerçevede, çalışmada odaklanılan sorunlardan biri, geç kapitalistleşmenin özgüllüklerinin neler olduğudur. Marx'ın 'genişletilmiş yeniden-üretim' şemalarından hareketle, geç kapitalistleşmeyi erken kapitalistleşmeden ayıran özgüllükler saptanmıştır. Bu özgüllüklerden biri, üretim araçları üretiminin yapıldığı I. kesimin zayıf olmasıdır. Bu nedenle, üretim araçları ithal edilmektedir. Bir diğer özgüllük, tarımsal üretimin, tüketim malları üretiminin, yani II. kesimin -özellikle geçim mallarının- önemli bir kısmını karşılıyor olmasıdır.

Genişletilmiş yeniden-üretim döngüsünün aşamalarına baktığımızda, ilk aşama, para sermayenin üretim aracı ve emek-gücüne dönüştüğü aşamadır. Bu aşamada para sermaye temel bileşendir. Ancak, GKÜ'lerde para sermaye kaynaklarının yetersiz olduğu bilinmektedir. Ayrıca, üretimin ithal girdi ve ithal üretim aracına dayanıyor olması, döviz biçiminde para sermaye ihtiyacı yaratmaktadır. Bu ülkeler döviz ihtiyacını uluslararası finans piyasalarından karşılamışlar, borç yükünün giderek ağırlaşmasıyla IMF'yle masaya oturmak zorunda kalmışlardır.

Emek-gücüne ilişkin olarak birkaç saptama yapılmıştır. Öncelikle, emek-gücü esas olarak tarımsal yapıların dönüşmesiyle oluşmaktadır. Topraktan koparılan kitleler sanayi kentlerinde proleterleşmektedir. Bu bağlamda, proleterleşme sürecinin uzun bir döneme yayılması, toprakla bağın bütünüyle kopmamış olması, emek-gücünün değerini belirleyen ücret mallarının büyük kısmının tarımsal üretimle karşılanıyor olması gibi birçok özgül oluşum söz konusudur. Sanayi üretiminin ilerleyen aşamalarında, proleterleşme de hızlanmıştır. Bu süreçte işçi sınıfı nicelik olarak büyürken, sanayi burjuvazisi güçlenmekte ve sınıf mücadelesi keskinleşmektedir.

Genişletilmiş yeniden-üretim döngüsünün ikinci aşaması, dolaysız üretim aşamasıdır. Artık-değer yalnızca bu aşamada üretilmektedir. Üretim, tüketim malları üretimine dayanmakta ve giderek üretim aracı üretimine doğru bir dönüşüm göze çarpmaktadır.

Üçüncü aşama, üretilen artık-değer yüklü metaların para-sermayeye dönüştüğü, yani realize olduğu aşamadır. Bu aşamada pazar oluşumu, pazarın sınırlılıkları gibi ögeler akla gelmektedir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde genişletilmiş-yeniden üretimin aşamalarını izleyerek elde ettiğimiz sonuçları toparladığımızda, şöyle bir tablo elde ederiz: İlk olarak, birikim sürecine niteliğini veren içe yönelik birikim sürecinin özgüllükleri vardır. İkinci olarak, para sermaye ve döviz biçiminde para sermayenin, temel bir ihtiyaç olmasına karşılık, çok sınırlı olduğu görülmektedir. Üçüncü olarak, tarımsal yapılar dönüşmektedir. Tarımsal üretim, özgür emek-gücünün kaynağı olmasının yanında, ücret mallarının büyük kısmını oluşturması açısından da önem taşımaktadır. Son olarak, kapitalist toplumlara özgü iki temel sınıfın, işçi sınıfı ve sanayi burjuvazisinin oluşumu ve sınıf mücadelesinin gelişimi, geç kapitalistleşen ülkelerde özgül belirlenimler kazanmaktadır.

Türkiye'deki geç kapitalistleşme süreci, oluşturulan bu çerçeveden hareketle, içerdiği özgüllükler ve sermaye birikiminin kriz yaratıcı dinamikleri gösterilerek incelenmiştir.

Türkiyede sanayi üretimi, karmaşık teknikler gerektirmeyen, hammadde kaynakları mevcut olan tüketim malları üretimiyle başlamıştır. 1950'lerin sonlarından itibaren üretken yatırımlar hızlanmıştır. Sanayi üretiminin gelişmesinde ticari sermaye birikimi başlangıçtaki temel kaynaktır.

Üretken yatırımların hızlanmasının sonucunda tarımsal üretimde de kapitalist rasyonellerin yerleşmekte, meta üretimi yaygınlaşmaktadır. Tarımsal üretim, ayrıca, geçimlik malların büyük kısmını karşılamaktadır.

Sanayi üretiminin gelişiminde DPT'nin kurulması önemli bir momenttir. Üretimin planlı hale gelmesi, kapitalist rasyonellerin kendini dayatmasının bir sonucudur. 1960 sonrasında sanayi burjuvazisi burjuvazinin başat kesimi olarak güçlenmektedir. Büyük sanayi burjuvazisi, 1971'de TÜSİAD'ı kurarak, kendisini burjuvazinin diğer kesimlerinden ayırmıştır. Bu süreçte sanayi proletaryasının da giderek genişlediği ve örgütlülüğünü arttırdığı gözlenmektedir. İşçi sınıfının niceliksel büyümesi dikkat çekicidir. Sanayi üretimi geliştikçe nispeten daha geleneksel üretim tekniklerinin uygulandığı tüketim malları üretimi yapan sektörlerin istihdam payları gerilerken, daha karmaşık üretim tekniklerine dayanan üretim aracı üretimi yapan sektörlerde istihdam payı yükselmektedir.

Türkiye'de sanayi üretimi bu dönemde genel olarak montaj üretimine dayanmaktadır. Üretken sermayenin gelişiminin daha ilk aşamalarında bulunulması, sanayide büyük ölçekli üretim birimlerinin kurulmasını engellemektedir. İşletmeler genel olarak iç pazara dönük, küçük işletmelerdir. Üretim ölçeğinin küçük olması, emek üretkenliğinin yükselmesinin önünde bir noktadan sonra önemli sınırlar yaratmıştır. Diğer yandan, üretiminin maliyetinin yüksek olduğu ve dünya standartlarına göre düşük kaliteli malları içerdiği görülmektedir.

Üretim ölçeğinin düşük olmasının yanında, işletmelerde sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi artmaktadır. Sermaye yoğunlaşmasının bir ifadesi olabilecek gösterge olarak, kişi başına sermaye miktarı artmaktadır. Dokuma ve giyim, gıda ve içki gibi tüketim malları üreti-

minin yapıldığı başlıca sektörlerde sermaye yoğunluğu önemli oranda yükselmiştir. Kimya, kağıt ve kağıt ürünleri, makine gibi üretim araçları üretiminin yapıldığı sektörlerde de sermaye yoğunluğunun arttığı saptanmıştır. Sermaye yoğunlaşmasına sermayenin merkezileşmesi de eşlik etmektedir. Giderek daha büyük ölçekli işyerleri kurulurken, büyük ölçekli işyerlerinin bütün işyerleri içindeki ağırlıkları da artmaktadır. Bununla birlikte sermayenin merkezileşmesi, şirket birleşmeleri ve tekel oluşumlarında gözle görülür hale gelmiştir. Türkiye'de merkezileşmenin aldığı biçimlerden biri de holdingleşmedir. 1963 yılında başlayan holdingleşme 1970 sonrasında hızlanmıştır.

Türkiye'de üretken yatırımların hızlandığı ve planlı hale getirildiği dönem boyunca burjuvazinin başlıca talepleri arasında para-sermaye kaynaklarının yaratılması ve finansal kurumların oluşturulması gelmektedir. Para sermaye kaynaklarının yaratılmasında devlet, kalkınma ve yatırım bankaları aracılığıyla önemli roller üstlenmiştir. Devletin temel desteği, ucuz kredi sağlanması biçiminde açığa çıkmaktadır. Döviz biçiminde para sermayeye yönelik ihtiyaçları karşılamak üzere, bu dönemde ya döviz kuru sabit tutulmuş ya da TL aşırı değerlenmiştir. Ayrıca, para sermaye ihtiyacını karşılamak üzere yeni bankalar kurulmuştur. Bununla birlikte yatırımların kredi yoluyla finansmanında başlıca iki banka, TSKB ile SYKB önemli işlevler üstlenmiştir. Holding oluşumlarının bir nedeninin de sanayi sermayesinin büyüyen para sermaye ihtiyacı olduğu söylenebilir.

Para sermaye ile ilgili olarak temel sorunların başında bankacılık sisteminin yetersizliği gelmekte ve bankaların yeniden-yapılandırılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bankacılık sistemiyle ilişkili sorunların temelinde fonların yetersizliği ve para-banka-kredi politikalarında bütünlük sağlanamaması yatmaktadır.

Para-sermaye kaynaklarından birisi de yabancı sermayedir. Yabancı sermaye doğrudan yatırımlarda bulunduğu gibi, proje ve program kredileri ya da kısa vadeli krediler de sağlamıştır. Diğer yabancı ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'deki doğrudan yabancı yatırımların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak, kimya ve otomobil sanayi gibi büyük ölçekli yatırımların, yabancı sermayeyle ortaklık yoluyla kurulduğu belirtilmelidir.

Para sermayeyle ilgili olarak beliren bir diğer ihtiyaç ise, ülke için-

de birikimin sınırlarına ulaşan büyük sermayenin, uluslararası birikim süreçlerine eklemlenme ihtiyacında açığa çıkmaktadır. Bu yeni eklemlenme sermayenin çok daha donanımlı olmasını gerektirmektedir. Bu donanımı sağlamanın yolu ise, uluslararası para piyasalarıyla daha yoğun ilişkilerin kurulmasıyla olanaklıdır. 1970'lerin sonlarına doğru ülke içinde kârlı üretim koşullarının sınırlarına ulaşan sermaye için dışa açılmak ve uluslararası sermayeyle daha yakın ilişkiler kurmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Ancak uluslararası piyasalarda rekabet daha büyük donanımı gerektirmektedir. Bu dönüşümde en önemli gereksinimin para sermaye olduğu görülmektedir. 1980 dönüşümü bu anlamda sermayenin bu ihtiyacını giderecek yapısal dönüşümlerin de koşullarını oluşturmuştur.

Bu süreçte temel dinamik üretimin bileşimindeki değişmedir. 1960'lar boyunca dayanıklı tüketim malları üretiminde yoğunlaşan sermaye, birikimin sınırlarına ulaşılmasıyla birlikte daha kârlı üretim alanları arayışına girmiştir. Üretimin iç pazara yönelik olması krizin eksiktüketim tezlerine dayanarak açıklanması sonucunu doğurmuştur. Buna göre üretimin temel motorunun tüketim –ya da pazar- olduğu kabul edilmektedir. Oysa, daha önce de belirtildiği gibi üretimin temel amacı artık-değer üretimidir. Belirli bir üretim kendi pazarını yaratır.

Tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesini basitçe iç pazarın tüketim mallarına –özellikle dayanıklı tüketim mallarına- doymasının bir sonucu olarak görmek doğru görünmemektedir. Toplumun bir kısmının üretimi yapılan dayanıklı tüketim mallarına doyduğu söylenebilirse de, bu mallar henüz toplumun bütününe yayılmış değildir. Realizasyon sorunu yaşanmamıştır demek de doğru değildir. Ancak eksik-tüketimci tezlerde savunulduğu biçimde, kitlelerin tüketimi kapitalist üretimin temel itici gücü olarak görülemez. Üretimin bileşimde yaşanan bu geçişin temel nedeni, üretim araçları üretiminin daha kârlı üretim olanakları sunmasıdır. Üretim araçları üretimi, emek üretkenliğinin daha yüksek ve dolayısıyla üretimin daha kârlı olduğu, daha karmaşık teknolojilerin kullanıldığı üretim organizasyonlarına dayanmaktadır.

Üretimin bileşiminde tüketim mallarından üretim araçlarına doğru yaşanan değişime, birikimin çelişkili işleyişi eşlik etmektedir. Daha kârlı olanaklar sunması beklenen ara malı üretimi, birikimin sınırlarını

da çizmiştir. Ara malı biçiminde üretim aracı üretimi, daha fazla ithal girdi ihtiyacı doğurmaktadır. Daha fazla ithal girdi ise, daha fazla döviz demektir. Kısacası krizin temel nedeninin üretimin –sanayi üretiminin- yapısıyla ilgili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Krizin üretimle ilişkisini göstermek için iki sektörlü bir yapı olarak ele alınan sanayi üretiminin bileşimi incelenmiştir. Yakup Kepenek'in, TİSSİ Raporu'nun ve Sevil Korum'un girdi çıktı tablolarından hareketle yaptıkları çalışmaların sonuçlarından faydalanarak, üretimin yapısındaki değişimler analiz edilmiştir. Bu analizle şu sonuçlara ulaşılmıştır: 1968-75 arasında sanayi üretimi asıl olarak tüketim malları üretimine dayanmaktadır; bu dönemde tüketim malları üretiminin göreli payı azalırken, üretim araçları üretiminin payı artmaktadır; tarımsal üretim tüketim malları kesiminde, ücret mallarının üreticisidir; imalat sanayinin tüm ekonomi içindeki payı yükselmektedir; üretim sektörleri arasındaki ileriye ve geriye doğru bağlantı etkisi genelde zayıftır, ancak her iki bağlantı etkisi yönünden nispeten güçlü görünen sektörler ara malı üreten alt sektörler, yani kesim I'dir; ithal girdiyi en yüksek oranda kullanan sektör üretim araçları üretiminin yapıldığı sektördür; ithal ikamesinin en yoğun olduğu sektörler tüketim ve dayanıklı tüketim malı üreten sektörler, yani kesim II'dir; üretim araçları üretiminde ithal girdi payı artarken, tüketim malları üretiminde gerilemiştir.

Bu sonuçlar, geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye birikim sürecine ilişkin saptanmış olan özgüllükleri yansıtmaktadır. Üretim, tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştır. Sektörler arasında bağlantılar zayıftır. Tarım, geçimlik malları üretmektedir. Tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilirken, ithal girdi gereksinimi artmaktadır.

Kriz bu dönüşümle açıklanmıştır. Üretim araçları üretimi daha karmaşık üretim tekniklerine dayanır ve üretkenlik düzeyi daha yüksektir. Bu, daha fazla artık-değer yaratılmasının koşulunu yaratır. Bu nedenle, üretim aracı üretimi daha kârlı üretim olanakları sunar. Üretim araçları üretiminin daha karmaşık tekniklere dayanması ve daha sermaye yoğun teknikleri gerektirmesi, daha fazla ithal girdi ihtiyacı doğurur. Daha fazla ithal girdi, daha fazla sermaye donanımı ve döviz biçiminde para sermaye gerektirir. Geç kapitalistleşen ülke koşullarında para sermaye kısıtlıdır ve döviz uluslararası kaynaklardan karşılanmaktadır. Dövizin sınırlı olması, üretim aracı ithalatının uzun süre devam etmesini engel-

ler. Üretim aracı ithalinin kesintiye uğraması ise, üretimde tıkanıklara yol açmaktadır.

Yeni üretim aşamasına geçiş sürecinde uluslararası birikim süreçleriyle kurulan ilişki en temel uğraklardan birini oluşturmaktadır. Büyük sermaye bir yandan uluslararası ölçekte üretim süreçleriyle yeni bir entegrasyon talep ederken, diğer yandan, hem yeni üretim aşamasına geçmek, hem de bu entegrasyonu gerçekleştirebilmek üzere uluslararası para kaynaklarına yönelmiştir. Bu dönüşüm ihtiyacını Vehbi Koç'un ağzından dinleyelim: "Eğer sanayileşmek, dünya pazarlarına çıkmak için rekabet gücüne sahip bir sanayiye sahip olmak istiyorsak, sanayileşmiş ülkelerle işbirliği zorunludur. Yabancı sermaye bu ülkelerdeki teknolojinin memleketimize aktarılmasının bir yoludur" (Bizden Haberler, 1977c, s. 38).

Bu süreçte, ülke içinde para-sermaye kurumlarına yönelik yeni düzenlemeler ve kurumsal yapılanmalar ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1980'lerde finans hareketlerine getirilen serbestiler, banka sistemine yönelik -sermaye arttırımı, bankalar arası birleşmeler gibi - düzenlemeler, bu ihtiyaçlar çerçevesinde düşünülmelidir.

> Dünya ölçeğinde süren sermaye birikim sürecine eklemlenmek isteyen sermaye grupları (holdingler), ülke kaynakları üzerinden daha fazla sermaye elde etme adına bir dizi mekanizmayı harekete geçirmişlerdir. Diğer yandan uluslararasılaşma sürecindeki sermayeler, yerel kaynakların ötesinde daha fazla sermayeye ihtiyaç duyduklarında dışsal kaynaklara (para-sermayeye) yönelmişlerdir. İhtiyaç duyulan para sermaye, sermayenin uluslararasılaşması için önemli bir etken olduğu ölçüde, finansal liberalizasyon için gerekli koşullar/yasal düzenekler gerçekleştirilmiştir (Ercan, 2004a, s. 11-12).

Döviz, kredi biçiminde dış finans kaynaklarından sağlanmaktadır. Türkiye, para sermaye elde etmek üzere 1970'lerin ikinci yarısında uluslararası kredilere daha çok yönelmiş ve borç yükünü giderek ağırlaştırmıştır. Bekleyen ve ödenmiş borçlar 1970'de 2 milyar dolar iken, 1978'de 14 milyar doları geçmiştir. Kısa vadeli borçlardaki artış da çarpıcıdır. Kısa vadeli borçlar 1972'de 19 milyon dolarken, 1977'de 6.6 milyar dolara yükselmiştir.

1977 ve sonrasında döviz bulunamadığı için sanayi üretiminin birçok sektörde durma noktasına geldiği görülmektedir. 1978'e gelindiğinde en önemli sorunlardan biri, kısa vadeli borçların ve özellikle Ba-

tı ülkelerine olan garantili-garantisiz ithalat borçlarının ertelenmesidir. Bu süreç sonunda, IMF ile yapılan görüşmeler neticesinde borçların ertelenmesi gündeme gelmiştir.

1979'un ortalarına gelindiğinde üretim araçları üretiminin yapıldığı I. kesimde, yani sermaye malı ve ara malı üreten sektörlerde üretim neredeyse tamamen durmuştur. Özellikle dış girdiye bağlı üretim sektörlerinde üretim ancak kesintili olarak sürdürülebilmektedir. İlaç sanayi, kimya girdisi kullanan sanayilerde üretim güçlükle devam etmektedir.

Krizin toplumsal boyutları da göz önünde bulundurulmaktadır. Krizin önemli bir bileşeni de sınıf mücadelesidir. Ancak bu çalışmada kriz, 'kâr sıkışması' teorisinde öne sürüldüğü gibi ücret-kâr paylaşımı çerçevesinde anlaşılmamaktadır. Kâr sıkışması teorisi kapitalist krizlerin analizinde sınıf mücadelesinin önemini işaret etmiştir. Ancak analizi, üretim sürecinin analizinden ziyade, bölüşüm sorunlarıyla sınırlandırmıştır. Türkiye'de birikim sürecinin ve krizin analizinde ise, sınıf mücadelesi genellikle göz ardı edilmektedir. Popülizm nitelemelerine uzanan bu analizlerin çoğunda, sınıflar arasında bir konsensüs yaratıldığı varsayımı bulunmaktadır.

Kriz analizi sınıf mücadelesini içerecek biçimde geliştirilmiştir. Krizin temel sebebi birikim sürecinde sanayi üretiminde yaşanan çelişkiler iken, sınıf mücadelesi krizi derinleştirmiş ve sermaye açısından, -aynı zamanda bir değerlenme süreci olan- emek sürecinde yeniden yapılanmaları ve sermaye-emek ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır.

Sermaye birikimi emek ve değerlenme süreçlerinin birliği olarak kavranmakta ve işçi mücadelesinin değerlenme sürecinde, yani artık-değer üretiminde engeller yarattığı gösterilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye'de işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki mücadele, toplu sözleşme ve grev hakkının tanınmasıyla birlikte gelişmiş ve zamanla keskinleşmiştir. Sınıflar arasındaki mücadele, sendikal haklar, toplusözleşme ve grev hakkı ve kıdem tazminatı gibi hukuksal-sosyal alanlarda ve iş bırakma, işyeri işgali, kitlesel mitingler, grev ve lokavtlar gibi eylemlerle sürmüştür.

Sınıf mücadelesinin sürdüğü en önemli zeminlerden biri, yasal çerçevedir. Sanayi burjuvazisi 1961 Anayasası'yla tanınan sendikalaşma,

toplusözleşme ve grev ve lokavt hakkının, yasalaşması sürecinden itibaren, sınırlanması için mücadele vermiştir. 1970'ler boyunca grevlerden, iş bırakmalardan, işçi üretlerinin yükselmesinden bu yasaları sorumlu tutmuş; yasaların değişmesi için başta MESS ve TİSK olmak üzere sermaye örgütleri büyük çaba sarfetmiştir.

1960'ların sonlarından itibaren DİSK'in büyük ölçekli, içe yönelik üretim yapan üretim alanlarında örgütlenmesi, sendikal mücadeleyi güçlendirmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında yaşanan grevlerin büyük çoğunluğunu DİSK örgütlemiş, her yıl on binlerce işçinin katılımıyla gerçekleşen onlarca grevin üretimi aylarca kesintiye uğrattığı olmuştur. 1970'lerin sonlarında özellikle metal iş kolunda, MESS ve Maden-İş arasında toplusözleşme sürecinde yaşanan uyumsuzluklar ve ardından gerçekleşen toplu grevler, ciddi bir bunalım yaratmıştır.

Sınıf mücadelesinin 1970'ler boyunca gittikçe güçlenmesi, kriz sürecinde belirleyici bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bir yandan yasal grev haklarını kullanan işçiler grev ve iş bırakmalarla birikim sürecini kesintiye uğratarak birikimi dolaysız olarak etkilemektedir. Diğer yandan, emek süreçlerine dair elde edilen kazanımlar değerlenme sürecine dolaylı etki yapmaktadır.

İşçi sınıfı toplu sözleşmelerle ücretleri yükselterek, emek süreci koşullarının iyileştirmesine yönelik kazanımlar elde ederken, grevleri de önemli bir mücadele aracına dönüştürmüştür. 1960'ların sonlarında hız kazanan grevler, 1971 darbesiyle bir süre kesintiye uğramıştır. Ancak 1974'ten sonra canlanan grevlerde özellikle 1980'de 24 Ocak istikrar programının ardından büyük bir artış görülmüştür. 25 Ocak'ta yalnızca 6414 işçi grevdedir, 27 Haziran'da grevdeki işçi sayısı 57 bini aşmıştır (Koç, 1979, s. 106). 1980'de yaklaşık 85 bin işçinin katılımıyla 220 grev gerçekleşmiştir.

Grevlerden güç alan işçiler toplu sözleşmelerde yeni talepleri gündeme getirmiş; ücretler, iş güvenliği, iş güvencesi, çalışma saatleri gibi konularda giderek daha büyük kazanımlara kavuşmuştur.

Burjuvazi toplu sözleşme düzeninin değişmesi, grevlerin durdurulması, ücretlerin düşürülmesi taleplerini 1970'lerin sonlarına doğru çok daha sık ve ısrarlı bir biçimde yinelemektedir. Sınıf mücadelesinin incelendiği bölümde TÜSİAD Başkanından aktardığımız şikayetler bu talepleri özetler niteliktedir. Hatırlanacağı üzere başkan, grevler, yasa-

dışı direnişler, azaltılan çalışma gün ve saatleri ile toplu sözleşmelerin uzayan sürelerinin üretkenliği ciddi şekilde düşürdüğünü ve daha az üretim için daha fazla ücret ödendiğini ileri sürmekte ve bu durumun sermaye ve teknoloji yoğun yatırımlara geçmeyi zorunlu kıldığını belirtmektedir (MESS, 1999, s. 422).

1970'lerin sonlarına yaklaşırken büyük sanayi burjuvazisinin temel beklentileri şöyle özetlenebilir : İçe yönelik üretimin, dış pazarlara üretim yapacak ölçekte genişletilmesi; yani, uluslararası firmalarla rekabet edebilecek üretime geçilmesi ve bu amaçlar için gerekli yapısal dönüşümlerin hayata geçirilmesi. Bu hedefle ilişkili olarak, para sermaye kaynaklarının yaratılması ve finans kurumlarının oluşturulması. İşçi sınıfının kazanımlarının geri alınması, sınıf mücadelesinin bastırılması (TÜSİAD, 1978a). Bu saptamalar, krizin bütün ögelerini içinde barındırmaktadır.

Burjuvazinin talepleri, 1980 sonrasında hayata geçirilen yeniden yapılanmalarda karşılık bulmuştur. 24 Ocak kararları, ardından gelen 12 Eylül darbesi ve darbe sonrası emek-sermaye ve sermaye içi yeniden yapılanma süreçleri, bütün bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik koşulları oluşturmuştur. 12 Eylül darbesinin gerçekleştiği sırada –metal iş kolundaki- üçüncü grev dalgası devam etmektedir ve on binlerce metal işçisi grevdedir. Darbeyle grevlerin sona edirilmesinin MESS'e sağladığı rahatlamayı düşündüğümüzde, grevler, bunalım ve darbe arasındaki ilişki açıklık kazanmaktadır.

Bu çalışmanın kapsamı açısından 1980 sonrası yeniden yapılanma süreçleri analiz dışında tutulmuştur. Genel hatlarıyla 1980 sonrasında bir yandan sermaye-emek ilişkisinin yeniden yapılandığı, diğer yandan sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerin yeniden yapılandığı söylenebilir.

Emek ve değerlenme sürecinin yeniden yapılanması bağlamında sendikal faaliyetlerin kısıtlanması, grev yasağı, ücret belirlenmesinin toplu YHK'ye kaydırılması gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir. Çalışanların yıllık izin, tatil, iş güvencesi, iş güvenliği ve işçi sağlığı konusunda hakları kısıtlanmıştır.

Sermayenin kendi içindeki yeniden yapılanma sürecinde ise, sermayenin merkezileşmesi artmaktadır. Sanayi sermayesinin içinde zayıf kalan, yeni koşullara ayak uyduramayanlar elenmektedir. Banka birleş-

melerinde ve banka mevduatları arttırımına dair getirilen düzenlemelerde keskin bir biçimde gözlenen sermaye yapılanmasının, özellikle dışa açılmak isteyen sermaye gruplarının para sermaye donanımını arttırmaya yönelik olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, bu gelişmelerin paralelinde şunları söyleyebiliriz : Daha kârlı olanaklar sağlayacak üretim araçları üretimine geçme girişimi, üretimde ithal girdi oranını yükseleterek, döviz biçiminde para sermaye ihtiyacını derinleştirmiş ve bir süre sonra döviz kaynaklarının kesilmesi krize neden olmuştur. 1970 yılının sonlarına doğru, belirli bir birikime ve sermaye yoğunluğuna ulaşan sermaye kesimleri açısından, üretim ölçeğini büyütmek ve daha gelişkin üretim tekniklerine kavuşarak yurtdışı piyasalarda rekabet edebilecek üretim süreçlerine geçmek ihtiyacı belirginleşmiştir. Ne var ki büyük ölçekli yatırımlar yabancı sermayenin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Uluslararası finans kuruluşlarıyla dolaysız bir ilişki kurmak bu ihtiyacın bir bileşeni olarak açığa çıkmıştır. Bu süreçte para sermaye donanımını güçlendirmek en önemli ihtiyaç olarak belirmektedir. Bütün bunların yanında, işçi sınıfının giderek büyüyen mücadelesi kapitalist üretime en önemli tehditlerden biri haline gelmiştir. Sonuçta büyük sanayi sermayesi, bir yandan büyümesinin ve uluslararası piyasalara açılmasının önündeki engelleri kaldırarak uluslararasılaşmanın koşullarını yaratacak, diğer yandan işçi sınıfının oluşturduğu tehlikeyi bertaraf edecek, çok boyutlu bir dönüşüm ihtiyacındadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Ahmad F. (2002), **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Doruk Yayınları, Ankara

Akat A.S. (2004), **Alternatif Büyüme Stratejisi**, http://akat.bilgi.edu.tr/alternatif-2.pdf, [25 Mayıs 2006]

Aker A. (1975), **Dışa Bağımlı Tekelleşme**, Sander Yayınları, İstanbul

Akgül N. (1977), "Türkiye'de Montaj Sanayi", **Sanayide Girdiler Sorunu**, TMMOB Makina Mühendisler Odası Yayını, Ankara

Amin S. (1991), **Eşitsiz Gelişme**, Arba Yayınları, İstanbul

Amsden A.H. (1989), **Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization**, Oxford University Press, New York

Aren S. (1976), "Türkiye'de İstihdam ya da İşsizlik Sorunu", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını

Arıkan S. ve M.T.Akad (1976), "Özel Kesim İmalat Sanayiinde Gelişme ve Yoğunlaşma Eğilimleri", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını

Atasavun K. (1979), **Özel Kesimin Sermaye Piyasasından Bekleyişleri**, ODTÜ, İdari İlimler Fakültesi, Ankara

Avcıoğlu D. (1982), **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, İstanbul

Balkan N. (1994), **Kapitalizm ve Borç Krizi**, Bağlam Yayınları, İstanbul

Başkaya F. (1986), **Borç krizi Üzerine Bir Deneme**, Yargı Kitabevi, Ankara

Başkaya F. (2004), **Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına**, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara

Berberoğlu B. (1982), **Turkey in Crisis**, Zed Press, London

Bernstein E. (t.y) **Evrimsel Sosyalizm**, Kavram Yayınları, İstanbul

Bernstein H. (1992), "Gelişme Toplumbilimine Karşı Azgelişmişlik Toplumbilimi mi?", M. Ersoy (drl.). **Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine**, Verso, İstanbul, 41-74

Bernstein H. (1996), "Agrarian Classes In Capitalist Development", L. Sklair (Ed.). **Capitalism And Development**, Routledge, London

Berry M. (1989), "The Case of the Pasific Rim", M.Gottdiener ve N. Komninos (Ed.). **Capitalist Development and Crisis Theory**, Macmillan Press, London, 174-217

Bleaney M. F (1976), **Under-Consumption Theories**, Lawrence and Wishart, London

Boratav K. (1980), **100 Soruda Gelir Dağılımı,** Gerçek Yayınevi, İstanbul

Boratav K. (1984), "Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Yurt Yayınları, Ankara, 257-275

Boratav K. (1987a), “İthal İkamesi ve Gelir Dağılımı”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 111-158

Boratav K. (1987b), “İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 70-111

Boratav K. (2003), **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara

Brewer A. (1980), **Maxist Theories of Imperialism**, Routledge, London

Buğra A. (2003), **Devlet ve İşadamları**, İletişim Yayınları, İstanbul

Bullock P ve D. Yaffe (1988), “Enflasyon, Bunalım ve Savaş-Sonrası Genişleme”, N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı,** Alan Yayıncılık, Istanbul, 223-292.

Bulutoğlu K. (1970), **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, Gerçek Yayınları, İstanbul

Bulutoğlu K. (1980), **Bunalım ve Çıkış**, Tekin Yayınevi, İstanbul

Burkett P. ve M. Hart-Landsberg (2000), **Development, Crisis and Class Struggle: Learning from Japan and East Asia**, St Martin’s Press, New York.

Clarke S. (1994), **Marx's Theory of Crisis**, St. Martin's Press, London

Clarke S. (2004a), “Giriş”, S. Clarke (Ed.). **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ütopya Yayınları, Ankara, 7-89

Clarke S. (2004b), “Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi” S. Clarke (Ed.). **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ütopya Yayınları, Ankara, 225-261

Cullenberg S. (1994), **The Falling Rate of Profit**, Pluto Press, London

Çavdar T. (2005), **Türkiye’de İşçi Sınıfı Tarihinden Kesitler**, Nâzım Kitaplığı, İstanbul

De Brunhoff S. (1988), “Kapitalist Bunalım ve Ekonomik Politika”, N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Istanbul, 391-407

De Janvry A. (1981), **The Agrarian Question and Reforms in Latin America**, The Johns Hopkins University Press, London

Denis H. (1973), **Ekonomik Doktrinler Tarihi, Cilt.1**, Sosyal Yayınlar, İstanbul

Doğan Y. (1980), **IMF Kıskacında Türkiye: 1946-1980**, Tekin Yayınevi, İstanbul

Dorsay A. (1976), “Sanayide Maliyetler, Ücretler ve Verimlilik”, **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını

Engels F. (1977), **Anti-Duhring**, Sol Yayınları, Ankara

Engels F. (1994), **Ingiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, Sol Yayınları, Ankara

Ercan F. (2004a), “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği : Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, N.Balkan ve S.Savran (drl.). **Neoliberalizmin Tahribatı**, Metis Yayınları, İstanbul, 9-44

Ergas H. ve D.Fishman (1988), “Marksist Para Teorisi ve Sermayenin Bunalımı”, N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Istanbul, 292-315

Eryılmaz, F. (1993), **Kapitalizm ve Ulusal Ekonominin Dönüşümü**, İstanbul, Belge Yayınları, İstanbul

Esin P. (1974), **Türkiye’de İşveren Sendikacılığı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara
Fine B.ve L. Harris (1979), **Rereading Capital**, Macmillan Press, London
Gerschenkron A. (1998), “Tarihsel Perspektifte Ekonomik Geri Kalmışlık”, S.Landes (Ed.). **Kapitalizmin Doğuşu**, İnsan Yayınları, İstanbul, 123-143
Gevgilili A. (1987), **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul
Gevgilili A. (1989), **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, Bağlam Yayınları, İstanbul
Gülalp H.(1983), **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yayınevi, Ankara
Gülalp H. (1993), **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, Belge Yayınları, İstanbul
Gülfidan Ş. (1993), **Big Business and The State in Turkey: The Case of TUSIAD**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
Güzel Ş. (1993), **Türkiye’de İşçi Hareketi**, Sosyalist Yayınlar, İstanbul
Harman C. (1987), **Explaining the Crisis**, Bookmarks, London
Hiç M. (1973), **Montaj Sanayii, Gelişmesi, Sorunları ve Ekonomimizdeki Yeri**, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Heyeti, İstanbul
Hilferding R. (1981), **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**, Routledge&Kegan Paul, London
Hirschman A.O. (1988), **The Strategy of Economic Development**, Westview Press, London
Holloway J. ve S.Picciotto (2004), “Sermaye, Kriz ve Devlet”, S. Clarke (Ed.). **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Ütopya Yayınları, Ankara, 135-175
Işıklı A. (2003), **Gerçek Örgütlenme: Sendikacılık**, İmge Kitabevi, Ankara
Innes D. (1988), “Kapitalizm ve Altın”, N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Istanbul, 315-348
Itoh M. (1980), **Value and Crisis**, Pluto Press, London
Itoh M ve C. Lapavitsas (1999), **Political Economy of Money and Finance**, MacMillan Press, London
Jenkins R. (1996), “Capitalist Development In The NIC’s”, L. Sklair (Ed..). **Capitalism And Development**, Routledge, London
Jessop B. (2004), “Birikim Stratejileri, Devlet Biçimleri ve Hegemonya Projeleri”, S. Clarke (Ed.). **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru,** Ütopya Yayınları, Ankara, 193-225
Karpat HK. (2003), **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm**, İmge Kitabevi, Ankara
Kay G. (1975), **Development and Underdevelopment**, MacMillian Press, London
Kayanç T. (1977), “Türkiye'de Yabancı Sermaye”, **Sanayide Girdiler Sorunu**, TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını, Ankara
Keleş R. (1983), **100 Soruda Türkiye’de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yayınevi, İstanbul
Kepenek Y. (1977a), “Sanayinin Üretim Yapısı”, **Sanayide Girdiler Sorunu,** TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını
Kepenek Y. (1977b), **Türkiye'de İmalat Sanayinin Üretim Yapısı (1963-73)**, ODTU, Ankara

Kepenek Y. ve N.Yentürk (2003), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul
Keyder Ç. (1987), "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiyenin Alternatif Sorunu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 13-37
Keyder Ç. (1988), "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)", Ş. Pamuk ve Z. Toprak (drl.). **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Yurt Yayınları, Ankara, 163-175
Keyder Ç. (1995), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul
Keyder Ç. (1998), "İktisadi Gelişme ve Bunalim 1950-1980", I.C.Schick ve A.Tonak (drl.). **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yayinları, İstanbul, 310-326
Kıray M.(1998), **Kentleşme Yazıları**, Bağlam Yayınları, İstanbul
Kırçak S. (1976), "Teşvik Tedbirlerinin Sektörel ve Bölgesel Dağılımı", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını
Kiely R. (1976), **Industrialization and Development: A Comparative Analysis**, UCL Press, London
Kitching G. (1990), **Populism, Nationalism and Industrialization**, Routledge, London
Koç Y. (2003), **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul
Koç Y. (1979), **Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi - I**, Birlik Yayıncılık, Ankara
Koçer B. (1976), "4. Plana Girerken Sanayi Politikası", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını
Korum S. (1977), "Sanayinin Girdi Yoluyla Dışa Bağımlılığı" **Sanayide Girdiler Sorunu**, TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayını, Ankara
Kuruç B. (1976), "AET-Türkiye İlişkileri ve Sanayileşme Sorunu", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını
Küçük Y. (1985), **Quo Vadimus: Nereye Gidiyouz**, Tekin Yayınevi, Ankara
Laclau E. (1998), "Popülizm Teorisine Doğru", **İdeoloji ve Politika**, Birikim Yayınları, İstanbul
Lenin V.İ. (1988), **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, Sol Yayınları, Ankara
Lewis W.A (t.y) "Sınırsız Emek Arzı ile İkdisadi Kalkınma"
Luxemburg R. (1986), **Sermaye Birikimi**, Alan Yayıncılık, İstanbul
Mandel E. (1989), "The Internal Logic of the Debt Crisis", M.Gottdiener ve N. Komninos (Ed.). **Capitalist Development and Crisis Theory, Macmillan Press**, London, 217-237
Mandel E. (1991), **Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları**, Yazın Yayıncılık, İstanbul
Mandel E. (1993), **Late Capitalism**, Verso, NewYork
Marx K. (1979) **Grundrisse**, Birikim Yayınları, İstanbul
Marx K. (1990), **Kapital III. Cilt**, Sol Yayınları, Ankara
Marx K. (1992), **Capital II**, Penguin Books, London
Marx K. (1993), **Grundrisse**, Penguin Books, London
Marx K. (1997a), **Kapital I. Cilt**, Sol Yayınları, Ankara
Marx K. (1997b), **Kapital II. Cil**t, Sol Yayınları, Ankara
Marx K. (1999a), **Artı-Değer Teorileri, İkinci Kitap**, Sol Yayınları, Ankara

Marx K. (1999b), **Kapital'e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları**, Ceylan Yayınları, İstanbul
Marx K. (2003), **Grundrisse II. Cilt**, Sol Yayınları, Ankara
Mattick P. (1974), **Economic Crisis and Crisis Theory**
McMicheal F. (2004), **Development and Social Change**, Pine Forge Press, London
Milios J. (1989), "The Problem of Capitalist Development : Theoretical Considerations in View of Industrial Countries and the New Industrial Countries", M.Gottdiener ve N. Komninos (Ed.). **Capitalist Development and Crisis Theory**, Macmillan Press, London, 154-174
Minsky H.P. (1989), "Financial Cises and the Evolution of Capitalism: The Crash of '87 –What Does It Mean ?", M.Gottdiener ve N. Komninos (Ed.). **Capitalist Development and Crisis Theory**, Macmillan Press, London, 391-404
Munck R. (1985), **Politics and Dependency in the Third World: The Case of Latin America**, Zed Books, London
Özgür Ö. (1976), **100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye**, Gerçek Yayınevi, İstanbul
Öztürk S. (1979), **İşçi Sınıfı - Sendikalar ve 15/16 Haziran,** Sorun Yayınları, İstanbul
Pamuk Ş. (1987), "İthal Ikamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye:1947-79", **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiyenin Alternatif Sorunu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 37-70
Pamuk Ş. (1988), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", Ş. Pamuk ve Z. Toprak (drl.). **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923–2000)**. Yurt Yayınları, Ankara, 91-109
Rosdolsky R. (1980), **The Making of Marx's Capital - 1**, Pluto Press, İstanbul
Rosdolsky R. (1989), **The Making of Marx's Capital - 2**, Pluto Press, İstanbul
Rostow W.W. (1960), **The Stages Of Economic Growth A Non-Communist Manifesto**, Cambridge University Press, New York
Roxborough I. (1979), **Theories of Development**, The Macmillian Press, London
Sadıklar C.T. (1981), **Türk Mali Sistemi İçinde Bankalar**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No:113, Ankara
Satlıgan N. (1988), "Hayali Sermaye Spekülasyonu", N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Alan Yayıncılık, Istanbul, 501-524
Savran S. (1988), "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni Liberalizm", N. Satlıgan ve S. Savran (drl.). **Dünya Kapitalizminin Bunalımı,** Alan Yayıncılık, Istanbul, 19-66
Savran S. (1992), **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri - 1**, Kardelen Yayınları, İstanbul
Savran S. (1994), "Diyalektiğe Ödenen Borç", **Kapitalizm ve Borç Krizi**, Bağlam Yayınları, İstanbul
Schick I.C. ve A. Tonak (1988), "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma", I. C.Schick ve A.Tonak (drl.). **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yayınları, İstanbul, 354-386
Serin N. (1963), **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Sevinç Matbaası, Ankara
Serin N. (1974), "Türk Sanayiinin Yapısal Görünümü", **Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri**, Maliye Enstitüsü Yayınları, Ankara
Seyidoğlu H. (2003), **Uluslararası İktisat**, Güzem Can Yayınları, İstanbul

Shaikh A. (1978), “An Introduction to the History of Crisis Theories”, **US Capitalism in Crisis**, U.R.P.E., New York

Silier O. (1976), “Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Topluluşma, Tekelleşme”, **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB Yayını

Sönmez M. (1980), **Türkiye Ekonomisinde Bunalım 1- 24 Ocak Kararları ve Sonrası,** Belge Yayınları, İstanbul

Sönmez M. (1982), **Türkiye Ekonomisinde Bunalım 2- 1980 Sonbaharından, 1982'ye**, Belge Yayınları, İstanbul

Sönmez M. (1992), **Türkiye’de Holdingler: Kırk Haramiler**, Arkadaş Yayınevi, İstanbul

Sutcliffe B. (1977), “Imperialism and Industrialisation in the Third World”, R. Owen ve B. Sutcliffe (Ed.). **Studies in the Theory of Imperialism**, Longman, London, 171-193

Sweezy P. (1970), **Kapitalizm Nereye Gidiyor**, Ağaoğlu Yayınevi

Sweezy P ve P. Baran (1970), **Tekelci Kapitalizm**, Doğan Yayınevi, Ankara

Şeni R. (1978), **Emperyalist Sistemde ‘Kontrol Sanayii’ ve Ereğli Demir-Çelik**, Birikim Yayınları, İstanbul

Şenyapılı T. (2004), **“‘Baraka’dan Gecekonduya: Ankara’da Kentsel Mekanın Dönüşümü: 1923-60”**, İletişim Yayınları, İstanbul

Tekeli İ. vd. (1981), **Türkiye’de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma**, Ekonomik ve Sosyal Araştırma Enstitüsü, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, Ankara

Tekeli İ.ve G. Menteş (1982), “Türkiye’de Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekanda Örgütlenmesi”, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 261-297

Tekeli (1982), “Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci”, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 81-119

Tekeli İ. ve S. İlkin (1988), “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, Ş. Pamuk ve Z. Toprak (drl.). **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Yurt Yayınları, Ankara, 37-91

TMMOB (1976a), “Sanayileşmenin Yaşadığımız Çevre Üzerinde Etkisi”, 1**976 Sanayi Kongresi**, TMMOB, Ankara

TMMOB (1976b), “Türkiye’de Teknoloji ve Teknoloji Transferi”, **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB, Ankara

Toprak Z. “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (190-1959)”, Ş. Pamuk ve Z. Toprak (drl.). **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Yurt Yayınları, Ankara, 163-175

Töre N. (1982), **Türk Bankacılığının Dışa Açılması**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Ankara

Tören T. (2006), “Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması”, D. Yılmaz vd. (drl.), **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 61-125

Tuna Ş. G. (2006), “Türkiye’de 1960’lı Yıllar : Popülizm mi, Sınıf Mücadeleleri mi?”, D. Yılmaz vd. (drl.), **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları,

Ankara, 125-155
Türkay M. (1995a), "Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Orataya Çıkışı", T. İşgüden vd. (drl.). **Gelişme İktisadı: Kuram-Eleştiri-Yorum**, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul
Türkay M. (1995b), "Gelişme İktisadının Gelişmesi", T. İşgüden vd. (drl.). **Gelişme İktisadı: Kuram-Eleştiri-Yorum**, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul
Türkcan E. (1984), "Dünya Krizi mi, Petrol Krizi mi?", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Yurt Yayınları, Ankara, 57-83
Tüzün G. (1977), "1950-60 Döneminde Sanayileşme", **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayi**, TMMOB Makina Müh. Odası, Ankara
Ulagay O. (1984), **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, Hil Yayınları, İstanbul
Varlıer O. (1976), "Sanayileşme ve Bölgesel Dengesizlik", **1976 Sanayi Kongresi**, TMMOB, Ankara
Yılmaz R.K. (2006), "1978-79 Krizi Üzerine Türkiye'de Yürütülen Tartışmalar ve Gelişme Stratejilerini Yeniden Düşünmek", D. Yılmaz vd. (drl.), **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 259-293
Warren B (1982), **Imperialism: Pioneer of Capitalism**, Verso, London

Süreli Yayınlar:

Ahıska A. (1964), "Sınai Tesislerinde Yatırım İndirimi'nin Uygulanması", **Bizden Haberler**, Sayı: 6, Aralık Koç Topluluğu, 10
Akşit B. (1987), "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980", **11. Tez**, Sayı : 7, Kasım, 5-11
Alisbah H. (1964), "Koç Holding I: Neden Kuruldu ve Gayesi Nedir?", **Bizden Haberler**, Sayı: 3, Mart, Koç Topluluğu, 1-2
Alisbah H. (1965), "Karma Ekonominin Düzeni Ne Olmalıdır?", **Bizden Haberler**, Ekim, Sayı: 9, Koç Topluluğu, 1-2
Altıok M. (1998), "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 25(2), 245-274
Altıok M. (2002), "Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", **Praksis**, 5, 77-130
Amsden A.H. (1990), "Third World Industrialization: 'Global Fordism' or a New Model?", **New Left Review**, I/182, July-August, 5-31
Andreff W. (1984), "The International Centralization of Capital and the Re-Ordering of World Capitalism", **Capital and Class**, 22, 59-81
Arın T. (1986), "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye", **11. Tez**, Sayı 3, 86-126
Aydın Z. (1986a), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler - I", **11. Tez**, Sayı: 3, Mayıs, 126-157
Aydın Z. (1986b), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler - II", **11. Tez**, Sayı: 4, Ekim, 171-217
Ayres R ve D.Clarke (1998), "Capitalism, Industrialisation and Development in Latin America: Dependency Paradigm Revisited", **Capital and Class**, 64, 89-118

Berksoy T. (1980a), "Türkiye'de Sanayileşmeyi Uyaran Politikalar ve Bunalım", **İktisat Dergisi**, Şubat, 17-23
Berksoy T. (1980b), "Türkiye'de Sanayileşme Politikası ve İthal İkamesi", **İktisat Dergisi**, Temmuz, 10-13
Bila H. (1977), "Petrol Olayı ve Ardındaki Gerçek", **İktisat Dergisi**, Şubat, Sayı: 152
Bina C ve B. Yaghmanian (1991), "Post-war Global Accumulation and the Trans-nationalisation of Capital", **Capital and Class**, 43, 107-130
Bizden Haberler (1965), Koç Topluluğu, Sayı 9, İstanbul.
Bizden Haberler (1970), Koç Topluluğu, Nisan, İstanbul
Bizden Haberler (1977a), Koç Topluluğu, Temmuz, İstanbul
Bizden Haberler (1977b), Koç Topluluğu, Ağustos, İstanbul
Bizden Haberler (1977c), "50 Yıllık Koç Topluluğu ve Türkiye'de Kapitalizm", Koç Topluluğu, Sayı 37, İstanbul
Bizden Haberler (1978), Koç Topluluğu, Mayıs, İstanbul
Bizden Haberler (1980), Koç Topluluğu, Nisan, İstanbul
Bizden Haberler (1979a), Koç Topluluğu, Nisan, İstanbul
Bizden Haberler (1979b), Koç Topluluğu, Ağustos, İstanbul
Boratav K. (1983a), "Türkiye'de Popülizm: 1962:76 Dönemi Üzerine Notlar", **Yapıt**, No: 46/1, Ekim-Kasım, 7-18
Boratav K. (1983b), "Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar", **Yapıt,** No: 49/4, Nisan-Mayıs, 77-80
Brenner R. (1986), "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi" **11. Tez**, Sayı: 3, 10-28
Burnham P. (2001), "International Political Economy and Globalisation", **Capital and Class**, 75, 103-112
Büktaş B. (1965), "Özel Sektör Yatrımlarını Teşvik", **Bizden Haberler**, Ekim, Sayı: 9, Koç Topluluğu, 7
Cardoso FH. (1972), "Dependency and Development in LA", **New Left Review**, 83-95
Clarke S. (1978), "Poulantzas' Theory of the State Capital, Fractions of Capital" **Capital and Class**, 5, Summer, 32-77
Clarke S. (1988), "Overaccumulation, Class Struggle and Regulation Approach", **Capital and Class**, Winter, 59-92
Clarke S. (1989), "The Basic Theory of Capitalism : A Critical Review of Itoh and the Uno School", **Capital and Class**, 133-149
Clarke S. (2001), "The Globalisation of Capital, Crisis and Clas Struggle", **Capital and Class**, 75, Autumn, 93-101
Coakley J. (1984), "The Internationalisation of Bank Capital", **Capital and Class**, 23, 107-120
Coakley J. (1988), "International dimensions of the stock market crash", **Capital and Class**, 37, 16-21
Çakman M.K. (1982), "1977-82 Bunalımı Üzerine Notlar", **İktisat Dergisi**, Nisan, Sayı 209, 58-63
Ercan F. (2002), "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi", **Praksis**, 5, 25-77

Ercan F. (2003), “Neo-liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumsallaşma Sürecine Geçiş: Hukuk-Toplum Ilişkileri Çerçevesinde Türkiye'de Yapısal Reformlar - 1”, **İktisat Dergisi**, 435, 3-10
Ercan F. (2004b), “İktisat Dergisinin 40. Yılında Türkiye’de Kalkınmanın 40 Yılı”, **İk tisat Dergisi**, Sayı: 456, 11-28
Ercan F. (2004c), “Türk Muhalif İktisat Yazının Kaynaklarından Biri Olarak P.M.Sweezy ve Monthy Review Okulu: Eleştirel Bir Okuma İçin İpuçları - 1”, **İktisat Dergisi**, 451, Temmuz, 74-79
Evans T. (1985), “Money Makes the World Go Round”, **Capital and Class**, 24, 99-123
Evans T. “Dollar is Likely to Rise, Fall or Stay Steady, Experts Agree”, **Capital and Class**, 37, 10-15
Freeman A. (1988), “The Crash”, **Capital and Class**, 37, 33-41
Glyn A. ve B. Sutcliffe (1971), “The Critical Condition of British Capital”, **New Left Review**, 66, March-April, 3–33
Glyn A. ve B. Sutcliffe (1972), “Labour and the Economy”, **New Left Review**, 76, November-December, 91–96
Grahl J. (1979), “Marxism and the International Recession”, **Marxism Today**, March, 75-84
Grahl J. (1988), “The stock market crash and the role of the dollar”, **Capital and Class**, 37, 24-32
Gürsel S. (1982), “Bunalım ve Türkiye”, **İktisat Dergisi**, Şubat, Sayı 207, 33-39
De La Torre C. (1992), “The Ambiguous Meanings Of Latin American Populisms”, **Social Research**, Summer, Vol. 59, Issue2
Gülalp H. (1984), “Popülizm Kavramı Üzerine”, **Yapıt**, No: 48/3, Şubat-Mart, 86-91
Gülalp H. (1985), “Üçüncü Dünya’da Devlet ve Demokrasi”, **11. Tez**, Sayı: 1 70-82
Gülalp H. (1986), “Debate on Capitalism and Development: The Theories of Samir Amin and Bill Warren”, **Capital and Class**, 28, 139-159
Gürsel S. (1982), “Bunalım ve Türkiye”, **İktisat Dergisi**, Şubat, Sayı: 207, 33-39
Hodgson G. (1974), “The Theory of Falling Rate of Profit”, **New Left Review**, Mart-Nisan, 55-82
Houston D. (1997), “Comment on: Jonathan Goldstein, The Empirical Relevance of Cyclical Profit Squeeze: A Reassertion”, **Review of Radical Political Economics** ,18 (1 and 2), March
Itoh M. (1978), “The Formation of Marx's Theory of Crisis”, **Science and Society**, Summer
İTO Mecmuası (1967), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Ocak-Şubat, Cilt: 84, No: 1-2
İTO Mecmuası (1969a), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Temmuz-Ağustos, No: 7-8
İTO Mecmuası (1969b), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Eylül-Ekim, No: 9-10
İTO Mecmuası (1977), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Ocak-Mart, No: 1-3
İTO Mecmuası (1978), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Ocak-Mart, No: 1-3
İTO Mecmuası (1979a), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Ocak-Mart, No: 1-3
İTO Mecmuası (1979b), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Temmuz-Eylül, No: 7-9

İTO Mecmuası (1979c), **İstanbul Ticaret Odası Mecmuası**, Ekim-Aralık, No: 10-12
Jenkins R. (1984), "Divisions Over the International Division of Labour", **Capital and Class**, 28-58
Kafaoğlu A.B. (1979), "Türkiye Ekonomisi ve İktisat Kuralları", **İktisat Dergisi**, Ocak, Sayı: 175
Karacan N. (1983), "Türkiye'de Popülizm: 1962: 76 Üstüne Bir Not", **Yapıt**, No: 47/2, Aralık-Ocak, 33-37
Keyder Ç. (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", **New Left Review** 115, May-June, 3-44
Keyder Ç. (1985), "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi", **Yapıt**, Sayı: 11, 89-105
Kıraç C. (1965), "Niçin Özel Sektör", **Bizden Haberler**, Temmuz, Sayı: 8, Koç Grubu
Kızılyallı H. (1988), "1980'lerde Ekonomi Politikasının Aaçları ve Sonuçları", **İktisat Dergisi**, Temmuz, Sayı: 284, 19-25
Kiely R. (1998), "Neo Liberalism Revised: a Critical Account of World Bank Concepts of Good Governance and Market Friendly Intervention", **Capital and Class**, 64, 73-101
Kincaid J. (2003), "Underconsumption versus the Rate of Profit: A Reply to Burkett and Hart-Landsberg", **Historical Materialism**, 11.1, 162-177
Koç R. (1963), "Otomobil Sanayinin Türkiye'deki İstikbali", **Bizden Haberler**, Ekim, Sayı: 18, Koç Topluluğu, İstanbul
Koç R. (1969), "Sanayi Münasebetleri Politikası", **Bizden Haberler**, Ekim, Sayı: 9, Koç Topluluğu, İstanbul
Koç R. (1978), "Sıkıntılar Geçicidir", **Bizden Haberler**, Nisan, Koç Topluluğu, İstanbul
Koç V. (1964), "Sermaye Piyasasının Önemi", **Bizden Haberler**, Sayı: 6, Aralık, Koç Topluluğu, İstanbul
Koç V. (1969), "Türk Demir Döküm Fabrikasındaki Olaylar", **Bizden Haberler**, Ekim, Sayı: 18, Koç Topluluğu, İstanbul
Koç V. (1971), "Görüşlerim", **Bizden Haberler**, Haziran, Sayı: 23, Koç Topluluğu, İstanbul
Laibman D. (1996), "Technical Change, Accumulation and the Rate of Profit to Fall", **Review of Radical Political Economics**, vol.28
Mantega G. ve M. Moraes (1980), "A Critique of Brazilian Political Economy", **Capital and Class**, 10, 125-154
Meek R. (1960), "The Falling Rate of Profit", **Science and Society**, Winter
Moseley F. (1995), "Capital in General and Marx's Logical Method: A Response to Heinrich's Critique", **Capital and Class**, 56, 15-48
Mueller S, (1981), "Barriers to the Further Development of Capitalism in Tanzania: The Case of Tobacco", **Capital and Class**, 15, 23-54
Nahum B. (1963), "Otomobil Dünyamız", **Bizden Haberler**, Koç Topluluğu, Sayı: 1, Eylül, İstanbul
Özpınar A. (1975), "Enflasyon ve Durgunluk", **İktisat Dergisi**, Ocak, Sayı: 127
Pastor M. ve A. Dymski (1991), "Debt Crisis and Class Conflict in Latin America",

Capital and Class, 43, 203-231
Peet R. (1987), "Industrial Devaluation, Underconsumption and Third World Debt Crisis", **World Development**
Reuten G. (1991) "Accumulation of Capital and the Foundation of the Tendency of the Rate of Profit to Fall", **Cambridge Journal of Economics**, vol.15
Reuten G. (1988), "The Money Expression of Value and the Credit System: A Value-form Theoretic Outline", **Capital and Class**, 35 Summer, 121-142
Richards DG. (1997), "The Political Economy of Neo-Liberal Reform in LA: A Critical Appraisal", **Capital and Class**, 61, 19-43
Savran S. (1984a), "Brezilya Mucizesi Üzerine - 1 ", **Yapıt**, Sayı: 3, 32-47
Savran S. (1984b), "Yeni Liberalizm, Azgelişmiş Kapitalizm, Devlet -2", **Yapıt** , Sayı: 4, 20-32
Savran S. (1985), "Azgelişmiş Kapitalizm ve Sanayileşme", **Yapıt** , Sayı: 10, 107-113
Savran S. (1986), "Azgelişmişlik : Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", **11. Tez**, Sayı 3, 49-73
Şaylan G. (1984), "Asaf Savaş Akad'ın 'İktisat İdeolojisi Üzerine Denemesi' Üzerine Gözlemler", **Toplum ve Bilim**, 25-26, 91-117
Şenol Ö. (1967), "Ekonomik Kalkınmamızda Yabancı Sermayenin Yeri", **Bizden Haberler**, Temmuz, Sayı: 14, Koç Topluluğu, İstanbul
Ulagay O. (1981), "'Rastgele İkmal İkamesi'nden, 'Rastgele Dışa Açılmaya' mı?", **İktisat Dergisi**, Eylül, 51-54
Uras G. vd. (1981), Dışa Açılma Politikasının Ekonomi Üzerinde Etkileri, Açık Oturum, **İktisat Dergisi**, Eylül, 17-35l
Usman M. (1991), "Türkiye'de İmalat Sanayiinde Kâr Haddi 1950-1985", **11. Tez**, Sayı: 11.
Warren B. (1973), "Imperialism and Capitalist Industrialization", **New Left Review**, 3-44
Weeks J. (1977a), "Backwardness, Foreign Capital and Accumulation in the Manufacturing Sector of Peru: 1954-1975", **Latin American Perspective**, vol. 4 no. 3 Summer
Weeks J. (1977b), "The Sphere of Production and The Analysis of Crisis in Capitalism", **Science and Society**, Fall, 281-300
Weeks J. (1979), "The Process of Accumulation and The 'Profit-Squeeze' Hypothesis", **Science and Society**, Fall
Weeks J. ve E. Dore (1979), "International Exchange and the Cause of Backwardness", **Latin American Perspective**, vol. 6 no. 2 Spring
Weeks J. (1982a), "A Note on Underconsumptionist Theory and Labour Theory of Value", **Science and Society**, Spring
Weeks J. (1982b), "Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall", **Capital and Class**, 16
Weeks J. (2001), "The Expansion of Capitalism and Uneven Development on a World Scale", **Capital and Class**, 74
Yaffe D. (1973), "The Crisis of Profitability : a Critique of the Glyn-Sutcliffe Thesis", **New Left Review**, 80, July-August, 45-62
Yalman G. (1985), "'Popülizm', 'Bürokratik Otoriter Devlet' ve Türkiye", **11.Tez**, Sa-

yı: 1, 16-70
Yarar R. (1975), "Dünyada ve Türkiyede Ekonomik Gelişmeler", **İktisat Dergisi**, Mart, Sayı: 129
Yarar R. (1976), "Dünyada ve Türkiyede Son Ekonomik Gelişmeler", **İktisat Dergisi**, Mart, Sayı: 141

Diğer:
Akkaya Y. (1998), "1960 Sonrasında İşçi Hareketleri", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 105-112
Bayer İ, (1998), "Sendikalaşma Oranları", **Sendikacılık Ansiklopedisi, 3. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 47-51.
Desai M. (1983), "Underconsumption", T. Bottomore et al (Ed.). **A Dictionary of Marxist Thought**, Blackwell Publisher, Oxford, 495-498
DPT (1963), **Kalkınma Planı: Birinci Beş Yıl: 1963-1967**, Ankara
DPT (1967), **Kalkınma Planı: İkinci Beş Yıl: 1968-72**, Ankara
DPT (1969), **1969 Yılı Programı,** Ankara
DPT (1973), **Kalkınma Planı: Üçüncü Beş Yıl: 1973-77**, Ankara
DPT (1979), **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1979-1983,** Ankara
DPT (1977), **Türkiye İmalat Sanayinde Sermaye ve İşgücü (TİSSİ) Raporu**, Ankara
DPT (1996), **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)** , Ankara
Dünya Bankası (1979), **World Development Report 1979**
Dünya Bankası (1980a), **World Development Report 1980**
Dünya Bankası (1980b), **Turkey: Policies and Prospects for Growth**
Dünya Bankası (1981a), **World Development Report 1981**
Dünya Bankası (1981b), **Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970-80 and Beyond**
Dünya Bankası (1982), **World Development Report 1982**
Dünya Bankası (1983), **World Development Report 1983**
Dünya Bankası (1985), **World Development Report 1985**
MESS (1996), **Gelenek ve Gelecek –I**, İstanbul
MESS (1988), **Gelenek ve Gelecek – II**, İstanbul
Özsever A. (1998), "15-16 Haziran Olayları", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 451-454
Saraoğlu R. (1996), "Grev Yasağı", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 509-512
Shaikh A. (1983), "Centralization and Concentration of Capital", T. Bottomore et al (Ed.). **A Dictionary of Marxist Thought**, Blackwell Publisher, Oxford, 68-69
Soner Ş.(1998), "12 Mart Döneminde İşçi Hareketi", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 461-465
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988), "1973-1980 Arasında İşçi

Hareketleri” Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 2282-2304
TOBB (1962), **Kalkınma Planı Hakkında Özel Sektörün Görüş ve Dilekleri,**Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara
TOBB (1964a), **Beş Yıllık Kalkınma Planının Uygulanması ve Hazırlanacak 1965 Yılı Programı Hakkında Özel Sektörün Görüş ve Dilekleri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara
TOBB (1964b), **Türkiye’de Sermaye Piyasasının Gelişmesi İçin Gerekli Tedbirler**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara
TOBB (1972), **İktisadi Rapor**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara
Tokol A.(1998), “İşveren Sendikaları”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 144-146,
TSA-1 (1998), MESS Maddesi, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,385
TSA-2 (1998), Kavel Kablo Fabrikası İşgali, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 240
TSA-3 (1998), MİSK (Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu) Maddesi, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 423-426
TSA-4 (1996), DİSK Maddesi, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 307
TSA-5 (1998), MESS, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 381-386
TSKB (1995), **TSKB’nin Öyküsü**, TSKB
TÜSİAD (1975), **1975 İlkbaharında Türk Ekonomisi**, İstanbul
TÜSİAD (1976), **Türkish Economy: A Bridge Between The Middle-East and The West**, İstanbul
TÜSİAD (1978a), **1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul
TÜSİAD (1978b), **Olaylara Bakış**, Ağustos, İstanbul
TÜSİAD (1979a), **The Turkish Economy - 1979**, İstanbul
TÜSİAD (1979b), **1979 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul
TÜSİAD (1979c), **1979 Yılına Ortasında Durum,** İstanbul
TÜSİAD (1981), **The Turkish Economy - 1981**, İstanbul
Yükselen H. (1998) “MESS Grevleri”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 2. Cilt**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 386-395

“Türkiye’de çeyrek yüzyılı aşan zaman sürecinde yaşadıklarımızın temel nedenlerinden biri de 1979 krizidir. Melda bu oldukça önemli tarihsel olgudan hareket ediyor. Kapitalizmi tanımlayan sermaye birikiminin genel dinamiklerinin Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülke gerçeğinde nasıl biçimlendiğini yani Melda’nın deyimi ile “geç kapitalistleşme sürecinin özgüllükleri bağlamında” analiz ediyor.

Yani kapitalizmi tanımlayan temel özellikler ile bu özelliklerin geç kapitalistleşen toplumların kendine özgü dinamikleri arasındaki içsel bağlantılar dolayında kriz sorununu ele alıyor. Bu tarz bir ele alınıp, ister istemez sadece kriz olgusu ile sınırlı kalmayıp, Marksist kavramsal çerçeve dolayında Türkiye gerçeğinin yeniden kurgulanması/analiz edilmesini gerektiriyor. Yani yaşanan süreçten izole edilen bir alanda kriz sorunu ile yüzleşmek değil, fakat verili toplumsal ilişkilerin tümüne içkin olan,
o ilişkiler dolayında biçimlenen bir kriz analizi.”

Fuat ERCAN

SOSYAL ARAŞTIRMALAR VAKFI
SAV

9 789944 561273